

De Alblasserwaard

Catharina L. van Groningen

bron

Catharina L. van Groningen, *De Alblasserwaard*. Waanders Uitgevers, Zwolle / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1992

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/gron052albl01_01/colofon.php

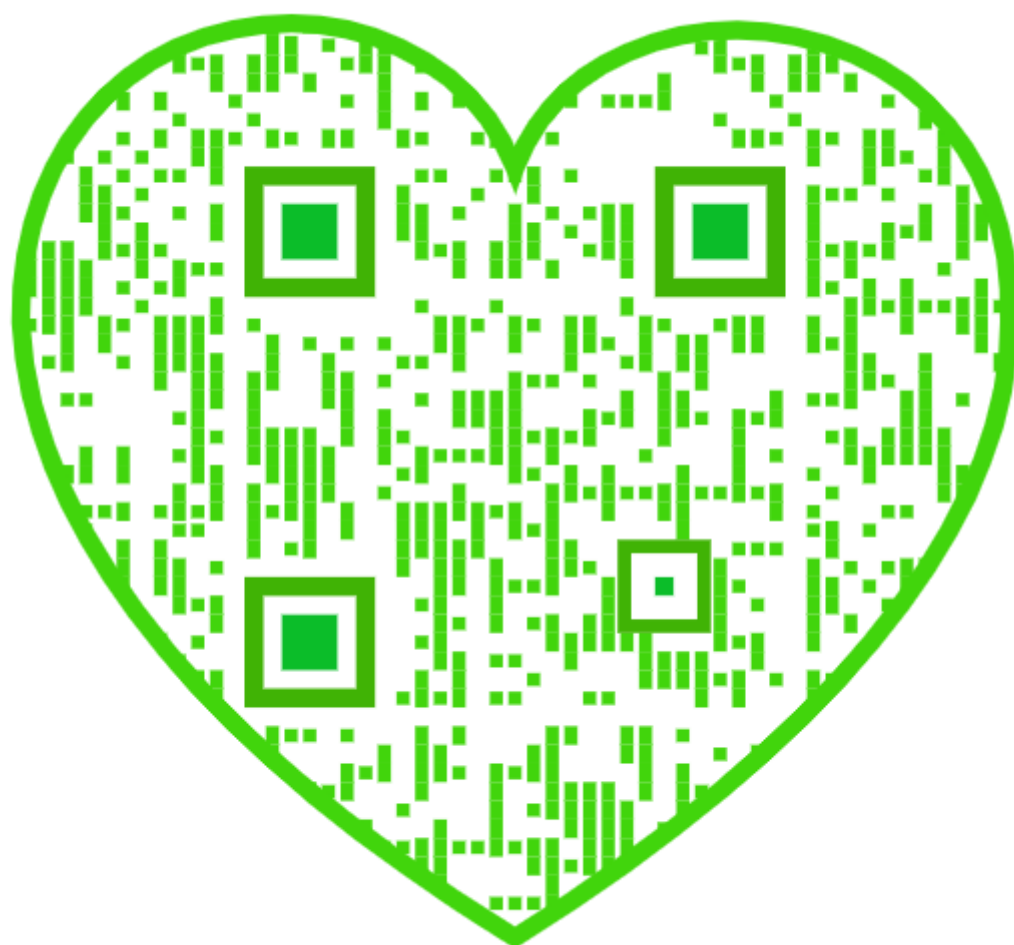
Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Voorwoord

De Alblasserwaard is een voornamelijk agrarisch gebied dat, grenzend aan de Randstad, desondanks haar karakter van open polderland met de vele boerderijen, molens en gemalen vrijwel gaaf bewaard heeft. In het zuidoosten ligt de stad Gorinchem, van oudsher een belangrijke schakel in de Hollandse Waterlinie. Minder bekend en daardoor minder verstoord is Nieuwpoort dat ook eens deel uitmaakte van deze verdedigingslinie. De redelijk tot goed bewaarde vestingwerken van beide steden getuigen van dit verleden. Het derde stadje Ameide ligt in het noordoosten van de waard. Dit vertoont eveneens de sporen van een illustere geschiedenis. Rijzige 18de-eeuwse huizen langs de Voorstraat vormen het decor voor het 17de-eeuwse raadhuisje en de daarachter gelegen middeleeuwse kerk met haar romaanse toren.

De dorpen langs de rivierdijken en in de binnenwaard hebben hun oude structuur doorgaans gaaf weten te bewaren. De middeleeuwse kerken in die dorpen kunnen alle bogen op een interessante (bouw)geschiedenis, die deels weerspiegeld wordt in de nog steeds aanwezige inventarisstukken. Zo er van versterking van landschap en dorpsstructuren sprake is, namelijk aan de zuid- en westrand van de Alblasserwaard, is dat het directe gevolg van een al enige eeuwen geleden ingezette industriële ontwikkeling van het gebied. Ten einde een zo volledig mogelijk beeld van de historische ontwikkelingen te kunnen geven, is het bouwen tot aan - en in sommige gevallen tot in - de Tweede Wereldoorlog onder de loep genomen. Of er wel of niet sprake was van 'beschermde rijksmonumenten' heeft in deze geen rol gespeeld.

De beschrijving van de Alblasserwaard sluit naadloos aan op die van de Vijfheerenlanden ten oosten ervan. In de drie jaar die tussen de verschijning van beide delen liggen is de opzet en uitwerking op verzoek van de minister van WVC die opdrachtgever is, wederom bijgesteld. Werden in het vorige deel de historische analyses nog gecombineerd met de beschrijving van enige als voorbeeld gekozen objecten - het een versterkte op die manier het andere - in dit deel is uitsluitend gekozen voor de cultuurhistorische analyse. De beschrijving der objecten, die ten grondslag liggen aan de analyses, zullen in een bij de rijksdienst te ontwikkelen databestand worden opgenomen, alwaar zij voor een ieder raadpleegbaar gemaakt moeten worden.

De Geïllustreerde Beschrijving van de Alblasserwaard is samengesteld door drs. Catharina van Groningen, wetenschappelijk medewerkster bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zij heeft bij het onderzoek steeds nauw samengewerkt met J.J. Jehee, werkzaam bij dezelfde rijksdienst, die het bouwhistorisch onderzoek verricht heeft en de meeste opmetingen vervaardigde. In de laatste fase van het werk werd hij terzijde gestaan door collega ing. B.H.J.N. Kooij. Voor de historisch-geografische inleiding kon een beroep gedaan worden op drs. L. Prins en bij de behandeling van de kerkinventarissen stond drs. Nicoline Zemering de auteur terzijde. De foto's zijn vrijwel alle van de hand van G.J. Dukker, fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Een uitvoerige verantwoording over de manier van werken en de verschillende medewerkers is in het, door de auteur samengestelde, Ten Geleide opgenomen.

Een groot probleem bij het werken aan dit deel vormden wederom de vele wijzigingen in en aan de historische gebouwen, die zich in een steeds sneller tempo voordoen. Hierdoor is het vaak niet meer mogelijk de historische opbouw en ontwikkeling van een groep van gebouwen te achterhalen. Vooral boerderijen en woonhuizen zijn aan een dergelijke vernieuwingsdrang onderworpen, los van het gegeven of zij nu wel of geen beschermd monument zijn. Vaak gebeurde het uit onwetendheid, zonder dat men zich realiseerde welke desastreuze gevolgen bepaalde ingrepen voor het pand konden hebben. De (snelle) inventarisatie van het gebouwde bestand in het kader van deze beschrijving heeft in dat opzicht dan ook weinig vrolijk gestemd. Er waren maar heel weinig objecten die een volledig beeld van de geschiedenis door de tijd heen konden geven.

De Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst heeft in het verleden steeds een wezenlijke bijdrage geleverd in het uitdragen van kennis over historische gebouwen en structuren en in de laatste jaren over de ontwikkelingslijnen van groepen van gebouwen. Hierdoor zijn en blijven deze publikaties onmisbaar gereedschap in het formuleren van een slagvaardig monumentenbeleid. Moge dit deel der Beschrijving ertoe bijdragen dat er met het bouwkundige erfgoed in de Alblasserwaard met zorg en inzicht wordt omgegaan.

De directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Drs. U.F. Hylkema

Ten geleide

Het onderhavige deel in de serie ‘De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst’ is het vierde deel dat over de provincie Zuid-Holland verschijnt. Voorgangers waren de delen Leiden en westelijk Rijnland door E.H. ter Kuile uit 1944, De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk door Catharina L. van Groningen uit 1989 en Voorne-Putten door Peter Don dat in mei van dit jaar verscheen.

De beschrijver werkt volgens de richtlijnen van de ‘Leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst’, die voor de laatste maal in 1983 is herzien (gepubliceerd in de Staatscourant, 8 februari 1983, nr. 4877). Toen werd een nieuwe opzet vastgelegd, waarbij het aangeven van grote ontwikkelingslijnen de voorkeur kreeg boven de minutieuze object-beschrijving. De ontwikkelingen werden nader geïllustreerd aan de hand van enige zorgvuldig gekozen en onderzochte gebouwen. De mogelijkheid van een volledige inventaris in beschrijvende vorm werd echter geenszins uitgesloten door de ‘Leidraad’ van 1983. Het tweede stuk van het deel De Vijfheerenlanden vormt daarvan het bewijs. Het deel Voorne-Putten was de eerste Geïllustreerde Beschrijving ‘nieuwe stijl’ waarbij afgezien werd van een dergelijke volledige inventaris. Wel werden in dit boek nog steeds de algemene ontwikkelingslijnen geïllustreerd met behulp van een beperkt aantal als voorbeeld gekozen objecten.

Het deel De Alblasserwaard behandelt in elf hoofdstukken de belangrijkste historisch-geografische structuren in dit gebied en de ontwikkeling van een uiteenlopende reeks van historische gebouwen tot direct na de Tweede Wereldoorlog. Hiermee sluit het boek aan bij het deel De Vijfheerenlanden. De tweedelige opzet in dat deel, namelijk een typologisch geordend eerste deel en een topografisch geordend, inventariserend tweede gedeelte, is bij ‘De Alblasserwaard’ echter vervallen: de omvang van het gebied gekoppeld aan de veranderende inzichten over vorm en inhoud van de Geïllustreerde Beschrijvingen noopten hiertoe. Bovendien zijn de ‘voorbeeldbeschrijvingen’, het bewijs van de analyses, voornamelijk wegens plaatsgebrek, geschrapt.

De beschrijver maakt in een gebied eerst een studie van de historische objecten en complexen zelf, zowel van het exterieur als van het interieur en de inwendige constructies. Een gebouw vertoont zijn geschiedenis immers niet uitsluitend aan de gevels. Het ontstaan, de groei en de ontwikkeling van een bouwwerk of een complex is dan alleen afleesbaar indien al die verschijningsvormen onder ogen gezien worden en gecombineerd zijn. Pas daarna komt de beschrijver met de bouwhistoricus tot een algemene, samenvattende behandeling van de onderwerpen. Alleen op die wijze is de wetenschappelijke kwaliteit gegarandeerd die ten grondslag ligt aan delen in deze serie.

Alle verzamelde en niet gepubliceerde objectgegevens zullen nu op een andere manier toegankelijk gemaakt moeten worden voor de eigenaar-bewoners, historische verenigingen en overheden, die zich nader in de materie willen verdiepen. In het Voorwoord kwam dit punt al aan de orde.

De Beschrijving van de Alblasserwaard maakt deel uit van een reeks en behandelt derhalve de materie in de volgorde zoals die al vanaf 1903 gehanteerd is bij de Voorloopige Lijsten en de Geïllustreerde Beschrijvingen van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De verschillende hoofdstukken worden voorafgegaan door een historisch-geografische inleiding. Hierin komen zaken aan de orde als de bestuurlijke indeling, de bodem, bewoningsgeschiedenis, nederzettingvormen, waterhuishouding, de infrastructuur en het grondgebruik. Gezien de omvang van het boek zijn al deze aspecten niet meer dan in algemene zin behandeld. Een uitvoerige literatuurlijst biedt de lezer de mogelijkheid zich verder te verdiepen. Dit geldt overigens voor alle hoofdstukken. Hierna volgt het hoofdstuk over de verdedigingswerken, waarbij de nadruk ligt op de steden Nieuwpoort en Gorinchem, die beide deel uitmaakten van de Hollandse Waterlinie. In het hoofdstuk over de weg- en waterbouwkundige werken worden de molens en gemalen, sluizen en bruggen behandeld, waarmee de Alblasserwaard zo rijk bedeeld is. Dit hoofdstuk sluit nauw aan op de paragraaf over de waterhuishouding in de inleiding. In het hoofdstuk over de openbare gebouwen worden ondermeer de raad- en rechthuizen onder de loep genomen. Aan de bouwgeschiedenis van het Tolhuis en de Doelen, beide te Gorinchem, wordt uitvoerig aandacht besteed. Het meest omvangrijke hoofdstuk in het boek betreft dat der kerkelijke gebouwen. Dit is in twee delen gesplitst. Na de kerken vanuit verschillende invalshoeken bekeken te hebben, waarbij de paragrafen over materiaal en constructie niet ontbreken, wordt uitvoerig ingegaan op de inventaris van de hervormde kerken. Veel minder coherent, mede omdat er veel is afgebroken, is het daarop volgende hoofdstuk over de gebouwen van sociale zorg. Bij het hoofdstuk over de woningen en woningbouwcomplexen is, evenals bij dat der kerken, de nieuwe aanpak - een algemene samenvattende behandeling - evident. Door de veelheid aan gegevens en de in verhouding korte tijd die ter beschikking stond was het soms minder eenvoudig een duidelijke lijn vast te houden. Vandaar dat de analyses over de woonhuizen verricht zijn uit verschillende invalshoeken. Het hoofdstuk over de kastelen en buitenplaatsen is bescheiden: er zijn enkele restanten en nog één compleet voorbeeld over in de Alblasserwaard. Desondanks zijn de verdwenen kastelen toch kort genoemd, wegens de belangrijke rol die zij gespeeld hebben in de ontwikkeling en de geschiedenis van de verschillende nederzettingen. De historische bedrijfsgebouwen volgen hierna en het boek eindigt met het hoofdstuk over de boerderijen. Ook de boerderijen vertegenwoordigen een groep van gebouwen die bij uitstek geschikt is voor een typologische behandeling. Verschillende aspecten zoals de vorm, de ligging, het gebruik, de constructie, het exterieur en het interieur komen aan de orde. Met dit hoofdstuk eindigt tevens het boek. Achterin zijn de bibliografie, de registers en een verantwoording van de afbeeldingen opgenomen.

Een daadwerkelijk start met het werk werd in het najaar van 1989 gemaakt. Op 15 april 1992 kon de tekst definitief worden afgesloten. Aan de foto's en de tekeningen werd tot in juli van dat jaar gewerkt.

Een dergelijk omvangrijk en veelzijdig werk is niet mogelijk zonder de steun en medewerking van velen. In de eerste plaats moet hier de inbreng in de vorm van bouwhistorisch onderzoek en de opmetingen van Jan Jehée genoemd worden. In een voortdurende uitwisseling van gedachten tussen hem en de auteur zijn alle teksten

en tekeningen tot stand gekomen. Zonder zijn bijdrage zou het boek bepaald minder veelzijdig en daardoor minder waardevol geweest zijn.

Het historisch-geografisch gedeelte werd samengesteld door drs. L. Prins, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Mevrouw drs. Nicoline Zemering, kunsthistorica te Den Haag, verrichtte de inventarisatie van het merendeel der inventarisstukken in de hervormde kerken en schreef bovendien het hoofdstuk over het kerkzilver. H.J. van Nieuwenhoven, werkzaam bij de Rijksdienst, stelde zijn gegevens over luidklokken ter beschikking en redigeerde in samenwerking met de auteur de uiteindelijke

tekst. Een zelfde werkwijze vond plaats met G.H. Keunen, molendeskundige bij dezelfde dienst. Met gebruikmaking van zijn gegevens werd in nauw overleg met de auteur de tekst over de waterbouwkundige werken samengesteld. Bij dit hoofdstuk fungeerden tevens J.P. Staal, werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en medewerkers van het hoogheemraadschap van De Alblasserwaard en De Vijfheerenlanden als klankbord.

Naast genoemde collega's verleende ing. B.H.J.N. Kooij gedurende enige maanden welkome assistentie bij het vervaardigen van opmetingstekeningen en het voltooiën van kaartmateriaal van de heer T. Brouwer, die ons helaas te vroeg overleden is. Zonder de hulp van Ben Kooij zou het werk niet tijdig gereed geweest zijn. Ook A.A.M. Warffemius heeft door het maken van enige opmetingen ervoor gezorgd dat de einddatum van het boek op tijd gehaald kon worden. De opmeting van de heer P. Matthijssen kwam tot stand in het kader van een stage bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Onder alle tekeningen is de vervaardiger en het bronnenmateriaal vermeld.

Vrijwel al het fotowerk is van de hand van G.J. Dukker, fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De meeste opnames werden door hem speciaal voor dit boek tussen 1990 en 1992 vervaardigd. Er is echter ook gebruik gemaakt van ouder materiaal uit het fotoarchief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Onder iedere foto is het jaar van opname en de vervaardiger, indien dit niet de heer Dukker betrof, vermeld. Een speciaal woord van dank in dezen past de medewerkers van het foto- en tekeningenarchief en de fotografen die steeds weer op tijd wisten te zorgen voor het leveren van de beste kwaliteit en vooral bij de chaotische eindsprint de auteur nooit in de steek hebben gelaten.

De bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg beschikt voor dit werk over een collectie boeken en tijdschriften van onschatbare waarde, waar intensief gebruik van is gemaakt. De literatuurverwijzingen in het boek getuigen daarvan. Op de medewerkers werd nooit tevergeefs een beroep gedaan. De auteur is hen daar dankbaar voor.

De voorzitter en leden van de Subcommissie (voorheen Rijkscommissie) voor de Monumentenbeschrijving hebben door alle teksten kritisch te lezen en te analyseren de auteur steeds weten te behoeden voor valkuilen in historisch en kunsthistorisch opzicht. Hun opmerkingen en suggesties zijn van grote waarde gebleken en hebben haar in vele opzichten gestimuleerd. Hun past daarom een welgemeend woord van dank.

Dank dient hier ook betuigd te worden aan de medewerkers van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek te Arnhem en de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland te Utrecht die hun kennis en gegevens aan de auteur ter beschikking stelden.

De bron van een boek als dit blijft het gebouw ter plaatse. Het is hier al eerder opgemerkt. Wie zouden dat beter kennen dan de bewoners zelf, kerkvoogden, leden van historische verenigingen en betrokken overheidsfunctionarissen. Niet aflatend enthousiast kwamen zij gevraagd en ongevraagd met gegevens aandragen. Nooit weigerden zij ons de toegang tot een interessant object. Steeds bleek hun enthousiasme het onze zo niet te overtreffen, dan toch zeker te evenaren.

Van de plaatselijke en regionale archieven is dat van Gorinchem het meest intensief geraadpleegd. De schat aan gegevens werd op plezierige en bekwame wijze ontsloten door de archivaris A.J. Busch en de archiefambtenaar R. van Dijk.

Aan het eind van de rit waren het de uitgever Waanders en vooral de vormgever Roelof Koebrugge, die de produktie en de vormgeving van dit boek op zo'n bekwame wijze hebben gerealiseerd. Hen past de grootste waardering. Aan het corrigeren van de proeven en het samenstellen van de registers tenslotte hebben Hanneke de Mulder, Jan Jehee en Lammert Prins een nauwkeurige en daardoor waardevolle bijdrage geleverd.

Catharina L. van Groningen

Historisch-geografische inleiding

1 Kaart van Nederland met de ligging van de Alblasserwaard.

De naam Alblasserwaard is sinds het eind van de 14de eeuw in gebruik. De vroegst bekende vermelding komt voor in een charter van 1383 (Van Mieris, III, 401).

Voordien werd het grootste deel van het gebied aangeduid als het Land tussen Lek en Merwede. Het gedeelte tussen de Giessen, de Zederik, de Linge en de Merwede stond aanvankelijk onder de naam 'Land van Arkel beneden de Zouwe' bekend.

De samenstelling van de naam Alblasserwaard is helder: het belangrijkste van de in het gebied voorkomende veenriviertjes is de naamgever voor de waard, een begrip dat ook in de vorm -weerd of -wert bestaat. Waardnamen komen vooral in het gebied van de grote rivieren voor en zijn sinds de 12de eeuw uit de bronnen bekend (Moerman, 258).

Het begrip waard staat voor 'in of aan het water gelegen land'. Voor de meeste waarden is het omsloten zijn door water een geografisch kenmerk.

Aanvankelijk ging deze karakteristiek niet helemaal op voor het gebied van de Alblasserwaard: eerst met het graven van de Oude Zederik tussen Meerkerk en Ameide, in 1370, is het gebied geheel door water omringd en ook pas kort nadien komt de waardnaam in zwang.

Literatuur

Van der Aa, dl. I; Bardet, J., 'Civiele Techniek', in: *De Physique Existentie dezes Lands; Jan Blanken inspecteur-generaal der Waterstaat 1755-1838*; essaybundel, catalogus, Amsterdam 1987, 113-141; Beekman, A.A., *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*, dl. 1, 's-Gravenhage 1905; Beenakker, J.J.J.M., 'De agrarische veenlandschappen', in: *Het Nederlandse Landschap; een historisch-geografische benadering* (red. S. Barends e.a.), Utrecht 1991; Blok, D.P., *De Franken in Nederland*, 3de druk, Haarlem 1979; Boer, H.E. en J.A. Kielman, *Weg- en waterbouwkunde*, dl. 3; *Rivieren, rijshoutconstructies, dijken, duinen en stranden, waterschappen, polders en droogmakerijen*, Amsterdam/Antwerpen 1951; Bos, W. Jzn., *Sliedrecht, dorp van wereldvermaardheid*, Zaltbommel 1968; Breejen K.A. zn., P. den, *Hardinxveld en Giessendam, van vissers- en hoepmakersdorpen naar industriegemeenten; de sociaal-economische koerswijziging van een Hollands dijkdorp, van de 19de naar de 20ste eeuw*, Hardinxveld-Giessendam 1983; Meijgaard, C.H. van, 'Jan Blanken en de landsverdediging', in: *De Physique Existentie dezes Lands; Jan Blanken inspecteur-generaal der Waterstaat 1755-1838*; essaybundel,

catalogus, Amsterdam 1987, 41-59; Clerq, P.R. de, 'De ontwikkeling van het provinciale wegennet tot 1953' in: *Honderd jaar Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland*, 's Gravenhage 1975, 41-59; Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen; een institutioneel-geografische studie*, Zutphen 1983; Dijksterhuis, R., *Spoorwegtracering en stedenbouw in Nederland; historische analyse van een wisselwerking de eerste eeuw 1840-1940*, Delft 1984; Dool, D. van den, 'Eendekooien in de Alblasserwaard', in: *Jaarboek Alblasserwaard en Vijfheerenlanden*, 1985, 33-39; Enqueste; Henderikx, 1971; Henderikx, 1977; Henderikx, 1987; Historische Stedenatlas; Informacie; Künzel, R.E., D.P. Blok, J.M. Verhoeff, *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam 1988; Mieris, F. van, *Groot Charterboek der Graaven van Holland en Zeeland en de*

heeren van Friesland, dl. III, Leiden 1755; Langeveld L.A. en C.A. Verhey, *Statistieke opgave en beschrijving van de Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe*; Nieuwe verhandelingen van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam, Rotterdam 1893; Linden, H. van der, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen 1965; Louwe Kooimans L.P., *The Rine-Meuse Delta; Four studies on its Prehistorie Occupation and Holocene Geology*, Leiden 1974; Moerman, H.J., *Nederlandse plaatsnamen; een overzicht*, Brussel 1956; Ramaer, J.C., *Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1899; Sarfaty, H., 'De Alblasserwaard-Vijfheerenlanden: een archeologisch ster-gebied, in: *Scrinium et Scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan prof. dr. J. van der Gouw (etc.)*, speciaalnummer Nederlands Archievenblad 1980, 456-482; Schönfeld, M., *Nederlandse waternamen*, Amsterdam 1955; Tijdschrift voor Volkshuisvestingen Stedebouw 11 (1941), 94-101, 134-136; Storm Buijsing, D.J., *Handleiding tot de kennis der waterbouwkunde, voor de kadetten der genie*, dl. II, Breda 1857; Teixeira IV(I); Uyl, W.F.J. den, *De Lopikerwaard*, dl. II, Utrecht 1963, 19-22; Vink, T., *De Lekstreek, een aardrijkskundige verkenning van een bewoond deltagebied*, Amsterdam 1926; Visser, H.A., *Papendrecht, dorp aan de rivier; beschrijving van een Zuid-Hollands dijkdorp*, Den Haag 1977; Visscher, H.A., *De Alblasserwaard. Kennismaking met een bijzonder polderlandschap*, Dordrecht 1986; Vijfheerenlanden; Vliet, M. van, *Het hoogheemraadschap van de Lek bovendams*, Assen 1961.

Het te beschrijven gebied komt geheel overeen met de Alblasserwaard als historische eenheid. De begrenzing van de waard wordt gevormd door de gegraven Oude Zederik in het noordoosten, kloksgewijs gevolgd door de

3 Overzichtskartaal van de Alblasserwaard met de huidige gemeentegrenzen en -benamingen. Schaal 1:150.000. Tekening B.H.J.N. Kooij, 1991.

rivieren de Linge, de Boven Merwede, de Beneden Merwede, de Noord en de Lek.

De relatief geringe wijzigingen die in de omvang van het gebied in de loop van de tijd zijn opgetreden, kunnen worden toegeschreven aan de invloed van het rivierwater: processen van sedimentatie en erosie hebben aan de randen respectievelijk nieuw land gevormd en delen daarvan doen verdwijnen. Alleen aan de westzijde van de waard heeft zich een vrij omvangrijke wijziging voorgedaan: door de oostwaartse verplaatsing van de Noord, volgens overlevering in 1374, werd de polder Donkersloot afgescheiden van de waard. Vervolgens groeide deze polder ter hoogte van Ridderkerk aan het eiland IJsselmonde vast. (Teixeira IV (I), 102).

De bestuurlijke indeling

Per 1-1-1986 is het aantal gemeenten in de Alblasserwaard van 26 naar tien teruggebracht en komen er de volgende bestuurlijke eenheden voor: Nieuw Lekkerland, Liesveld, Alblasterdam, Graafstroom, Giessenlanden, Zederik, Papendrecht, Sliedrecht, Hardinxveld-Giessendam en Gorinchem.

Die 26 gemeenten waren voor het merendeel terug te voeren tot de heerlijkheden en steden die tot aan de Franse Tijd waren blijven voortbestaan. De bestuurlijke situatie werd aanvankelijk gekenmerkt door de aanwezigheid van verschillende soevereiniteiten en hoge rechtsgebieden. De bestuurlijke verhoudingen zijn onder meer van invloed geweest op het ontstaan (en het verdwijnen) van kastelen en op de stadsrechtverlening in het gebied.

Bij de vorming van gemeenten, die in aansluiting op de Franse Tijd plaatsvond, hebben de voordien bestaande grenzen van de heerlijkheden en van de steden in het algemeen het uitgangspunt gevormd. Tot aan 1986 zijn daarna nog incidenteel enkele bestuurlijke eenheden samengevoegd. Dit vond met name rond 1855 plaats (Teixeira, IV (I), 160).

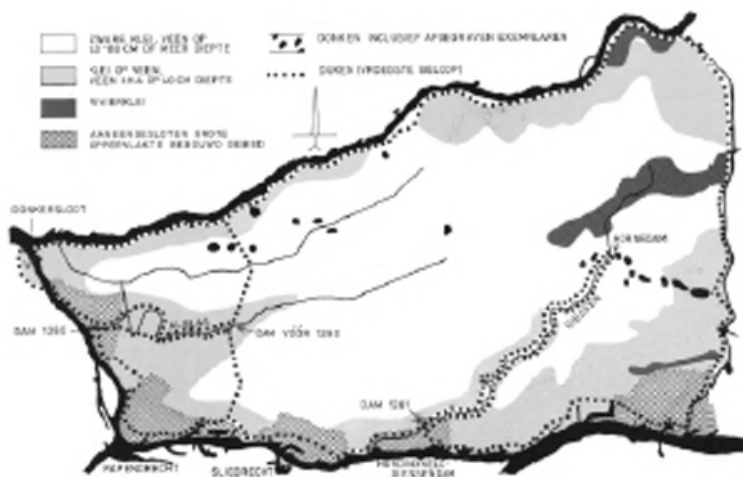
4 Topographische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, blad no. 38, fragment, 1846-1847 (p. 16-17).

De bodem

Donken

De vorming van het bodemoppervlak in de Alblasserwaard heeft vrijwel geheel plaatsgevonden in het Holocene. Deze geologische periode begint na de laatste IJstijd, ca. 10.000 jaar geleden. De onder de holocene oppervlaktelaag aanwezige bodem bestaat uit zand en ligt, behoudens enkele hierna te noemen uitzonderingen, op een diepte van circa 7 m in het oostelijk deel van de waard, tot 14 m in het westelijk deel. De pleistocene ondergrond helt in westelijke richting af. De uitzonderingen op deze diepe ligging vormen de 20 à 30 in de waard aanwezige donken, ofwel de uit opgewaaid zand bestaande rivierduinen. Deze duinen steken dwars door de veengrond heen, waarbij in enkele gevallen de toppen een eind boven het huidige maaiveldniveau uitkomen. Donken komen ook in de aangrenzende Vijfheerenlanden en Krimpenerwaard voor, maar nergens in zulke aantallen of van zulke afmetingen als in de Alblasserwaard. Het hoogste exemplaar, dat westelijk van Brandwijk ligt en eenvoudig de naam 'De Donk' draagt, meet NAP +4,7 m, waarbij de omgeving op circa NAP -1,5 m ligt. De grootste concentratie aan donken bevindt zich rondom Hoornaar en Hoogblokland. In het spreidingspatroon van de donken is tot op zekere hoogte een regelmaat te ontdekken. Er is sprake van enkele rijvormige groeperingen, waarbinnen een oost-westelijke oriëntatie domineert. De invloed van de donken op de huidige ruimtelijke structuur is bescheiden. Slechts een enkel exemplaar in de Alblasserwaard is van invloed geweest op het nederzettingsspatroon: Hoornaar, Hoogblokland, de Donk bij Brandwijk en Streefkerk hebben zich als gehucht of dorp ontwikkeld op natuurlijke ophogingen. De in oppervlakte kleinere donken zijn soms als vestigingsplaats voor één, hooguit twee boerderijen uitgekozen; 'De Heuvel' te Minkeloos is daarvan een duidelijk voorbeeld.

Deze bebouwde donken zijn niet afgegraven, maar de meeste andere hebben dat lot wel ondergaan. Dit geschiedde in de jaren '30 tot '50 van de 20ste eeuw,

5 Kaart van de Alblasserwaard met de ligging van de vroegste dijken en de bodemkundige situatie in hoofdlijnen. Schaal 1:150.000. Tekening door B.H.J.N. Kooij, 1992.

toen het donkzand werd gebruikt voor de aanleg van de provinciale wegen.

Het zand werd voorts door de boer gebruikt voor de ophoging van zijn land en ook is er wel eens een wiel mee gedempt (Vink, 51; Visser, 1986, 12-13). De Schoonenburgse Heuvel, tussen Streefkerk en Nieuw-Lekkerkerk, is in het huidige landschap een voorbeeld van een forse, niet afgegraven onbebouwde donk.

Veeenvorming en kieiafzetting

De op het pleistocene zand liggende veen- en kleigronden zijn sinds ongeveer 4000 voor Christus gevormd. Met de ontwikkeling van een reeks strandwallen in het Westnederlandse kustgebied verzoette het milieu van de daarachter gelegen kustvlakte. Daardoor kon plantengroei en vervolgens, onder invloed van een slechte afwatering, veenvorming plaatsvinden. Aldus is in West-Nederland, inclusief de Alblasserwaard, een meters dik veenpakket ontstaan. De veenvorming in de Alblasserwaard werd beïnvloed door de langs het gebied stromende rivieren die van tijd tot tijd het gebied overstroomden waarbij slib werd afgezet. Het veen is, afhankelijk van de afstand tot de rivier, dan ook min of meer vermengd met kleideeltjes. Door de voedzame kleideeltjes ontwikkelde zich een bosvegetatie, die uiteindelijk het zogenaamde bosveen opleverde. Deze veensoort leent zich nauwelijks voor de verwerking tot turf, reden waarom er in de Alblasserwaard nooit vervening heeft plaatsgevonden.

De kleisedimentatie in het gebied is sinds het begin van onze jaartelling toegenomen en heeft het proces van veenvorming een halt toegeroepen. De toename van de kieiafzetting werd veroorzaakt door de vergrote waterafvoer van de Lek en de Merwede sinds de vroege Middeleeuwen. Langs de randen van het gebied werd een kleilaag van soms meer dan een meter dikte afgezet. Naar het centrum van de waard toe, waar het water minder vaak kwam, werd een dunner kleidek gevormd. Aan deze sedimentatie kwam na de aanleg van dijken rond de waard in beginsel een einde, maar het proces van sedimentatie kon door de met enige regelmaat optredende overstromingen toch niet volledig worden gestopt (Henderikx, 1987, 34).

Oude en jonge veenstromen

De bodemopbouw van het gebied wordt niet alleen bepaald door de hier kort behandelde veenvorming en kieiafzetting. Voor de afvoer van regenwater vormden zich stroompjes die van het centrum van het gebied naar de randen toe stroomden en daar met de hoofdrievieren in verbinding stonden.

Na verloop van tijd konden deze stroompjes dichtslibben en verlanden, waarna zich een nieuwe waterloop vormde, die, wellicht pas na eeuwen, eenzelfde lot kon ondergaan. Aldus bevat de bodem op verschillende dieptes onder de oppervlakte talrijke restanten van stroompjes en geulen. Vooral langs de randen van de Waard is hiervan sprake.

De vroegst verlande waterlopen zijn overgroeid met veen en hebben niet of nauwelijks nog aanwijsbare invloed op de huidige landschappelijke structuur. Dit

geldt onder meer voor het westelijk deel van de Schoonrewoerdse stroomrug, tussen Meerkerk en Molenaarsgraaf, die reeds voor de Romeinse Tijd is verland. In de Bronstijd vormde deze stevige, zandige rug een belangrijke woonplaats, maar daarna verslechterden de omstandigheden voor bewoning. Uiteindelijk is deze rug met enkele decimeters veen en kleigrond bedekt geraakt. Het oostelijk deel van de rug, dat iets hoger lag, tekent zich nog op de bodemkaart af als een strook rivierklei, te midden van het veen (afb. 5).

Het hele proces van verdwijning en vorming van afwateringsstroompjes is in het algemeen slechts globaal te dateren. Voor verscheidene stroompjes aan de zuidzijde van de Waard geldt dat deze bij het begin van de ontginning reeds zijn verdwenen of sterk zijn verland (Henderikx, 1987, 33, 34). Aan de noordzijde van de Waard is de Ammers ten tijde van de ontginning van het daaraan grenzende gebied waarschijnlijk nog als stroompje aanwezig.

Hetzelfde geldt voor de Broeksestroom tussen Meerkkerk en Ameide. De twee laatste waterlopen zijn dus veel jonger dan de eerder genoemde Schoonrewoerdse stroomrug en ook de verlanding van die twee is van recenter datum. Het zijn dan ook deze jongere stroomruggen die sporen in het huidige landschap hebben achtergelaten. Het beloop van de Broeksestroom wordt gemarkeerd door een kronkelige stroomrug, die op zijn beurt een vestigingsplaats voor boerderijen is geworden. De Ammers is in rudimentaire vorm ten noorden van de Graaflandse Dijk nog aanwezig. De ligging van de stroomrug tussen Schelluinen en Arkel komt op de kaart van 1847/48 tot uitdrukking in het afwijkend bodemgebruik ter plaatse, namelijk als een strook akkerland, te midden van grasland. De door Vink aangeduide ‘Bleskengraafse vloedrug’ is een ander voorbeeld van een landschappelijk element dat bij de inrichting van het gebied is benut. Het beloop van deze rug is terug te vinden in de Achterdijk van Bleskensgraaf en Wijngaarden (Vink, 340).

Tot slot dienen de natuurlijke waterlopen te worden genoemd die nog als zodanig in de Waard aanwezig zijn en zeer bepalend voor de inrichting van het gebied zijn geweest. Het gaat dan in de eerste plaats om de Alblas en de Giessen als hoofdstromen, met de Kromme Giessen, de Minkeloos en de Noordeloos als zijtakken van laatstgenoemde hoofdstroom (Vink, 369, 370). Ook de waterlopen waaraan Goudriaan, Ottoland en Laagblokland liggen, hebben, gezien hun bochtig, natuurlijk aandoende beloop waarschijnlijk deel uitgemaakt van het natuurlijke afwateringsstelsel. Bij de ontginning zijn gedeelten verdwenen of vergraven, waardoor deze watertjes zich op het kaartbeeld als losse fragmenten voordoen, zonder duidelijk verband met de rest van het stelsel.

Bewoningsgeschiedenis

Periodieke bewoning

In de vorige paragraaf kwam de Schoonrewoerdse stroomrug als bewoonbaar punt in het gebied al ter sprake. Op grond van archeologisch onderzoek is vastgesteld dat deze stroomrug van belang is geweest voor bewoning in de Bronstijd. Nadien verdween de bewoning op deze rug.

De Romeinse Tijd is na de Bronstijd de volgende periode waarin bewoning op vrij grote schaal voorkwam. Langs de Linge bij Arkel, langs de Giessen, de Merwede bij Papendrecht en Sliedrecht en rondom de monding van de Alblas, kortom langs de waterlopen kwam in die tijd bewoning voor. De oevers van de Lek lijken hier een uitzondering op te vormen: slechts sporadisch zijn er vondsten gedaan die daarvan getuigen (Henderikx, 1987, 40). De Lek was indertijd een rivier van bescheiden belang, waarlangs de vorming van bewoonbare oeverwallen beperkt was gebleven.

Aan het einde van de Romeinse Tijd lijkt de bewoning, getuige het archeologische vondstenmateriaal, sterk achteruit te zijn gegaan. Werd in het verleden dergelijke achteruitgang, die ook elders opgetreden is, geweten aan de toenemende wateroverlast in het gebied, in de huidige opvatting wordt daar wat de Alblasserwaard betreft niet zo sterk meer van uitgegaan. De politieke onstabieliteit als gevolg van herhaalde invallen van Germaanse stammen en de afbrokkeling van het Romeins gezag komen

eerder als mogelijke oorzaak in aanmerking (Henderikx, 1987, 41, 42). De woonplaatsen uit de Romeinse Tijd zijn alle onder een min of meer dikke laag klei verdwenen. Zij oefenen niet of nauwelijks nog invloed uit op de huidige landschappelijke structuur.

De grote ontginning

In het algemeen geldt dat het Hollands-Utrechtse veengebied op grote schaal tussen de 11de en 13de eeuw bewoond raakte.

De bewoningsgeschiedenis van de Alblasserwaard past in dit algemene Westnederlandse beeld. Vooral aan de hand van archeologische onderzoeksresultaten is duidelijk geworden dat de periode van continue bewoning op grote schaal in de 11de eeuw begint (Henderikx, 1977, 214-215).

Als oorzaak van de grootscheepse occupatie van het Westnederlandse veengebied speelt mogelijk overbevolking van aangrenzende gebieden een rol, terwijl ook de politieke aspiraties van de landsheren, onder wie de veenwildernis viel, meegespeeld kan hebben (Van der Linden, 119). Krachtens het zogenaamde ‘wildernisregaal’, een van de zogenaamde hoogheidsrechten, oorspronkelijk de keizer of koning toebehorend, vielen de onbeheerde, nog niet in cultuur gebrachte gronden rechtstreeks onder de landsheer. Voor West-Nederland was dit de graaf van Holland. De bisschop van Utrecht, voor wie het wildernisregaal niet gold, deed niettemin soortgelijke rechten gelden over de aan hem overgedragen gronden in de uitgestrekte wildernissen in het meer oostelijke deel van het gebied (Dekker, 164). Beiden gaven sinds de 11de eeuw tegen betaling stukken veenwildernis ter ontginning uit.

Oudere en jongere ontginningen

6 De Alblas bij Bleskertsgraaf (foto RDMZ, 1990).

Voor het in cultuur brengen van het veen was na de verwijdering van begroeiing de aanleg van een afwateringssysteem een eerste vereiste. Daartoe werd een stelsel van rechte en evenwijdig aan elkaar liggende sloten gegraven, waarbij gebruik gemaakt werd van de hoogteverschillen in het terrein. In veel gevallen werd met die ontginning een begin gemaakt aan de randen van het veengebied, waar de toegankelijkheid via het water het gemakkelijkst was en door kleiafzetting een stevige bodem was ontstaan. Aan de lage ‘voorzijde’ van het ontginningsblok mondden de sloten direct dan wel via een dwarssloot uit op een grotere waterloop. In de Alblasserwaard vormden de oevers langs de Lek, Merwede, Linge en de benedenloop van de Alblas en van de Giessen de randen van het veengebied en deze lijken dan ook als eerste voor bewoning in aanmerking te komen. Deze randen hebben vervolgens het uitgangspunt gevormd voor de openlegging van het daarachter gelegen veen.

Deze theoretische benadering kan worden aangevuld met enkele voor deze streek specifieke gegevens, waardoor het aannemelijk wordt de oevers als oudste vestigingsplaats te zien. Zo blijken de oudst bekende namen van nederzettingen steeds op de oevers langs de rivieren en veenstromen te liggen. Vóór het jaar 1200 komen de namen van Arkel, Hardinxveld, Langerak, Papendrecht en Sliedrecht in de bronnen voor (Künzel, index; Sliedrecht geldt mogelijk de op de zuidelijke

Merwede-oever gelegen plaats; aan de noordzijde was aanvankelijk sprake van ‘Oversliedrecht’).

Op grond van de uitgang ‘-um’, die tussen de 5de en de 10de eeuw werd gevormd, kunnen ook Gorinchem aan de Linge en Peursum aan de Giessen tot de nederzettingen uit de vroegste fase van de bewoningsgeschiedenis worden gerekend (Blok, 1979, 128). Op grond van andere overwegingen komen de kerk van Tienhoven, aan de Lek, en die van het op een donk gelegen Hoornaar voor een hoge ouderdom in aanmerking: in deze gebouwen, evenals in de toren van de kerk te Sliedrecht, is tufsteen verwerkt als primair bouw materiaal, hetgeen wijst op de totstandkoming van deze bouwwerken vóór het jaar 1200 (zie onder hoofdstuk Kerkelijke gebouwen).

Relatief laat komen de meer landinwaarts gelegen nederzettingen tot ontwikkeling. Een voorbeeld is Molenaarsgraaf, aangezien de Graafstroom, het oostelijk verlengde van de Alblas, pas in de tweede helft van de 13de eeuw gegraven werd (Teixeira, IV (I), 42). De ontginning van de Alblasserwaard wordt rond 1270 als voltooid beschouwd, waarbij de ontginning van het gebied langs de bovenloop van de Giessen en langs de Noordeloos als laatste fase geldt (Henderikx, 1977, 215).

Nadat de vestiging in het gebied tot stand was gekomen, heeft het bewoningspatroon in de Alblasserwaard een grote mate van standvastigheid gekend. Na de Middeleeuwen zijn er nauwelijks nog nederzettingen bij gekomen of geheel verdwenen. Slechts één verdwenen dorp is in het gebied aanwijsbaar:

Donkersloot, dat verdween na de verlegging van de Noord in de 14de eeuw. Met het noemen van de bewoningspunten langs de rivieren en veenstromen zijn tevens de meeste namen van de ook nu nog aanwezige nederzettingen genoemd. De sterke binding tussen het dorp en het water komt in de namen van verscheidene nederzettingen tot uitdrukking: naast de dorpen waarvan de waternaam direct in die van het dorp herkenbaar is, Alblasserdam, Oud-Alblas, Goudriaan, Giessendam, om enkele duidelijke voorbeelden te noemen, kunnen Noordeloos en Minkeloos worden genoemd, waarvan de uitgang -loos waterloop betekent (Schönfeld, 158). Een naam als Hoornaar heeft eveneens direct met het water te maken: een oude vorm van deze naam luidt Hornedam. In deze opsomming passen voorts Papendrecht en Sliedrecht, waarvan de uitgang -drecht een aanduiding voor waterloop is (Moerman, 56, 57). Ook de oude naam van het zojuist genoemde Minkeloos behoort van oorsprong tot de drechtnamen: Menkendreth.

Het ontginningstype

Bij de West-Nederlandse veenontginningen zijn twee hoofdvormen te onderscheiden. De oudste vorm is die waarbij het te ontginnen gebied een relatief grote diepte had, met een ver weg gelegen achtergrens tot waaraan de gebruikers het recht van ‘vrije opstrek’ bezaten. In de praktijk leidde dit, nadat de ontginning pas eeuwen later die achtergrens bereikte, tot kavels van vele kilometers diepte, zoals dat bijvoorbeeld in het veengebied ten oosten van de Utrechtse Vecht aanwijsbaar is.

Bij de tweede hoofdvorm vindt de ontginning plaats door opdeling van het gebied in blokken met elk een beperkte, vooraf vastgestelde diepte. Een kaveldiepte van circa 1250 m was een vaak voorkomende maat, die in combinatie met een breedte van circa 112 m als een soort standaardeenheid voor één boerenbedrijf heeft gegolden. Het planmatige van de tweede methode wordt gezien als een vorm van invloed van ‘bovenaf’, afkomstig van de landsheer. Het grootste deel van het Zuidhollandse en Utrechtse veengebied is volgens de tweede methode ontgonnen.

Wanneer de landschappelijke omstandigheden dat toelieten, werd in bijeen liggende ontginningsblokken eenzelfde kaveldiepte gehanteerd. In combinatie met een recht aangelegde ontginningsas en achtergrens levert dit een tot de verbeelding sprekend regelmatig nederzettingsspatroon op. Dit type is vaak gehanteerd bij de zogenaamde ‘cope-ontginningen’, die onder meer in het centrale deel van de naburige Vijfheerenlanden voorkomen. De ‘cope’ vormde de overeenkomst tussen de landsheer en de kolonisten van het te ontginnen blok.

Hoe past de Alblasserwaard in bovengeschetste typologie? De ontginningen in deze waard zijn geen uitgesproken voorbeelden van of het eerste of het tweede type, maar tenderen het meest naar het tweede type. De ontginningsblokken variëren in diepte van circa 1200 m, in bijvoorbeeld Nieuw-Lekkerland, tot ruim 3000 m, zoals te Giessendam. In dit laatste geval is sprake van een forse maat, maar het gaat hier nog altijd om een ontginningsblok met een vaste achtergrens, onderdeel uitmakend van een groter geheel. In een gebied als de Alblasserwaard, met vrij dicht bijeen gelegen ontginningsassen kon dat ook bijna niet anders: waar Lek, Merwede, Alblas

en Giessen uitgangspunten voor de ontginning vormden ontbrak de ruimte om kavels van bijvoorbeeld zeven of meer kilometer diepte uit te zetten.

Afhankelijk van de landschappelijke omstandigheden en van de ligging van andere ontginningen, lukte het om kavels binnen één blok van gelijke diepte uit te zetten. Een sterk voorbeeld is Wijngaarden. Vanuit de Achterwetering van de Sliedrechtse ontginningen zijn in noordelijke richting kavels met een lengte van bijna 1400 m uitgezet. Het hanteren van een vaste maat bij deze ontginning is af te lezen aan de achterzijde van de kavels: de aldaar liggende Achterdijk heeft precies hetzelfde beloop als de wetering aan de basis. Elke bocht in de wetering plant zich als het ware over een afstand van 1400 m voort in deze Achterdijk.

Behalve in de lengte van de kavels, en daarmee de diepte van het ontginningsblok, bestaat ook in de breedte van de blokken een aanzienlijke variatie. Het blok van Streefkerk spant met ongeveer zeven kilometer de kroon. De geringste breedte heeft het blok van Laag-Blokland, namelijk ongeveer een kilometer.

De ontginningsblokken

Binnen de afzonderlijke ontginningsblokken vertoont het verkavelingspatroon samenhang door het parallelle beloop van de kavelsloten. Soms is deze samenhang ook aanwezig in naast elkaar liggende blokken. Het is met name dit kenmerk, waarbij over een afstand van vele kilometers de sloten evenwijdig naast elkaar liggen, dat op het kaartbeeld de indruk geeft van de systematiek die aan de ontginning ten grondslag ligt. Deze situatie is langs de Lek (Nieuw-Lekkerland, Streefkerk), langs een gedeelte van de Alblas (Alblasserdam, Oud-Alblas) en langs de noordzijde van de Giessen aanwezig, van Giessen-Oudekerk tot en met Noordeloos. De ontginningsblokken langs de Merwede vertonen op dit punt minder samenhang.

7 Huisterp aan de Noordzijde te Oud-Alblas (foto RDMZ, 1991).

De begrenzing van de blokken bestond uit de ontginningsas aan de voorzijde, een kade aan de achterzijde en kades aan beide zijanten. De achterkades zijn onder die naam op verscheidene plaatsen in het gebied nog aanwezig, soms nog steeds in de vorm van smalle, begroeide stroken land, zoals de Goudriaanse Kade en de Overslingelandse Kade. Ook zijn verscheidene zijkades nog onder die naam aanwezig in het terrein. Omdat deze kades van ontginningsas naar ontginningsas liepen, en het vrijwel de enige dwarsverbindingen waren, vervulden ze vaak een functie voor het landverkeer. Bij de vorming van afzonderlijke afwateringseenheden (polders), niet lang na de ontginning, lag het voor de hand de grenzen van de ontginningsblokken als uitgangspunt te nemen. De achterkade en de zijkades zijn dan ook voor het merendeel permanent in functie geweest. De hoofdlijnen in de landschappelijke structuur zoals die door deze wijze van ontginnen zijn gevormd, kennen om die reden dan ook een grote continuïteit in de Alblasserwaard.

Nederzettingstypen

De ontginning van de waard leverde nieuwe landbouwgronden op. De wijze waarop die ontginning werd aangepakt was van belang voor het overheersende type dorp dat ontstond. De dorpen worden als eerste in dit hoofdstuk behandeld. Vervolgens komen

de steden aan de orde. Het gebied kent een drietal steden in de historisch-juridische zin van het woord (Ameide, Gorinchem, Nieuwpoort).

De bewoning in het gebied vond traditioneel vrijwel uitsluitend in de stadskernen en lintdorpen plaats. Daarbuiten lag bijna geen verspreide bebouwing. Slechts een aantal bewoonde poldermolens kunnen in dit verband worden vermeld. In die situatie is eerst recent verandering gekomen.

Een van de doelstellingen van de in de jaren '70 en '80 uitgevoerde ruilverkaveling 'Alblasserwaard' was de betere bereikbaarheid van de achterste delen van de polders. Tevens konden bedrijven voor verplaatsing naar die beter ontsloten landerijen in aanmerking komen. Het voorheen volstrekt lege landschap 'achterin' de polders is nu met rechte wegen doorsneden, waarlangs verspreid nieuwe bedrijven liggen (o.a. polders Streefkerk, Molenaarsgraaf, Giessen-Oudebenedenkerk).

Huisterpen

Evenals in andere Zuidhollandse waarden, hebben ook in de Alblasserwaard bewoners hun woonplaats vrij kort na de menselijke vestiging in de Middeleeuwen opgehoogd, waardoor een huisterp ontstaan is. De lijst van

archeologische terreinen geeft in de Waard dertien van die terreinen aan, die vrijwel steeds, zoals te verwachten viel, langs een van de veenstroompjes liggen (Sarfaty, 476-478).

Blijkens archeologisch onderzoek, dat in enkele van deze terpen plaats heeft gevonden, zijn de meeste heuvels in de tweede helft van de 12de of eerste helft van de 13de eeuw gevormd. Na de 14de eeuw worden ze in het algemeen niet meer opgehoogd (Sarfaty, 468). De aanleg van deze heuvels is misschien niet zo zeer bepaald door overstromingen ten gevolge van hoge rivierwaterstanden, maar eerder door de gebrekkige afwatering in het gebied zelf, waardoor het maaiveld vaak drassig was. Nadat de afwatering verbeterd was door de aanleg van nieuwe weteringen en boezemwateren, komt de ophoging van bestaande en de aanleg van nieuwe terpen niet meer voor. De huisterpen zijn in verscheidene gevallen goed zichtbaar gebleven. Bij de bespreking van de boerderijen wordt de eventuele ligging op een terp vermeld.

Groei van de dorpen

De nauwe samenhang tussen ontginning en dorpsvorm, leidde in beginsel tot een regelmatige spreiding van de bebouwing langs de ontginningsbasis, immers elke kavel bood aanvankelijk plaats voor één boerderij. In de loop van de tijd is de regelmaat in de spreiding door verdichting dan wel uitdunning in de bebouwing veranderd.

Aangenomen mag worden dat de groei van de dorpen in de eerste eeuwen bescheiden is geweest. Gedurende zekere perioden kon het bevolkingsaantal zelfs tijdelijk teruglopen, bijvoorbeeld na lange perioden van wateroverlast. Dan bracht het land niets op, en trachtten de verarmde inwoners elders hun heil te zoeken. Uit de 15de eeuw zijn verscheidene gevallen van ‘spadestekingen’ bekend (Ramaer, 271). Met het steken van de spade in het dijklichaam gaf de dijkplichtige op symbolische wijze aan niet meer in staat te zijn tot onderhoud van de dijk en deed hij afstand van zijn goederen die aan de landsheer toevielen.

Ondanks dergelijke tegenslagen verbetert de bewoonbaarheid van de waard op de lange duur door de aanhoudende inspanningen op het terrein van de waterhuishouding. Door deze verbeterde condities, maar bij voorbeeld ook door het floreren van sommige bedrijfstakken, nam de bevolking toe, zij het in een naar plaats en tijd verschillend tempo. De vroegste gegevens over de omvang kunnen worden ontleend aan de ‘Enquete’ en ‘Informacie’ van respectievelijk 1494 en uit 1514. Hoewel bekend is dat deze opgaven ten behoeve van de belastinginning aan de lage kant zijn, geven de cijfers enig idee van de orde van grootte van de dorpen in die tijd.

De opgave voor Sliedrecht luidt in 1514 75 ‘haardsteden’, voor Papendrecht 50, Molenaarsgraaf 46, Ottoland 26 en Nieuw Lekkerland 60 haardsteden (Enquete, 540, 547, 552, 556, 564). De door Van Breejen verzamelde gegevens over de bevolkingsgroei sinds de 17de eeuw laten zeer uiteenlopende groeicijfers zien: voor de periode 1622-1795 groeien de dorpen langs de Merwede het sterkst. Hardinxveld ziet het inwonertal toenemen van 641 tot 2109 personen, een toename van 229 %. De percentages van Sliedrecht en Giessendam liggen een stuk lager, respectievelijk 156% en 80%, maar altijd nog ver boven het percentage dat voor de gemeenten in

de binnenwaard geldt, namelijk 6% (Den Breejen, 44). Ook na 1795 groeien de dorpen langs de Merwede sneller dan die in de binnenwaard. De binnenwaard kent de volgende cijfers (afgerond): 1795: 3300. inw., 1899: 6350 inw., 1940: 6500 inw., 1980: 10.300 inwoners. Voor dezelfde jaren luiden de cijfers voor bijvoorbeeld Sliedrecht: 2.500, 10.300, 14.000 en 22.500 inwoners (Den Breejen, bijlage 1).

De groei van het inwonertal valt niet exact te vertalen naar de toename van het aantal huizen, maar de uitbreiding van de dorpen tekent zich onmiskenbaar af op het kaartmateriaal uit de 19de en 20ste eeuw. Die toename vertaalt zich in eerste instantie in een verdichting van de bewoning langs de bestaande wegen en dijken.

8 Noordeloos, volgens de kadastrale minuut van 1827. Tekening T. Brouwer, 1989.

Door de verdichting in de loop van de 20ste eeuw zijn enkele bebouwingslinten onder een eigen naam bekend geraakt en als zodanig op de topografische kaart verschenen. Voorbeelden zijn Gijbeland, Muisbroek en Pinkenveer. In de eerste twee gevallen werd de naam van de nederzetting ontleend aan de naam van de aangrenzende polder, in het laatste geval aan het veer over de Giessen.

De verdichting van de bebouwing doet zich vooral voor bij kerken, andere voorname gebouwen en wegkruisingen. Verscheidene dorpen in de waard kennen in de 19de eeuw reeds verdichtingen rondom dergelijke punten. Het kadastraal minuutplan van Noordeloos is als voorbeeld daarvan opgenomen (afb. 8). Kenmerkend voor die verdichtingen is de samenstelling er van. Die bestaat niet zozeer uit boerderijen, maar meer uit woonhuizen en bedrijfsgebouwen. De verdichting of centrumvorming betekende in het algemeen dan ook een afname van het agrarische karakter van het dorp. Dergelijke overgangen van een open, agrarisch bebouwingslint aan de uiteinden van het dorp naar de verdichte dorpscentra zijn nog altijd fraai zichtbaar in Oud-Alblas, Molenaarsgraaf, Goudriaan, Giessenburg en Noordeloos. Slechts in enkele kleinere, wat afzijdig gelegen dorpen is de verdichting achterwege gebleven, en is het agrarisch karakter tot op heden dominant. Dit geldt voor Brandwijk, Broek tussen Meerkerk en Ameide, Minkeloos en voor Wijngaarden.

Industrialisatie en de dijkdorpen

De ontwikkeling van de meeste dijkdorpen in het gebied laat een ander beeld zien dan hierboven werd geschetst. Dit geldt het sterkst voor de dorpen langs de Merwede. Al in een vroeg stadium was de landbouw in de dorpen langs die rivier verdrongen door niet agrarische activiteiten: rond 1500 hield een deel van de inwoners zich niet in de eerste plaats met de landbouw bezig maar met ‘spitten en delven’, oftewel met grond- en waterbouwkundige werken, onder andere om de havens in Hollands belangrijkste handelsstad Dordrecht en de vaargeulen daar naar toe te onderhouden. De succesvolle specialisatie van de dorpen langs de Merwede mag verantwoordelijk worden gesteld voor de sterke groei van die dorpen, mogelijk ten koste van dorpen meer landinwaarts.

De aannemerij, zoals de uitvoering van weg- en waterbouwkundige werken ook wel werd genoemd, is door de eeuwen heen kenmerkend gebleven voor de dorpen langs de Merwede, met Sliedrecht als het centrum. De ondernemers uit Sliedrecht vergrootten voortdurend hun activiteiten en domineerden de nationale en later ook delen van de internationale markt. Er is bijna geen inpoldering, haven-, sluis- of kanaalaanleg in Nederland tot stand gekomen zonder de inschakeling van Sliedrechtse bedrijven. Samenhangend met de aannemerij kwam ook andere bedrijvigheid tot ontwikkeling, zoals de binnenvaart, de scheepsbouw, de machinebouw en de griendcultuur.

De grienden leverden het rijshout waarmee het fundament van dijken en bruggen werd verstevigd. Van de 17de eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog is deze teelt van belang geweest. Behalve voor de aannemerij leverden de grienden de grondstof voor de hoep- of hoepelmakerij. Hiervan was Hardinxveld het centrum. Vanuit dit dorp vond verder veel binnenvisserij plaats. De beroepsstructuur van Hardinxveld

was in de 18de eeuw dan ook al nauwelijks meer agrarisch te noemen, wat zichtbaar geweest moet zijn in het bebouwingsbeeld: aan de dichtbebouwde dijk bevonden zich in 1730 onder de 251 huizen maar acht boerderijen (Den Breejen, 38).

De ambachtelijke en industriële ontwikkelingen bleven niet beperkt tot de dorpen langs de Merwede: ook langs de rivierdijken in het noordwesten van de waard en langs de Linge ontstonden bedrijven. Bij Alblasserdam, Kinderdijk en Nieuw-Lekkerland vestigden zich ondernemingen in scheepsbouw en metaalnijverheid. Al in de 17de eeuw was een werf langs de oevers van de Noord bekend, maar van werkelijke betekenis wordt deze tak van nijverheid pas vanaf het eind van de 19de eeuw. De groeiende overslagfunctie van de Rotterdamse haven na circa 1870 eeuw ging ten koste van de

9 Nedstaal, voorheen Nederlandsche Kabelfabriek N.V., gevestigd bij de brug over de Noord in de A 15 bij Alblasterdam (foto RDMZ, 1992).

scheepsbouw en zware metaalindustrie in die stad. Deze takken van nijverheid verplaatsten zich naar de directe omgeving van de stad. Het waren veelal niet Rotterdamse ondernemers, maar ondernemers woonachtig langs de Hollandse IJssel, Lek en vooral langs de Noord die deze activiteiten langs de rivieroeveren ten oosten van Rotterdam tot ontwikkeling brachten (Den Breejen, 57, 114). De sterke relatie van de genoemde takken van industrie met diep vaarwater bepaalde de vestigingsplaats, die zonder uitzondering buitendijks lag. Een enkele keer is een bijkomende vestigingsfactor expliciet bekend: bij de vestiging van de Nederlandsche Kabelfabriek NV (tegenwoordig Nedstaal) langs de Noord bij Alblasterdam, speelde de nieuwe landverbinding via de A15 en de brug over de Noord (1939) een belangrijke rol.

De huidige buitendijkse bedrijven zijn voor het overgrote deel modern te noemen en bestaan, vergeleken met woonhuizen of boerderijen, maar in geringe mate uit historische gebouwen. Op die situatie is onder meer de conjunctureelgevoeligheid van bedrijfstakken van invloed. Zo betekende de economische crisis na 1929 bijvoorbeeld het einde voor tientallen scheepswerven. De tot deze bedrijfstak behorende bedrijfsgebouwen, die naar omvang en uitrusting waren afgestemd op het specifieke, daar aanwezige productieproces, leenden zich in het algemeen moeilijk voor hergebruik. Aldus werden vele gebouwen van failliete bedrijven gesloopt, wanneer de grond waarop zij stonden een nieuwe bestemming kreeg. De oude bedrijfsbebouwing kan ook verdwijnen juist bij de succesvolle ontwikkeling van het bedrijf, in combinatie met zich sterk wijzigende productieprocessen. De niet meer doelmatige gebouwen moeten dan het veld moeten ruimen voor nieuwe, meestal veel grotere productieruimten.

Ded dijkdorpen in de 20ste eeuw

Rond 1900 bestaan Papendrecht, Sliedrecht, Giessendam en Hardinxveld elk uit kilometers lange dichte lintbebouwing langs de Merwededijk. De drie dorpen waren toen nog niet aan elkaar vastgegroeid, maar enkele decennia later was dat wel het geval. Ook langs de dijken van de Noord en de westelijke Lekdijken ontstaat in de loop van de 20ste eeuw een min of meer aaneengesloten lintbebouwing, waarbij

alleen aan het passeren van het plaatsnaambord te merken is dat men zich inmiddels in het volgende dorp bevindt.

De bebouwingsdichtheid langs de dijken bereikte in de 19de eeuw hier en daar al het punt waarop verdere verdichting niet meer te verwezenlijken was. Een oplossing werd gevonden door een achterwaartse uitbreiding in de vorm van zogenaamde stoepbebouwing. Daarbij werden de paden (stoepen) bebouwd

10 Giessendam, ruimtelijke veranderingen volgens opeenvolgende edities van de Topografische Kaart, schaal origineel 1:25.000.

- a. situatie 1889-1918; ruimtelijke structuur van het dorp geheel bepaald door de dijken langs Giessen en Merwede, 'De Peulen' en de 'Giessendamse Plaat' liggen nog buitendijks en hebben een agrarische bestemming. Langs de spoorlijn (1883-1885) bevindt zich een halteplaats.
- b. 1934; de dijken zijn 'volgebouwd' en dorpsuitbreidingen hebben rond de halteplaats, inmiddels gepromoveerd tot station, plaatsgevonden. De noodzaak

tot dijkverzwaring leidde hier tot een nieuw tracé, waarmee voormalig buitendijks gelegen platen binnendijks zijn komen te liggen.

- c. 1967; rond het station hebben nog enkele uitbreidingen plaatsgevonden en een deel van de voormalige platen is bebouwd geraakt.
- d. 1977; de voormalige platen zijn geheel in bezit genomen door woonwijken en industrie en voorzien van een eigen infrastructuur; ten oosten daarvan zijn in de polder nieuwe woonwijken verrezen; de oude, bebouwde rivierdijken vallen nauwelijks nog op in de plattegrond.

die van de kruin van de dijk de polder in liepen. De veelal eenvoudige huisjes die hier ontstonden, lagen met de voorgevel aan de stoep en stonden daarmee haaks op de bebouwing aan de dijk zelf. Gezien de matige kwaliteit van de stoepbebouwing is veel inmiddels afgebroken; de Salonstoep en de Jordaanstoep te Sliedrecht geven nog enigszins het beeld van de vroegere situatie.

Sinds de jaren '20 en '30 van de 20ste eeuw vindt de uitbreiding van de dorpen langs de Merwede en de Noord plaats in de vorm van de aanleg van aparte woonwijken. Sinds de inwerking treding van de Woningwet (1902) is er sprake van een toegenomen slagvaardigheid van de gemeente bij de ruimtelijke ordening. Dit maakt de uitbreidingen minder afhankelijk van het particuliere initiatief en eigendomsverhoudingen. Daardoor wordt in de eerste plaats ruimte geschapen voor initiatieven van de gemeente zelf en die van woningbouwverenigingen. Een tweede gevolg geldt de inrichting van de

nieuwe wijken, die geen verband meer hoeft te houden met de bestaande landschappelijke structuur, maar gebaseerd kan worden op een apart daartoe ontworpen straten- en bebouwingsplan. In de dorpen van de waard gaat het de eerste decennia van de 20ste eeuw gewoonlijk om plannen van bescheiden omvang, opgebouwd uit een samenhangend stelsel van betrekkelijk korte straten, soms met een centraal element in de vorm van een plein(tje), zoals het 'Plein' te Papendrecht. De bebouwing in veel van de vroegste uitbreidingen dient tot de volkswoningbouw te worden gerekend en vertoont per wijk dikwijls een sterke samenhang in architectuur. Door het aanbrengen van bouwkundige en architectonische accenten, bij voorbeeld op hoekpanden en in bochten van straten, kon worden ingespeeld op de stedenbouwkundige opzet van de wijk. Een dergelijke samenhang valt bij voorbeeld waar te nemen rondom het zojuist genoemde Plein te Papendrecht (Hoofdstraat, Middenstraat, Dijkstraat).

Kenmerkend voor de vroegste uitbreidingen van Papendrecht, Sliedrecht en Hardinxveld is dat deze zich buitendijks bevinden, nadat bestaande platen en eilanden in de rivier daartoe waren opgespoten. De tussen de platen en het vasteland bestaande geulen zijn als haven of als vaarweg naar de daaraan gelegen bedrijven in gebruik (Giessendam, Sliedrecht).

De buitendijkse woonwijken bevinden zich in de directe omgeving van de bedrijven. In sommige gevallen is er een directe relatie tussen beide aanwijsbaar: zo liet de scheepswerf en machinefabriek De Klop te Sliedrecht na 1916 40 arbeiderswoningen op de voormalige Kerkplaat bouwen. Een ander voorbeeld bevindt zich in het uiterste noordwesten van de Waard, waar sinds 1742 de bedrijven van de firma Smit buitendijks waren gevestigd.

Eveneens buitendijks, bij het veer over de Lek kwamen kort na 1900 twee lange rijen door Smit gebouwde arbeiderswoningen tot stand. De directeurswoning van het bedrijf werd ook op het buitendijkse terrein gesitueerd, aan het water op het punt waar de Lek en de Noord bijeen komen.

De groei van Sliedrecht, Papendrecht en Alblasserdam neemt na de Tweede Wereldoorlog een hoge vlucht, maar vindt dan nog uitsluitend landinwaarts plaats omdat buitendijks de ruimte inmiddels is volgebouwd. De oppervlakte aan woon- en industriegebied neemt met honderden hectaren toe. De sterke groei houdt verband met de functie van deze plaatsen voor de overloop uit Rotterdam en Dordrecht.

De Wederopbouw

Voor het dijkdorp Alblasserdam en voor het in de Binnenwaard liggende Bleskensgraaf geldt een bijzondere (stede)bouwkundige situatie sinds de wederopbouw ten gevolge van verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog (mei 1940). Voor Alblasserdam werd een plan ontworpen door ir. S.J. van Embden, verbonden aan het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland. Het wederopbouwplan voor Bleskensgraaf is van de hand van ir. G.C. Lange, secretaris van de Commissie voor Uitbreidingsplannen in Zuid-Holland.

Bij de wederopbouw van beide dorpskommen is niet gestreefd naar herstel van de oorspronkelijke toestand, maar werd de situatie aangegrepen om enkele als negatief

ervaren kenmerken aan te passen aan de eisen van de tijd. Vóór de verwoesting bestond de structuur in beide plaatsen uit aan weerszijden bebouwde, tamelijk smalle dijkwegen.

De herinrichting betekende in de eerste plaats een verruiming: wegen werden verbreed en de nieuwe bebouwing kreeg een ruimere opzet. Dit betekende het merendeels onbebouwd laten van de smalle stroken grond tussen de rivier een de daaraan grenzende dijkweg. Deze dijkweg kreeg in de nieuwe structuur in plaats van een tweezijdige, overwegend een eenzijdige bebouwing. In de nieuwe structuur kreeg de rivier, met belendende groenstroken, daardoor een veel dominanter plaats in het dorpsbeeld dan voorheen. Behalve de functionele achtergronden van deze aanleg, werd dit ook in esthetisch opzicht een vooruitgang geacht. De herinrichting werd voorts aangegrepen om enkele bijzondere gebouwen een meer prominente plaats in de plattegrond te geven

11 Bleskensgraaf, plan tot wederopbouw, 1941, afgebeeld in Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 1941, 34.

dan voorheen het geval was. Te Bleskensgraaf werden de dorpskerk en het raadhuis centraal en vrijstaand in de nieuwe ruimtelijke structuur geplaatst. In Alblasserdam werd de Dam een belangrijke plaats in ruimtelijke structuur toegedacht. Behalve in de aanmerkelijke vergroting van die ruimte zou het belang daarvan tot uitdrukking moeten komen door de herbouw aldaar van het raadhuis en het Waardhuis. De situering van het raadhuis is uiteindelijk niet volgens dit plan uitgevoerd (Volkshuisvesting en Stedebouw, 1941, 94-101, 134-136).

Kenmerken van de dorpsplattegrond

De wijze waarop de waard is ontgonnen, bracht in beginsel een regelmatige spreiding van boerderijen langs de weg of dijk met zich mee. De samenhang tussen ontginning, verkaveling en situering van de bebouwing ontbrak in de gevallen waar donken de vestigingsplaats waren geworden: de hooggelegen terreinen trokken de bebouwing als het ware naar zich toe. Dat in de donkdorpen Hoornaar en Hoogblokland de dorpsplattegrond in opzet toch langwerpig van vorm is, komt voort uit de aanleg van de oudste dijk rond de

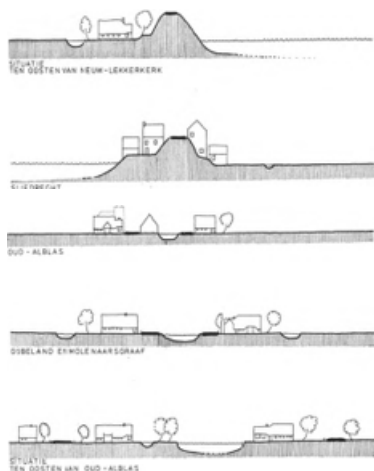
Waard die via deze (langwerpige) donken was aangelegd en de vorming van een lineaire structuur bevorderde.

Zoals hierboven werd beschreven, onderging de oorspronkelijke regelmaat in de situering van de bebouwing door verdichting en uitdunning de nodige verandering, maar niettemin worden de plattegronden van de dorpen tot in de 20ste eeuw gekenmerkt door langgerekte bebouwingslinten. In die zin zijn de dorpen typologisch gezien gelijk aan elkaar.

Wanneer echter de afzonderlijke bebouwingslinten naar hun dwarsdoorsnede of profiel worden gekarakteriseerd, blijkt er een rijke verscheidenheid aan vormen te bestaan. Die verscheidenheid geldt niet alleen de dorpen onderling, maar komt soms ook binnen één dorp voor.

Als hoofdvormen in de dwarsprofielen kunnen dorpen met een enkele en dorpen met een dubbele bebouwingsas onderscheiden worden. Het type met een dubbele as komt algemeen voor langs de veenstromen in het gebied.

Vanuit de Alblas, Giessen, Noordeloos, Goudriaan vond de ontginning van het veen in twee richtingen plaats. Daardoor kwam op beide oevers bebouwing tot ontwikkeling. In de overige gevallen is er sprake van een enkele bewoningsas. Dit geldt in de eerste plaats voor de ringdijken om de Waard. Verder gaat dit kenmerk op voor de landinwaarts, niet aan een veenstroom gelegen Brandwijk, Wijngaarden, en de Graaflandse dijk bij Groot-Amers. Voorts is de Minkeloos is als watertje zo onbetekenend, dat hier nooit een dubbele as is ontstaan en de schaarse bebouwing zich aan weerszijden van één weg kon ontwikkelen.

12 Dwarsprofielen van enkele dorpen in de Alblasserwaard. Tekening J.J. Jehee 1992.

Een tweede hoofdkenmerk van het dwarsprofiel geldt de situering van de bebouwing aan de weg of aan de dijk. Daarbij doen zich ook weer twee vormen voor, namelijk de eenzijdige en de tweezijdige bebouwde bewoningsas. Het zoëven al genoemde Brandwijk, Wijngaarden en de Graaflandse Dijk bestaan elk uit een weg die (vrijwel uitsluitend) aan één kant bebouwd is. Deze eenzijdige bebouwing herinnert nog aan de ontginning die vanuit die as naar één kant op plaatsvond. Het mag opmerkelijk worden genoemd dat deze situering, gevormd in de Middeleeuwen, in de genoemde gevallen tot op heden in feite onveranderd is gebleven.

Blijkens het 19de en 20ste-eeuwse kaartmateriaal was voorts de dijk tussen Streefkerk en Groot Amers enkelzijdig, aan landzijde, bebouwd. Langs deze dijk

is over grote afstand geen voorland aanwezig, de dijk grenst direct aan de rivier, reden waarom voor het bouwen aan de buitenzijde nooit toestemming is gegeven. De aanwezigheid van een smalle strook grond langs de buitenkant van de dijk was kennelijk al voldoende om bebouwing aan die kant toe te laten, zo valt langs de Lek maar vooral langs de Merwededijk te constateren. De tweezijdig bebouwde rivierdijk was al in het midden van de 19de eeuw aanwezig.

Ook de aan weerszijden van de Giessen en Alblas lopende dijkwegen zijn

overwegend tweezijdig bebouwd. Kaartvergelijking wijst uit, dat deze bebouwingskarakteristiek vooral de afgelopen anderhalve eeuw tot stand is gekomen. Langs de Giessen zijn de aan het water grenzende, dus buitendijkse delen van de dijken gedurende die periode dichter bebouwd geraakt.

De Alblasdrjken liggen, vooral in de omgeving van Oud-Alblas op ruime afstand van de rivier. De bebouwing lag, en ligt voor het grootste deel nog steeds op de forse stroken land tussen de dijk en het water. In deze structuur lijkt het of de dijkwegen een secundaire ontwikkeling vertegenwoordigen, en zijn aangelegd achter de bebouwing, nadat deze vlak langs het water was ontstaan.

Beide hier behandelde kenmerken, de enkele of dubbele as, enkel-, dan wel dubbelzijdig bebouwd, dragen er toe bij dat verscheidenheid aan dorpsvormen groter is dan op het eerste gezicht lijkt. De afwisseling die door deze verscheidenheid ontstaat in het ruimtelijk karakter wordt nog vergroot door de verschillende wijzen waarop de panden aan de openbare weg gesitueerd zijn. De afstand tussen de rooilijn van de voorgevel en de openbare weg kan variëren van nihil tot verscheidene meters. De afwisseling in het straatbeeld die hierdoor ontstaat kent bij de dijkbebouwing nog een verticale dimensie: met de afstand van de voorgevel tot de rijweg op de kruin van de dijk varieert ook de 'hoogteligging' van het pand. Zowel ligging aan de voet van de dijk, halverwege en gedeeltelijk in het dijklichaam, als bovenop de dijk komen voor. Deze verscheidenheid houdt verband met de ouderdom van het pand: de oudste staan onderaan of halverwege de dijk, terwijl woningen uit de 19de en 20ste eeuw hoger, op het toenmalige niveau van de kruin van de dijk konden worden gebouwd. Zeer algemeen kan voorts worden gesteld dat de agrarische bebouwing overwegend aan de voet van de dijk ligt. In Giessendam, Sliedrecht en Papendrecht daarentegen domineren de woonhuizen die langs de rijweg op het niveau van de kruin van de dijk werden gesitueerd. Waar sinds de bouw een volgende dijkverhoging plaats vond, staan de huizen sindsdien weer iets onder het tegenwoordige niveau van de rijweg.

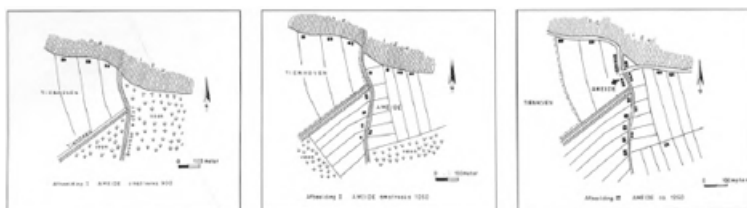
In het huidige bebouwingsbeeld van de dijkdorpen langs de Merwede domineren woonhuizen van bescheiden afmetingen. Hoewel met name Sliedrecht talrijke welgestelde ondernemers in de aannemerij telde, zijn ruime, luxueuze woonhuizen langs de dijk relatief weinig aanwezig. In de jaren 1890-1900 vertrokken verscheidene aannemer- en baggeraarsfamilies naar Den Haag, vanwege de gerieflijker woonomstandigheden, maar ook omdat zakelijke relaties vanuit de hofstad makkelijker te onderhouden waren dan vanuit het dijkdorp aan de Merwede (Bos, 137).

De steden

Ameide

Ameide is ontstaan op de zuidelijke oever van de Lek, daar waar de voormalige Broekse Stroom in de Lek uitmondde. Ontginning van het gebied vond plaats vanaf de oevers van de Lek, maar ook vanaf deze Broekse stroom. De tiendweg vormde de scheiding tussen beide ontginningen. De aanleg van een rivierdijk langs de Lek met een dam in de Broekse Stroom werden de daarop volgende bepalende elementen in de plattegrond. Gezien de situering van de dam en het beloop van de dijk, langs

de huidige Voorstraat, Dam, en Oudendijk, hebben beide activiteiten gelijktijdig plaatsgevonden. De dam werd een stuk landinwaarts aangelegd, zodat het laatste stuk van de Broekse Stroom, het gedeelte langs de huidige Voorstraat, als buitenhaven kon functioneren. Na de stadsrechtverlening in circa 1300 door Dirk van Herlaer is het kerntje bij de dam vermoedelijk van verdedigingswerken voorzien. Deze zijn op een vroeg moment al weer verdwenen, mogelijk in 1527 (Van der Aa, I, 131). Op de plattegrond van Perrenot zijn de vestingwerken in ieder geval al niet meer

13 Ameide, vroegste ontwikkelingsfasen. Tekening Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

afgebeeld (afb. 25). Na de afbraak zijn geen nieuwe verdedigingswerken meer aangebracht en ook anderszins is de ruimtelijke ontwikkeling van het stadje blijven steken. De aanleg van de Nieuwstraat, achter de Voorstraat, en evenwijdig daaraan lopend, is de enige uitzondering daarop.

De bestaande agrarische structuur speelde een rol bij de situering van de straat. Het kadastrale minuutplan van 1822 laat nog de perceelsloten zien die aan de maatvoering ten grondslag hebben gelegen.

Alle bovengenoemde elementen zijn nog min of meer goed herkenbaar in de plattegrond. De tiendweg is de huidige Molenstraat en de Broekse Stroom is de (in 1935 gedempte) Prinsengracht. De dam in de Broekse Stroom veranderde in een aan vier zijden afgesloten marktplein na de bouw van het voormalige raadhuis in 1642. De achter dit raadhuis liggende buitenhaven werd gedempt in 1820, mogelijk samenhangend met de verzwaring en

14 Ameide, (Anoniem), kaart van de rivier de Lek ten oosten van Jaarsveld en Ameide, circa 1650. Fragment. R.A. Utrecht, inv. nr. 238.

15 De kern van Ameide volgens de kadastrale minuut van 1822. Schaal 1:5000. Tekening bewerkt door B.H.J.N. Kooij, 1992.

verlegging van de rivierdijk naar het huidige tracé. De omvang van de bebouwing neemt in de loop van de tijd wat toe, maar is tot in de 20ste eeuw zeer bescheiden geweest.

Nieuwpoort

Ongeveer zeven kilometer westelijk van Ameide ligt het stadje Nieuwpoort.

Hoe verschillend het voorkomen van beide plaatsen momenteel ook is, in de vroegste ontwikkeling van de twee stadjes zitten verscheidene parallellen. Ook Nieuwpoort ontwikkelde zich op de zuidelijke Lekoever, op de plaats waar een waterloop, de Nieuwpoortse Vliet, in de rivier uitmondde. Daar waar de Lekdijk deze waterloop kruiste is, gelijk in het Ameidense geval, een dam (met keersluis) gelegd waardoor de vliet verdeeld wordt in een Buitenhaven en een Binnenhaven. Binnen de ovaalvormige oudste omgrachting bleef de stratenaanleg beperkt tot een tweetal achterstraten aan weerszijden van de Buiten- en Binnenhaven. De situering van beide achterstraten, evenals het beloop van de oudste vestinggrachten, is ook hier gebaseerd op de prestedelijke percelering ter plaatse (Historische stedenatlas, 26). Een

16 De kern van Nieuwpoort volgens de kadastrale minuut van 1827. Schaal 1:5000. Tekening bewerkt door B.H.J.N. Kooij, 1992.

stadsrechtverlening dateert van 1283, de aanleg van versterkingen, de rooiing van straten en de uitgifte van huiserven hebben vermoedelijke in dezelfde periode plaats gevonden.

In tegenstelling tot Ameide zijn de vestingwerken niet al in een vroeg stadium verdwenen, maar zijn deze juist vernieuwd en uitgebreid in de jaren 1673-1690, toen Nieuwpoort deel uit ging maken van de Hollandse Waterlinie.

Door het ontbreken van groei-impulsen was er na de opheffing van de vesting in 1816 geen directe aanleiding om de werken af te breken. (Zie verder onder Verdedigingswerken).

Analoog aan Ameide is de situering van het stadhuis te Nieuwpoort. Het gebouw dat in de tweede helft van de 16de eeuw bekend is, stond op de noordzijde van de dam. Een herbouw in 1697 vindt op de zuidzijde plaats, het oude stadhuis wordt afgebroken en door overkluizing van het aangrenzende deel van de Buitenhaven ontstaat een plein (Historische stedenatlas, 33, 34).

Ook in deze pleinvorming schuilt weer een overeenkomst met Ameide.

Stedelijke groei van enige betekenis heeft echter nooit plaatsgevonden: de Achterstraten bleven tot ver in de 20ste eeuw grotendeels onbebouwd. Het ontbreken van handels- en verkeersactiviteiten kan op fraaie wijze worden afgelezen aan de inrichting van de havens zelf: kent de Buitenhaven stenen kademuren en is daar de vroegere aanwezigheid van een enkel bedrijf bekend, aan de Binnenhaven waren de activiteiten zo gering, dat de kaden nooit zijn verhard, en op karakteristieke wijze als groen talud zijn blijven bestaan. Ook de situering van de huizen ten opzichte van elkaar getuigt van die weinig stedelijke ontwikkeling: de meeste huizen staan los van elkaar, gelijk dat voor de meeste dorpen kenmerkend is. Het zijwaartse aan elkaar groeien van panden, waardoor huizen gemeenschappelijke zijmuren krijgen, is een typisch stedelijk verschijnsel, maar dat heeft zich in Nieuwpoort nauwelijks voorgedaan.

Gorinchem

De oudst bekende schriftelijke vermelding van Gorinchem dateert uit het jaar 1220, toen de inwoners van deze plaats van de graaf van Holland tolvrijdom kregen in zijn gehele graafschap. Gezien de uitgang -um (heem) in de plaatsnaam, die tussen de 5de en 10de eeuw in gebruik was, mag een hogere ouderdom van de bewoning ter plaatse worden verondersteld. Ook stroomopwaarts langs de Linge is de hoge ouderdom van nederzettingen aanwijsbaar.

De exacte fysisch-geografische omstandigheden waaronder de nederzetting tot ontwikkeling is gekomen zijn niet bekend. Wel is aangetoond dat zich onder de huidige binnenstad een dik kleipakket bevindt, zodat kan worden verondersteld dat een of meer hoog opgeslibde kleiplaten in de Lingedelta de basis voor die ontwikkeling hebben gevormd. Van de verschillende takken waaruit die delta heeft bestaan is, naast de huidige Lingehaven, het tot 1815 onbedijkte zogenaamde Wijdschild ten oosten van de stad nog een rudiment. Het gebied aan de monding van de Linge heeft lange tijd een twistpunt gevormd tussen de graven van Holland, de bisschoppen van Utrecht, de hertogen van Gelre en lokale heren, zoals de Van Arkels.

In de loop van de 13de eeuw kwam het gebied in bezit van de heer van Arkel, die in 1267 een burcht ten oosten van de nederzetting bouwde. Na de zogenaamde Arkelse oorlogen in het begin van de 15de eeuw verdwenen de heren van Arkel van het toneel en werd het gehele Land van Arkel bij het graafschap Holland gevoegd. De Arkelse burcht ten oosten van de stad werd verwoest en een nieuwe grafelijke sterkte werd direct ten zuiden van de stad aan de Merwede gebouwd.

De ontwikkeling van de stad vond in eerste instantie plaats op de de westelijke oever van de Lingehaven, die als een vergraven riviertak in de Lingedelta opgevat moet worden. Dit binnendijkse deel stond bekend als Benedenstad, ter onderscheiding van de Bovenstad ten oosten van de Lingehaven, die

17 De kern van Gorinchem volgens de kadastrale minuut van 1821 met de toenmalige benaming der straten en gebouwen.

Schaal 1:5000. Tekening T. Brouwer, 1989, bewerkt door B.H.J.N. Kooij, 1991.

1. Magazijn
2. Visch Brug
3. Peter Brug
4. Stadhuis
5. Groote of St Jans Kerk
6. Roomsche Kerk
7. Lutherse Kerk
8. Kapel Kerk
9. Joden Kerk
10. Gevangen Huis
11. Arm Huis
12. Gast Huis
13. Oude Vrouwenhuis
14. Pesthuis
15. Zieken Huis

16. Wees Huis
17. Oude Mannenhuis
18. Tol
19. Pel Molen
20. Zaag Molen
21. Koren Molen

ontstond door ophoging van een buitendijks terrein in het Wijdschild.

De ruimtelijke structuur van de middeleeuwse stad is primair bepaald door de Lingehaven en de dijken aan weerszijden daarvan. Dwars daarop staat de oostwest lopende route, Gasthuisstraat - Hoogstraat - Burgstraat.

De westelijke Lingedijk zet zich binnen de stad voort in Korten- en Langendijk, om via het Eind door te lopen in de (Oude) Wolferense Dijk langs de Merwede naar Hardinxveld. Nog altijd is door hoogteverschillen het dijklichaam in dit tracé herkenbaar. De evenwijdig aan de Lingedijk lopende binnendijkse landweg vindt ook binnen de stad voortzetting, namelijk in de route Arkelstraat - Kelenstraat - Molenstraat, aan het einde waarvan zich de toegang bevond tot de voorburg van de Blauwe Toren.

Zeer typerend voor de Gorinchemse situatie zijn de stegen of steigers die vanaf de kruin van de Lingedijk naar het water van de haven leiden. Minstens even typerend is de ligging van de bebouwing aan de oostzijde van die dijk, waarbij de achtergevels aan het water grenzen. Een overeenkomstige situering is ook uit de oudste stadsdelen van Amsterdam, Dordrecht en Utrecht bekend. Aan de oostzijde van de Gorkumse haven was over zekere afstand dezelfde situatie aanwezig, maar na 1900 zijn daar de aan het water grenzende huizen verwijderd en werd de vrijgekomen ruimte tot stenen loskade ingericht.

Uit de laatste decennia van de 13de eeuw zijn tol vrijheden voor Gorinchem bekend en wordt de plaats als 'oppidum' aangeduid, hetgeen wijst op een toenemend stedelijk karakter. Aangenomen mag worden dat in die periode ook de oudste verdedigingswerken zijn aangelegd, die zich mogelijk in eerste instantie tot de benedenstad hebben beperkt. Het beloop ervan wordt in de huidige stadsplattegrond gemarkeerd door de route Haarstraat - Boerenstraat - Krabsteeg. Omstreeks 1400 werden de versterkingen vervangen door een stenen muur, met aan de westzijde een iets meer buitenwaarts beloop. Toen is ook een strook grondgebied langs de Linge haven in de Bovenstad binnen de vesting opgenomen, de haven kwam daarmee in de stad te liggen.

Tussen de Linge haven en de vestingwal, met de as Gasthuis- en Hoogstraat als derde hoofdelement, is een blokvormig stratenpatroon tot stand gekomen. De meeste straten in dit gebied zijn in de 14de eeuw bekend. Nagenoeg alle stedelijke functies zoals parochiekerk, stadhuis met vleeshal en waag, de markten, kloosters, kapellen, gasthuizen enzovoorts, waren gevestigd in het westelijk deel van de stad.

De omvang van de stad ondergaat in oostelijke en westelijke richting enige uitbreiding bij de aanleg van een nieuw, ovaalvormig vestingstelsel, dat tussen 1578 en 1608 wordt aangelegd. De nieuw verworven gronden worden slechts in bescheiden mate voor stadsuitbreiding benut: tot ver in de 19de eeuw tonen stadsplattegronden langs de oostelijke en westelijke vestingwal een gebied waar nauwelijks bebouwing voorkomt, maar vooral tuinen en bleekvelden. Dit gegeven illustreert het gebrek aan werkelijke stedelijke groei gedurende enkele eeuwen. Stadsplattegronden uit de 16de tot 19de eeuw geven voorts aan dat het stedelijke stratenplan gedurende die eeuwen in hoofdlijnen onveranderd blijft.

Met de vorming van de Hollandse en later de Nieuwe Hollandse Waterlinie wordt de vesting Gorinchem in het stelsel opgenomen. De stad werd zwaar beproefd in de winter van 1813-1814 toen zij, als één der laatste door de Fransen bezette vestingen, werd belegerd wat de verwoesting van meer dan duizend van de 1382 huizen en andere gebouwen tot gevolg had. Ook na de opheffing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd de stad van strategisch belang geacht: uiteindelijk werd pas in 1959, als laatste onderdeel, de vestingstatus voor het oostelijke deel van de vesting opgeheven.

Vanwege de vestingstatus lagen rond de stad de zogenaamde verboden kringen, het schootsveld dat onbebouwd diende te blijven. De stad kon zich direct buiten de omwalling aanvankelijk dan ook niet uitbreiden, aan de oostzijde ligt nog altijd onbebouwd gebied.

Hoe verschillend de ontwikkeling van de stad ook is ten opzichte van de dorpen langs de Merwede, de ruimtelijke ontwikkeling buiten de vestingwallen vertoont sinds het einde van de 19de eeuw grote overeenkomst met die van de dorpen, namelijk buitendijkse industrievestiging langs de Merwede en de de Linge, in de 20ste eeuw aangevuld met complexen sociale woningbouw. Voor deze wijken gelden dezelfde ruimtelijke karakteristieken als die welke bij de bespreking van de dorpsuitbreidingen werden gegeven.

Waterhuishouding

De vroegste situatie

In het algemeen lag het oppervlak van de Westnederlandse veengebieden ten tijde van de ontginning boven de gemiddelde rivierwaterstand. Voorafgaand aan de ontginning was het dan ook niet nodig om een stelsel van zware dijken rond de veengebieden aan te leggen, zoals lange tijd werd verondersteld. Wel waren incidenteel, op kwetsbare plekken, dijken van bescheiden afmetingen aangelegd en werden afzonderlijke ontginningseenheden voorzien van kaden of lage dijken om het toestromen van water uit aangrenzende veengronden te beletten.

18 Gezicht op de Lek bij Groot-Ammers omstreeks 1750, gewassen pentekening 150 × 228 mm door C. Pronk (coll. RPK, inv. nr. A 4240).

Door de relatief hoge ligging van het land kon de afwatering aanvankelijk op natuurlijke wijze via veenstroompjes of enkele gegraven weteringen plaatsvinden. Kenmerkend voor het rivierengebied was de algemene afhelling van het terrein in westelijke richting. Daardoor kon een lager gelegen gebied hinder ondervinden van het toestromende water uit een hoger liggend gebied. Aldus kon ook de Alblasserwaard last krijgen van water uit het ongeveer gelijktijdig ontgonnen gebied van de Vijfheerenlanden.

In de bekende overeenkomst van 1277 tussen graaf Floris V van Holland, de Hollandse ambachtsheren en de zelfstandige heren in de Alblasserwaard, wordt de zorg voor de ringdijk rond de waard geregeld. Belangrijke aandacht in die overeenkomst gaat uit naar de zogenaamde zijdwende, de dijk die het water uit de oostelijk gelegen Vijfheerenlanden moet weren en waarvan de aanleg wordt geregeld (Henderikx, 1977, 217). Deze dijk betreft het nu onder de namen Zouwedijk en Bazeldijk bekend staande tracé langs de oostzijde van de Waard. Oorspronkelijk heette de hele dijk Zijdwende, een naam die via 'Ziewent' werd verbasterd tot Zouwe. De naam Bazeldijk was een lokale benaming voor het dijksdeel bij Meerkerk (Teixeira IV(I), 888).

De dijk werd aangelegd vanaf de Lek tot aan de donk bij Hoogblokland. Vanaf deze donk werd de dijk in westelijke richting doorgetrokken en met de donk van Hoornaar in verbinding gebracht. Het gedeelte tussen Hoornaar en Hoogblokland staat nog circa 1930 bekend als 'oude dijken' (Teixeira, IV(I), 194). Bij Hoornaar (Hornedamme) vond aansluiting plaats met de dijk op de noorwestelijke oever van de Giessen, overgaand in die langs de Merwede. De ambachten Giessen-Nieuwekerk en Hardinxveld als ook het land van Arkel beneden de Zouwe vielen aanvankelijk dus buiten het gebied dat onder de verantwoordelijkheid van het dijkscollege viel (afb. 5). Mogelijk was dit gebied toen van een eigen dijk voorzien. Hardinxveld en Giessen-Nieuwekerk sloten zich overigens vier jaar na de overeenkomst van 1277 bij het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard aan; het land van Arkel beneden de Zouwe houdt echter tot 1856 een eigen dijksorganisatie (Henderikx, 1977, 215).

Ook het meest westelijke deel, bestaande uit de oude gemeenten Nieuw-Lekkerland, Alblasserdam en Papendrecht, hoorde aanvankelijk niet tot het hoogheemraadschap. De grens tussen het hoogheemraadschap en het gebied ten westen daarvan werd gevormd door een dijk, die aansloot op de Lek- en Merwededijken en als zijdwende voor het westelijke deel van de waard heeft gefunctioneerd (Henderikx, 1977, 219). Het noordelijk deel van deze dijk, waar een weg naast ligt, draagt nog steeds de daarnaar verwijzende naam van Zijdeweg. Waar deze dijk de Alblas kruist, lag een dam met een sluis (Teixeira IV(I), 168-170). De aanleg van deze dijk is kennelijk een aangelegenheid tussen de drie westelijke ambachten geweest en zal vóór 1277, maar na de voltooiing van de ontginning ter plaatse zijn aangelegd. Een aanwijzing voor deze datering kan worden gevonden in het tracé van de dijk, dat de hoofdrichting in het verkavelingspatroon volgt en derhalve als een secundaire ontwikkeling moet worden opgevat. Het dijkje is nog als dijklichaam van bescheiden afmetingen in het landschap aanwezig.

De ontginning kende naast de aanleg van waterkerende dijken nog andere gevolgen voor de waterstaatkundige situatie. Aan de klei-op-veengronden

werd, sinds er sprake was van een stelsel van afwateringssloten, water onttrokken met als gevolg volumevermindering en krimp van het veen, waardoor de bodem ging dalen. Daardoor kwam het maaiveldniveau steeds lager ten opzichte van de gemiddelde rivierwaterstand te liggen wat de natuurlijke afwatering van het gebied steeds moeizamer deed verlopen. De precieze omvang van de daling van het maaiveld in de Alblasserwaard is niet bekend; voor het Hollands-Utrechts veengebied is deze daling op gemiddeld twee meter berekend (Beenakker, 41). Onafhankelijk van deze daling vond ook nog eens een stijging van het rivierwaterpeil plaats.

Beide ontwikkelingen, bodemdaling en stijging van het rivierwater vereisten het treffen van specifieke maatregelen, zowel voor de kering van het buitenwater, als voor de afwatering van het water binnen die dijken. Deze twee te onderscheiden taken zijn weliswaar niet helemaal van elkaar los te zien, maar hebben een verschillende achtergrond. Beide vormen van zorg zijn in organisatorisch en bestuurlijk opzicht altijd gescheiden geweest: het hoogheemraadschap was belast met de dijken, de waterschappen met de waterhuishouding binnen de dijkring.

De dijken

De vroegste dijken in het gebied zullen aanvankelijk nog bescheiden van omvang zijn geweest en alleen lokale belangen hebben gediend. De reeds genoemde overeenkomst in 1277 behelsde een grootschaliger aanpak en regelde de zorg voor een aaneengesloten stelsel van dijken. Daarbij ontstond het tracé zoals we dat nu nog in grote trekken kennen. Verondersteld mag worden dat men bij de aanleg in een min of meer vloeiend verloop de bochten van de rivier volgde. De nu in dijken aanwezige scherpe knikken en bochten hebben vaak te maken met het verleggen van de dijk na een doorbraak. Een duidelijk voorbeeld daarvan is de Wolferense Dijk ten westen van Gorinchem, die bekend stond als een zwak onderdeel van de ringdijk om de Waard. Het betreffende gedeelte brak in 1595 door, waarop de Staten van Holland het voorstel hebben gedaan tot het maken van een inlaagdijk, een landinwaarts teruggelegde dijk, waarmee een strook land aan de invloed van de rivier werd prijsgegeven (Teixeira, IV(I), 516). De Merwedijk tussen Gorinchem en Hardinxveld maakt sindsdien een scherpe bocht naar binnen, om het als Dordtsche Avelingen bekend staande buitendijkse terrein heen. Enkele kilometers westelijk hiervan vond in 1852 een verlegging plaats waarbij een scherpe binnenwaartse knik in het tracé juist weer werd opgeheven. De voorgenomen verhoging van de Merwededijk in Giessendam werd door de daaraan gelegen dichte bebouwing moeilijk uitvoerbaar geacht. De oplossing werd gevonden door een nieuwe dijk via de buitendijkse zandplaten en eilanden aan te leggen (Teixeira IV(I), 529). De binnengedijkte voormalige platen hebben plaats geboden aan de uitbreidingen van Giessendam.

Door het meanderende karakter van de rivieren en de daarmee samenhangende verplaatsing van de stroomdraad is het tracé in beginsel aan voortdurende veranderingen onderhevig. De aanleg van kribben en hoofden diende het verleggen van het stroombed te voorkomen en diende voorts de stroomsnelheid van het water te verhogen, waardoor de rivier op diepte gehouden werd. Verzoeken tot een aanleg van hoofden en kribben treft men enkele malen in 17de- en 18de-eeuwse bronnen

aan (Henderikx, 1971, bijvoorbeeld nos 670, 674, 677). Bij gebrek aan voldoende inzicht in het gedrag van het rivierwater, had de aanleg van kribben niet altijd het beoogde succes. Ook werden door particulieren kribben aangelegd met het doel het aanslibben van vruchtbaar nieuw land te bevorderen, dat dikwijls ten koste ging van een goede doorstroming van de rivier (Beekman, 1905, 1032).

Ondanks alle verleggingen is het beloop van de rivier wel weer zo constant geweest, dat de meeste huidige schoor- of schoordijken, waarbij de rivier direct langs de teen van de dijk stroomt, al enkele eeuwen bestaan. De schoordijk bij Langerak bijvoorbeeld, is uit bronnen van 1653/7 bekend (Henderikx, 1971, no. 522).

Het belang van een goede doorstroming van de rivier werd al vroeg onderkend, maar het nemen van maatregelen daartoe bleef door nog onvoldoende technisch inzicht en te grote financiële offers tot het midden van de 19de eeuw beperkt. Al in het midden van de 18de eeuw waren er verscheidene, soms zeer rigoureuze plannen voor het vergroten van de afvoercapaciteit opgesteld (Teixeira IV(I), 62-63). Het zoeken naar oplossingen werd bevorderd door de sterk vergrote afvoer van de Lek na de aanleg van het Pannerdens Kanaal (1701-1707). De Lek werd in de jaren 1749-53 ‘opgeruimd’: hoogtes werden afgegraven en bomen en struiken op de uiterwaarden werden gekapt om een snellere waterafvoer te bevorderen (Bardet, 128). Ongeveer een decennium voor deze werkzaamheden aan de Lek had langs de zuidelijke oever van de Merwede al iets dergelijks plaatsgevonden (Storm Buijsing, II, 87).

Het rapport van de bij Koninklijk Besluit benoemde Rivier-commissie uit 1829 vormde een duidelijke stimulans voor verdere verbeteringen, zowel wat betreft de waterafvoer tussen de rivierdijken als wat betreft de bouw en technische staat van de dijken zelf. Het rapport werd gevolgd door een tweede in 1849, resulterend in een algemeen plan uit 1850 tot verbetering van de rivieren (Storm Buijsing, II, 117).

Door de veranderde inzichten verdwenen in de 19de eeuw de hoge en brede hoofden die vanaf de dijk in de rivier waren gelegd. De hoofden werden inmiddels als een belemmering voor een goede doorstroming van het rivierwater gezien. De aanleg van de veel lagere kribben nam daarentegen toe en het weggraven of wegbaggeren van eilanden en platen vond een vervolg. Het treffen van deze maatregelen werd na circa 1860 mede ingegeven door de eisen van een goed bevaarbare vaargeul voor de sterk in omvang toenemende scheepvaart tussen Rotterdam en het Duitse Roergebied.

Dijkhoogte en dijkprofiel

Voor de Lekdijk in de naburige Vijfheerenlanden kon met enige voorzichtigheid worden gesteld dat deze tussen 1595 en 1980 in verschillende fasen van circa 4.84 tot 8.0 m, dus 3.16 m werd opgehoogd (Vijfheerenlanden, 10). Voor het aansluitende dijkgedeelte in de Alblasserwaard zijn dergelijke cijfers niet over zo'n lange periode bekend. Voor de periode 1641/1744 zou de dijk te Ameide een hoogte van 4.80 m en de dijk te Elshout een hoogte van 3.14 m hebben gehad (Langeveld, tabel t.o. 26). De bron en de betrouwbaarheid van deze cijfers zijn overigens niet geheel duidelijk (Teixeira, IV(I), 513). Omstreeks 1980 heeft de dijk bij Ameide een hoogte van 6.40 m en bij Elshout 5.0 m. Opmerkelijk is, dat de dijk op de noordelijke oever van de Lek, in de Krimpenerwaard, tot 1855 altijd hoger is geweest dan die op de zuidelijke oever. De noordelijke dijk werd door de Staten van Holland vanwege het grotere en lager liggende achterland van meer belang geacht dan de zuidelijke Lekdijk, die een veel kleiner gebied beschermde. Bij kritiek-hoge waterstanden zou, zo werd geredeneerd, het land achter de zuidelijke dijk het eerst overstroomd raken waardoor de dreiging van een overstroming voor het gebied achter de noordelijke dijk verminderde (Van Vliet, 56; Teixeira, IV(I), 52).

Ophoging en versteviging van dijken vond plaats na ernstige overstromingsrampen, wanneer de noodzaak daartoe weer eens ommiskienbaar was aangetoond. De archeoloog L.P. Louwe Kooimans heeft aan de hand van de bestaande literatuur

gegevens verzameld over dijkdoorbraken en overstromingen in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden (Louwe Kooimans, 123). De lijst bevat veertig gevallen van dijkdoorbraken tussen 1260 en 1953, inclusief een tweetal opzettelijke onderwaterzettingen, de militaire inundaties, die in 1574 en 1672 plaatsvonden.

Overstromingen waren lang niet altijd het gevolg van een te hoge waterstand waarbij het water over de kruin van de dijk stroomde, wat ogenschijnlijk de meest voor de hand liggende oorzaak is. Door verzakking van het dijklichaam kon een gat ontstaan, waar het water reeds bij een weinig verhoogde

waterstand door naar binnen kon stromen. Deze verzakkingen kwamen in het bijzonder voor op plaatsen waar het dijklichaam op een slappe of sterk waterdoorlatende ondergrond was aangelegd, of wel op ‘slecht staal’ was gebouwd. Onder invloed van doorsijpelend rivierwater, de zogenaamde kwel, vond in zo'n geval transport van materiaal waaruit het dijklichaam was opgebouwd plaats, waarop de dijk in elkaar zakte. Deze omstandigheid vormde dan ook de achtergrond voor verscheidene overstromingen in het gebied achter de noordelijke Lekdijk, ondanks de grotere hoogte van deze dijk in vergelijking met de zuidelijke Lekdijk.

Naast de geringere hoogte week ook het dijkprofiel af van het huidige. Voor de noordelijke Lekdijk bijvoorbeeld, in de Krimpenerwaard en Lopikerwaard, waren in de 18de eeuw hellingen van minder dan 1:1 vrij gewoon, wat een smal en steil oprijzend dijklichaam opleverde (Van Vliet, 39). Omstreeks 1700 bedroeg de helling van zowel het binnen- als het buitentalud van de Merwededijken in de Alblasserwaard 1:1,5 (Langeveld, tabel t.o. 26). Halverwege de 19de eeuw werd voor de buitenglooing een verhouding van

19 De Lekdijk bij Tienhoven (foto RDMZ, 1990).

minimaal 1:2 en voor de binnenglooing 1:1,5 geadviseerd. De toepassing van minder steile hellingen werd vergemakkelijkt toen door stoomkracht de daartoe benodigde grote hoeveelheden aarde eenvoudiger getransporteerd konden worden. Verbetering aan dijken vond ook plaats door het toepassen van nieuwe materialen: zo werd vanaf 1860 steenglooing toegepast op de meest kwetsbare gedeelten van het buitentalud van de dijken. De dijk langs de Noord werd na de stormen in 1916 verzwaaard en versterkt met waterkerende betonmuren (Teixeira IV(I), 531, 563).

De Watersnoodramp van 1953, waarbij ook het westelijk deel van de Alblasserwaard werd getroffen, heeft de aanleiding gevormd tot het opstellen van nieuwe richtlijnen voor de veiligheid in Zuidwest-Nederland en in het Rivierengebied. In dat kader worden verscheidene nieuwe waterstaatkundige werken tot stand gebracht, waarvan de verzwaring van de rivierdijken een onderdeel vormt. In de vroegste planvorming werd de verzwaring voornamelijk vanuit de waterstaatkundig-technische kant benaderd, wat een sterke afname van bij voorbeeld de bebouwing op en langs de dijken tot gevolg zou hebben. Bij de verdere planontwikkeling in de jaren '80 en '90, zijn ook andere belangen meegenomen. Mede door de ontwikkeling van een verscheidenheid aan technische oplossingen voor de verzwaring, kunnen in veel gevallen bestaande bebouwingsstructuren en landschappelijke waarden worden ontzien. Voor de dorpen langs de Merwededijk betekent dit bij voorbeeld dat er in het kader van de dijkverzwaring vrijwel niets afgebroken hoeft te worden. Deze situatie verschilt met die langs de Noord bij Kinderdijk, waar de meeste buitendijkse bebouwing wel zal verdwijnen of al verdwenen is.

Wielen

De dijkdoorbraken hebben na dichting van de dijk gewoonlijk sporen in het landschap achtergelaten. In de eerste plaats het met water gevulde kolkgat, in de Alblasserwaard bekend als ‘wiel’ of ‘waal’, dat ontstond door krachtige uitspoeling van het bodemmateriaal door het binnenstromende water. Het wiel kon na herstel van de dijk meebedijkt of buitendijks gehouden worden. Men spreekt van respectievelijk binnengedijkte en buitengedijkte wielen. De buitengedijkt wielen zijn later meestal weer dichtgeslibd, de binnengedijkte zijn in veel gevallen blijven bestaan. Duidelijke voorbeelden van wielen in de Alblasserwaard bevinden zich aan de Kinderdijk ten noordwesten van Alblaserdam.

De vorming van wielen bleef niet beperkt tot de rivierdijken. Ook de in dit gebied noord-zuid lopende zijdwenden konden doorbreken wanneer het belendende land vol water was gelopen: de Zouwedijk telt ten noorden van Meerkerk drie wielen en de Zijdeweg, westelijk van Streefkerk en deel uitmakend van de oudste bedijking van het kerngebied van de Alblaserwaard, telt twee wielen. Een tweede herinnering aan dijkdoorbraken in het landschap

vormt het beloop van de dijk, dat na herstel ter plaatse van het wiel met een bocht om de diepe waterplas heen werd gelegd. Bij de binnengedijkte wielen is deze samenhang gewoonlijk nog aanwezig, waar wielen gedempt of dichtgeslibd zijn, zoals de buitendijkse, herinnert alleen het half-cirkelvormige beloop van de dijk nog aan de catastrofe uit het verleden.

De ontwatering van het gebied

Voor de waterafvoer van het gebied waren aanvankelijk alleen de veenstroompjes van belang. De Alblas en de Giessen vormden de belangrijkste in dat systeem; het stroomgebied van de Giessen stond als Overwaard bekend, dat van de Alblas als Nederwaard. Met de ontginning van het gebied werd een uitgestrekt stelsel van gegraven waterlopen aan het stelsel van natuurlijke waterlopen toegevoegd. De kleinste onderdelen uit dit systeem, de kavelsloten in de polder, waterden via een dwarsloot uit op een wetering. Deze weteringen stonden op hun beurt met één van de veenstromen of direct met de Merwede of de Lek in verbinding. Enkele kleine gebiedjes vlak langs de grote rivieren loosden rechtstreeks daarop, zoals de polders Streefkerk, Nieuw Lekkerland en Papendrecht.

Met het dalen van het maaiveldniveau, ten gevolge van de inklinking van het veen na de ontginning, werd de natuurlijke afwatering steeds problematischer. Door het vergroten van de afvoercapaciteit werd getracht verbetering in die situatie aan te brengen. Dwars op de verkaveling binnen een polder werden weteringen aangebracht, op de topografische kaart komen deze vaak onder de naam Voorwetering en Achterwetering voor, als het er om twee gaat, bij drie dwarsweteringen is er ook een Middelstewetering. Ook de verbindingen tussen de polders en de rivieren werden verbeterd door het verbreden van bestaande en het graven van nieuwe waterlopen, waar talrijke berichten over bekend zijn (Teixeira, IV(I), 37-42). Als voorbeelden uit de tweede helft van de 13de eeuw kunnen worden genoemd de Smoutjesvliet, de Schotdeurense Vliet en de Brandwijkse Molenvliet, die vermoedelijk in de eerste helft van de 13de eeuw gegraven zijn. In 1264 zijn de Ottolandse en Laagbloklandse Graaf gegraven, in 1272 gevolgd door een verruiming en verlenging van de Schelluinsloot en in 1284 gevolgd door de aanleg van een uitwatering van Langerak naar de Giessen (Teixeira I V(I), 40).

Voorts werden de mondingen van de Giessen en de Alblas door middel van dammen, voorzien van sluizen, van het buitenwater afgesloten, waardoor het binnendringen van het rivierwater in de waard werd tegengehouden. Deze afdammingen vonden respectievelijk in 1281 en vermoedelijk in 1280 plaats. Beide veenstromen kregen daarmee een boezemfunctie: ze konden dienst doen als tijdelijke opslag van het water alvorens het bij een lage waterstand in de rivier kan worden geloosd.

Al deze maatregelen bleken door de voortgaande klink van de bodem al na enkele decennia niet afdoende om een vlotte afwatering in stand te houden. In 1366 werd dan ook de ingrijpende beslissing genomen het uitwateringspunt van de Overwaard op de Merwede naar de Lek te verleggen en het daarbij tevens vele kilometers in westelijke richting te verplaatsen. Op dat nieuwe punt, in de noordwestelijke hoek

van de Waard bij het gehucht Elshout, was de getijdewerking van de zee in de rivier merkbaar en kon worden geprofitteerd van de laagste ebstanden. Die waren daar destijds lager in de Merwede, onder meer omdat de Noord toen nog van ondergeschikt belang was en slechts weinig water van de Merwede via dat punt afvoerde (Ramaer, 270).

Om Elshout vanuit de Overwaard te bereiken werd de Groote of Achterwaterschap gegraven, gelegen op de achtergrens van de ontginningen die vanaf de Lek en die vanaf de Alblas en Graafstroom tot stand waren gekomen. Kort nadat de afwatering van de Overwaard via Elshout was gerealiseerd ging ook de Nederwaard er toe over om via de noordwestelijke punt van de waard af te wateren. Daartoe werd in 1370 oostelijk van Alblasserdam de Nieuwe Waterschap in noordelijke richting gegraven, waarbij over de laatste drie kilometer dit kanaal naast de Grote Waterschap lag, daarvan gescheiden door

20 Het riviertje de Noordeloos (foto RDMZ, 1990).

een dijk. Beide kanalen loosden via een sluis op de rivier, wanneer de hoogte van het peil daarvan dat toe liet. Bij een te hoog rivierpeil vormden beide Waterschappen de boezem voor het polderwater.

Ook deze ingrepen bleken door de voortgaande inklinking op den duur niet voldoende. De ligging van het land werd zo laag, dat natuurlijke afwatering niet meer mogelijk was. In 1456 komt in het Keurboek van het Land van Arkel een bepaling over molens voor, waaruit blijkt dat de fase van kunstmatige bemaling in deze streek was aangebroken (Teixeira, IV(I), 42). In de eeuwen daarna breidde het aantal molens zich voortdurend uit, waarbij het aanvankelijk alleen ging om molens die het water van de polder naar de boezem malen. De hoogte tot waarop één molen op kan malen is op een gegeven moment niet meer toereikend, zodat de bemaling tot het systeem met twee opvoerhoogtes wordt uitgebreid. Langs de Linge zou ‘al dadelijk of althans zeer spoedig na de invoering der molens’ een dergelijke uitbreiding nodig zijn geweest (Teixeira IV(I), 42). Elders in de waard doet de tweetrapsbemaling later zijn intrede. Voor de op de Lek uitwaterende polders onder Streefkerk en Nieuw-Lekkerland bijvoorbeeld, geschiedde dit respectievelijk in de 17de eeuw en in 1740. Behalve de bodemdaling in de polder, zorgde de trage afvoer en daardoor verhoogde stand van het rivierwater voor een moeizame lozing vanuit de waard. Volgens een onderzoeksrapport uit 1768 zou de ‘erbarmelijk verwaarloosde toestand’ van de grote rivieren daar voor verantwoordelijk zijn (Langeveld, 54).

Als gevolg van de verbeterde polderafwatering kregen de boezemwateren grotere hoeveelheden water te verwerken. De capaciteit daarvan werd in 1612 voor de Nederwaard en in 1632 voor de Overwaard enorm vergroot door de aanleg van nieuwe boezems aan weerszijden van de Nieuwe Waterschap en Grote Waterschap, bij de monding van die twee kanalen in de Lek. Een verdere vergroting van de opslag- en afvoercapaciteit vond plaats door ook hier het systeem van getrapte bemaling toe te passen. Beide boezems werden door een dijkje gescheiden in een lage boezem, zijnde het oorspronkelijke kanaal, en een hoge boezem, waarvoor de zoëven genoemde twee nieuwe boezems dienst deden, nadat deze door een anderhalve meter hoog dijkje waren omringd. Een zestiental molens, te weten acht voor de Nederwaard en acht voor de Overwaard werd in respectievelijk 1738 en 1740 op de dijkjes tussen de lage en hoge boezems geplaatst. Het aldus omhoog gepompte water verliet de hoge boezems via een sluis in de Lekdijk. Met deze aanleg was het unieke en thans wereldberoemde boezem- en molencomplex een feit geworden.

Het hiervoor beschreven stelsel van weteringen, boezemwateren etcetera is in de 19de en 20ste eeuw niet wezenlijk veranderd en vervult nog steeds een functie voor de ontwatering. De grootste veranderingen in die periode liggen in de capaciteitsvergroting van de bemaling en in samenhang daarmee in het type opvoerwerktuig, dat in hoofdstuk ‘Weg- en waterbouwkundige werken’ wordt beschreven.

Kwelkaden en tiendwegen

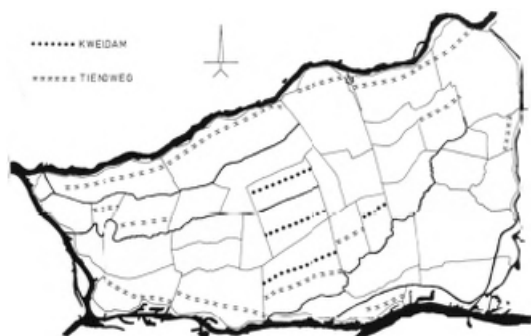
De combinatie van een hoger wordend rivierpeil en een dalend maaiveldniveau leidde, naast een groter risico voor dijkdoorbraken, ook tot een grotere kwel van rivierwater door de dijklichamen heen en onder de dijken door, waardoor er toch ongewenst water de polder binnendrong. Evenals dit voor de dijkdoorbraken gold, waren de dijkgedeelten die op slappe en doorlatende gronden rustten de zwakke, kwelgevoelige plekken. Op welke plaats het kwelwater binnendijs uiteindelijk aan de oppervlakte kwam hing niet zozeer van de afstand tot de rivier als wel met de bodemgesteldheid ter plaatse af.

Door middel van kunstmatige bemaling zoals die hierboven werd beschreven, kon ook dit water worden afgevoerd, maar daarnaast werd door de aanleg van extra waterkerende kades getracht het kwelwater tegen te houden. De in het gebied voorkomende kwelkaden en tiendwegen spelen daarbij een rol, zij het dat deze rol tot op heden niet op alle punten duidelijk is. In een poging de

kennis op dit terrein aan te vullen, komen deze elementen hieronder relatief uitvoerig aan de orde.

Het door het dijklichaam sijpelende kwelwater kon door de aanleg van een kade vlak achter de waterkerende dijk worden tegengehouden. Deze onder de naam kweldam of kwelkade bekende aanleg is een enkele keer uit de waterbouwkundige literatuur bekend (Boer, 150) en wordt bij voorbeeld ook in de naburige Vijfheerenlanden op enkele plaatsen achter de rivierdijk aangetroffen (Vijfheerenlanden, 12, 13).

In de Alblasserwaard wijken de kwelkaden in ligging en in functie van dit beeld af, ze liggen niet vlak achter een rivierdijk maar alle min of meer landinwaarts. Volgens Vink (318, 319) dienden deze kaden als dam binnen de

21 Kaart van de Alblasserwaard met de verspreiding van de huidige en de verdwenen kweldammen en tiendwegen.

Schaal 1:250.000. Tekening door B.H.J.N. Kooij, 1992.

polder waarin ze lagen, waardoor aan weerszijden twee verschillende waterpeilen konden worden gehandhaafd. Daarmee werd het mogelijk het gedeelte dat voor de belangrijke hennepeteelt werd benut eerder en dieper te bemalen dan het grasland. Omdat de daartoe aangelegde dammen een puur lokale aangelegenheid waren, zouden, nog steeds volgens Vink, toezicht en onderhoud gebrekkig zijn en de kaden wel eens water laten doorsijpelen, waarbij het leek of er sprake was van kwel. Dit zou hebben geleid tot de benaming kwelkade. Behalve de vier kwelkaden in de Alblasserwaard, zouden ook de Tiendweg in de polder Bovenkerk en die in de polder Giessen-Oudebenedenkerk een dergelijke functie voor de waterhuishouding en het grondgebruik hebben gehad (Vink, 319). In de laatstgenoemde polder lag ook al een kwelkade, waardoor deze polder in drie stroken werd verdeeld, elk met een eigen waterpeil (Teixeira, IV(II), 298, 299).

De functie van de kwelkaden is in de loop van de 20ste eeuw verdwenen. Door de vergroting van de bemalingscapaciteit en door de omzetting van zowel de hennepakkers als de schrale hooilanden in weiland, is de handhaving van verschillende peilen voor afzonderlijke polderonderdelen niet langer noodzakelijk. De kade werd doorgraven, opdat het water van de afzonderlijke delen weer met elkaar in verbinding kon komen. Deze veranderingen zijn in enkele gevallen duidelijk zichtbaar op de verschillende edities van de topografische kaart: de kweldammen in de polders Gijbeland en Molenaarsgraaf worden op de Topografische Kaart schaal 1:25.000 (editie 1888-1889) duidelijk als een aarden dam haaks op het patroon van perceelsloten aangegeven. Uit vergelijking van deze editie met die van 1934 en 1976, blijkt dit beeld te verdwijnen: de dam wordt op steeds meer plaatsen doorgraven en na de

landinrichting uit de jaren '70-'80 loopt elke perceelsloot door en is van een waterkerend kadelichaam niets meer te bespeuren. Door deze ontwikkeling vormen de kweldammen nauwelijks nog te onderscheiden elementen in het cultuurlandschap. Soms is het voormalige tracé aangegrepen

om, voor een betere ontsluiting, een weg ter plaatse van de voormalige kweldam aan te leggen, zoals in de polder Molenaarsgraaf.

Tiendwegen zijn als landschappelijk en als waterstaatkundig element nauwelijks onderwerp van historische studie geweest. Het verschijnsel blijft in de meeste literatuur onbesproken of wordt op onvoldoende wijze afgedaan.

Een hardnekkige opvatting wil dat via deze wegen de tienden werden vervoerd, ofwel het deel van de opbrengst van het land dat voor de grondheer was bestemd. Afgezien van de onwaarschijnlijkheid dat voor een dergelijke activiteit speciale wegen zouden zijn aangelegd, is de samenhang van deze wegen met het patroon gevormd door rivierdijk, verkaveling en zijdwende groot genoeg om een relatie tussen de tiendweg en de waterhuishouding te veronderstellen.

Maar hoe die relatie precies in elkaar steekt is nog niet helemaal duidelijk.

Voor de aan de andere zijde van de Lek gelegen Krimpenerwaard heeft Den Uyl de hoofdfunctie van deze wegen als waterkering achter de dijk aannemelijk gemaakt, althans voor de wegen achter de Lekdijk (Den Uyl, 19-22). De langs de Hollandse IJssel gelegen tiendwegen moeten een andere functie gehad hebben, aangezien de rivierbedding van de IJssel uit ondoordringbare kleilagen bestaat, die geen (kwel)water door liet (Vink, 112). Ook in de Alblasserwaard liggen de meeste tiendwegen betrekkelijk dicht achter de rivierdijk. Kenmerkend is voorts de ligging dwars op het verkavelingspatroon en de zijwaartse aansluiting op een dijk of kade. De tiendwegen vormen een scheiding tussen twee polderonderdelen met een verschillend peil en soms ook verschillend grondgebruik. In die zin is er dus geen verschil met de eerder besproken kwelkaden in het gebied. Ook in de huidige situatie is soms nog een verschillend waterpeil aan weerszijden van de weg aanwezig: de meeste sloten lopen niet door onder de tiendweg en voor zover dat wel het geval is, vindt doorstroming alleen bij een bepaalde waterhoogte plaats, door de aanwezigheid van een stuw in de doorgang onder de tiendweg.

De Tiendweg langs de Lek ligt op een afstand van enkele honderden meters van de rivier in een bijna vloeiende, vele kilometers lange lijn, die slechts verspringt bij Groot-Ammers en Nieuwpoort. Langs de Merwede is niet sprake van een doorlopend tracé van tiendwegen, maar verspringen deze lijnen in het landschap per ontginningsblok.

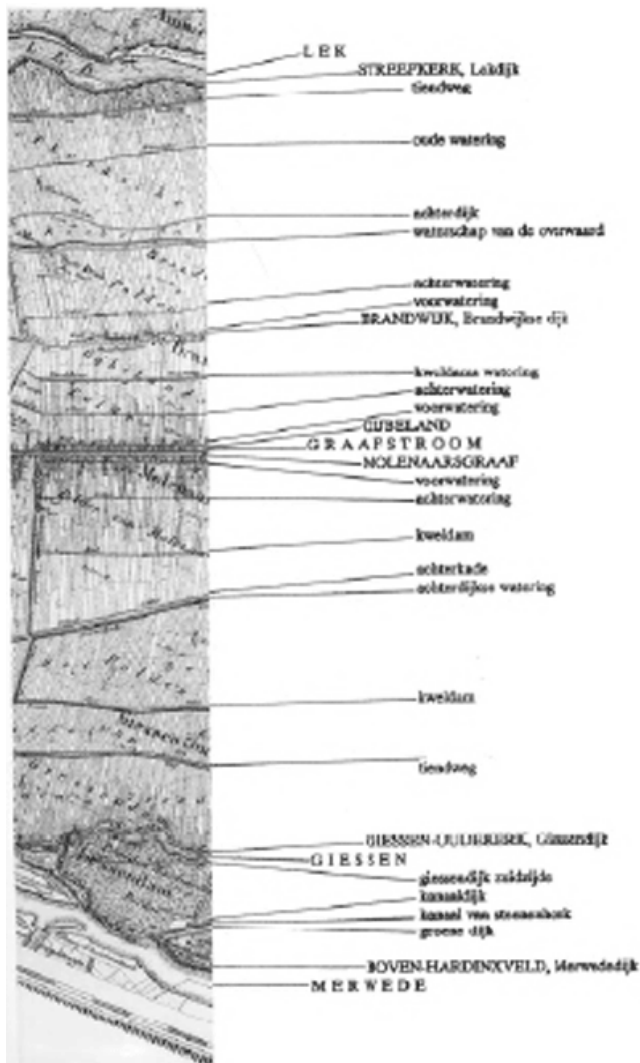
Ook meer landinwaarts liggen enkele tiendwegen. De Tiendweg in de polder Giessen-Oudebovenkerk werd bij de bespreking van de kwelkaden reeds genoemd. De situatie ter plaatse van de tiendweg ten oosten van Goudriaan is opmerkelijk. De huidige tiendweg is een recente aanleg, uitgevoerd in het kader van de landinrichting en lijkt te zijn vernoemd naar de naastgelegen tiendwetering, die op oudere edities van de topografische kaart als zodanig voorkomt. Die tiendwetering staat op de oudste topografische kaarten merkwaardigerwijs zonder naastliggende kade ingetekend.

Waarom er landinwaarts van tiendwegen in plaats van kwelkaden gesproken wordt, en zich een tiendwetering zonder kade voordoet, is niet duidelijk; kennelijk is het gebruik van de aanduiding tiendweg of -wetering niet strikt gebonden aan één functie. Ook kan deze aanduiding op de topografische kaart wel eens discutabel zijn, zoals Vink voor enkele tiendweteringen in de Krimpenerwaard aantoonde (Vink, 201).

De tiendwegen vallen meestal duidelijk op in het landschap, in tegenstelling tot de kwelkaden. De tiendweg doet zich voor als een smalle strook land, aan weerszijden geflankeerd door een sloot. De aanduiding ‘-weg’ geeft aan dat de kade ook een

verkeersfunctie had: op de strook land ligt altijd een pad. Grote delen van de weg zijn aan weerszijden beplant.

Over de ouderdom van de kwelkaden en tiendwegen in de Alblasserwaard valt weinig concreets te melden: de polderarchieven maken geen melding van de aanleg daarvan. In de naburige Vijfheerenlanden en in de Betuwe loopt de ouderdom van deze elementen sterk uiteen, blijktens de ook daar schaars aanwezige gegevens. In de overeenkomst van 1284 waarbij de Unie van de Vijf Heren wordt gevormd, worden kwelkaden reeds genoemd. Maar er is in dat

22 Dominante invloed van de waterstaatkundige elementen op de landschappelijke structuur van de Alblasserwaard; dwarsdoorsnede Lek - Merwede op de Topographische en Militaire Kaart van 1846-1847.

gebied ook een enkele vermelding van de aanleg van zo'n kade in de 18de eeuw bekend (Vijfheerenlanden, 13). Uit de relatie tussen de tiendweg en de verkaveling valt evenmin eenduidig een beeld te construeren: in de meeste polders is het verkavelingspatroon niet beïnvloed door de tiendweg, wat pleit voor de aanleg ná de verkaveling. Echter, in polders als Giessen-Oudebenederkerk en Sliedrecht ligt ter plaatse van de tiendweg een lichte knik in het agrarisch kavelpatroon (in Sliedrecht inmiddels verdwenen onder een woonwijk). Dit suggereert een aanleg van de tiendweg in samenhang met de verkaveling: gedacht kan worden aan de oorspronkelijke functie als achterkade voor de eerste fase in de ontginning van beide polders, die tot de diepste in het gebied behoren. Bij de voortschrijding van de ontginning, aan de andere zijde van de tiendweg, is dit element als kade in het landschap gehandhaafd.

De in dit hoofdstuk behandelde waterstaatkundige elementen hebben een dominerende invloed op de inrichting van het landschap gehad. Dit blijkt nog eens wanneer het 'lijnenspel' voor een fragment van het kaartbeeld wordt geanalyseerd: elke lijn heeft een functie òf voor de waterkering, òf voor de waterafvoer in het gebied.

Infrastructuur

Landwegen

Het vervoer te land over grote afstand bestond tot in de 19de eeuw uit de aaneenschakeling van lokale trajecten. Rivieren moesten met een veer worden overgestoken, vaste oeververbindingen ontbraken tot in de 20ste eeuw. Het patroon van lokale trajecten was gebaseerd op het patroon van bewoningsassen in de waard en de dijken daar omheen en kende in een groot deel van de waard dan ook globaal een oost-west oriëntatie. Dwarsverbindingen, vaak op zijkades van polders aangelegd, brachten in noord-zuidelijke richting de bewoningskernen met elkaar in contact, maar vormden bijna nooit een aaneengesloten tracé. Voorts komen dergelijke dwarsverbindingen voor in de vorm van Kerkwegen, bij voorbeeld tussen Brandwijk en Gijbeland.

Misschien mag de Veerweg tussen Oud-Alblas en Papendrecht gezien worden als een weg van bovenlokaal belang, ten dienste van het regionale verkeer. Een volgend pontveer over de Merwede bevond zich pas weer bij Gorinchem. Over de Lek bevond zich halverwege de 19de eeuw een negental pont- en voetveren, gelegen in of nabij de dorpen en stadjes op een van beide oevers. Over de Noord voeren op twee punten veerboten.

Met de classificatie van wegen per Keizerlijk decreet uit 1811 werd de route van Antwerpen naar Amsterdam, die over het grondgebied van de Alblasserwaard liep, tot 'route impériale' verklaard. Komend van Vianen liep de verbinding via Meerkerk over de Lingedijk naar Gorinchem, alwaar buiten de vestingwallen het veer op Sleeuwijk lag.

Vanaf 1910 werd onderzoek verricht naar de mogelijkheden tot verbetering van de noord-zuid verbindingen in het gebied van de Vijfheerenlanden, Krimpenerwaard en Alblasserwaard. In dit gebied zijn de oost-west verbindingen redelijk, zo werd

geconstateerd, maar was er ten westen van Vianen-Gorinchem nauwelijks een fatsoenlijke noord-zuid verbinding aanwezig. Een voorstel tot verbetering van de bestaande verbinding tussen Nieuwpoort en Schelluinen en die tussen Streefkerk en Sliedrecht kwam door de dreiging van de Eerste Wereldoorlog niet tot uitvoering. Ook voorstellen daterend uit de jaren '20 ondergingen dit lot, onder meer als gevolg van het stroeve verloop van de onderhandelingen met gemeenten en grondeigenaren. Pas in de jaren '30 komt daadwerkelijk de aanleg van een nieuwe route in de Waard tot stand. Het betreft de vanaf 1937 als werkverschaffingsproject uitgevoerde verbinding tussen Meerkerk en Papendrecht (De Clercq, 136).

Het is de eerste verbinding waarbij het beloop niet meer wordt bepaald door

bestaande, via de dorpen leidende wegen, maar waarvoor een nieuw, buiten de bebouwde kommen om lopend tracé wordt ontworpen.

Het Rijkswegenplan van 1927, herzien 1933 voorzag in de nieuw aan te leggen verbinding Utrecht-Vianen-Gorinchem-Breda (nr. 27) en in de verbinding Rotterdam-Gorinchem-Lent (nr. 15). De A 15 kwam aan het eind van de jaren '30 gereed. In 1939 werd een begin gemaakt met de grondwerkzaamheden voor de A 27, maar in de loop van de oorlogsjaren werd dit stopgezet.

Uiteindelijk vond in 1961 openstelling van deze rijksweg plaats.

Ook de kwaliteit van de wegen onderging verbetering. Tot in de 19de eeuw waren slechts enkele stukken van een plaveisel voorzien, zoals de dijkwegen te Boven- en Neder-Hardinxveld, waar dat in 1634 reeds het geval was (Teixeira IV(I), 515). De verharding van de dijkweg te Nieuw Lekkerland was in 1632 uitgevoerd (Teixeira IV(I), 593). Het bezanden en begrinden van het wegdek vond op grote schaal vooral na 1840 plaats tot ongeveer 1930. In dat jaar zijn alleen sommige landwegen nog niet van een dergelijke verharding voorzien. (Teixeira, IV(I), 71, 74). Het asfalteren van wegdekken kwam sinds de jaren '30 veelvuldig voor.

Na de Tweede Wereldoorlog vond aanpassing van het wegennet aan de sterk toegenomen motorisering plaats. Dit leidde onder meer tot verbreding van het wegprofiel, ten koste van bermen, bomenrijen en soms ook van bebouwing.

Waterwegen

Het belang van de grote rivieren voor de daaraan gelegen dorpen en steden is onder de Nederzettingstypen behandeld. In deze paragraaf wordt aandacht geschonken aan de binnen de ringdijk gelegen waterwegen.

De veenstroompjes in het gebied dienden oorspronkelijk zowel de afwatering als het transport van mensen en goederen. Gewezen werd reeds op de vroegste nederzettingen, die alle aan het water lagen. De Alblas en de Giessen blijven tot in de 20ste eeuw van betekenis voor de scheepvaart. Zo wordt in 1906 de coöperatieve zuivelfabriek 'Samenwerking' direct aan het water van de Giessen gesitueerd, want de aanvoer van melk vindt dan nog over het water plaats.

Het is niet helemaal duidelijk of de Alblas en de Giessen na de afdamming in respectievelijk 1280 en 1281 permanent door schutsluizen in verbinding hebben gestaan met de Noord en de Merwede. In de dam te Alblaserdam bestonden dergelijke sluizen in ieder geval in het begin van de 19de eeuw. In 1927 vond nog een aanpassing van de sluizen plaats ten behoeve van de scheepvaart (Teixeira IV(I), 568).

Bij een 16de-eeuwse verbouwing van de sluis te Giessendam vond een dusdanig grote vernauwing plaats dat scheepvaart op de Merwede niet meer plaats kon vinden. Toch bestond er behoefte aan zo'n verbinding, maar een verzoek in 1755 aan de Staten van Holland tot het plaatsen van schutsluizen in de Giessendam werd afgewezen. Daar was door de stad Gorinchem op aangedrongen, kennelijk achtte men een 'open Giessen' bedreigend voor de eigen handel en scheepvaart. Pas veel later werden herhaalde verzoeken voor aanpassing van de sluis gehonoreerd en in 1901 vond de verbouwing tot schutsluis plaats (Teixeira IV(I), 536, 537).

Van bovenregionaal belang was de verbinding tussen de Lek en de Merwede, in de vorm van de in 1658 geopende trekvaart tussen Vianen en Gorinchem, die via de Zederik en de Schotdeurense Vliet, westelijk van de Linge, de buitengracht van Gorinchem bereikte. Met de aanleg van het kanaal van Steenenhoek in 1818-1819, die de monding van de Linge op een gunstiger, westelijk punt deed uitkomen, verviel deze verbinding via de Schotdeurense Vliet. In de nieuwe verbinding Lek - Merwede, naar een ontwerp van Jan Blanken Jzn., maakten de laatste vijf kilometer van de Linge, inclusief de Lingehaven in Gorinchem, deel uit van dit zogeheten Merwedekanaal. Dit tracé, geopend in 1825, werd in 1892 vervangen door weer een nieuwe route. Schaalvergroting in de scheepvaart maakte bredere vaarwegen noodzakelijk en bovendien wilde men de nieuwe vaarweg niet meer via bebouwde kommen en via waterlopen met een wisselende waterstand zoals de Linge laten lopen.

Het gevolg was het graven van een nieuw gedeelte van het Merwedekanaal, dat ongeveer tussen de twee vorige tracés, de Linge en de Schotdeurense Vliet in kwam te liggen. Met de opening van het Amsterdam-Rijnkanaal (1952) heeft het Merwedekanaal sterk aan belang ingeboet.

Spoorwegen

Bij de Wet van 10 november 1875, waarbij de zogenaamde Derde Staatsaanleg werd geregeld, werd voorzien in de spoorlijn Dordrecht - Eist, ook wel de Betuwelijn genoemd. De lijn vormde onderdeel uit de door de overheid gewenste verbinding tussen Rotterdam en Nijmegen. Het deel van het traject dat door de Alblasserwaard loopt is in de jaren 1883 - 1885 aangelegd en op 16 juli van laatstgenoemd jaar opengesteld. Ten westen van Sliedrecht buigt de lijn met een grote bocht in zuidelijke richting af om de Merwede over te steken. De keuze voor deze plaats, ogenschijnlijk niet de meest directe om Dordrecht te bereiken, werd bepaald door de breedte van de Merwede die hier relatief gering was (Dijksterhuis, 31).

23 De oostzijde van de vestingwerken te Nieuwpoort (foto RDMZ, 1991).

De lijn kent als nog steeds functionerende stations: Arkel, Gorinchem, Hardinxveld-Giessendam en Sliedrecht. Het oorspronkelijke station van Hardinxveld-Giessendam was, door onderlinge concurrentie, tussen beide dorpen in gebouwd, op ruime afstand van elk dorp. Het station functioneerde dan ook niet en werd in 1937 afgebroken. De bestaande halteplaats Hardinxveld-Giessendam promoveerde daarop tot station (Den Breejen, 27). Voorts lagen van oorsprong nog enkele halteplaatsen aan de lijn. Van west naar oost waren dit: Baanhoek, Buldersteeg, Giessen-Nieuwkerk en Schelluinen. Op de topografische kaart uit 1934 (gedeeltelijk herzien in 1948) komen deze halteplaatsen niet meer voor.

Militaire infrastructuur

Een gedeelte van de Alblasserwaard heeft tussen 1629 en 1816 onderdeel gevormd van de Hollandse Waterlinie. Een waterlinie is een verdedigingslinie die bestaat uit een reeks onderwaterzettingen of inundaties, die voor de vijand vanwege hun breedte en ondiepte moeilijk doorwaadbaar en bevaarbaar zijn, waardoor het achterliggende land met relatief weinig mankracht verdedigd kan worden. De inlaatpunten voor het water in de linie en de accessen, de verhoogde wegen door het geïnundeerde gebied, worden beschermd en afgesloten door fortificaties. Het onderwaterzetten wordt

verwezenlijkt door het opstuwen en/of het binnenvoeren van buitenwater uit een rivier, een boezem of uit zee (Meijgaard, 52).

Door moeilijkheden tussen Holland en Utrecht werden de versterkingen aan de linie naderhand afgebroken. Bij nieuwe dreiging in 1672 werd de linie weer in gereedheid gebracht, maar nu grotendeels over Hollands grondgebied: Muiden - Nigtevecht - Abcoude - Uithoorn - Woerdense Verlaat - Nieuwerbrug - Goejanverwelle - Schoonhoven - Nieuwpoort - Gorinchem - Land van Altena. Te Nieuwpoort en Gorinchem bevonden zich inlaatpunten voor het inundatiewater. De aanpassing van de vestingstelsels van beide steden na de opname in de waterlinie wordt beschreven in hoofdstuk Verdedigingswerken.

In 1731 werd geopperd dat het zuidelijk deel van de linie naar de Diefdijk op de grens van Holland en Gelderland verschoven zou moeten worden. Eerst bij de inval van de Pruisen in 1787 werd dienovereenkomstig gehandeld, hoewel de meeste werken pas na het vertrek van de Pruisen konden worden voltooid. De (oude) Hollandse Waterlinie werd in 1816 opgeheven.

Grondgebruik

Bij de bespreking van het grondgebruik kan een onderscheid worden gemaakt tussen het grondgebruik binnen de ringdijk van de waard en de activiteiten die

zich buitendijks hebben afgespeeld. Typerend voor de Alblasserwaard is, dat het hier bijna om twee verschillende werelden gaat: binnen de dijken is de landbouw zeer dominant, terwijl veel van de buitendijkse terreinen sinds de laatste een à anderhalve eeuw gebruikt worden door industriële ondernemingen, met name door de scheepsbouw en daaraan gelieerde bedrijven. Door de verwevenheid van de industrie met de overige dorpsbebouwing is de ontwikkeling van het buitendijkse grondgebruik al kort geschetst onder de nederzettingsgeschiedenis. In dit hoofdstuk komen de hoofdlijnen uit het agrarisch grondgebruik aan de orde.

Het agrarisch grondgebruik

24 Boerderijen aan de Dorpsweg te Hoogblokland (foto RDMZ, 1990).

Na de ontginning werd de cultuurgrond van de Westnederlandse veengebieden voor een groot deel gebruikt voor de akkerbouw. Verondersteld mag worden dat dit voor de Alblasserwaard ook heeft gegolden. Met de daling van het maaiveld die na de ontginning optrad en met het hoger worden van de grondwaterstand, werden ook de condities voor de akkerbouw ongunstiger.

Met uitzondering van de wat hoger gelegen percelen, dan wel van poldergedeelten die men afzonderlijk kon bemalen, moest men elders in het gebied overschakelen op grasland waarvoor een hogere waterstand minder bezwaarlijk is. Dit proces heeft zich in enkele eeuwen sinds de ontginning voltrokken. Rond 1500 is de akkerbouw in de waard nog maar bescheiden van omvang en zullen de akkertjes zich hebben beperkt tot de opgehoogde en goed verzorgde perceeltjes vlak achter de boerderij.

Bij een tweetal enquêtes ten behoeve van belastingopgaven in 1494 en 1514, worden de belangrijkste middelen van bestaan in de Hollandse steden en dorpen genoemd. Hoewel, gezien het doel van de enquête, daarin een wat te pessimistisch beeld wordt geschetst, blijkt de wateroverlast menig dorp parten te spelen waardoor grond er onbruikbaar bij ligt. Er is sprake van enige veeteelt, en verder worden vissen en 'vogelen' (eendenkooien) bij veel dorpen opgegeven. Minder vaak wordt vermeld dat er in droge jaren wat haver wordt verbouwd. Iets vaker dan haver, in zeven van de negentien dorpen, wordt de verbouw van hennep genoemd (Informacie, 540-568).

Deze laatste vorm van akkerbouw is tot ongeveer het eind van de 19de eeuw van belang geweest. De vezels van de hennepplant vormden na bewerking de grondstof voor touw en zeildoek. De kleine, sterk bemeste hennepakkers bevonden zich gewoonlijk direct achter de boerderij. Verschillende edities van de topografische kaart laten tot in het begin van de 20ste eeuw zien dat de akkertjes zeer algemeen voorkwamen. De vermindering van de produktie en vervolgens het totaal verdwijnen van deze teelt houdt verband met de achteruitgang van de zeilvaart ten gunste van

de stoomvaart: de stoomkracht verving het zeil en de succesvolle introductie van de staalkabel verminderde de vraag naar henneptouw.

Een onderdeel van het bewerkingsproces van hennep vormde het zogenaamde braken, het uiteenrafelen van de stengel, waarna de vrijgekomen vezels werden gedroogd. Deze activiteiten vonden plaats in de zogenaamde braakhut, die vanwege het brandgevaar op enige afstand van de boerderij was gebouwd. Met het verdwijnen van de hennepteelt zijn ook de braakhutten verdwenen.

Ook de griendteelt, die gedurende vele eeuwen kenmerkend is geweest voor delen van de waard, is in de loop van de 20ste eeuw vrijwel verdwenen.

Grienden waren aangelegd op vochtige gronden waar, zonder verbeterde afwatering, nauwelijks een ander gebruik voor mogelijk was. Uitgestrekte griendlanden bevonden zich in het mondingsgebied van de Giessen, deze waren hier in 1600 al aanwezig (Henderikx, 1971, no. 644). Op het belang van de grienden voor de Sliedrechtse aannemerij werd reeds gewezen. Ook in de Biesbosch bezaten de aannemers grienden.

De sterke achteruitgang in de teelt werd veroorzaakt door het verdwijnen van hoepen (hoepels), gevlochten manden en dergelijke als verpakkingsmateriaal. Ook bij de vervaardiging van rijswerken, die overigens door de Deltawerken

nog wel een opleving kende, is men overgegaan op kunststoffen. De afname van griendvelden werd voorts in de hand gewerkt door de verbeterde waterbeheersing in de 20ste eeuw, waardoor veel voorheen voor de landbouw ongeschikte gronden konden worden ‘ontgriend’ en in grasland werden omgezet.

Het verdwijnen van de hennepeteelt als specialisatie betekent voor de Alblasserwaardse boer meestal een omschakeling naar de veeteelt.

Intensivering van het grondgebruik kan plaats vinden na de verbetering in de waterbeheersing. Daardoor verdwijnt ook het verschil tussen hooiland en weiland. Het hooiland werd één, hooguit twee maal per jaar gemaaid, kreeg nooit bemesting en zal het aanzien van een schrale, ruige vlakte hebben gehad. De oude naam van het achterste deel van de polder Giessen-Oudebenedenkerk, Broeksche Hei, is in dit verband illustratief. Het toenemende belang van de veeteelt laat zich voorts aflezen aan enkele daarmee verbonden bedrijfsgebouwen. Een zekere concentratie treft men daarvan aan langs de Giessen, namelijk een tweetal voormalige zuivelfabrieken en de kolossale bedrijfsgebouwen van de voormalige stoomgraanmaaldery en veekoekenfabriek ‘De Samenwerking’ (1911).

De vogelvangst was een gangbare vorm van broodwinning in de waard, het ‘vogelen’ werd al rond 1500 herhaaldelijk als middel van bestaan opgegeven. Ooit moet het aantal eendenkooien in dit gebied maar liefst circa 150 stuks hebben bedragen (Den Dool, 35). Daarvan zijn nog ongeveer tien exemplaren aanwezig.

De eendenkooien zijn in het algemeen diep landinwaarts gelegen, op plaatsen met weinig vruchtbare grond, waar kwelwater voorkomt. De kooi bestaat uit een waterplas met een aantal, meestal vier vangarmen. Het kwelwater vertraagt ijsvorming 's winters en bevordert de waterverversing in de kooi, die door de aanwezigheid van vele vogels snel vervuild raakt. In het hedendaagse landschap zijn de kooien markante elementen met hoogopgaande begroeiing, maar dat uiterlijk hebben de kooien niet altijd gehad: oorspronkelijk zou de kooiplas slechts zijn omringd zijn geweest door laagblijvend hakhout, omdat de door de wind in beweging gebrachte bomen te veel onrust in de kooi zou veroorzaken. Later is opgaand hout juist toegepast om in de kooi de rust te bevorderen en deze van de buitenwereld af te zonderen, in een tijd dat de landerijen intensiever gebruikt werden. Maar ook door het achterwege blijven van onderhoud is de boombegroeiing ontstaan (Den Dool, 37).

De nogal rigoureuze veranderingen in het grondgebruik sinds ongeveer het laatst van de vorige eeuw hebben voor het landschap grote gevolgen gehad.

Het huidige agrarische landschapsbeeld, gedomineerd door een eenvormige, met rechte sloten doorsneden groene grasvlakte, heeft pas in de loop van de 20ste eeuw dit voorkomen gekregen: in jaren met overstromingen en vochtoverlast stonden grote delen van het gebied blank en wanneer het water eindelijk zakte toonden de weilanden door verrotting en slibafzetting een grauwe kleur. De hooilanden achterin de polders waren begroeid met lage struiken en met kleurrijke, nu als onkruid te boek staande planten; sloten tussen die hooilanden waren door gebrekkig onderhoud dicht gegroeid en nauwelijks herkenbaar, terwijl vlak bij de boerderij de tegen oogsttijd manshoge hennepplanten het zicht op wat daar achter lag afsloten.

Verdedigingswerken

In de Alblasserwaard bevinden zich drie plaatsen die in de Middeleeuwen van stadsrechten voorzien zijn, te weten Ameide, Gorinchem en Nieuwpoort.

Ameide ontving omstreeks 1300 stadsrechten van Dirk van Herlaer, die in 1433 werden bevestigd door Reinoud van Brederode, heer van Vianen.

Ameide was sedert 1418 met Vianen aan de Brederodes gekomen (Teixeira IV (I), 130).

In het geval van Gorinchem wordt aangenomen dat zij in het laatste kwart van de 13de eeuw als stad functioneerde, stadsrechten zijn echter pas in 1382 verleend.

Nieuwpoort werd in het midden van de 13de eeuw met stadsrechten begiftigd. Het gevolg van die stadsrechtverlening is bij alle steden het aanbrengen van verdedigingsgordels geweest, die in later eeuwen veranderd en aangepast zijn, samenhangend met de veranderingen in het verdedigingssysteem.

Zijn in Ameide thans alle sporen van verdedigingswerken verdwenen, in Nieuwpoort en Gorinchem zijn zij nog goed herkenbaar aanwezig. In Nieuwpoort zijn de verdedigingswerken in hun huidige vorm aangelegd aan het einde van de 17de eeuw als onderdeel van de versterkingen in de (oude) Hollandse Waterlinie en sedertdien vrijwel niet meer gemoderniseerd, omdat de functie van vestingstad in 1816 kwam te vervallen. In Gorinchem daarentegen zijn de verdedigingswerken na de Middeleeuwen steeds vernieuwd en in staat van paraatheid gebleven, gezien de belangrijke rol van de stad als vesting in de oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Archivalia

Gorinchem: ARA Hingman 889, 2454 en 3279; Hingman, 2e suppl. 652d; ARA AG pl. v. vgn. G 72, G 75, 87, 89, 91, 92, 99; ARA, Tweede Afdeling, Ministerie van Binnenlandse Zaken, Afd. K&W 1875-1918, inv. nr. 942.

Nieuwpoort: ARA. AG memorie N 162, 1694; ARA, pl. v. vgn. N 99, 99a en 100; ARA, kaartafdeling, OPV S77, S78, S78A; Hingman, 2e suppl. 652; ARA, Tweede Afdeling, Ministerie van Binnenlandse Zaken, Afd. K&W 1875-1918, inv. nr. 1174; Dossiers RDMZ 1941-1967; 1980- (Arsenaal)

Bronnen en literatuur

Van der Aa, 4de deel (E-G), 1843, 8ste deel (N-O), 1846; Atlas Vestingwerken; Busch, A.J., 'De Hoofdwacht aan de Grote Markt', in: *Gorcumse Courant*, 27 juni 1979; Busch, A.J., 'De Lingewacht', in: *Gorcumse Courant*, 11 december 1975; Busch, A.J., 'De Waterpoort', in: *Oud-Gorcum Varia*, tijdschrift van de historische vereniging Oud-Gorcum, 1989 - 2, nr. 15, 69-81; Don, P. *Voorne-Putten*, Zeist/Zwolle, 1992; Fox, J., 'De ontwikkeling van Gorinchem's stedelijke autonomie in de middeleeuwen', *Holland*, Regionaal-historisch tijdschrift, I (1969), 165-171; Gaasbeek, F.L., *De Gravelandse poort te Nieuwpoort. Geschiedenis en reconstructie*, z.p., z.j. [1989] (aanwezig bibliotheek Monumentenzorg); Van Goch; Historische

stedenatlas; *De Hollandse Waterlinie*, redactie Hans Brand en Jan Brand,
Utrecht/Antwerpen 1986; Labouchere; Mohr, A.H., *Vestingbouwkundige termen*,
Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage, Zutphen 1983; Monumentenlijsten
Gorinchem en Nieuwpoort; Register

Gorinchem; Stamkot, 1982; Teixeira IV (I); Terlouw, F., 'De Stede Nieupoort', in: *De Stede Nieupoort; eerste verzameling bijdragen 1983*, Nieuwpoort 1983, 9-24; Verkerk, C.L., 'Het stadsrechtprivilege van Nieuwpoort van 28 april 1283 en zijn overlevering', in: *De Stede Nieupoort; eerste verzameling bijdragen 1983*, Nieuwpoort 1983, 25-36; *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, red. J. Snee, H.A. Treu en M. Tydeman, Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage, Zutphen 1982.

Bestemming, karakteristiek en ligging van de vestingen Gorinchem en Nieuwpoort

Gorinchem

Na 1412, toen Gorinchem aan de graaf van Holland was gekomen, was zij voor de verdediging van het graafschap Holland van groot belang. Verbeterd en uitgebreid rond 1600 werd de vesting Gorinchem in 1673 in de Hollandse Waterlinie opgenomen. Na 1814 werd zij een kern vesting in de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

In 1874 werd het Nederlandse vestingstelsel bij de wet geregeld. De Vestingwet van 1874 bepaalde dat het zwaartepunt van de landsverdediging zou worden gelegd in een gebied dat werd begrensd door de Nieuwe Hollandse Waterlinie in het oosten, door de Stelling van het Hollands Diep en het Volkerak in het zuiden, door de Stelling van de monden van de Maas en het Haringvliet alsmede het Kustfront in het westen en de Stelling van Amsterdam in het noorden. Al deze stellingen zouden de naam 'Vesting Holland' krijgen (Vesting, 84). Gorinchem vervulde als vesting een belangrijke rol in het oostfront van de Vesting Holland. De vesting Gorinchem diende ondermeer ter verdediging van de rechter Waaldijk, de Lingedijken, de inundatiewerken en voorts, in samenwerking met omliggende vestingen en forten, ter bestrijking van de Linge, Maas, Waal en Merwede. De bestemming van de vesting Gorinchem was een vijandelijk doordringen uit het oosten en uit het zuiden te beletten. Voorts was zij een stormvrije depotplaats tot aanvulling van oorlogsbehoeften aan de troepen en de bezettingen der forten belast met de verdediging van het zuidelijke deel der Nieuwe Hollandse Waterlinie.

De vesting ligt op een strategisch belangrijk punt bij de samenvloeiing van Maas, Waal en Linge. Zij vormde met Woudrichem en Loevestein een belangrijke vestingdriehoek.

Na de Tweede Wereldoorlog had de Hollandse Waterlinie haar militaire betekenis verloren. De meeste forten en vestingwerken zijn opgeheven als vestingwerk in de zin der wet (Atlas historische vestingwerken III (1), 14-18). Voor Gorinchem kwam dat moment voor een deel al in 1926: de vesting werd toen tot het oostelijk deel beperkt. De resterende vestingwerken zijn als zodanig opgeheven bij KB van 9-6-1959, stbl. 205.

De vesting vormt een onregelmatige veelhoek en bestaat uit elf gebastioneerde fronten, die zijn aangelegd te weerszijden van de Lingemonding en die door een hoofdgracht zijn omgeven.

Nieuwpoort

In de Middeleeuwen was deze stad een grensvesting tussen Holland en Utrecht en in de 16de eeuw tussen Holland en Gelderland. Van 1673 tot 1816 maakte Nieuwpoort deel uit van de (oude) Hollandse Waterlinie en diende, samen met de vesting Schoonhoven, tot verdediging van de Lek. Voorts ter verdediging van het zuidelijk dijkacces en de inundatievoorzieningen in de zuidelijke Lekdijk. De vesting werd opgeheven bij KB van 21 juni 1816, nr. 65. De vesting Nieuwpoort ligt op de zuidelijke oeverwal van de Lek en is aangelegd aan weerskanten van de Haven, de Buitenhaven en de Binnenhaven,

die aan noord- en zuidzijde door gemetselde duikersluisjes wordt afgesloten. Het is een onregelmatige, zeshoekige gebastioneerde vesting met een hoofdgracht, voornamelijk aangelegd volgens het Nieuwnederlands stelsel. Het noordelijke deel van de hoofdwal (van bastion I naar bastion IV), alsmede de oostbeer met de later daarnaast aangelegde dam met weg hebben een waterkerende functie.

Geschiedenis

De middeleeuwen

25 Ameide, plattegrond van het dorp en omgeving, waarbij de omgrachting duidelijk te zien is. Gekleurde pentekening van J. Perrenot uit het midden van de 18de eeuw (coll. Bodel Nijenhuis, R.U. Leiden, nr. 2123)

Over de middeleeuwse versterkingen van Ameide is maar weinig bekend. In 1021 komt Ameide voor het eerst voor als een Utrechts leen, waarmee de Overstichtse graaf van Goor beleend was. Ameide, aanvankelijk een vlek die hoorde bij het huis Herlaer (ook ‘kasteel van Ameide’ genoemd, hoewel het lag op Tienhovens grondgebied) wordt voor het eerst in 1266 in een oorkonde genoemd. In 1298 verbond Dirk van Herlaer zich met de graaf van Holland tegen de (Utrechtse) bisschop. Alleen de plaats bleef een Utrechts leen. Het huis werd Hollands. In 1312 werd het huis echter weer aan de Utrechtse bisschop opgedragen, zodat huis en plaats samen weer een Utrechts leen waren. Het was hoogstwaarschijnlijk dezelfde Dirk van Herlaer die aan Ameide de stadsrechten heeft geschonken, die in 1433 bevestigd werden door de heer van Vianen, Reinoud van Brederode (Teixeira IV (I), 130). Het is aannemelijk, dat de stad Ameide van eenvoudige verdedigingswerken voorzien is geweest, bestaande uit een gracht en een omwalling. Volgens de Tegenwoordige Staat heeft de ontmanteling van de vestingwerken in 1527 plaats gehad (Tegenwoordige Staat, Holland IV, 531). Dit is heel goed mogelijk, want Jacob van Deventer, die alle versterkte steden in dit gebied heeft getekend omstreeks 1560, geeft geen plattegrond van Ameide. Het beloop van de middeleeuwse verdedigingswerken is nog te zien op een tekening uit 1751 (Collectie Bodel Nijenhuis, 2129).

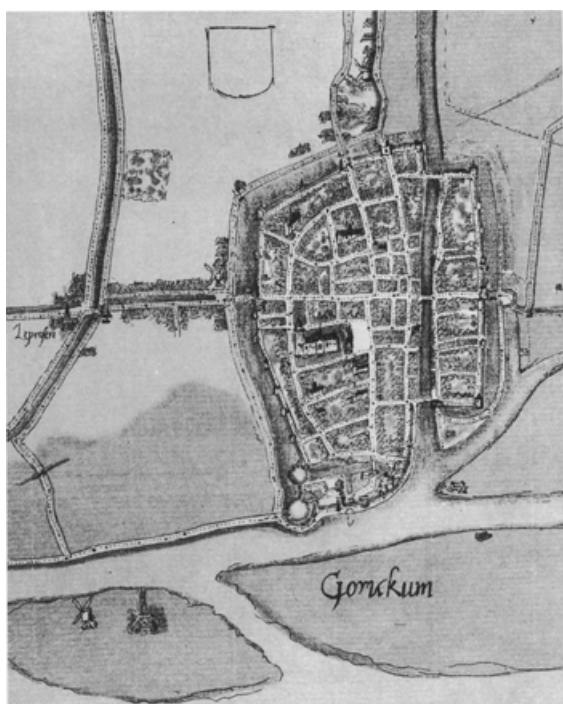
De naam Gorinchem komt voor het eerst voor in een oorkonde uit 1224, waarin graaf Floris IV van Holland aan de mannen van de graaf van Bentheim de tolvrijheid bevestigt, die omstreeks 1220 door diens vader Willem I gegeven was (Fox, 166). Gorinchem ressorteerde toentertijd onder de heerlijkheid Wolferen. De vroegste versterking van de nederzetting kwam aan het eind van de 13de eeuw tot stand. Stamkot veronderstelt dat de oostelijke stadswal liep ter hoogte van de Korten- en

Langendijk. De Lingehaven is dan ontstaan uit de daarbuiten liggende vestinggracht. Aan de westkant volgde het beloop ongeveer de route van de huidige Haarstraat, Kruisstraat, Krijtstraat, Boerenstraat en de Krabsteeg. De Schuttersgracht is een concreet overblijfsel van de westelijke stadsvest. De Wolferensepoort vormde tot 1412 de afsluiting van de Molenstraat aan de zuidkant. Dit deel van Gorinchem wordt ook wel 'Benedenstad' genoemd (Stamkot, 1982, 17).

De oudste omwalling bestond uit een aarden wal met grachten, die in de loop van de 14de eeuw versterkt werd met houten palissaden en poorten.

Gedurende de Middeleeuwen vonden uitbreidingen en modernisering plaats aan de vesting. Aan het eind van de 14de eeuw werd de vesting naar het oosten ('de Bovenstad') uitgebreid via het beloop Robberstraat - Kalkhaven - Keizerstraat - Blauwe Torenstraat. Een stenen ommuring met torens kwam in de plaats van de aarden omwalling. Op de plaats van het vroeg 15de-eeuwse kasteel van graaf Willem VI van Holland aan de zuidkant van de stad aan de Merwede verrees in 1461 de burcht De Blauwe Toren (zie verder: 'Kastelen en Buitenplaatsen').

Jacob van Deventer heeft de vesting Gorinchem kort na het midden van de 16de eeuw getekend. De structuur van de middeleeuwse stad en het tracé van de stadsmuren en -grachten is daarop duidelijk waar te nemen. De Benedenstad was met een enkele gracht omgeven, de Bovenstad met een dubbele gracht met een singel daartussen. Het kasteel was afzonderlijk omgracht en via een rondeel met de westelijke stadsmuur verbonden. Volgens zijn tekening

26 Detail uit plattegrond van Gorinchem van Van Deventer van omstreeks 1560.

was de middeleeuwse ommuring met waltorens van hoofdboorten voorzien ter plaatse van de invalswegen. Bij de paragraaf ‘Stadspoorten’ zal hierop worden teruggekomen.

De plaats Nieuwpoort behoorde aan twee heren toe: het westelijk gedeelte maakte deel uit van de (Hollandse) baronie van Liesveld, het oostelijk deel hoorde aan de (Stichtse) heren van Langerak. Op 28 april 1283 gaven Arnoud van Liesveld en Gijsbrecht van Langerak aan Nieuwpoort een handvest, waarin oude rechten, tussen 1253 en 1277 geschonken door hun vaders Herbaren vanden Berge en Wouter van Langerak (*Historische Stedenatlas*, 25), bevestigd werden. ‘...hebben gegeven ende gezworen eenne vryheyt der Nypoort. Tusschen Ammers ende de Lecke, tusschen Aerntsloet ende Zeghers’ (*Verkerk*, 31).

Ook in Nieuwpoort zal de oudste verdediging van de stad bestaan hebben uit een gracht en een aarden wal met poorten. Ten zuiden van de hoofdgracht, ongeveer 200 meter buken de wallen, voor de courtine V-VI bevindt zich nog een deel van het middeleeuwse stadsgebied met een restant van de middeleeuwse gracht. Deze gracht heet ‘Oude-Vest’. Binnen de omwalling zijn restanten van de middeleeuwse vestinggracht in het westelijk en noordelijk stadsdeel te vinden - hier zijn het slechts rudimenten - en in het oostelijk stadsdeel, waar het ‘de Hangsloot’ heet.

Nieuwpoort is als grensvesting vele malen belegerd en geplunderd. In 1402 werd de stad door de troepen van Jan van Arkel platgebrand. De verdedigingswerken zijn nadien weer in orde gebracht. In 1489 zou de stad

ingenomen zijn door Hollandse troepen. De poorten zouden toen zijn afgebroken en de wallen geslecht. Toch lijkt men de vesting weer te hebben opgeknapt, want in 1514 wordt er melding van twee poorten gemaakt (Historische stedenatlas, 29). In de loop van de 16de eeuw is de stad door branden, vijandelijke, voornamelijk Gelderse, invallen en andere calamiteiten zodanig getroffen, dat men niet meer toe kwam aan het herstel van de verdedigingswerken (Terlouw, 20). Een en ander moge ook blijken uit de kaart van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 waar Nieuwpoort op het blad is getekend waar de vesting Schoonhoven op Staat. Hierop vallen alleen grachten te zien, doorsneden door de Lekdijk, maar geen poorten, wallen of muren, zodat er verondersteld kan worden dat het stadje niet (meer) ommuurd was in de 16de eeuw (Atlas historische vestingwerken IV (I), 19; Terlouw, 21).

27 Detail uit de plattegrond van Schoonhoven en Nieuwpoort van Van Deventer van omstreeks 1560.

In het laatste kwart van de 16de eeuw werden de vestingwerken van Gorinchem geheel gemoderniseerd volgens het Oudnederlandse stelsel. Dit systeem van vestingbouw, vooral door Simon Stevin ontwikkeld, heeft als hoofdkenmerken een gebastioneerd stelsel voorzien van een onderwal, waarbij de flanken van het bastion loodrecht staan op de courtine, het rechte of licht gebroken deel van de wal dat tussen twee bastions is gelegen (Mohr, 15-16). Tijdens de Tachtig-Jarige oorlog - de stad had de zijde van de Prins van Oranje gekozen - werd daartoe besloten. Deze verbetering van de vestingwerken is in verschillende fasen uitgevoerd. In 1572 werd begonnen met een provisorische versterking van de stad tegen de Spanjaarden. Buiten de vesting in de weg staande opstallen als het pesthuis, gelegen buiten de Laag-Arkelpoort en de Lazaruskerk, gelegen buiten de oude Kanselpoort werden afgebroken. De sloop van minder belangrijke middeleeuwse muren en vestingdelen, onder andere aan de zuidoostkant van de stad volgde als voorbereiding op de aanleg van nieuwe verdedigingswerken. In 1574 werd de Kalkhaven gegraven en de stad verder zuidoostwaarts uitgebreid, waarbij een nieuw gedeelte wal werd aangelegd met een klein bolwerk (Atlas historische vestingwerken IV (I), 10).

Bij resolutie van 11-6-1579 droegen de Staten van Holland aan de Gorcumse schout Jacob Kemp op om, in samenwerking met de vestingbouwkundige mr. Adriaan Anthonisz. van Alkmaar (1541-1620) een bestek voor de verbeteringen te maken. Op 4 augustus 1578 werd de sluis voor de beer bij de Hoog-Arkelpoort aanbesteed. De aannemer was Adriaan Heukelum Cornelisz. De ontmanteling van muren en poorten en het kasteel ging door en een noodomwalling werd ontworpen met eenvoudige bastions, waardoor de Nieuwstad aan de westkant van de stad en de in 1574 ter plaatse van de oostelijke binnenvestinggracht gegraven Kalkhaven binnen de vesting kwamen te liggen (Stamkot, 1982, 56), die daarmee aanmerkelijk verbreed werd. In 1579 werden stenen beren buiten de Hoog-Arkelpoort en het tolhuis gemaakt.

Het gedeelte tussen de havenmond en de Dalempoort werd in 1584 versterkt (Van Goch, 13).

In 1586 kwam geld vrij voor verbeteringen aan de noord- en westgedeelten. Men mocht hiervoor gebruiken ‘alzulken blauwen steen’ als de stad had. Die blauwe steen kon voornamelijk genomen worden van de Blauwe Toren, die immers ontmanteld werd in die tijd (Van Goch, 207). Opnieuw was het mr. Adriaan Anthonisz. die werkzaamheden verrichtte: in 1587 maakte hij een ontwerp voor een nieuwe Kanselpoort. De oude werd in 1589 afgebroken. Dit afkomend materiaal wendde men aan voor de bouw van de Doelen in de Molenstraat (zie ook: Openbare gebouwen).

De voltooiing van de nieuwe vesting vorderde maar langzaam. Enige jaren later, in 1595, werd de aanzet gegeven voor de aanleg van drie bastions aan het oostelijk front die in 1598 werden verwezenlijkt. Ook in 1595 werden uiteindelijk de Kansel- en Dalempoort vernieuwd.

In 1600 was de vergroting een feit: een natte gracht en een aarden omwalling met elf bastions (en het kleinere Tolbastion), die buitendijks met stenen bekledingsmuren waren versterkt, alsmede een ravelijn op de plaats waar de Linge in de vestinggracht uitmondt, en vier stadspoorten, de Laag-Arkelpoort,

28 Plattegrond van Gorinchem door J. Blaeu uit het midden van de 17de eeuw.

de Kanselpoort, de Dalempoort en de Waterpoort vormden de vernieuwde vesting Gorinchem. Bij het Tolbastion werd een 80 meter lange inundatiesluis met schuiven aangelegd, die tevens diende om het water vanuit de rivier in de stadsgracht te leiden en zo de doorspoeling van de vele open watergangen binnen de wallen kon bewerkstelligen. Aangezien dat al gauw de belangrijkste functie van de sluis werd, werd zij in 1642 in beheer aan de stad Gorinchem overgedragen (Teixeira IV (I), 478-480).

Dit bleef de hoofdvorm van de vesting, zij het dat er wel wijzigingen nadien zijn uitgevoerd.

De zeventiende eeuw

Vanaf de 17de eeuw hebben alle drie de steden Ameide, Gorinchem en Nieuwpoort een rol gespeeld in de verdediging van de (oude) Hollandse waterlinie, die in 1629 grotendeels op het eigen gebied van Holland werd aangelegd. Toen in 1673 de linie vooruitgebracht werd in oostelijke richting, werd zij aanmerkelijk verbeterd door de bouw van een aantal vestingen en forten. Voor de Alblasserwaard was het Nieuwpoort waaraan de grootste verbeteringen plaats vonden. Ameide werd ook versterkt. Voor ingrijpende verbeteringen aan de vesting Gorinchem bestond op dat moment weinig aanleiding. Alleen de Waterpoort aan de zuidkant van de stad werd in 1642 vernieuwd, een jaar later werden de borstweringen aan de oostzijde verhoogd, in 1664 werden de grachten uitgediept en de wallen nog eens opgehoogd en in 1672 werden aan het oostelijk front drie ravelijnen (lage voorwerken) en een enveloppe (buitenste bescherming met aardwerken) aangelegd, die thans nog aanwezig zijn.

In de oorlogsjaren 1672 en 1673 werd aanvankelijk de inundatie van de Hollandse Waterlinie tussen Lek en Merwede aan de Lekzijde gedekt door een dijkpost bij Ameide. Stadhouder prins Willem III van Oranje liet in 1672 achter de sluizen aldaar dwars over de Lekdijk een post of schans aanleggen zonder gracht en met twee rijen palissaden, ter verdediging van de accessen van de Hollandse Waterlinie. In 1672 en 1673 werd de schans door de Fransen veroverd en weer verlaten (Atlas historische vestingwerken, IV (I), 1).

Op voorstel van prins Willem III zijn de vestingwerken te Nieuwpoort in hun huidige verschijningsvorm voor het grootste deel aangelegd in de jaren 1673-1698, bij besluit van de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland. De vesting werd voornamelijk volgens het Nieuwnederlandse stelsel aangelegd.

Dit stelsel, ontwikkeld in het laatste deel van de 17de eeuw, heeft als hoofdkenmerk een gebastioneerd stelsel met grotere bastions en ravelijnen, waarbij de flanken van het bastion niet loodrecht op de courtine staan, zoals bij het Oudnederlands stelsel. Onderwallen werden bij voorkeur niet meer toegepast (Mohr, 15). In Nieuwpoort werd de nieuwe variant met de schuine flanken wel toegepast, maar de kwetsbare onderwal uit het Oudnederlandse systeem bleef hier voor vijf van de zes courtines gehandhaafd. Alleen aan de noordzijde, de rivierzijde, ontbrak die. De vesting Nieuwpoort kreeg zes bastions, aan de oostkant een stenen beer met twee monniken en een poort aan zuidzijde, alsmede in 1696 een veilige inlaatsluis ten behoeve van de inundaties onder een overkluizing. (Atlas historische vestingwerken IV (I), 19). In 1672 had men de dijken hier nog door moeten steken. Om de sluis onbereikbaar te maken voor onwillige boeren, die niet graag hun land onder water zagen verdwijnen, werd een jaar later in 1697 het stadhuis over de sluis heen gebouwd (De Hollandse Waterlinie, 23). Aanvankelijk werd alleen de Gravelandse poort aan de zuidkant gebouwd en de buitenste helft van de vesting voltooid. Pas in 1690 werd de binnendijkse helft op hoogte gebracht en de oostbeer met de twee monniken afgebouwd. In het oostelijke bastion werd een kat aangelegd, een verhoging waarop het geschut kon worden opgesteld, waarmee het buitenterrein bestreken kon worden. De nieuwe vesting strekte zich niet zover zuidwaarts uit als de middeleeuwse. De oude zuidvest bleef bestaan als watergang vóór het nieuwe zuidfront.

De achttiende en negentiende eeuw

De Gorinchemse verdedigingswerken werden in de loop van de 18de en 19de eeuw geregeld (in geringe mate) aangepast. Zo werden in 1701 de bedekte weg en het glacis aan de oostzijde voor de fronten aangelegd. De Laag-Arkelpoort werd in 1725 herbouwd (Labouchere, 53). In 1740 werden de fronten aan oostzijde verhoogd, evenals de aan die zijde gelegen ravelijnen. In 1755 werd in de vesting het Tuighuis of Arsenaal tussen de Boerenstraat en de Schuttersgracht gebouwd. De vergroting van de onderbouw van de Dalempoort vond in 1770 plaats. Het jaartal van de verbouwing staat op een sluitsteen van de poort. In hetzelfde jaar werd de sluis voor de poort aangelegd. In 1772 kwam de stenen beer met twee monniken met natuurstenen bonnetten voor de saillant (de uitstekende punt) van bastion I tot stand. Op de natuurstenen blokken aan ieder eind van de beer Staat het jaartal '1772' ingehakt. Tussen 1791 en 1793 werd de nieuwe Hoofdwacht aan de Grote Markt gebouwd.

In het begin van de 19de eeuw waren de Gorinchemse vestingwallen zeer vervallen. De stad was in 1795 door Franse troepen ingenomen. Gedurende de Franse bezetting werden enkele verbeteringen aan de vestingwerken door de Franse genie uitgevoerd, zoals in 1813 de aanleg van een poterne (een uitvalsweg) in de courtine VIII-IX. Na het beleg en de overdracht van de stad in de winter van 1813-1814, waarbij door

bombardementen aanmerkelijke schade aan gebouwen in de stad werd toegebracht, kwam Gorinchem weer toe aan wijzigingen aan de vesting, mede in verband met de werken aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie na 1815, de aanleg van het kanaal van Steenenhoek in 1818-1819 en de aanleg van het Zederikkanaal in 1824-1825. De Dalemse dijk met dammen door de grachten over het ravelijn voor de courtine VIII-IX dateert uit 1815. Hierna volgde weer een periode van relatieve verwaarlozing, waarbij alleen de bekledingsmuren werden onderhouden. In 1826 werd in de stad de Willemskazerne gebouwd op het terrein van een binnen de wallen gelegen buitenplaats. Tussen 1830 en 1832 zijn de wallen opnieuw onder profiel gebracht. In 1835 is het wachthuis bij de Kanselpoort tot stand gekomen. Een affuitloods voor berging van kanonnen in het tolbastion werd in 1838 gebouwd.

Een bomvrij buskruitmagazijn in bastion XI realiseerde men in 1837-'38. De

bouw werd uitgevoerd onder leiding van de 2de luitenant-ingenieur G. van der Hoeven. Het werk werd aanbesteed op 14 September 1837 en opgeleverd op 30 september 1838. In 1860 kwamen de zogenoemde Vijfde Uitgang door de linkerface van bastion XI en een brug op de sluis in de linker Lingedijk tot stand. In ongeveer dezelfde tijd werden ter plaatse van de oude stadspoorten de Arkelpoort en de Kanselpoort coupures met profielmuren aangebracht.

Vier jaar later werd een bomvrij laboratorium in bastion IX gebouwd. Dit werk werd uitgevoerd onder leiding van 1ste luitenant-ingenieur J.F. Klinkhamer. Omstreeks 1880 kwamen de twee kruitmagazijnen op bastion VIII tot stand. Ten gevolge van de aanleg van het Merwedekanaal in de jaren 1883-1893 zijn de westelijke fronten (tussen de voormalige Arkelpoort en de Waterpoort) ingrijpend veranderd. Een van de bastions, Bastion III, het bolwerk met de naam Hoog-Blokland, werd geheel weggegraven, en de aansluitende courtines werden gewijzigd. De bastions werden vervolgens opnieuw genummerd. Het tot dan toe ongenummerde kleine Tolbastion kreeg het nummer VI. Bastion III (nieuw) is toen gewijzigd en voorzien van een uitgebouwde bomvrije caponnière met droge gracht, tot flankering van de gebroken courtine tussen de saillant van bastion III en bastion II en het voorgelegen terrein met de Merwedesluis. De coupure bij de Arkelpoort onderging een grondige wijziging, die bij de Kanselpoort werd door een nieuwe, meer buitenwaarts gelegen coupure vervangen. Op de bomvrije caponnière tegen bastion III is in 1893 een cementbetondekking met aanaarding aangebracht.

Op bastion XI is omstreeks 1930 een gewapend betonnen kazemat gebouwd (Hollandse Waterlinie, 187). Achter de kazemat Staat een klein gebouwtje uit 1930 dat als gaskamer is gebouwd, als onderdeel van de militaire gasschool om oefeningen in te houden (Gem. Archief Gorinchem).

Na het opheffen van de vesting in 1959 is er nogal wat nieuwbouw gepleegd op en tegen de bastions, waardoor de visuele ervaring van een riviervesting verarmd is geraakt.

Aan de vestingwerken van Nieuwpoort hebben in de loop van de 18de eeuw diverse wijzigingen plaats gevonden.

In de Lekdijk is aan de oostkant een rechtstreekse uitgang gemaakt langs de beer. De westkant van de vesting is waarschijnlijk altijd direct toegankelijk geweest via de dijk over de punt van het westelijke bastion. Een eventuele

29 Luchtfoto van Nieuwpoort (Capital Press Schiphol 1977).

vijandelijke aanval werd immers aan de oostzijde verwacht. Langs de oostbeer kwam een houten brug, waarvoor in later tijd de huidige dijk met weg in de plaats is gekomen. De kat werd grotendeels geamoveerd. De open verbinding tussen de Buitenhaven en de havenmond werd gesloten en vervangen door een afsluitbare duiker onder de doorgezette omwalling. Het gevolg hiervan was, dat niet meer de door de vesting lopende dijk, de Hoogstraat, waterkering was, maar de buitendijkse vestingwal. Aan het oostfront werden omstreeks 1780 de rechte flanken vervangen door holgebogen flanken. Binnen de wallen, aan de Buitenhaven, is in 1781 het Arsenaal gebouwd (Atlas historische vestingwerken, 19-20; Historische stedenatlas, 34-35).

In 1787 werd in het gebied tussen Lek en Merwede de frontlijn van Nieuwpoort-Gorinchem vooruitgebracht naar de lijn Diefdijk-Asperen-Gorinchem. Het gevolg voor Nieuwpoort was dat de functie als vestingstad hiermee verviel. Bij de aanleg van de werken voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie na de Franse tijd werd de oude Hollandse Waterlinie aanvankelijk nog als reservelinie aangemerkt, maar al betrekkelijk snel niet meer als zodanig gebruikt. De vesting Nieuwpoort werd op 21 juni 1816 dan ook bij KB opgeheven. De verdedigingswerken werden in 1826 aan de gemeente verkocht. Bij de verkoop werd bedongen dat de hoofdwal van de vesting moest worden gesiecht tot walganghoogte, met uitzondering van die delen die tot waterkering dienden, te weten het gedeelte van de vestingwal ten noorden van de Hoogstraat. De natte winter van 1860-'61 deed echter het denkbeeld rijzen om ook de zuidelijke wallen binnen de Lekdijk waterkerend te maken, ofwel te verhogen. De open heul op het kruispunt Lekdijk/Haven werd door een waterkerende duikersluis vervangen. Op het kruispunt Haven/Nieuwpoortseweg werd een gemetselde doorgang met dubbele schotbalkkering gemaakt. In de loop van 1862 werd dit werk uitgevoerd. Aan de noordkant is de wal in het belang van een doorgaande waterkering in 1876, 1884 en 1901 geheel of gedeeltelijk verhoogd en verzaaid, waarmee het oorspronkelijke profiel teloor gegaan is (Teixeira IV (I), 582, 588, 589, 608). De aardwerken en de wateren voor zover gelegen ten zuiden van de Hoogstraat, alsmede de oostbeer met twee monniken met hardstenen bonnetten werden in de jaren 1974-1983 gerestaureerd naar de toestand van 1698. De halfgebogen flanken aan het front IV-V zijn in die jaren weer rechtgetrokken.

De stadspoorten

Van Gorinchem en Nieuwpoort zijn stadspoorten bekend. De nu nog enig overgeblevene is de Dalempoort te Gorinchem. Alle anderen zijn in de loop van de geschiedenis gesloopt.

Na de bouw van het kasteel De Blauwe Toren vanaf 1461 had de middeleeuwse stad Gorinchem een stenen ommuring met 23 muurtorens. Het kasteel en diverse stadspoorten waren daarin opgenomen. Er bestaat enige onzekerheid over de precieze ligging van de poorten. Aan de hand van de plattegrond van Van Deventer van omstreeks 1560 kan men aannemen dat er in ieder geval de volgende poorten bestonden.

Aan de oostzijde van de stad lag aan de toegangsweg vanaf Dalem de Burgpoort, die ook wel (maar ten onrechte) de Dalempoort genoemd wordt. De eigenlijke (en nog steeds bestaande) Dalempoort werd aan het eind van de 16de eeuw aan de zuidoostkant van de stad gebouwd als onderdeel van de nieuwe verdedigingswerken. In 1519 werd aan de oostkant van de stad een tweede gracht gegraven langs de latere Kalkhaven/Keizerstraat. Tussen de dubbele gracht verrees voor de Burgpoort omstreeks 1550 een rondeel met voorpoort, die 'Quellingpoort' genoemd werd (Stamkot, 1982, 40). Van Deventer tekent de dubbele gracht en het halfronde rondeel duidelijk.

Aan het westelijk uiteinde van de stad, daar waar de Hazewindhondstraat, Westwagenstraat en Oude Lombardstraat bijeenkomen, stond de Kanselpoort. Bij de noordelijke uitvalswegen stonden twee poorten: de Laag-Arkelpoort,

30 Gezicht op Gorinchem vanuit het oosten gezien (Schilderij uit 1568, aanwezig in het Museum 'Dit is in Bethlehem', Gorinchem).

aan het eind van de Arkelstraat en de Hoog-Arkelpoort of Goddenpoort aan het eind van de Kortendijk.

Welke poorten aan de zuidkant van de stad lagen is niet met zekerheid bekend. In ieder geval was daar ooit de Wolferensepoort aan het eind van de huidige Molenstraat. Deze werd echter door hertog Willem, graaf van Holland al in 1412 aan het eind van de Arkelse oorlogen afgebroken en ter plaatse door een kasteel vervangen. Aan het Eind van de Langendijk zal geen poort gestaan hebben, aangezien de stadsmuur daar aansloot op het afgesloten kasteel-complex. Wel stond er ter hoogte van de Peterbrug op de kruising Eind van de Langendijk en de Bornsteeg een poort met de naam Blauw- of Leypoort. Ten zuiden van het Eind was een kleine waterpoort, niet groter dan een steiger, die toegang bood tot een kleine aanlegplaats voor schepen. Andere namen voor deze waterpoort waren St. Christoffel-, Steiger- of Waterpoort. Het is niet ondenkbaar dat aan de overkant van de Lingemonding, aan de Kriekenmarkt ook een stadspoort stond. Van Deventer tekent op die plaats een poortachtig bouwwerk. Op een schilderij uit 1568 dat in het plaatselijke museum bewaard wordt en waarop de stad Gorinchem verbeeld Staat, wordt deze poort 'Hoofdpoot' genoemd.

De beide poorten aan het Eind van de Langendijk, de Blauwpoort en de Water-of St. Christoffelpoort, werden in 1573, in verband met de

31 De Arkelpoort in de 18de eeuw, gewassen pentekening, 225 × 143 mm door P.J. van Liender (coll. RPK, inv. nr.: A 1654).

32 Gorinchem buiten de Waterpoort. Gewassen pentekening, 318 × 185 mm door Pieter van Liender, midden 18de eeuw. (coll. RPK, inv. nr.: '21:75).

modernisering der verdedigingswerken afgebroken en vervangen door een klein klinket bij de grafelijkheidstol.

De Burgpoort is afgebroken toen de vesting in 1573 werd uitgelegd naar het oosten.

De Dalempoort is tussen 1595 en 1597 gereed gekomen.

De middeleeuwse Hoofdpoot werd in 1592 gesloopt (Labouchere, 46). Bij de nieuwe verdedigingswerken speelde zij geen rol meer.

Pas in 1629 werd de Hoog-Arkel- of Goddenpoort afgebroken.

De Kanselpoort, die tegelijk met de Dalempoort in 1595 was gebouwd, werd in verband met de aanleg van het kanaal van Steenenhoek in 1818 gesiecht.

33 De Waterpoort vlak voor de afbraak (foto RDMZ, A. Mulder, 1893).

De Laag-Arkelpoort, herbouwd in 1725, is op 1 augustus 1857 onder de slopershamer gevallen. Ter plaatse van beide poorten zijn omstreeks 1860 coupures met profielmuren aangebracht, die tussen 1886 en 1893 ter gelegenheid van de werken aan het Merwedekanaal door coupuremuren met schotbalkspinningen werden vervangen.

De Waterpoort aan de zuidzijde werd in 1642 door een nieuwe fraaie poort vervangen. Bij de bouw werd gebruik gemaakt van materialen van de in 1573 afgebroken Burgpoort, waarvan de restanten op dat moment nog steeds niet geruimd waren. De rechthoekige bakstenen poort bestond uit een ellipsvormige doorgang waarboven op de verdieping een wachtlokaal met schouw. De poort had een lagere voorbouw aan rivierzijde. Zij werd met een overstekend, iets ingezwenkt schilddak gedekt. Het dak rustte op bewerkte consoles en had een opengewerkt torentje met

klok. Aan stadszijde was de doorgang gesierd met een met zandsteenplaten beklede, gebosseerde poort met een console als sluitsteen in het midden. Aan beide zijden van de poortopening waren Toscaanse pilasters aangebracht, waarboven een kroonlijst liep die zich in het midden verbreedde tot een segmentvormig fronton. In het fronton bevond zich een beeldhouwde cartouche met een voorstelling van de legendarische Jan van Arkel, de Sterke, die zich met paard en al aan de Hoog-Arkelpoort optrekt. Rechts was het wapen van de stad Gorinchem en links dat van het geslacht Arkel aangebracht. Cartouche en wapenschilden waren met een doekfestoen onderling verbonden. Op de schouderstukken van het fronton lagen twee beeldhouwde leeuwen. Het fronton werd bekroond met een peer op een voetstuk. Op een foto die genomen is vlak voor de afbraak is te zien dat het natuursteenwerk geschilderd was. Op de verdieping waren twee stenen kruiskozijnen met driehoekige frontons en luiken in het onderste deel aan stadszijde ingebracht. Drie gekrulde muurankers zaten onder de dakrand. Aan rivierzijde was de gevel eenvoudiger. De begane grond met de doorgang had een overigens onversierde middenrisaliet en smalle vleugelmuren. Waarschijnlijk is dit het gevolg van een vereenvoudiging in 1855. In dat jaar zou, waarschijnlijk wegens verzakking, een voorbouw met halfzuilen en een driehoekig fronton met

34 De opstelling in de tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam, (foto RDMZ, coll. Steenbergh z.j.).

beeldhouwwerk zijn afgebroken (Busch, 1989-2, 73). Op de verdieping was een getoogde toegang tot het wachtlokaal, via een trap in de Tolsteeg te bereiken, en een houten kruiskozijn. Vier muurankers zaten onder de dakrand.

Als onderdeel van de werken aan het Merwedekanaal werd in 1892 de Voorhaven gegraven. Daarna was het niet meer mogelijk om langs de Wolpherense dijk de aanlegplaats 'Buiten de Waterpoort' te bereiken. Al het verkeer moest door de stad via de Waterpoort naar de aanlegplaats. Daar kwam nog bij dat het gedeelte Buiten de Waterpoort watervrij werd opgehoogd, waardoor de poortdoorgang te laag werd voor het verkeer.

Genoeg argumenten voor het gemeentebestuur om het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid toestemming te vragen voor de sloop van de poort, redenerend '... De Waterpoort is een volmaakt onnut gebouw, niet passende bij eene moderne vesting, hinderlijk voor het verkeer, niet uitmuntende door architectonische schoonheid, zelfs niet eerbiedwaardig door ouderdom, daar zij nog geen drie eeuwen telt...' (Busch, 1989-2, 77). Vanwege het Ministerie van Binnenlandse Zaken werd tegen de sloop protest aangetekend. Er werd van die kant voorgesteld om de weg onder de poort iets te verlagen, zodat de hinderlijke laagte van de doorgang daarmee teniet gedaan werd en de poort niet gesloopt hoefde te worden. Ook het Ministerie van Waterstaat voelde wel voor die zienswijze. De gemeente Gorinchem hield echter kortzichtig, alle argumenten ten spijt, voet bij stuk met de woorden '... Wij gaan in onze vereering van het oude niet zoover, dat wij daaraan het goede wenschen op te offeren en geroepen om de belangen van deze kleine stad te bevorderen, zijn wij er diep van doordrongen, dat alleen dan het gevaar om in later tijd tot de villes mortes te worden gerekend kan worden afgewend, wanneer wij het oog blijven richten op de eischen van het moderne verkeer...' (ARA, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afd. K&W, 1875-1918, inv. nr. 942, stuk 26).

De aanbesteding van de afbraak van de poort en de wijziging van de doorgang was op 23 augustus 1893. De poort is vervangen door twee muren, waartussen een schotbalkkering kan worden geplaatst. De zandsteenstukken, die de versiering vormden van het binnen- of stadsfront der voormalige Waterpoort, uurwerk en klok werden in 1893 aan het Rijksmuseum te Amsterdam gezonden. In de tuin van het Rijksmuseum werd het stadsfront van de poort opnieuw opgebouwd, maar smaller dan voorheen.

Over poorten in de middeleeuwse omwalling van Nieuwpoort is weinig concreets bekend. Dat ze er waren is zeker, want in 1489 werden er bij de inname van de stad poorten afgebroken en in 1514 werden er twee herbouwd (Historische stedenatlas, 29). Lang kunnen ze niet gestaan hebben, aangezien Van Deventer geen versterkingen tekent op zijn kaart van ca 1560. In de eerste helft van de 17de eeuw is er sprake van de bouw van een vijftal poorten. Aan de westkant van de stad lag de Veer-, West- of Gelkenesserpoort. Aan de Westen oostzijde van de haveningang lagen poorten, namelijk de West-Lekpoort en de Noordoost-Lekpoort. Aan de oostkant van de stad lag de Oostpoort en aan de zuidkant tenslotte de Gravelandse, Goudriaanse, Gorinchemse of Zuidpoort. Aanvankelijk waren alleen de poorten aan oost- en westzijde van steen, in 1627 werd de houten Zuidpoort door een stenen exemplaar vervangen (Historische stedenatlas, 33, 51-52).

Deze situatie veranderde ingrijpend toen de vesting in 1673 werd vernieuwd. Het bouwen van een nieuwe Gravelandse poort aan de zuidkant van de stad was een van de eerste uitgevoerde onderdelen ter gelegenheid van de nieuwe fortificaties van Nieuwpoort. De poort kwam tussen november 1673 en mei 1674 gereed, op de plaats waar nu de coupure in de zuidelijke stadswal ligt en naast de sluis waardoor het water van de Binnenhaven in de stadsgracht uitmondt. De eenvoudige bakstenen poort stond op een rechthoekig grondvlak en bestond uit een overwelfde doorgang, met deuren af te sluiten, waarboven een wachtlokaal voor de poortwachter was ingericht. Aan de Alblasserwaardse kant was een opschrift aangebracht met: 'PRO DEFENDENDA RELIGIONE & LIBERTATE PATRIAE HAEC URBS FOSSIS MAENIBUSQUE EST

CIRCUMDATA. AO 1673' (Ter verdediging van de godsdienst en der vrijheids des lands, is deze stad met grachten en wallen omringd. In het jaar 1673) (Van der Aa, (N-O), 1846, 178). In 1795 brandde de poort af, nadat Franse troepen de stad waren binnengetrokken. In de jaren daarna werd de poort afgebroken tot op de vier hoeken boven de toog. Het resterend gedeelte werd van een gronddekking voorzien (Gaasbeek, 2,8).

In 1862 kwam ter plaatse een gemetselde doorgang met dubbele schotbalksluiting.

Beschrijving van de vestingwerken

Gorinchem

De vesting vormt een onregelmatige veelhoek en bestaat uit elf (voorheen twaalf) gebastioneerde fronten, die zijn aangelegd te weerszijden van de Lingemonding. De vesting is door een hoofdgracht omgeven. Voor de courtines VIII-IX, IX-X en X-XI liggen ravelijnen (lage voorwerken). Een bedekte weg met glacis loopt tussen de enveloppe voor courtine VII-VIII tot de gracht voor de rechterface van de ravelijn voor courtine VIII-IX en vandaar tot de Linge voor de linkerface van bastion XI.

De flanken van de bastions staan vrijwel loodrecht op de courtines, hetgeen een der belangrijkste kenmerken is van het Oudnederlandse vestingbouw-systeem.

In de grachten ligt voor de saillant (de uitstekende punt) van bastion I een aarden dam met stenen beer. Voor de courtine I-II bij de Arkeluitgang ligt een stenen dam met een vaste brug en een brug met opneembare val. Voor bastion V ligt een stenen beer uit 1889 met ijzeren hek. Voor courtine VII-VIII ligt bij de Dalempoort een aarden dam met sluis. Voor courtine VIII-IX ligt een aarden dam. Bij de Vijfde Uitgang voor de linkerflank van bastion XI ligt een aarden dam met sluis en brug.

35 De vesting Gorinchem. Schematische weergave der bastions en ligging der militaire gebouwen en de bijbehorende kunstwerken. Schaal 1:12.500. Getekend door B.H.J.N. Kooij, 1991.

Op enkele plaatsen is het water rond de vesting ter plaatse drooggevalen. Het beloop van dat, thans verlande, water is door middel van een lichter raster weergegeven. Het voormalige bolwerk Hoog-Blokland aan de westkant van de stad dat rond 1890 is geruimd wegens de aanleg van het Merwedekanaal is met een stippellijn aangeduid.

I Korenmolenbolwerk

II Bolwerk Schelluinen, bolwerk Arkel of Jan Bentisbolwerk

III Kerkhofbolwerk

IV Moestuinbolwerk of Wolferenbolwerk

- V Pelmolenbolwerk of Sandenborch
- VI Tolbastion
- VII Runmolenbolwerk of Altena- en Stuivezandbolwerk
- VIII Dalembolwerk
- IX Lijnbaansbolwerk
- X Klein bolwerk of bolwerk Kekum
- XI Galgbolwerk, Roeienborchbolwerk, bastion Oosterwijk of Revolutiebolwerk

- 1 Dalempoort
- 2 Coupure bij de voormalige Waterpoort
- 3 Coupure bij de voormalige Kanselpoort
- 4 Coupure bij de voormalige Arkelpoort
- 5 stenen beer
- 6 wachthuis bij de Kanselpoort
- 7 Lingewacht
- 8 Hoofdwacht
- 9 Arsenaal of tuighuis
- 10 voormalige Militaire bakkerij
- 11 Affuitloodsen

- A Kruitmagazijn
- B Kruitmagazijn
- C Kruitmagazijn
- D Kruitmagazijn
- E Kruitmagazijn
- F Caponnière

- a Poterne
- b Laboratorium

36 Caponnière (Register Gorinchem, de vestingwerken, afb. 80).

Als waterkeringen voor de vesting dienen in de Arkeluitgang drie rijen schotbalken, evenals in de Kanseluitgang. In de uitgang van de voormalige Waterpoort kunnen twee rijen schotbalken worden ingebracht, evenals in de Dalempoort en in de poterne onder courtine IX-X.

De bastions

De bastions hadden alle een of meer namen en een nummer. Tijdens de aanleg van het Merwedekanaal omstreeks 1890, is het bolwerk (Hoog-) Blokland dat toen bastion III heette, geruimd, waarna de bastions hernummerd zijn.

Naar volgorde van de nummering, die aan de noordkant, westelijk van de Lingehaven begint, heten de bastions als volgt:

- Korenmolenbolwerk, bolwerk aan de Hoog-Arkelpoort met beer aan het Paardewater, bastion I
- Bolwerk Schelluinen, bolwerk Arkel, Jan Bentisbolwerk, bastion II
- Kerkhofbolwerk, bastion III (vóór 1890 bastion IV)
- Moestuinbolwerk, Wolferenbolwerk, bastion IV (vóór 1890 bastion V)
- Pelmolbolwerk, Sandenborch, bastion V (vóór 1890 bastion VI)
- Tolbastion, bastion VI (vóór 1890 ongenummerd)
- Runmolbolwerk, Altena- en Stuivezandbolwerk, bastion VII
- Dalembolwerk, bastion VIII
- Lijnbaansbolwerk, bastion IX
- Klein bolwerk, bolwerk Kekum, bastion X
- Galgbolwerk, Roeienborchbolwerk, bastion Oosterwijk, Revolutiebolwerk, bastion XI

Caponnière F voor en tegen de saillant van bastion III

De caponnière omvat een begane grond en een kelderverdieping en heeft aan frontzijde een droge gracht. Een deel sluit aan tegen de bekledingsmuur van het buitensluishoofd van de Merwedeschutsluis. De caponnière heeft aan de bovenzijde een cementbetondekking. Het gebouw is van een gronddekking voorzien. De caponnière is via een opneembare brug toegankelijk. In de frontmuur van de kelderverdieping zitten zeven lucht- of geweschietgaten. Op de begane grond zijn drie geweer- en vier mitrailleur-schietgaten en vijf munitienissen. Boven de mitrailleur-schietgaten zitten ventilatieopeningen. De luchtvoorziening geschiedt verder door vier afsluitbare

luchtkokers door de beton- en aarddekking heen. De caponnière diende ter verdediging van de Grote Merwedesluis.

Kruitmagazijn E achter de walgang van de linkerface van bastion V

Dit magazijn bestaat uit een portaal en een magazijn. De overdekking van het inwendige is met een ellipsvormig gewelf. Het magazijn is van een gronddekking voorzien. De toegang is thans dichtgezet.

Kruitmagazijnen C en D in bastion VIII

De uit omstreeks 1880 daterende magazijnen liggen in en achter bastion VIII en bestaan uit een magazijn en twee portalen. Magazijn C heeft een gang die uitkomt in het noordoostelijke talud. De overdekking in het inwendige is met een segmentvormig gewelf. De gebouwen zijn van een gronddekking voorzien.

De Dalempoort bij courtine VIII-IX

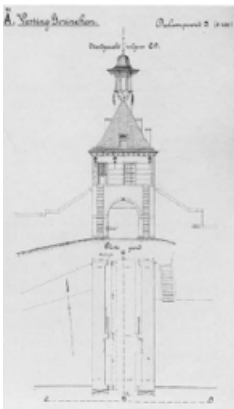
Het poortgebouw is opgetrokken uit rode baksteen aan het onderste gedeelte en rode baksteen, afgewisseld met geschilderde natuursteenbanden aan het bovengedeelte. De poort bestaat uit een open doorgang of poort, een eerste verdieping, een zolderverdieping onder een iets ingezwenkt, overstekend schilddak dat rust op consoles en gesneden saters op de hoeken. Een torentje bekroont het geheel.

De doorgang van de poort is gemetseld van donkerrode baksteen. De boog is van natuursteenblokken bij de boogaanzet en in de sluiting voorzien. Op de sluitsteen Staat het jaartal 1770. Een deel van de doorgang is met een tongewelf

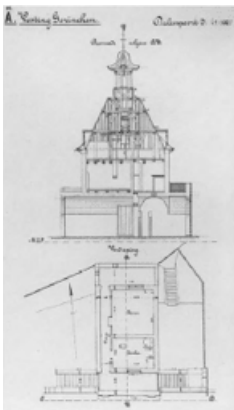
overwelfd, een deel heeft een gecementeerd, ribloos kruisgewelf met ijzeren banden over de ribben. Halverwege de doorgang is op driekwart hoogte een horizontale balk met vierkante gaten aangebracht, die overeenkomen met gaten in een in het poortgewelf gemetselde balk, alles bedoeld om er palen te stellen tot afsluiting van de poort. In de rechtstandmuren zitten twee hardstenen schotbalksponningen. Aan rivierzijde heeft de doorgang gebosseerde bakstenen pilasters en een peilsteen. Op de verdieping zijn aan stad- en rivierzijde een deur met gedeeld bovenlicht en een venster met roedeverdeling ingebracht. Drie gekrulde muurankers zijn onder de dakrand aangebracht. De

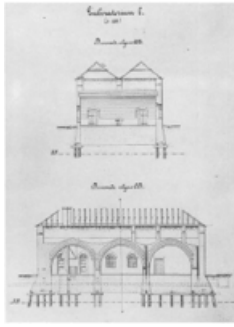
37 De Dalempoort in het begin van deze eeuw (foto RDMZ, coll. Steenbergh, z.j.).

38 Dalempoort (Register Gorinchem, de vestingwerken, afb. 91 en 92).

vertrekken op de verdieping zijn plat afgedekt met een balklaag. De toegang tot de verdieping is aan de oostzijde en loopt via een trap in het binnentalud van de walgang van courtine VII-VIII.

39 Laboratorium (Register Gorinchem, de vestingwerken, afb. 86).

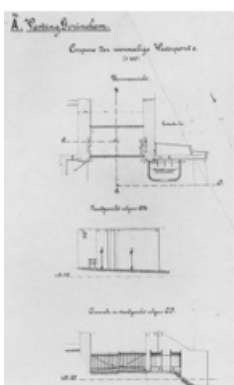
In de rechterflankmuur aan rivierzijde is een steen ingemetseld met: ‘PYL/DER DALEMSE OVERLAATEN/VOLGENS HET CONTRACT/IN DATO DEN 16 AUGUSTI 1742’.

Sluis met brug bij Dalempoort

De sluis heeft haar functie verloren. Vroeger, toen de dam voor de courtine VIII-IX niet bestond - deze is in 1815 tot stand gekomen - waren vloeddeuren in de sluis aanwezig om in geval van hoge rivierstanden het water te keren. De sluis heeft twee sluismuren. In elk van de muren zitten sponningen voor schotbalken. In elke sluismuur is tevens een hardstenen slagstijl voor een sluisdeur en in het bovenvlak zit een ijzeren halsbeugel. Een brug ligt op de sluismuren. In de natuurstenen afdekplaat valt het jaartal 1770 te lezen.

Laboratorium b in bastion IX

Het laboratorium dateert van 1864. Het uit baksteen opgetrokken gebouw staat op een rechthoekige plattegrond en was tot 1955 van twee zadeldaken voorzien, waarvan de dakbedekking in geval van oorlog kon worden afgenomen. De indeling van het laboratorium was als volgt: in het midden was een grote werkplaats. Links daarvan lagen een stookhuis, een kookhuis en een kleine werkplaats. Rechts bevonden zich een portaal, een bureel, een kruitmagazijn en een meng- en saskamer. De vertrekken zijn door halfcirkelvormige gewelven gedekt. Op de gewelven en tussen de verhoogde muren van het gebouw lag een gronddekking, die thans is verwijderd.

40 Coupure bij de Waterpoort (Register Gorinchem, de vestingwerken, afb. 96).

41 Steen van de oude Waterpoort (foto RDMZ, 1991).

42 Coupure bij de voormalige Waterpoort (foto RDMZ, 1991).

Poterne a onder courtine IX-X

De poterne uit 1813 is een gemetselde doorgang. Zij heeft een frontmuur aan westzijde en twee vleugelmuren. De afdekking van de doorgang is met een halfcirkelvormig gewelf. Hierin zit een opening waarboven een koker met een houten afsluiting is aangebracht, waardoor de vier schotbalkspinningen bereikbaar zijn. De poterne is van een gronddekking voorzien.

Voor zover bekend is de combinatie poterne met van buitenaf bereikbare schotbalkspinningen uniek voor Nederland.

Kruitmagazijn B achter de walgang van courtine X-XI

Dit magazijn bestaat uit een portaal en een magazijntje. De afdekking in het inwendige is met een ellipsvormig gewelf. Het gebouw is van een gronddekking voorzien.

Groot kruitmagazijn A in bastion XI

Het in 1838 tot stand gekomen gebouw is uit rode baksteen opgetrokken en bestaat uit een begane grond en een kapverdieping onder een met pannen gedekt zadeldak. Het dak is met verschillende soorten blauwe en rode pannen belegd, waaronder op het zuidelijk dakvlak Oegstgeester pannen. Het gebouw is inwendig gedekt door een halfcirkelvormig gemetseld gewelf. De voormalige indeling van de ruimte, voordat het gebouw zijn militaire functie verloor, was een munitiemagazijn van 21 × 7,94 meter, geflankeerd door twee portalen.

Coupure van de voormalige Waterpoort

De Waterpoort is in augustus 1893 afgebroken en vervangen door een coupure bestaande uit twee profielmuren. De muren zijn de niet afgebroken gedeelten van de zijmuren van de poort, waartegen aan de dagzijden en voor de uiteinden een beklamping is aangebracht. In elk van de muren zijn twee sponningen voor twee rijen schotbalken. De schotbalken zijn achter de bekledingsmuur op de walgang van de linkerflank van bastion VI onder een houten overkapping opgelegd. In elke muur zitten duimen tot het afhangen van ijzeren hekken. In 1982 is een steen, afkomstig van de 17de-eeuwse Waterpoort, in de aansluitende westelijke bekledingsmuur gemetseld. Er valt te lezen: 'CIVITAS IN QUA MAXIME CIVES LEGIBUS/PARENT ET IN PACE BEATA ET BELLO/INVICTA EST ANNO DOMINI MDCXLII' (de stad, wier burgers het meest aan de wetten gehoorzamen, is zoowel in vreedstijd gelukkig, als onoverwinnelijk in den oorlog) (Van der Aa, vierde deel, E-G, (1843), 674).

Coupure bij de voormalige Kanselpoort

In de tussen 1886 en 1892 vervaardigde nieuwe vestingwal van courtine III-IV is een gemetselde coupure gemaakt. De coupuremuren hebben vleugel-, scherm- en steunmuren. In de steun- en coupuremuren zijn spaarbogen aangebracht. In elk der coupuremuren zitten drie schotbalksponningen.

Coupure der voormalige Arkelpoort

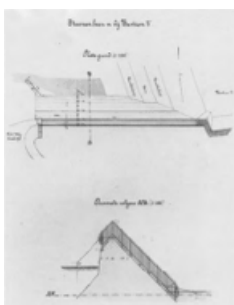
In de tussen 1886 en 1892 vervaardigde nieuwe vestingwal van courtine I-II is een gemetselde coupure (een open doorgang) met scherm- en steunmuren aangebracht. In de coupuremuren zitten spaarbogen. In elke muur zitten drie

43 Coupure bij de Arkelpoort vlak na de voltooiing (foto Hameter, Dordrecht, 1890).

44 Stenen beer bij bastion I in Gorinchem (foto RDMZ, 1991).

45 Stenen beer bij bastion V (Register Gorinchem, de vestingwerken, afb. 109).

schotbalkspanningen. De schotbalken zijn opgelegd in een loods achter de walgang van bastion I. Op de zuidelijke hellingen van de westelijke en oostelijke coupuremuren staan ijzeren hekken.

De stenen heren

Bij bastion I, naar de Noorderlingedijk ligt een stenen beer met twee gemetselde monniken, elk gedekt met een hardstenen kap uit 1772.

De stenen 19de-eeuwse beer bij bastion V naar de Wolpherensedijk is van een ijzeren hek voorzien.

De wachthuizen

Bij verschillende stadspoorten stonden wachthuizen, waarvan dat bij de voormalige Kanselpoort nog als zodanig te herkennen valt. Het in 1835 gebouwde wachthuis aan de Wolpherenwal 1-3 is vijf traveeën breed, Staat op een rechthoekige plattegrond en wordt door een afgeknot schilddak met pannen gedekt. Aan stadszijde heeft het gebouw een arcade met drie bogen.

46 Het wachthuis aan de Wolpherenwal (foto RDMZ, 1965).

Links en rechts daarvan rondboogvensters met roedeverdeling. Het gebouw is in later tijd (in 1926?) in een iets lichtere kleur rode baksteen verhoogd. Aan de rechterkant en de veldzijde zijn de gevels gebosseerd gepleisterd.

Bij de Vijfde Uitgang, hoek Blauwe Torenstraat Staat de voormalige Lingewacht. Het gebouw diende tussen 1603 en 1704 als magazijn van het Land van Arkel beneden de Zouwe, waar de materialen voor het dijkonderhoud van het hoogheemraadschap lagen opgeslagen. Na 1704 kwam Blauwe Torenstraat 3 in handen van het gemene land ten behoeve van de landsverdediging met als bestemming wachthuis onder de naam 'Lingewacht'. Tot 1967, het jaar waarin het garnizoen Gorinchem verliet, hield het zijn militaire functie. Daarna is het naar de gemeente overgegaan.

Vroeger was de Lingewacht groter. Aan westzijde is een deel weggebroken. Op de vrijgekomen plaats en tegen het resterende gedeelte werd een woning gebouwd. Die is inmiddels gesloopt. In de nieuw opgetrokken zijmuur kwamen twee blinde vensters en drie oude muurankers. Het schilddak is nieuw maar heeft de oude vorm (A.J. Busch, 1975). Het gebouw heeft een aan een zijde afgewolfd schilddak en ligt evenwijdig met de Blauwe Torenstraat.

Het dak is aan de voorzijde met rode pannen gedekt, aan de achterkant met blauwe pannen. Twee poorten met gedrukte bogen zitten aan de kant van de Blauwe Torenstraat en twee kleine vensters en een zesruits venster met luiken op de begane grond. Een uitbouw met luik zit op de verdieping.

De Hoofdwacht

Vanaf 1712 was de Gorcumse Hoofdwacht, van waaruit de wachtdiensten bij de verschillende poorten geregeld werden, in een hoekpand aan de Tinnegietersteeg/Groenmarkt, dat 'huis Keulen' heette, gevestigd (Emck, 88). Die locatie werd als minder geschikt geacht voor een Hoofdwacht, die toch het militaire hoofdgebouw in de stad was. Toen in 1790 dan ook een huis aan de oostzijde van de Grote Markt vrijkwam en een half jaar later het buurpand dat grensde aan de Kraansteeg, werden zij aangekocht. De beide huizen werden

47 De Hoofdwacht te Gorinchem (foto RDMZ, 1962).

afgebroken en ter plaatse kwam de nieuwe Hoofdwacht. In de zomer van 1793 werd het gebouw in gebruik genomen. Hoewel de naam van een ontwerper niet bekend is, suggereert Busch (Busch, 1979) terecht de naam van Johannes van Westenhout (1754-1823), zoon van een Brielse stadsfabriek en leerling van F.L. Gunckel. Van Westenhout was opzichter van 's Lands Fortificatiën en bouwde in die hoedanigheid de Brielse Hoofdwacht, waarvan het bestek uit 1789 bewaard gebleven is (Don, 63-64). Hoewel de Hoofdwacht te Brielle iets eenvoudiger is dan die te Gorinchem, de boogvensters op de begane grond ontbreken daar, evenals de hardstenen bekleding te weerskanten van de risaliet, komt het ontwerp zo overeen met dat van de Gorcumse Hoofdwacht, dat aan dezelfde hand van ontwerpen gedacht moet worden. In de jaren zeventig van deze eeuw is de militaire bestemming van het gebouw vervallen.

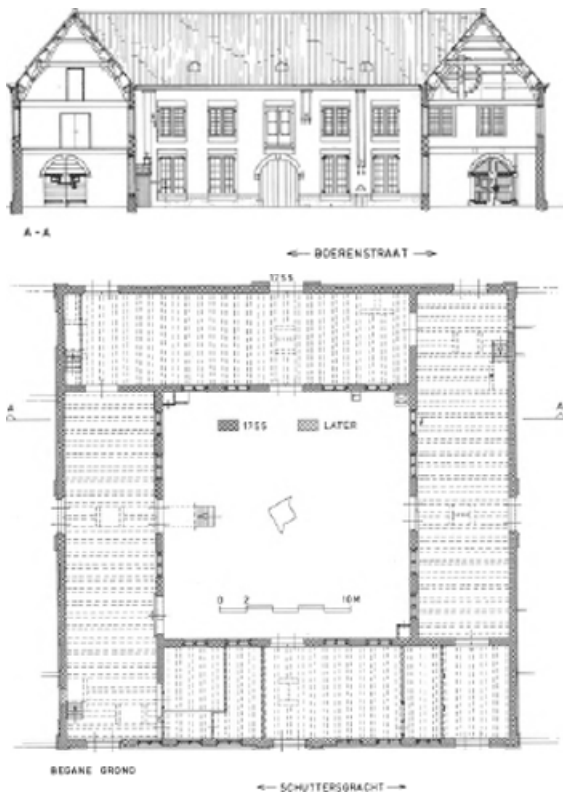
De Hoofdwacht is een hoog, uit rode baksteen opgetrokken gebouw onder een omlopend schilddak en Staat op een vrijwel vierkante plattegrond met een licht gerende voorgevel. De voorgevel heeft een drie traveeën brede middenrisaliet, gedekt door een houten fronton, waarin het wapen van Holland is opgenomen en een in hardsteen uitgevoerde, gebosseerde begane grond, waarin een galerij met drie rondbogen. Boven de cordonlijst die de begane grond afsluit begint de verdieping met een zandstenen band. Hier zijn vijf vijftienruits schuiframen in de gevel opgenomen. In de tweede verdieping, die de zolderverdieping is, wordt de ruimte door vijf kleine vierkante venstertjes verlicht. De daken zijn met leien gedekt. Achter de arcade, die voorheen met hekken afsluitbaar was, ligt een kleine galerij onder een drietal gemetselde kruisgewelven en gebosseerde natuurstenen gordelbogen. Vanaf hier is het gebouw via drie deuren te betreden. Links in het midden bevindt zich de trap naar de verdieping. In het midden van de begane grond bevond zich het wachtlokaal voor een 20 á 30 man, rechts was de officierskamer, die van een schouw voorzien was, bovendien was er een ruimte als ‘spekkamer’, arrestantenlokaal in gebruik. De drie ruimtes op de verdieping dienden als woning voor de toeziend officier. Zijn vertrek was dan ook van een schouw voorzien, voorts waren er een wapen- en een kledingmagazijn (Busch, 1979).

Het Arsenaal

Tot de gebouwen die in direct verband met de vesting stonden behoort ook het complex van het Arsenaal aan de Boerenstraat 44 dat doorloopt tot aan de Schuttersgracht. Het tuighuis of Arsenaal is gebouwd in 1755. In de 20ste

48 Het Arsenal of Tuighuis te Gorinchem (foto RDMZ, 1991).

49 Gorinchem, het voormalige Arsenaal uit 1755 aan de Boerenstraat en de Schuttersgracht.
plattegrond en doorsnede.
Schaal 1:300. Opmetingstekening van B.H.J.N. Kooij, 1991-1992.

eeuw is het gebouw aan beide zijden uitgebreid. Deze uitbreidingen blijven hier buiten beschouwing.

Het Arsenaal is een groot bakstenen gebouw met verdieping en een zolder onder een met blauwe pannen gedekt, omlopend schilddak. Het is opgebouwd uit rode handvorm baksteen, $22 \times 10 \times 4$ cm, 101. = 55 cm. in schoon metselwerk. Het gebouw heeft vier vleugels rond een nagenoeg vierkante binnenplaats. De middenrisalieten en de hoeken worden met vlakke pilasters afgesloten. Het muurwerk eindigt met een omlopende houten hoofdgestel dat ter plaatse van de pilasters kornist. De gevel aan de Boerenstraat Staat op een hardstenen plint. De gevel heeft op de begane grond drie rondboogpoorten met natuurstenen aanzetstukken en dito sluitstenen, alsmede blindnissen met een lichte zeeg en gemetselde strekken. In de sluitsteen van de middenpoort Staat het jaartal 1755. Twee kanonslopen en stenen doen als schamppalen

50 De vesting Nieuwpoort.

Schematische weergave der bastions en ligging der militaire gebouwen en kunstwerken.

Schaal 1:12.500. Getekend door B.H.J.N. Kooij, 1991.

Aan de noordzijde is het water rond de vesting ter plaatse drooggefallen. Het beloop van dat, thans verlande, water is door middel van een lichter raster weergegeven.

- I westelijk bastion
- II noordwestelijk bastion
- III noordoostelijk bastion
- IV oostelijk bastion of Kattebolwerk
- V zuidoostelijk bastion of Langerakse bolwerk
- VI zuidwestelijk bastion of Gravelandse bolwerk

- 1 het Arsenaal
- 2 stenen beer met moenniken
- 3 inundatiesluis onder het stadhuis
- 4 coupures aan noord- en zuidzijde met schotbalkkering

dienst. Op de verdieping zitten acht ramen met natuurstenen kozijnen en middenstijl en houten luiken. Het meest linkse is in een blindnis aangebracht en zal derhalve een latere toevoeging zijn. De kozijnen bestaan uit een natuurstenen deel en een houten deel. Aan de binnenzijde zat oorspronkelijk een naar binnen draaiend raam en aan de buitenzijde een naar buiten draaiend luik. Door latere wijzigingen is het op veel plaatsen incompleet.

De gevel aan de Schuttersgracht heeft een vergelijkbare indeling met op de begane grond een hardstenen plint, drie rondboogpoorten en zes vensters die in 1950 op de plaats van de oorspronkelijke blindnissen zijn ingebroken. Ook hier wordt de ingang door kanonslopen geflankeerd. Op de verdieping zitten zes vensters met luiken in natuurstenen kozijnen.

In de gevels die door de aanbouwen aan het gezicht onttrokken zijn zitten op de begane grond weer de blindnissen en 36-ruitsvensters op de verdieping.

De binnenplaats is met klinkers bestraat. In twee hoeken zijn pleetjes aangebracht. De gevels zijn regelmatig doorbroken met rondboogpoorten en vensters in natuurstenen kozijnen met gevarieerde roedeverdeling (20-ruits op de begane grond en 36-ruits op de verdieping. De laatste indeling is oorspronkelijk, zij het dat sommige ramen vernieuwd zijn). Op de begane grond zijn sommige vensters van tralies voorzien.

In het inwendige zijn de vleugels rond de binnenplaats op de begane grond eveneens met klinkers bestraat en met een enkelvoudige balklaag afgedekt. Onder de balklagen

van de eerste verdiepingsvloer zijn stalen balken aangebracht om de draagcapaciteit te verhogen. Iedere vleugel heeft op de aansluiting met een volgende vleugel een tot buiten de daknok doorlopende brandmuur.

Via rechte trappen in de hoeken zijn de verdiepingen toegankelijk. Deze hebben planken vloeren en enkelvoudige balklagen.

De tweede verdieping ligt onder de kap. Op zolder in de zuidoosthoek staat een hijsrad. De grenehouten kapspanten bestaan uit een dekbalkjuk met daarboven een driehoekspant met tussenbalk. Twee paar flieringen maken het tot een eenheid. Latere wijzigingen van de kap hadden tot gevolg dat de dakhelling iets gewijzigd werd. Er zijn sporen verwijderd en gordingen toegepast. De houtconstructie heeft gehakte merken, die in telling het gebouw rondlopen. Zij beginnen in de noordwesthoek en eindigen daar ook maar aan de andere kant van de brandmuur.

Nieuwpoort

De vesting bestaat uit een hoofdwal met zes bastions, die door een hoofdgracht met een binnen- en een buitendijks deel wordt omringd. De courtines tussen de bastions hebben aan buitenzijde, met uitzondering van de noordkant een onderwal, een restant van het Oudnederlands vestingstelsel, dat in Nieuwpoort in hoofdzaak verlaten was voor het Nieuwnederlandse stelsel. Aan de oostkant van de stad ligt in de gracht een beer met twee gemetselde monniken met natuurstenen bonnetten. In de voet van de beer staat in een natuursteenblok de inscriptie: 'Peyl 1755'. Inundatievoorzieningen zijn aangebracht in de courtine II-III en de courtine V-VI, alsmede onder het raadhuis annex waaggebouw.

De vesting heeft de volgende toegangen. Aan de westzijde de Veerse dijk die aansluit op bastion I. Aan de noord- of rivierzijde een gemetselde coupure met schotbalkkering met drie schotbalksponningen in de courtine II-III. De schotbalken zijn terzijde opgestapeld. Aan de oostkant ligt een dam, waarop een weg is aangelegd. De dam steunt tegen de buitenzijde van de oostbeer.

Aan de zuidzijde bevindt zich een coupure met een dubbele schotbalksluiting in courtine V-VI, ter plaatse van de voormalige Gravelandse of Alblasserwaardse poort. Hier zijn geen schotbalken meer aanwezig.

De bastions

Bastion I, of het westelijke bastion is een vol bastion met een grotendeels bebouwd terreplein. De ervoor liggende gracht is ongeveer 45 meter breed. De

51 De stenen beer te Nieuwpoort (foto RDMZ, 1992).

Lekdijk sluit op de saillant (de uitstekende punt van het bastion) aan met een dam.

Het noordwestelijke bastion heeft het nummer II.

Bastion III aan de noordoostzijde heeft een gebogen rechterflank.

Bastion IV aan de oostkant wordt ook ‘Kattebolwerk’ genoemd naar de vroeger aanwezige ‘kat’. Een kat is een verhoogd werk om geschut op te stellen. In de loop van de 18de eeuw is de kat afgegraven. Ook in dit bastion is het terreplein grotendeels bebouwd. De al eerder genoemde beer met twee monniken is voor de saillant van dit bastion gebouwd.

Het op Langerak gerichte Bastion V aan de zuidoostzijde heet dan ook Langerakse bolwerk en is een hol bastion.

Bastion VI aan de zuidwestkant van de stad is een hol bastion dat gedeeltelijk is aangeaard en thans als begraafplaats in gebruik is. De ervoor liggende gracht is ongeveer 50 meter breed. Dit bastion staat ook bekend als het Gravelandse bolwerk.

De overkluizing met inundatiesluis

Het stadhuis is gebouwd op een overkluizing van de Haven. Aan de zuidzijde is een waaggebouw aangebouwd. In het muurwerk daarvan zijn twee zandstenen banderolles ingemetseld met ‘anno’ en ‘1696’, die betrekking hebben op de aanleg van de inundatiesluis. Aan de noordzijde wordt de overkluizing beëindigd met een natuurstenen kroonlijst, waarop een ijzeren balusterhek staat. Te weerszijden van de boog zijn gebeeldhouwde zandstenen wapens aangebracht, die wegens verwerking zeer slecht leesbaar zijn. Het wapen aan de westkant vertoont de klimmende leeuw van de hoge heerlijkheid Langerak. Dat aan de oostkant laat drie molenijzers zien, het Viaanse stadswapen. Langerak is verbeeld als beheerder van de polder, Vianen als punt van de administratie van de financierende Domeinen. In de overkluizing is een duiker met schuif aangebracht. In de vleugelmuren aan noordzijde zijn restanten van een stel schotbalkspooningen zichtbaar.

Het Arsenaal

Het belangrijkste militaire gebouw binnen de vesting was het Arsenaal of Tuighuis aan de Buitenhaven 11. Het huidige gebouw dagtekent van 1781 en is gebouwd op

de plaats van een oudere, waarschijnlijk vroeg 18de-eeuwse voorganger (Historische stedenatlas, 51). Het Arsenaal werd op 31 december 1821, na het opheffen van de vesting Nieuwpoort door de Staat der

52 Het Arsenaal te Nieuwpoort, (foto RDMZ, 1986).

Nederlanden verkocht aan Pieter van der Stok, schout en secretaris van, en wonende te Nieuwpoort voor de somma van 1800 gulden, onder de voorwaarde dat het gebouw nooit buiten de toestemming van het Gouvernement afgebroken zou mogen worden. In 1876 was het gebouw zeer vervallen. Toen de burgemeester Joan Adriaan van der Stok daarop indirect gewezen werd, heeft hij de nodige reparaties doen verrichten. Het gebouw werd vervolgens als bergplaats en koetshuis gebruikt, en is in handen gebleven van de familie van der Stok tot op 27 maart 1907, toen het is verkocht voor 1850 gulden en in handen is gekomen van de timmerman T. Voormolen te Nieuwpoort, die het als houtbergplaats in gebruik nam. Nadien werd er ten behoeve van een suikerfabriek pulp opgeslagen, vervolgens werden er een aardappelstomerij en een graanmaalterij in gevestigd.

In 1948 ontstond er een plan om het gebouw tot zilverfabriek te verbouwen. Tot eind 1978 bleef de fabriek erin gevestigd. Daarna is het gebouw door de gemeente aangekocht, teneinde er een gemeenschapshuis in onder te brengen. De restauratie daarvan werd in 1986 afgesloten.

Het is een sober rechthoekig gebouw van twee bouwlagen en een kapverdieping onder schilddak, haaks ten opzichte van de Buitenhaven. Het gebouw is negen traveeën lang. De ruimten waren aanvankelijk onverdeeld, zoals bij het Gorcumse Arsenaal.

De bakstenen gevels hebben een omlopende houten kroonlijst. Op de hoeken staan gebosseerde hoekpilasters. In het midden van de linkerzijgevel is het muurwerk over drie traveeën uitgevoerd als een risaliet in gebosseerd baksteenwerk. De rechterzijgevel is in dat opzicht eenvoudiger: de risaliet is alleen op de hoeken gebosseerd. In iedere gevel van het gebouw zit een rondboogpoort. Aan de voorzijde is de hoofdboogpoort opgenomen in een ronde natuurstenen, gebosseerde omlijsting met jaartal 1781 aan de bovenzijde. De schuifvensters met kleine roedeverdeling zijn voorzien van hardstenen dorpels. In de kap zijn dakkappen aangebracht.

Inwendig bevinden zich steektrappen met balusters uit de bouwtijd.

Rechts en links van het Arsenaal zitten rondboogpoortjes met in baksteen gebosseerde zijpilasters en een onbewerkte hardstenen sluitsteen. Aan weerszijden van de poorten aan voor- en achterzijde staan als schamppaal dienende kanonslopen.

Weg- en waterbouwkundige werken

In dit hoofdstuk wordt de geschiedenis van de afwatering en de bemaling van de Alblasserwaard behandeld en in het bijzonder de kunstwerken die daarvan getuigen. Ten behoeve van de bemaling en afwatering van het land werden molens, gemalen en sluizen gebouwd, die op zeer veel plaatsen nog herkenbaar aanwezig zijn. Tevens wordt aandacht geschonken aan de kunstwerken die zijn aangelegd in het kader van de werken aan het Merwedekanaal. Met name rond de vesting van Gorinchem zijn sluizen, bruggen en (bedrijfs)gebouwen daarvan de getuigen.

Archivalia

Archief van het voormalig waterschap De Nederwaard (bewaarplaats: Hoogheemraadschap De Alblasserwaard en De Vijfheerenlanden te Gorinchem).

Bronnen

Bestekken van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, betrekking hebbend op de aanleg van het Kanaal ter verbinding van Amsterdam met de Merwede (1883-1893) (aanwezig in het archief van de Rijkswaterstaat te Dordrecht).

Literatuur

Boersma; Brouwer, T., *Grenspalen in Nederland*, Zutphen 1978; Busch, A.J., 'De Alblasserwaard 700 jaar hoogheemraadschap', in: *Holland*, regionaalhistorisch tijdschrift, 9 (1977), 223-240; Damen, J., *Het stoomgemaal te Hardinxveld-Giessendam*, Hardinxveld-Giessendam 1980; Kemper; *De molens van Zuid-Holland*, 's-Gravenhage 1980; Mollema-Gons, J.M.K, en M. Mollema, *Overslingeland; een buurtschap*, Noordeloos 1990; Nijhof, P., *Windmolens in Nederland*, Zwolle 1983; Plas, A. van der, *Zevenhonderd jaar 'Dam', 1281-1981*, Hardinxveld-Giessendam 1981; *Renovatieproject Lingehaven Gorinchem*, Gorinchem 1988; Sernée, J.M., 'Het oud-archief van het waterschap De Nederwaard (van den Alblasserwaard)', *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* XL, 1. (1917), 's Gravenhage 1918, 687-702; Stol, T., 'De afwatering van de Alblasserwaard bij Kinderdijk', in: *Alblasserwaard en Vijfheerenlanden. Jaarboek 1987*, Utrecht, 1986, 9-19; Stol, T., *Kinderdijk*, Utrecht 1987; Teixeira IV (I); Teixeira IV (II); Teixeira IV (III).

De afwatering

De Ablasserwaard was oorspronkelijk voor de afwatering verdeeld in twee grote delen, De Overwaard en De Nederwaard, waarop het merendeel der polders hun water loosde. Daarnaast bestonden enkele op zichzelf staande polders.

De Overwaard omvat globaal het oostelijk deel van de Ablasserwaard. De hierin gelegen polders worden op de zogeheten lage boezem bemalen, die voorheen in de Lek loosde door sluizen bij het Elshout. Sinds 1740 wordt,

53 Kaart van de Alblasserwaard met de peilgebieden, de bestaande en inmiddels verdwenen molens en gemalen alsmede de boezemwateren.

Schaal 1:150.000. Tekening door B.H.J.N. Kooij, 1992.

indien de waterstand in de rivier te hoog voor vrije lozing was, het water tijdelijk opgeslagen in een grote bergboezem, de zogenoemde hoge boezem.

Het water werd eerst met windkracht opgemalen, later met stoom als hulp en tegenwoordig elektrisch. Indien het rivierpeil gezakt was, kon het op de rivier geloosd worden. Natuurlijke lozing is nu niet meer mogelijk, gezien het hoge peil van de rivier.

De afwateringseenheid De Nederwaard valt samen met het zuidwestelijk deel van de Alblasserwaard. De Alblas en het verlengde daarvan, De Graafstroom vormen met het kanaal de Nieuwe Waterschap de lage boezem van dit waterschap, waarop de inliggende polders uitmalen. Sinds 1738 is bij het Elshout een hoge boezem ingericht, die thans wegens de sterke mechanische bemaling van minder betekenis is geworden, maar niettemin bij extra hoge rivierstanden nog als berging dienst kan doen. Ook hier is de bemaling van wind, via stoom op elektrisch overgegaan.

Het waterschap De Nederwaard was in twee waterschappen onderverdeeld, het College van De Graaf en Alblas (in 1320 in een dergelijke vorm al bestaand (Teixeira IV (II), 40) en het College van het Nieuwe Waterschap (uit 1369). Beide colleges samen vormden het bestuur van De Nederwaard (Sernée, 688-691). In 1858 werden zij samengevoegd tot een college, De Nederwaard.

De polders Streefkerk, Nieuw-Lekkerland en Papendrecht vielen gedurende eeuwen buiten de twee afwateringseenheden. Zij loosden namelijk rechtstreeks op de rivier. Sedert 1981 lozen Nieuw-Lekkerland en Streefkerk op de boezem van de Overwaard en sinds 1987 loost Papendrecht op de boezem van de Nederwaard.

De polder Souburg was en is nog steeds een op zichzelf staande, ongereguleerde polder.

Geschiedenis van de afwatering

Al in 1277 droeg graaf Floris V van Holland de zorg voor de ringdijk rond de Alblasserwaard op aan een dijkscollege, het latere hoogheemraadschap. De

ringdijk bestond uit de rivierdijken en de toen nieuw opgeworpen Zouwe- en Bazeldijk. Giessen-Nieuwkerk, Hardinxveld, Papendrecht, Alblasserdam en Nieuw-Lekkerland vielen er aanvankelijk buiten, maar zouden zich binnen vijftig jaar toch aansluiten. Het Land van Arkel bleef tot 1857 een zelfstandige waterstaatkundige eenheid. In dat jaar werd het hoogheemraadschap De Alblasserwaard samengevoegd met dat van Arkel beneden de Zouwe (Busch, Alblasserwaard 700 jaar, 223, 235). In 1973 volgde de samenvoeging met het hoogheemraadschap van De Vijfheerenlanden, waarbij de naam ‘Groot-Alblasserwaard’ werd geïntroduceerd, om per 1 januari 1984 met de waterschappen De Over- en Nederwaard verenigd te worden tot het hoogheemraadschap van De Alblasserwaard en De Vijfheerenlanden.

Door middel van een schouw wordt jaarlijks door het hoogheemraadschap van De Alblasserwaard en De Vijfheerenlanden controle op de staat van de dijken uitgeoefend. Het begin van de schouw was bij een grote houten paal met opschrift ‘Alblasserwaert’, die in 1676 was geplaatst op de grens van Schelluinen en Hardinxveld. Deze paal werd in 1778 door een betrekkelijk klein, hardstenen exemplaar vervangen, waarop het wapen van de Alblasserwaard staat afgebeeld, alsmede een lint met ‘ALBLASSERWAARD’ en de tekst ‘BEGIN DER/SCHOUWE/VAN DEN/ALBLASSER/WAARD/ANO 1778’. In 1974 is op die plaats aan de Nieuwe Wolpherensedijk t.o. nr. 36 een kopie geplaatst.

Het origineel staat in de tuin van het gebouw van het hoogheemraadschap aan de Molenstraat 32 te Gorinchem (Busch, De Alblasserwaard 700 jaar hoogheemraadschap, 230).

Als beginpunt van de schouw van het hoogheemraadschap van Arkel beneden de Zouwe stond bij de grens van Hoogblokland en Arkel de zogeheten Hoogbloklandse paal. Deze is verdwenen.

Langs de ringdijk van de Alblasserwaard komen op regelmatige afstand van elkaar (50 Zuidhollandse roeden, ofwel 197,80 meter) sedert 1671 genummerde dijkpalen voor. De palen verdelen de dijk in vakken om zo de schouw te vergemakkelijken. Brouwer beeldt er een af in zijn boek over Grenspalen op pagina 81.

Was het hoogheemraadschap belast met de zorg voor de buitenwater kerende dijken, de waterschappen waren verantwoordelijk voor de waterhuishouding binnen de dijkkring.

De afwatering van de Overwaard geschiedde aanvankelijk via het riviertje de Giessen op de Merwede bij Giessendam en via de Ammer op de Lek bij Groot Ammers. Toen de lozing op de Merwede steeds moeilijker werd, werd in 1365 door hertog Albrecht van Beieren in een oorkonde een verbetering van de afwatering geregeld. Door het vergraven van verschillende waterwegen werd het water van de Giessen naar het Elshout geleid. Hij gaf toestemming tot het graven van een afwateringskanaal langs de noordkant van de Nederwaard naar het Elshout. Dit afwateringskanaal was gereed in 1366 en werd het Grote of Achterwaterschap genoemd. Het kanaal functioneerde tevens als boezem, tijdelijke bergplaats van het water, ingeval van hoge rivierstanden (Stol, 1986, 11).

Het waterschap De Nederwaard loosde aanvankelijk uitsluitend via de Alblas en het verlengde daarvan, de Graafstroom, door een sluis bij Alblasserdam op de rivier de Noord. Dat gaf, door de hoge waterstand van de Noord en de inklinking van de bedijkte veengronden, op den duur problemen. Een verbeterde uitwatering van de

Nederwaard werd daarom eveneens door Albrecht, in 1369, geregeld. Vanuit de Alblas werd even ten oosten van Alblasserdam een kanaal naar het Elshout gegraven ten behoeve van de uitwatering op de Lek. Het kanaal liep gedeeltelijk parallel met het Grote of Achterwaterschap van de Overwaard. Het afwateringskanaal van de Nederwaard werd het Nieuwe Waterschap genoemd (Stol, 1986, 12). De afwateringsmogelijkheid via de Graafstroom en de Alblas bleef daarnaast bestaan.

Hoewel de beide waterschappen al in de 17de eeuw hun boezemcapaciteit bij Kinderdijk verschillende malen vergrootten, bleek het waterbezwaar in de 18de eeuw niet meer met de bestaande boezemcapaciteit en windbemaling op

te lossen te zijn. De Nederwaard schiep in 1738 dan ook een hoge boezem door de kaden rond het westelijke boezemgebied met anderhalve meter te verhogen en ging over tot het stichten van acht molens, die het water bij een hoge stand van het buitenwater in die hoge boezem konden opmalen. Als het rivierwater was gezakt, kon het water via een sluis in de dijk op de rivier worden geloosd.

Het Nieuwe Waterschap en de Alblas/Graafstroom bleven dienst doen als lage boezem. In de loop van de tijd is de uitwaterende functie bij Alblasserdam definitief komen te vervallen.

De Overwaard volgde met de aanleg van zijn hoge boezem en acht molens in 1740. Daar kreeg het Achterwaterschap de functie van lage boezem (Stol, 14).

De polders

In de Alblasserwaard ligt één niet gereguleerde polder, een polder die niet tot een der waterschappen behoorde, namelijk Souburg onder Alblasserdam. De overige polders, die thans peilgebieden heten, zijn ingedeeld bij de afdelingen de Nederwaard of de Overwaard.

Tot de afdeling de Nederwaard behoren Alblasserdam (Blokweer, Kortland, en Vinkepolder), Oud-Alblas (Noord- en Zuidzijde en Grote Nes), Bleskensgraaf (Zuidzijde en Noordzijde), Zuidzijde Hofwegen en Ruijbroek, Wijngaarden, Sliedrecht, Giessen-Oudebenedenkerk, Molenaarsgraaf, Gijbeland en Noordzijde Hofwegen, Brandwijk met Zevenhoven en Langenbroek, alsmede de polder Laag Blokland.

Van de drie voorheen onafhankelijke polders Nieuw-Lekkerland, Streefkerk en Papendrecht die hun water direct op de rivier loosden, is de bemaling binnenwaards gebracht. De beide eerste malen nu uit op de boezem van de Overwaard, Papendrecht op die van de Nederwaard.

Tot de afdeling de Overwaard behoren de peilgebieden: Den Beemd, Blommendaal, Botersloot, Giessen-Nieuwkerk, Giessen-Oudebovenkerk, de Banne van Gorinchem en Kwakernaat, Oud-Goudriaan en Noordzijde (Noordeloos), Nieuw-Goudriaan/Zuidzijde, Grootewaard, Hardinxveld (noordelijk en zuidelijk deel), Het Land der Zes Molens, Langerak, Liesveld (voorheen bestaande uit de delen Gelkenes, Ammers-Graafland, Achterland en Peulwijk), de polder Middelbroek, Ameide en Tienhoven, Ottoland, de polder Over- en Nederslingeland en tenslotte Peursum. Behalve het deel van de polder Streefkerk dat altijd al op de Overwaard werd bemalen, namelijk Kortenbroek, is nu ook de rest van het peilgebied Streefkerk opgenomen in de bemaling van de Overwaard.

Eeuwenlang zijn de polders in de twee waterschappen onafhankelijk geweest. Per 1 januari 1973 werden zij als bestuurlijke eenheid opgeheven en opgenomen in het groter geheel van de waterschappen. In 1984 vond een volgende verandering plaats: toen werden de beide waterschappen samengevoegd met het hoogheemraadschap Groot-Alblasserwaard tot het hoogheemraadschap van De Alblasserwaard en De Vijfheerenlanden.

De bemaling

Kon de afwatering van het land aanvankelijk op natuurlijke wijze plaats vinden, door de daling van het land en de verhoging van de waterstand in de rivieren, werd rond het midden van de 15de eeuw de noodzaak tot bemaling duidelijk. Door middel van watermolens werd vanuit de polders het water op de (lage) boezems gemalen, die vervolgens het water op de Lek bij Elshout en Alblasserdam loosden. Bij te hoge rivierstanden werd het overtollige water tijdelijk met behulp van acht molens in de hoge boezems van de beide waterschappen opgeslagen. In de loop der tijden werden in de polders en bij de boezems ten behoeve van de waterhuishouding tal van molens gebouwd. De bemaling werd geregeld op de seinen van peil- en seinmolens. Bij de peilmolens werden de boezemstanden waargenomen, die doorgeseind werden naar de seinmolens, teneinde die in- of buiten werking te stellen. Vanuit de

54 De ronde stenen Peilmolen bij Oud-Alblas uit 1818 (foto RDMZ, 1971).

seinmolen werden de seinen doorgegeven aan de andere, op de boezem uitslaande molens.

Een van de oudste poldermolens, waarvan een stichtingsdatum overigens niet bekend is, zou die van de polder Noordzijde onder Noordeloos zijn (Teixeira IV (I), 42).

De molens hadden alle een scheprad als wateropvoerwerktuig. Aanvankelijk had de bemaling overal één hoog plaats. Het was voldoende als het water op de lage boezem uitgeslagen werd. Bij de direct op de rivier uitmalende polders werd het vanaf de 18de eeuw noodzakelijk om een bemaling van twee hoog in te richten, met trapsgewijs elkaar het water toemalende molens.

Een grote verandering vond plaats toen er vanaf 1868 overgegaan werd van windbemaling op mechanische bemaling. Het eerste (stoom)gemaal was het boezemgemaal Wisboom voor het waterschap De Overwaard. In 1871 was Papendrecht de eerste polder die stoombemaling kreeg. De taak van de meeste poldermolens bleef aanvankelijk echter gehandhaafd. Vele stoomgemalen werden al in het begin van de 20ste eeuw gemoderniseerd. De stoommachines werden vervangen door de modernere (diesel)motorgemalen, die op hun beurt plaats hebben moeten maken voor elektrische aandrijving. Thans is er geen stoomgemaal als machine meer aanwezig in de Alblasserwaard. Ook de dieselmolens zijn schaars geworden.

De molens

Vóór de stoombemaling waren de ‘onafhankelijke’ polders samen in het bezit van tien molens. 26 poldermolens maalden af op de boezem van het waterschap De Nederwaard. Dit boezemgebied werd bij het Elshout door acht ronde stenen molens uit 1738 bemalen op de Lek. De Overwaard had de beschikking over 41 poldermolens. Het boezemgebied van de Overwaard werd bemalen door acht houten achtkante molens uit 1740.

Van de 78 poldermolens in de Alblasserwaard die er rond 1870 binnen de ringdijk nog waren, zijn er 28 overgebleven. Daaronder zijn achttien wipmolens, vijf houten achtkante molens en vijf ronde stenen molens.

Daarnaast zijn er de acht achtkante en acht ronde stenen boezemmolens bij Elshout (of Kinderdijk), hetgeen het totaal van de watermolens in de Alblasserwaard op 44 brengt.

De wipmolen is daarvan in de Alblasserwaard het oudste type molen - al in het begin van de 16de eeuw komt zij voor -, de achtkante en ronde poldermolens zijn

van jongere datum. In de Alblasserwaard werd de voorkeur gegeven aan houten molens, misschien in verband met de slappe bodem, of omdat stenen molens duurder waren. Een nadeel van houten molens is echter de grote brandbaarheid en hun kwetsbaarheid in slechte weersomstandigheden.

55 Het scheprad aan de Blokkerse molen (foto RDMZ, 1961).

De wipmolen is van hout opgetrokken en heeft een rechthoekige, draaibare bovenbouw, die geen maalwerktuig bevat. Het maalwerktuig zit bij de wipmolen in de pyramidevormige onderbouw, waar tevens de woning van de molenaar kan zijn ingericht (Nijhof, Windmolens, 7-8). De houten bovenbouw dient bij de wipmolen uitsluitend als bescherming van de houten overbrenging. Een scheprad bevindt zich aan de buitenkant, naast de ondertoren.

De bovenbouw is veel kwetsbaarder dan de ondertoren. Vandaar dat die vaak al eens zijn vernieuwd. De jaartallen die op de molens kunnen voorkomen hebben dan ook doorgaans betrekking op een dergelijke vernieuwing.

Ondertorens kunnen 17de-eeuws zijn; de oudste bovenhuizen, die nu nog te vinden zijn, dateren doorgaans pas uit de 19de eeuw.

Naast het type molen, waarbij de hele bovenbouw in de wind kan worden gekruid, zijn er poldermolens waarbij alleen de kap van de molen met de wieken in de wind kan worden gekruid. Als algemene benaming wordt hiervoor de term 'bovenkruier' gehanteerd. De bovenkruiers kunnen weer onderverdeeld worden in 'binnenkruiers' en 'buitenkruiers', al naar gelang de krui-inrichting zich in of buiten de molen bevindt. In Zuid-Holland komen uitsluitend buitenkruiers voor. Alle Alblasserwaardse bovenkruierende poldermolens zijn grondzeilers. De wieken van de molen reiken vrijwel tot aan de

56 De Westermolen te Langerak, een wipmolen van een onbekend bouwjaar (foto RDMZ, 1990)

57 Een van de houten achtkante molens van de Overwaard bij Kinderdijk (foto RDMZ, 1957).

grond. De molen is dus niet veel hoger dan voor de lengte van de wieken noodzakelijk is. Er zijn twee varianten in de Alblasserwaard: houten molens met een achthoekige grondvorm en ronde stenen molens. De houten achtkante molens zijn als type wat ouder. Zij zijn onder andere te zien bij Kinderdijk: de acht achtkante boezemmolens van de Overwaard uit 1740 aan het Achterwaterschap zijn met riet gedekt. Achtkante houten poldermolens zijn nog te vinden bij Goudriaan (de Goudriaanse molen uit 1779), bij Groot-Ammers (de Achtkante molen uit 1805), bij Nieuw-Lekkerland (de Hoge molen uit 1740 en de Kleine molen uit 1761) en bij Streefkerk (de Achtkante molen uit 1761 (?)).

Ronde stenen buitenkruiers staan bij Kinderdijk aan het Nieuwe Waterschap als boezemmolens van het waterschap De Nederwaard. Zij werden in 1738 daar geplaatst. De ronde stenen poldermolens in de Alblasserwaard zijn of conisch van vorm of iets getailleerd. Zij staan bij Oud-Alblas (de Kooiwijkse molen uit 1866 en de Peilmolen uit 1818), bij Alblasserdam (de ‘getailleerde’ Kortlandse molen uit 1890 en de eveneens getailleerde Souburgse molen uit 1860) en bij Molenaarsgraaf (de Kerkmolen uit 1844).

De gemalen

Bij de mechanische gemalen wordt onderscheid gemaakt in het soort aandrijfwerktuigen, namelijk stoommachines, zuiggasmotoren, ruwolie- en dieselmotoren en elektromotoren. In de wateropvoerwerktuigen, die door de verschillende aandrijfwerktuigen kunnen worden aangedreven, onderscheidt men schepraderen, vijzels, zuigpompen en zuigperspompen, centrifugaalpompen en schroefpompen.

Stoombemaling werd aanvankelijk alleen bij de boezems en grote polders toegepast. Bij de kleinere polders voldeed over het algemeen de windbemaling nog wel. In de loop van de 20ste eeuw werd daarvan afgestapt, evenals van de stoombemaling: zuiggas-, diesel of elektrische bemaling werd toen ingevoerd.

In de Alblasserwaard deed de eerste stoombemaling haar intrede in 1861, toen

het boezemgemaal bij Hardinxveld-Giessendam met zes schepraderen werd gebouwd. In 1868 volgde het boezemgemaal van de Overwaard met vier schepraderen. De eerste polder met stoombemaling was Papendrecht in 1871 met een zuig- en perspompinstallatie. De polder Nieuw-Lekkerland volgde in 1882 met een centrifugaalpompmaal (naast de drie windmolens) en de polder Sliedrecht bouwde een jaar later een stoomschepradgemaal. Hoewel ook in de 20ste eeuw nog stoomgemalen werden gebouwd (polder Over- en Nederslingeland in 1900, polder Oud-Goudriaan en Noordzijde in 1901, polder Middelbroek, Ameide en Tienhoven in 1903-'04, de delen Doet- en Neerpolder van de polder Giessen-Nieuwkerk in 1905, de polder Den Beemd in 1905 en de polder Grootewaard in 1906) werden vanaf 1913 successievelijk alle gemalen van een motor of een elektrische installatie voorzien.

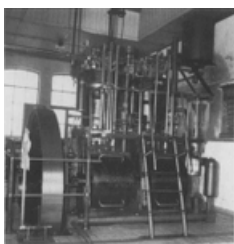
In de Alblasserwaard is de zuiggasmotor, in tegenstelling tot andere delen van ons land als aandrijving slechts in een geval toegepast: in de molen van Blommendaal werd in 1913 een zuiggasmotor gezet.

De ruwolie- of dieselmotor werd na de stoom hét aandrijfmiddel voor de gemalen. De oliemotor vergde weinig plaats, was veilig in gebruik en betrekkelijk onderhoudsarm. In 1913 plaatste de polder Gijbeland en Noordzijde Hofwegen in zijn molen een dieselmotor om het scheprad aan te drijven. Nieuw-Lekkerland volgde in 1914 met een dieselmotor als aandrijving voor het centrifugaalpompmaal.

Hardinxveld verving als eerste polder in 1922 zijn westelijke molen door een elektrisch schepradgemaal. De polder Brandwijk, Zevenhoven en Langbroek volgde in 1926 met een elektromotor.

De allereerste stoomgemalen in Nederland hadden verticaal heen en weer gaande zuigpompen. Het poldergemaal dat in Papendrecht in 1870-'71 werd gebouwd en het stoomgemaal voor de polder Hardinxveld uit 1881 zijn late voorbeelden van dit type.

De gemalen die daarna in den lande gebouwd werden, waaronder de Alblasserwaardse, hadden, zeker in de begintijd, meest een of soms zelfs meer schepraderen aan de buitenzijde van het machinegebouw (Lingegemaal bij Hardinxveld-Giessendam uit 1861 met zes schepraderen, gemaal Wisboom van de Overwaard uit 1868 met vier schepraderen). Schepraderen waren al sinds eeuwen beproefde wateropvoerwerktuigen: zij werden bij de windmolens al in de 15de eeuw toegepast. Bij de poldergemalen vinden wij de oudste schepraderen bij Giessen-Nieuwkerk, deel Muisbroek (1899), Over- en Nederslingeland (1900), Oud-Goudriaan en Noordzijde (1901) en Grootewaard (1906), alle aangedreven door stoom. Een vroeg voorbeeld van een dieselschepradgemaal had de polder Gijbeland (1913). De overige motorgemalen werden in de jaren '20 en '30 geplaatst.

58 Dieselmotor in het gemaal van de polder Sliedrecht en Matena (foto RDMZ, 1985).

De vijzel, een onder een helling gelegen schroef die het water omhoogschroeft, werd omstreeks 1635 uitgevonden en nadien geleidelijk aan wat meer toegepast. Het grote voordeel was dat hiermee in principe een veel grotere hoogte kan worden overbrugd dan met een scheprad. In Zuid-Holland bleven bestaande schepradmolens echter als zodanig gehandhaafd. In de Alblasserwaard was maar een vijzelmolen bekend, de in 1819 aan het kanaal van Steenenhoek gebouwde molen van de polder Hardinxveld. In gemalen was de toepassing niet veel breder: de polders Peursum en Oud-Alblas (Grote Nes) werden in 1927 en 1929 met een vijzelgemaal uitgerust. Het Peursumse gemaal werd in de onderbouw van de oude molen geplaatst. Een elektrische vijzel kwam in 1926 in de polder Brandwijk.

De centrifugaalpomp, die in het gebouw zelf ondergebracht kon worden en die maar een relatief smalle persbuis door de dijk nodig had om het water af te voeren, volgde daar weer op. Dit opvoerwerktuig werd voor het eerst in Londen in 1851 geïntroduceerd. In de Alblasserwaard werd de centrifugaalpomp voor het eerst in 1882 toegepast bij de polder Nieuw-Lekkerkerk, met stoom als aandrijving. Papendrecht (1900), Middelbroek, Ameide en Tienhoven (1903), Den Beemd (1905), en Giessen-Nieuwkerk voor de delen Doet- en Neerpolder (1906) volgden daarop, alle met stoomaandrijving. In de

jaren '20 krijgt een aantal polders een motorcentrifugaalpomp: Sliedrecht (1924), de polder Alblasserdam, deel Blokweer (1926), Oud-Alblas, deel Zuidzijde (1926) en Bleskensgraaf (1926).

De toepassing van de schroef pomp dateert in ons land van 1915. Vooral bij kleine opvoerhoogten geven schroefpompen een beter rendement dan centrifugaalpompen en bovendien waren zij in uitvoering goedkoper. De polders Den Beemd, Ottoland, Alblasserdam, deel Vinkepolder en Nieuw-Goudriaan werden in onderscheidelijk 1927, 1928, 1929 en 1931 van een dergelijke opvoerinstallatie, alle met motoraandrijving, voorzien.

In 1933 noteerde Teixeira de Mattos als polderbemaling nog 32 windschepradmolens, vijf stoomschepradgemalen, twee stoomcentrifugaalpompgemalen, zes motorschepradgemalen, acht motorcentrifugaalpompgemalen, vier motorschroefpompgemalen, twee motorvijzelgemalen, twee elektrische schepradgemalen en een elektrisch vijzelgemaal (Teixeira IV(I), 49-52).

Thans is geen enkel stoomgemaal als machine meer aanwezig. Diesel- of ruwoliemotoren zijn in enkele gevallen nog bewaard gebleven (Sliedrecht, Over- en Nederslingeland, Langerak en Oud-Alblas, Noord- en Zuidzijde).

Alleen het gemaal van Oud-Alblas deel Zuidzijde wordt nog als reservegemaal gebruikt. Vrijwel alle gemalen zijn nu moderne elektrische vijzelgemalen.

De gemaalgebouwen

59 Voor de jaren '20 en '30 typerend gemaalgebouw van de polder Langerak uit 1939 (foto RDMZ, 1991).

Ten behoeve van de stoombemaling waren betrekkelijk grote gebouwen nodig, waar de machines en ketels, alsmede de schepraderen onder- of aangebracht moesten worden. Voor het functioneren waren tevens een kolenloods, een schoorsteen en een machinistenwoning onontbeerlijk. Bij overschakeling op een compacter aandrijfmechanisme kon het gemaal aanmerkelijk kleiner zijn. In feite was er niet meer nodig dan een buitenhuid om de kleine machines. De moderne elektrische gemalen in de Alblasserwaard zijn thans niet meer dan lage, groengeschilderde, met metalen platen beklede elementen in het landschap, die doorgaans naast de oude gemaalgebouwen zijn opgesteld.

Het functionele karakter van een gemaal heeft niet een decoratieve behandeling van het exterieur gevraagd. Hoeklisenen met tussenliggende verdiepte velden en klimmende friezen, zoals te zien valt bij het gemaal van Sliedrecht uit 1883 en de rondboognissen om de deur en vensters van het stoomgemaal De Overwaard vormen een uitzondering. Over het algemeen is het baksteenwerk onversierd gebleven. Bij

de oudere gemalen komen gedenkplaten voor, waarin de stichtingsdatum en de namen van het toenmalige polderbestuur staan uitgehakt. Na de twintiger jaren van deze eeuw wordt dit echter niet meer gedaan. De meeste gemalen uit de twintiger en dertiger jaren zijn van hetzelfde type: een gebouw op vrijwel vierkante plattegrond, van omstreeks zes bij zes meter, opgetrokken uit rode baksteen en voorzien van een overstekend tentdak, dat met rode of blauwe pannen is gedekt. In een enkel geval siert een piron de daknok. Een van de weinige poldergemalen uit die tijd, die wat rijker van uitvoering is, is het voormalige gemaal van de polder Land der Zes Molens. Het grote rechthoekige machinegebouw, met aangebouwd kantoor is met een zadeldak met geglazuurde pannen gedekt. Ook de woning van de machinist ervoor heeft een dergelijke dakbedekking. Enkele gemalen waren ondergebracht in de onderbouw van een molen (bijvoorbeeld Peursum en Blommendaal).

De bemaling van de boezems

Hoewel de Alblasserwaard maar twee boezems kent voor zijn afwatering, zijn er drie boezembemalingen te vinden: de boezemgemalen van de Neder- en van de Overwaard en het gemaal van de Lingeboezem aan het eind van het kanaal van Steenenhoek bij Boven-Hardinxveld.

Een van de oudste boezemgemalen van Nederland was het stoomgemaal bij Boven-Hardinxveld. Van rijkswege werd in de jaren 1861-'64 aan de

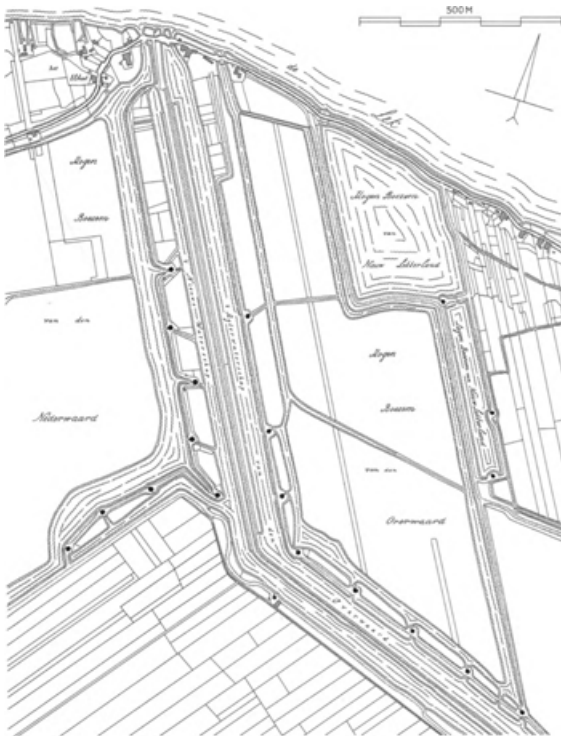
60 Het voormalige stoomgemaalgebouw in het kanaal van Steenenhoek bij Boven-Hardinxveld (foto RDMZ, 1991).

61 Het Lingegemaal Mr. dr. G. Kolff bij Boven-Hardinxveld (foto RDMZ, 1990).

benedenmond van het kanaal van Steenenhoek een stoomgemaal met schutsluis gesticht. Toen in 1881 het waterschap van de Linge-uitwatering werd opgericht, droeg het Rijk het gemaal hieraan over. Het gemaal werd uitsluitend in werking gebracht als natuurlijke lozing van het Lingewater via dit kanaal door de hoge waterstanden van de Merwede niet mogelijk was. Het gemaal werd gezet ongeveer 120 meter ten noordwesten van de Steenenhoekse kanaalsluis. De raderen waren buiten het gebouw geplaatst, drie aan iedere kant. Het gemaalgebouw bevatte aan rivierzijde een machinekamer en aan kanaalzijde een ketelhuis, dat via een ijzeren traliebrug vanaf de linkerkanaaloever bereikbaar was. De stoomketels werden in 1889 vernieuwd. In 1937 werden zij definitief afgekeurd.

Er werd besloten tot de bouw van een nieuw gemaal. De plannen werden uitgewerkt door ir. C.W. Lely en ir. Bogaerts, hoofdingenieur van Rijkswaterstaat. De aanbesteding vond op 20 augustus 1940 plaats. Door de oorlogshandelingen kon het Mr. dr. G. Kolffgemaal, genoemd naar de toenmalige watergraaf van het waterschap van de Linge-uitwatering, pas op 31 oktober 1945 in gebruik genomen worden. Het nieuwe gemaal werd uitgerust met drie schroefpompen, aangedreven door drie Stork Hesselman ieselmotoren van ieder 750 PK. Drie grote spuikanalen gaven daarnaast ook

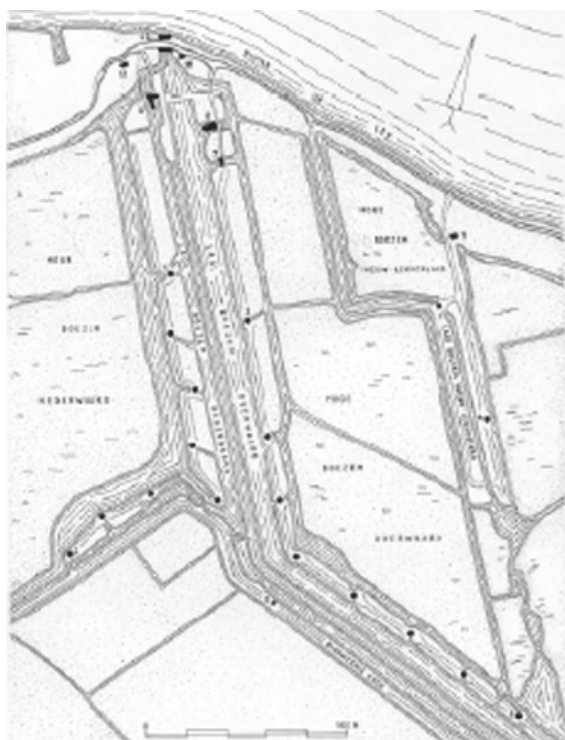

62 Het uitwateringscomplex te Kinderdijk. Situatie ten tijde van de kadastrale minuut omstreeks 1825. Schaal 1:10.000. Tekening T. Brouwer, 1990.

nog gelegenheid tot natuurlijke lozing in geval van lage rivierstand. Een sluis van zes meter breed met een hefdeur en drie stel puntdeuren maken schutten bij iedere waterstand mogelijk.

Van het oude stoomgemaal is nu alleen het machine- en ketelgebouw nog over. De zes grote ijzeren schepraders aan de buitenkant en de hoge schoorsteen zijn gesloopt en de schutsluis is onttakeld (Damen, 22-24; Teixeira IV (III), 41-43).

Over de bemaling van de boezems van de waterschappen De Overwaard en De Nederwaard is hierboven al het een en ander opgemerkt. Het systeem van de zogeheten getrapte bemaling verdient nog enige uitleg. De polders maalden hun water anderhalve meter hoger in de lage boezems van de waterschappen (eerste trap). Vandaaruit werd het water met molens nog eens anderhalve meter hoger op de hoge boezem gebracht (tweede trap), om het uiteindelijk via sluizen in de Lek te lozen. Hoewel het systeem met de twee maal acht boezemmolens bij Elshout goed voldeed, kregen zowel de Overwaard als de

63 Het uitwateringscomplex te Kinderdijk. Huidige situatie. Schaal 1:10.000. Tekening T. Brouwer 1984, bewerkt door B.H.J.N. Kooij, 1992.

- 1 De ronde stenen molens uit 1738 van de Nederwaard
- 2 De houten achtkante molens uit 1740 van de Overwaard
- 3 De Hoge molen uit 1740 van de polder Nieuw-Lekkerland
- 4 De Kleine molen uit 1761 van de polder Nieuw-Lekkerland
- 5 Wipmolen de Blokker van de polder Blokweer
- 6 Het vijzelgemaal uit 1971-'72 van de Nederwaard
- 7 Het gemaalgebouw van de Overwaard uit 1868
- 8 Het elektrische gemaal van de Overwaard uit 1953
- 9 Het gemaalgebouw uit 1882 van Nieuw- Lekkerland
- 10 Het gemeenlandshuis van de Overwaard
- 11 Het voormalige gemeenlandshuis van de Nederwaard
- 12 De nieuwe uitwateringssluys

64 Het gemaalgebouw van de Overwaard uit 1868-'69 (foto RDMZ, 1991).

65 Het gemaal van de Nederwaard uit 1971-'72 (foto RDMZ, 1991).

Nederwaard in de loop van de 19de eeuw behoefte aan een stoomgemaal als hulp naast de molens. In 1868 lieten de Overwaard en de Nederwaard bij Kinderdijk een stoomgemaal bouwen.

Het college van Gedeputeerde Staten verleende op 25 februari 1868 toestemming voor de bouw van het gemaal 'Wisboom'. Dit gemaal van de Overwaard werd geplaatst op de kade tussen het Grote of Achterwaterschap en de hoge boezem. Het gemaal was een jaar later voltooid. Het was ingericht met een stoomwerktuig dat vier schepdraders aandreef. In 1924 werd het gemaal omgebouwd tot een elektrisch centrifugaalpompgebouw van aanmerkelijk grotere capaciteit. Het oude stoomgemaalgebouw werd aangepast: in de machinekamer werden twee elektromotoren van 225 EPK opgesteld, die ieder een centrifugaalpomp dreven. De pompen werden ondergebracht in aanbouwen ter plaatse van de oude schepdradkasten. In het voormalige ketelhuis werden de transformatorruimte, de laagspanningsruimte en de smederij ondergebracht. De machines zijn bewaard gebleven. In 1953 bouwde de Overwaard hiernaast een tweede elektrisch gemaal als versterking (Stol, 1987, 17; Teixeira IV(II), 77, 125).

Het gebouw uit 1868-'69 is een betrekkelijk groot gebouw op rechthoekige plattegrond, opgetrokken uit rode baksteen en met een zadeldak gedekt. Aan de zijkanten zijn lage zijstukken aangebouwd voor de pompen in 1924. In de korte kant bevinden zich twee vensters en een deur, in ronde bogen gevat.

Hierboven is de naam 'De Overwaard' aangebracht. De lange zijden bevatten grote en kleine rondboogramen met gietijzeren roeden. Het gebouw heeft een gietijzeren stichtingsplaquette met het polderwapen en de namen van bestuur en hoofdingelanden. Op de plaquette staat te lezen: 'DIT STOOMGEMAAL GESTICHT IN HET JAAR 1868 ONDER HET BESTUUR VAN DE HEEREN/C.B. WISBOOM, VOORZITTER/C. HAKKESTEEGT/J.A. VAN DER STOK/M. VAN DER HAVEN/A. KOOYMAN/HEEMRADEN/MR. N.W. BLOM, SECRET.S PENNINGM.R/W. TUK, FABRIEK EN SLULSMEEST.R/J.C. VERHEUL, WATERBODE/HOOFDINGELANDEN/J. VERMEULEN, C. SLOB GZ./E. DE KUYPER JZ., W. KOOYMAN/E. AANEN, J. BROUWERDEKONING/W. VERVOORN JZ., CT. GROEN/A. DE

RUYTER, J. SWETS WZ./Z. DE KLEYN, L. GELDERBLOM/J. VAN ES, K. VERLEK/C. BODDE,
J. AANTJES BZ./A. WINK, J. KOOYMAN/D. KOOYMAN, T. KOOYMAN/A. VONK, NS.
GROEN/CS. SLOB, J. PIERHAGEN'.

Het hulpstoomgemaal 'Van Haaften' van de Nederwaard kwam in 1868 gereed. In 1927 werd dit door een krachtiger motorgemaal met twee horizontale schroefpompen vervangen, waarmee de windbemaling uiteindelijk overbodig werd, maar niet werd afgebroken. De dieselinstallatie werd in het oude stoomgemaalgebouw ondergebracht. De Nederwaard verving in 1971-'72 dat gemaal op zijn beurt door een nieuw gemaal met drie vijzels, dat J.U. Smitgemaal is genoemd. Het nieuwe gebouw werd gedeeltelijk op de fundering van het oude gemaalgebouw gezet (Stol, 1987, 18; Teixeira IV (II), 10).

66 De Souburgse molen uit 1860 (foto RDMZ, 1990).

67 De Hoge molen uit 1740 van Nieuw-Lekkerland (foto RDMZ, 1981).

De bemaling van de polders

Per polder (thans ‘peilgebied’ genoemd) volgt hieronder een kort overzicht van de relevante data in zijn bemalingsgeschiedenis. De gegevens zijn, indien niet anders vermeld, voornamelijk ontleend aan Teixeira IV (I), 45-48, aan de publikatie uit 1980 ‘De molens van Zuid-Holland’ en aan de stand van zaken per maart 1990, verschaft door het hoogheemraadschap van De Alblasserwaard en De Vijfheerenlanden.

De ongereguleerde polder Souburg

Vóór de mechanisatie was hier een molen. De gedetailleerde ronde stenen Souburgse molen uit 1860 bestaat nog steeds. In de jaren '50 is in de molen een elektromotor met centrifugaalpomp geplaatst.

De Nederwaard

Nieuw-Lekkerland

Vóór de mechanisatie stonden er drie molens, waaronder een bovenmolen en twee ondermolens. In 1882 werd een stoomcentrifugaalpompmaal 'Heijnis' gesticht naast de drie molens. In 1914 vond de vervanging van de stoommachine plaats door een ruwoliemotor, waarna weer later elektrificatie plaats vond.

De concentratie van de waterschappen (zie boven) en de plannen tot rivierdijkverhoging in verband met het Deltaplan hadden tot gevolg dat van de directe uitmaling via een eigen hoge boezem op de Lek werd afgestapt. Voor de bemaling werd een elektrisch vijzelgemaal gebouwd in 1981, dat ging uitmalen op de lage boezem van de Overwaard. De hoge boezem van de polder Nieuw-Lekkerland is thans in verbinding gebracht met de hoge boezem van de Overwaard, teneinde diens capaciteit te vergroten.

Er resteren twee molens, de Hoge Molen, een houten achtkant uit 1740 en de Kleine Molen, een houten achtkant uit 1761.

Het stoomgemaalgebouw aan de Boezemkade 1 bestaat nog. Het is een eenvoudig rechthoekig gebouw, opgetrokken van rode baksteen onder een

zadeldak met blauwe pannen. De rechter- en linkerzijgevel hebben twaalfruits vensters met ijzeren roeden en een deur. Als versiering is een stuclijst rond de deur aangebracht. Langs het dak loopt een tandlijst. Op een gedenkplaat aan de voorgevel staat te lezen: 'STOOMGEMAAL HEYNIS/VAN DIT STOOMGEMAAL/IS DE EERSTE STEEN GELEGD/DOOR EN HEER/TEUNIS HAGENDIJK TZ/TE NIEUWLEKKERLAND/DEN 12 JUNI 1882 EN/GESTICHT/ONDER HET BESTUUR DER HEEREN/ADR. HEYNIS, VOORZITTER/ADR. SMIT/D. DE HAAN/A. DE GROOT/A. DE KLUYVER/HEEMRADEN/J. PAUL ARCHITECT TE ZEVENHUIZEN/J. VERHAAR/J. STREEFLAND/A. DEN LANGEN/GECOMMITEERDEN/INGELANDEN'. De machines zijn verwijderd (Teixeira IV (II), 169, 178).

Papendrecht

Vóór de mechanisatie stonden er twee molens, een boven- en een ondermolen. Het gehele windgemaal werd in 1870-'71 vervangen door een stoomzuig- en perspompgemaal. In 1900 werd een (stoom) centrifugaalpomp gemaal geplaatst, dat in 1931 met een dieselmotor werd uitgerust. Sedert 1987 is er een nieuw vijzelgemaal dat het gebied van de voormalige Vinkepolder, de polder Oud-Alblas zuidzijde en de polder Papendrecht bemaalt op de boezem van de Nederwaard.

Er zijn geen molens meer. Het oude gemaalgebouw aan de Noordhoek 14A in Papendrecht is gesloopt (Teixeira IV (II), 203-204).

Streefkerk

Vóór de mechanisatie stonden er vijf molens, waarvan twee bovenmolens en drie ondermolens. Hun functie werd in 1951 door een elektrische centrifugaalpomp gemaal overgenomen, dat direct op de Lek uitmaalde. Het gemaal werd in een gebouw aan de Nieuwe Veer 33 geplaatst. De bij de molens horende boezemkaden werden hierna grotendeels afgegraven en de boezems werden tot weiland vermaakt. Een werkelijk uniek windbemalingssysteem ging zodoende verloren. Het systeem kon, ook al bleven de molens zelf staan, niet meer echt functioneren. Het elektrische gemaal heeft maar zo'n dertig jaar dienst gedaan. In 1981 werd een vijzelgemaal gebouwd en de bemaling werd binnenwaards gebracht.

Een van de twee bovenmolens, de hoge Tiendwegmolen verbrandde in 1962, de andere bovenmolen, de Sluismolen genaamd, is in 1979 afgebrand. De drie ondermolens zijn nog over, de Achtkante Molen, een houten achtkant uit 1761, de Kleine Molen, een wipmolen mogelijk uit de 17de eeuw en de Oude Weteringmolen, een wipmolen met het jaartal 1765 op de borstnaald.

De Broekmolen van het deel Kortenbroek, dat bij Streefkerk in de bemaling is opgenomen, staat nog ter plaatse en is een wipmolen van onbekend bouwjaar. In de borstnaald staat het jaartal 1846.

68 De Kortlandse molen uit 1890 (foto RDMZ, 1990).

Het gemaalgebouw aan de Nieuwe Veer is inmiddels ontdaan van de machines.

Alblasserdam, bestaande uit de delen Blokweer, Kortland en Vinkepolder

Vóór de mechanisatie waren er in totaal drie molens, voor ieder deel een. Het deel Blokweer kreeg in 1926 naast zijn molen een motorcentrifugaalgemaal als hulp. In 1957 kwam daarvoor een vijzelgemaal in de plaats, waardoor de molen buiten dienst kwam. De wipmolen (bouwjaar onbekend) resteert.

Vinkepolder verving zijn windbemaling in 1929 door een motorschroefpomp gemaal, dat in de molenromp, die later verbrandde, werd geplaatst. Het dieselgemaal is ca 1955 in een vijzelgemaal met elektromotor veranderd. In 1987 is het voor de bemaling samengevoegd met Papendrecht en Oud-Alblas zuidzijde. Het vorige gemaal werd gesloopt.

Kortland kreeg naast zijn ronde stenen molen, getuige een gevelsteen uit 1890, die nog steeds bewaard gebleven is, in 1953 een vijzelgemaal.

Oud-Alblas, bestaande uit de delen Noordzijde, Zuidzijde en Grote Nes

Vóór de mechanisatie stonden er in de polder in totaal vijf molens. In 1925 vond de vervanging plaats van een van de twee molens van het deel

69 De Kooijwijkse molen van 1866 (foto RDMZ, 1977).

70 De Hofwegense molen die in 1898 is gerezen (foto RDMZ, 1990).

Noordzijde door een motorschepradgemaal. In 1956 is dit door een vijzelgemaal met dieselaandrijving vervangen. In 1983 werd de dieselmotor door een elektrische aandrijving vervangen.

In 1926 is een van de twee molens van het deel Zuidzijde, de Sliklandse molen, vervangen door een motorcentrifugaalpomp-gemaal, dat er nog steeds is. In 1987 is een vijzelgemaal gezet.

In 1929 werd de molen van het deel Grote Nes door een motorvijzelgemaal vervangen. In 1966-'67 kwam er een nieuw vijzelgemaal.

In totaal zijn er nog twee molens in de polder over: de Kooijwijkse molen, een ronde stenen molen uit 1866 van het deel Noordzijde en de Peilmolen, een ronde stenen molen, volgens opschrift uit 1824, maar blijkens archiefgegevens uit 1818. Naast de Peilmolen is in 1970 een vijzelgemaaltje als hulpbemaling gebouwd, speciaal voor het oostelijk deel van deze polder.

Het gemaalgebouwtje van het deel Noordzijde uit 1925 staat aan Kooijwijk 2 en is van het bekende type: een rechthoekig gebouw met overstekend tentdak. Hier is later een woning aangebouwd, zodat de plattegrond iets werd opgerekt.

Het gebouw van het deel Zuidzijde uit 1926 staat aan het Westeinde 52 en is van hetzelfde type: een rechthoekig gebouwtje onder overstekend tentdak, bekroond door een piron. Het is nog in gebruik als reservegemaal. Op de gedenksteen staat: 'POLDER OUD ALBLAS/AFDEELING NOORD EN ZUIDZIJDE/BEIDE GEMALLEN/GESTICHT IN 1925 EN 1926/ONDER HET BESTUUR VAN/J.A. JONGENEEL VOORZITTER/L. KORPORAAL/J. DEN BRAANKER/J. JONGENEEL RLZ/G. BAAN/R. HOUWELING RZ/HEEMRAAD/P. DE HAAN SECR. PENNINGMEESTER/ADVISEURS/DE RUJTER EN VAN DER GRAAF/CIVIELINGENIEURS ROTTERDAM' (Teixeira IV (II), 230-232).

Bleskensgraaf (Noord- en Zuidzijde)

71 Het poldergemaal Oud-Alblas uit 1926 aan het Westeinde 52 (foto RDMZ, 1990).

Vóór de mechanisatie stonden hier twee molens. In 1926 werd iedere molen door een motorcentrifugaalpomp gemaal vervangen. In 1964 werden zij elk door een vijzelgemaal opgevolgd.

De beide gemaalgebouwtjes uit 1926 bestaan nog. Voor het deel Zuidzijde staat het aan Abbekesdoel 69 A. Het is een rechthoekig gebouwtje, op de fundering van de oude molen, onder een overstekend schilddak met een piron op de nok. Een woning is aangebouwd. Het gebouwtje van het deel Noordzijde staat aan de Heulenslag 73 en is van het bekende type: een bouwwerk op vierkante plattegrond met een overstekend tentdak. Inmiddels is het, doordat er een stuk is aangebouwd, wel gewijzigd. (Teixeira IV (II), 244).

Zuidzijde Hofwegen en Ruijbroek

Vóór de mechanisatie was er een molen. In 1958 werd het scheprad door een vijzel vervangen. Deze kan zowel op wind als elektrisch worden aangedreven. De Hofwegense Molen is in 1898 'gerezen', dat wil zeggen op een 1,35 m hogere stenen voet geplaatst, waardoor de diameter van het wiekenkruis meer dan twee meter groter werd en zo meer capaciteit kreeg (Teixeira IV (II), 260).

Wijngaarden

Vóór de mechanisatie had de polder een molen. In 1956 werd het scheprad in de Wingerdse molen door een vijzel vervangen. Deze kan zowel op wind als elektrisch worden aangedreven. In 1872 is de molen 'gerezen', waardoor de diameter van het wiekenkruis werd vergroot van ongeveer 24,5 m tot 28,1 m.

Sliedrecht

Vóór de mechanisatie stonden er drie molens. In 1883 werden de molens vervangen door een stoomschepradgemaal, dat in 1923-'24 op zijn beurt weer vervangen is door een ruwoliemotor-centrifugaalpomp gemaal. In 1979 werd hiernaast een vijzelgemaal geplaatst.

Van de iets ingekorte middelste en zuidelijke molen zijn de rompen nog lang als woning blijven bestaan. Die van de zuidelijke molen is in zeer vervallen staat nog aanwezig.

72 Het gemaalgebouw van Sliedrecht (foto RDMZ, 1985).

Het oude stoomgemaalgebouw met de uitbreiding van 1923 is met de installatie bewaard gebleven en staat aan Abbekesdoel 93A te Bleskensgraaf. Het is een gebouw op rechthoekige plattegrond onder een zadeldak met kruispannen, windveren en makelaars. In de naar de weg toe gewende gevel zitten twee gekoppelde twaalfruitsvensters, waarboven een omlopende, gestucte sierlijst. In de geveltop zit een roosvenster. Van baksteen is een klimmend fries langs de daklijst. Op de hoeken zitten gestucte lisenen met verdiepte velden. De linkerzijgevel wordt door vergelijkbare lisenen in drie vakken gedeeld. Hierin zit een deur. Onder de gootlijst loopt een bakstenen sierlijst. De achtergevel heeft dezelfde indeling als voor. Aan de westzijde, waar voorheen het scheprad zat, bevindt zich nu de lage aanbouw uit 1923. Op het hoofdgebouw is, na de aanbouw aan de rechterzijgevel een plaquette geplaatst, waarvan thans de gestucte lijst gedeeltelijk is verdwenen. Het opschrift

luit: 'GESTICHT IN 1883 DOOR DEN VOORZITTER/EN DE HEEMRADEN VAN DEN POLDER SLIEDRECHT/J.A. VAN HATTEM VOORZITTER/C. VAN WIJNGAARDEN/W.M. VAN HAAKTEN/HEEMRADEN/J. MUILWIJK/L. VISSCHER/WIJLEN J. PAUL/H. PAUL, ARCHITECT/T. VAN DRIEL OPZICHTER/M. VAN DER PLAAT AANNEMER'.

Op de lage aanbouw staat ter herinnering van de uitbreiding van 1923 een gedenksteen met de tekst: 'VERBOUWD IN 1923/DOOR HET BESTUUR VAN/DEN POLDER SLIEDRECHT/J.L.A. VAN HAAFTEN, VOORZITTER/J.P. PRINS A.JZN, HEEMRAAD/ADR. SCHAGEN/CORN. VISSER HZN./W. VISSCHER/D. BRASSER, SECR. PENNINGM./A. NOLEN, INGENIEUR'.

De installatie bestaat uit een verticale tweecylindrische Bronsmotor van 96 PK, gekoppeld aan een Stork centrifugaalpomp met dubbele instroming (Teixeira IV (II), 282, 294).

Giessen-Oudebenedenkerk

Vóór de mechanisatie waren er vier molens, waarvan er een diende voor onderbemaling voor het lage gedeelte (Binnentiendweg, nabij Giessendam). In 1889 werd de noordelijke van de drie molens, de Kraakmolen bij Molenaarsgraaf, onttakeld. De toren bleef nog jaren staan. Een hulpstoomwerktuig werd opgesteld in de zuidelijke windmolen. In 1943 werd een elektrisch schroefpompgemaal gebouwd. In 1951 werd de Zuidmolen, die tien jaar daarvoor door weersomstandigheden ontweekt en beschadigd geraakt was, afgebroken. Een vijzelgemaal werd in 1975 gezet.

Er zijn twee molens over: de Tiendwegse molen, een wipmolen, die van elders afkomstig te Hardinxveld-Giessendam in 1906 werd herbouwd en de

Middelmolen, een wipmolen van onbekend bouwjaar te Molenaarsgraaf.

Iets ten zuiden van de wipmolen staat het rechthoekige, plat afgedekte gemaal uit 1943, dat als reservegemaal dienst doet.

Molenaarsgraaf

Vóór de mechanisatie stonden er twee molens. In 1926 werd de westelijke molen afgebroken. In de andere, de Kerkmolen, die bij de Hervormde kerk van Molenaarsgraaf staat, werd toen een draaistroomelektromotor als hulpkracht geïnstalleerd om het scheprad aan te drijven. Na 1975 is de motor geruimd toen de bemaling van de polder werd gecombineerd met die van de polder Giessen-Oudebenedenkerk.

De Kerkmolen, een ronde stenen molen uit 1844 bestaat nog steeds (Teixeira IV (II), 313).

Gijbeland en Noordzijde Hofwegen

Vóór de mechanisatie was hier voor beide delen een gemeenschappelijke molen. In 1913 werd in de molen een dieselmotor gezet om bij onvoldoende wind het molenscheprad aan te drijven. In 1926 werd de windmolen onttakeld, zodat het scheprad sedertdien uitsluitend door de dieselmotor werd aangedreven. De molenromp resteert. In 1968 werd een vijzelgemaal gebouwd, nabij de plaats van een in 1730 al verdwenen tweede molen van de polder (Teixeira IV (II), 323).

Brandwijk, Zevenhoven en Langenbroek

Vóór de mechanisatie stonden er twee molens. In 1925 is de noordelijke of Grote molen vervangen door een Amerikaanse windmotor met vijzel. De windmotor bleek niet in de bemaling te kunnen voorzien, waarop in 1926 de vijzel van een elektrische aandrijving werd voorzien. De zuidelijke of Kleine molen is in 1930 afgebroken. Op de fundering daarvan werd de machinistenwoning gezet. Het oude gemaal aan de Heulenslag 8 A te Bleskensgraaf, de onderbouw van de Amerikaanse windmotor, is in 1990 afgebroken en vervangen door een elektrisch vijzelgemaal.

Laag Blokland

Vóór de mechanisatie was er een molen. In 1930 is op de fundering van de molen en met gebruikmaking van scheprad en waterlopen een motorgemaal gebouwd. In 1964 is daarnaast een elektrisch vijzelgemaal geplaatst.

Het oude gemaalgebouw staat aan de Vuilendam, B 46 en behoorde tot het vierkante type met overstekend dak. Het is sterk verbouwd.

De overwaard

Den Beemd

Vóór de mechanisatie had de polder twee molens. In 1905 werd de Grote molen op die plaats vervangen door een stoom-centrifugaalpompmaal. In 1927 volgde de vervanging van het stoommaal door een ruwoliemotorschroefpompmaal. De Kleine molen werd omstreeks 1939 gesloopt. In 1990 is een vijzelmaal geplaatst.

Het gemaalgebouw uit 1905 staat aan de Oudendijk 27 te Hoornaar. Het is een onaanzienlijk, rechthoekig gebouwtje onder zadeldak (Teixeira IV (II), 499-500).

Het Land der Zes Molens

Vóór de mechanisatie stonden er vijf molens. Wanneer de zesde molen, waar de polder immers zijn naam aan ontleende, is afgebroken is onbekend. In 1891 was de plaatsing van een hulpstoomwerktuig in de Wielmolen, waarna in 1894 buitengebruikstelling en in 1896 de afbraak volgde van de Essemolen. In 1931 brandde tijdens de bouw van een motorcentrifugaalpompmaal de Wielmolen af. Het huidige vijzelmaal D.C. Aanengemaal dateert van 1985.

73 Gemaalgebouw van de polder Hardinxveld uit 1922 (foto RDMZ, 1991).

74 Gemaalgebouw met machinistenkantoor en woning uit 1931 van de polder Het Land der Zes Molens (foto RDMZ, 1991).

Er zijn nog twee molens over, de Oudendijkse molen, een wipmolen van onbekend bouwjaar en de Scheiwijkse molen, een wipmolen, waarvan de ondertoren in ieder geval van 1638 dateert.

Het motorgemaalgebouw uit 1931 staat aan de Lage Giessen 51 A te Hoornaar. Het is een groot rechthoekig gebouw onder een steil zadeldak, dat met geglazuurde pannen is belegd. Hieraan vast gebouwd zit het smalle, iets lagere machinistenkantoor. De machinistenwoning voor het gemaal dateert uit dezelfde tijd (Teixeira IV (II), 530-532).

Giessen-Nieuwkerk

(ontstaan door samenvoeging van drie delen)

Vóór de mechanisatie stonden er in totaal drie molens. In 1899 werd een stoomschepradgemaal geplaatst in het deel Muisbroek, gedeeltelijk op de fundering van de molen, die was afgebrand. In 1905-'06 werden de molens van de delen Doet- en Neerpolder door een stoom-centrifugaalpomp gemaal vervangen. In 1965 werd een vijzelgemaal geplaatst (Teixeira IV (II), 590-591).

Hardinxveld

De polder had oorspronkelijk voor het noordelijk en het zuidelijk deel twee molens, maar sinds de aanleg van het kanaal van Steenenhoek in het begin van de 19de eeuw, drie molens. In 1819 werd bij het kanaal een achtkante molen gebouwd, waarvan de vijzel in 1867 door een pomprad werd vervangen. In 1881 werd de molen onttakeld en tot stoomgemaal met twee zuig- en perspompen verbouwd. Op deze plaats werd

in 1906 een geheel nieuw stoomcentrifugaalpompemaal gebouwd. De toen nog resterende ‘Spindersmolen’ kwam buiten dienst maar werd pas in 1939 gesloopt. In 1922 werd ter plaatse van de westelijke of Pauwtjesmolen een elektrisch schepradgemaal gebouwd, met behoud van het oude scheprad. In 1981 werd een vijzelgemaal geplaatst voor Hardinxveld-Noord ter vervanging van het schepradgemaal. Voor het deel Hardinxveld-Zuid kwam in 1988 een schroefpomp in gebruik.

Het oude gebouw uit 1922 staat aan de Neerpolderseweg 87 te Giessenburg. Het is een rechthoekig gebouw onder een dak met ongelijke schilden, met rode, platte pannen belegd. Het bestaat uit een machinekamer, waarnaast aan een zijde de ruimte voor het scheprad en aan de andere zijde een woonkamer en bergplaats voor de machinist is aangebouwd. Het scheprad is er nog (Teixeira IV (II), 603-604).

De Banne van Gorinchem en Kwakernaat

Vóór de mechanisatie had de polder twee molens, die tot in de jaren '70 van deze eeuw de polder uitsluitend op windkracht bemaalden. In 1971 en 1972 werden elektrische vijzelgemalen geplaatst. De beide molens zijn nog aanwezig. Het zijn de Oostmolen, een wipmolen uit 1817 en de Westmolen, een wipmolen uit 1814.

75 Overzicht der molens bij Groot-Ammers (foto RDMZ, 1990).

76 De Westmolen van de Banne van Gorinchem en Kwakernaat, een wipmolen uit 1814 (foto RDMZ, 1957).

Liesveld (Gelkenes en Groot Ammers)

Vóór de mechanisatie waren er vier molens. De twee vijzelgemalen dateren uit 1962 (bij het dorp) en 1972 (bij de Achterlandse molen). De vier molens zijn gehandhaafd. Het zijn van zuid naar noord de Achterlandse molen, een wipmolen van een onbekend bouwjaar, de Achtkante molen, een houten achtkant uit 1805, de Gelkenes molen, een wipmolen van onbekend bouwjaar en de Graaflandse molen, eveneens een wipmolen van onbekend bouwjaar.

Ottoland

Vóór de mechanisatie waren er twee molens. In 1928 werden beide molens door een motorschroefpompgemaal vervangen. In 1967 werd hiernaast een vijzelgemaal geplaatst. Het gemaalgebouwtje uit 1928 staat aan A 61 te Ottoland en is van het rechthoekige type met overstekend tentdak met rode pannen (Teixeira IV (II), 390).

Peursum

Vóór de mechanisatie stond hier een molen. In 1927 werd de molen omgebouwd tot een motorvijzelgemaal, dat in de onderbouw van de onttakelde ronde stenen molen

van 1851 geplaatst werd. Thans wordt het peilgebied met een elektrisch vijzelgemaal uit 1967 bemalen.

Het gemaal gebouwtje uit 1927 staat aan de Peursumseweg 1 A te Giessenburg en heeft een achzijdig geknikt dak. In het muurwerk zijn twee gevelstenen ingemetseld, die slecht leesbaar zijn en behoorden bij de voormalige molen. Bij strijklicht valt op een der stenen het jaartal 1851 te zien en de namen van de polderbestuurders J. Schep, J. Kooijman, G. Brandwijk, A. van de Griend en A. Kooijman. Op de andere steen staat: 'DE TWEE EERSTE STEENEN/GELEGEN DOOR/JAN KLOEK J./EN/JACOB VAN HOUWELING C./6JUNIJ 1851' (Teixeira IV (II), 396-397).

Giessen-Oudebovenkerk

77 Het gemaalgebouwtje van de polder Peursum dat in 1927 in een molenromp werd gerealiseerd (foto RDMZ, 1991).

Vóór de mechanisatie was er een molen. In 1927-'28 werd in de ronde stenen molenstomp een ruwoliemotor geplaatst ter aandrijving van het scheprad. Uit 1979 dateert het huidige vijzelgemaal.

De vermoedelijk 19de-eeuwse molenromp aan de Peursumse Vliet resteert (Teixeira IV (II), 400-401).

Langerak

Vóór de mechanisatie had de polder drie molens. In 1939 werd een schepradgemaal gebouwd ter vervanging van de Oostmolen, een tweede molen brandde in mei 1940 door oorlogsgeweld af. Thans is de bemaling door een elektrisch vijzelgemaal uit 1978 overgenomen. Er is een molen over: de Westermolen, een wipmolen van onbekend bouwjaar.

Het gemaalgebouwtje van 1939 aan de Nieuwpoortseweg 2 te Langerak staat op een vrijwel vierkante plattegrond en is opgetrokken uit baksteen in sobere

78 De dieselmotor uit 1939 in het gemaal van Over- en Nederslingeland (foto RDMZ, 1985).

trant onder een overstekend pannen dak, het bekende type gemaalgebouw, dat veel in De Alblasserwaard wordt aangetroffen. Aan de zijkant zit een groot scheprad. De Crossley dieselmotor met liggende cilinder, die het scheprad aandrijft, is te Manchester vervaardigd.

Op deze plaats staan derhalve drie ‘generaties’ bemalingswerktuigen naast elkaar.

Over- en Nederslingeland

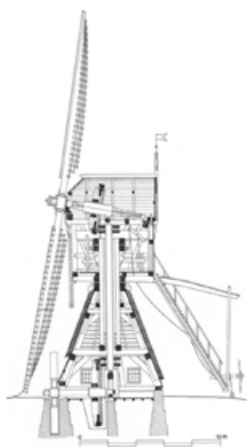
Vóór de mechanisatie had de polder twee molens. In november 1900 kwam een stoomschepradgemaal op de plaats van de kort daarvoor afgebrande Kademolen aan de Postkade van Nederslingeland. In 1902 volgde de samenvoeging van Over- en Nederslingeland tot één polder, waarmee de Linkse molen van Overslingeland overbodig werd. Deze werd het jaar daarop gesloopt. In 1939 kwam als aandrijving van het gemaal een dieselmotor voor de stoom in de plaats, type Crossley met een liggende tweecilinder uit Manchester. Het vijzelgemaal ernaast is uit 1982.

Het gemaalgebouw uit 1939 met de machinerie bevindt zich aan de Postkade 1 te Giessenburg. Het gebouw is vierkant van vorm en heeft een overstekend tentdak. In de gevels zitten negenruitsvensters. Deur aan de westkant. Aan de zuidzijde zit het grote scheprad (Teixeira IV (II), 428; Mollema, 49).

Nieuw-Goudriaan / Zuidzijde

Vóór de mechanisatie waren er twee molens. In 1931 werden de molens door een motorschroefpompgemaal vervangen, dat werd gezet in een gebouwtje aan de Postkade 174. De machinerie is verwijderd. Het gebouwtje is van het voor De Alblasserwaard traditionele type: een vierkant pand met een overstekend tentdak, met rode pannen belegd. Het vijzelgemaal dat ernaast staat, is uit 1981-'82.

Oud-Goudriaan en Noordzijde

79 Noordeloos, Achterkade 1, Boterslootse molen.

Doorsnede van de wipmolen uit 1837 van de polder Botersloot.

Schaal 1:300. Tekening T. Brouwer, 1990 naar voorbeeld, afgebeeld in het Zuidhollands molenboek, 1965, 16.

Vóór de mechanisatie stonden er drie molens. In 1901 werd een stoomschepradgemaal gesticht op de plaats van de in 1900 afgebrande Dikke molen, waarna in 1904 de tweede molen werd afgebroken. De stoomaandrijving werd in de jaren '30 door een dieselmotor vervangen. Een elektrische centrifugaal pomp werd in 1970 voor het deel Goudriaan in gebruik genomen. Voor het deel Noordzijde werd in 1981 een vijzelgemaal gebouwd ter plaatse van het motorgemaal, dat daarbij buiten dienst kwam.

Er is een molen over, de Goudriaanse molen, een houten achtkant uit 1779.

Het oude gemaalgebouw is te vinden aan de Nieuwendijk 18 A te Noordeloos. Het bestaat uit twee delen: een machinegebouw en een haaks daarop gezette woning, beide onder pannen zadeldaken met windveren. De stoommachinerie is eruit verwijderd. Gedenksteden zijn ingemetseld met de teksten:

‘NOORDZIJDE NOORDELOOS 1901 OUD GOUDRIAAN/STOOMGEMAAL/GESTICHT ONDER HET BESTUUR VAN DE HEEREN/G. VAN MUILWIJK, VOORZ./K. DE GROOT/W.A. BIKKER/HEEMRADEN/H. VAN ESSECR. PENNR./G. GROEN VOORZ./A. VONK/E. AANEN/HEEMRADEN/W.J. VAN SLIJPE, SECR. PENNR./G.A. VERHEY ARCHT’. Alsmede: ‘DE EERSTE STEEN GELEGD/DOOR/R.D.G.M. VAN SLIJPE/EN/D. VAN DER HAVEN/8 MEI 1901’ (Teixeira IV (II), 436-437).

Middelbroek, Ameide en Tienhoven

Vóór de mechanisatie waren er vijf molens. In 1903-'04 werd een van de vijf molens, de Overtochtse molen door een stoomcentrifugaalpompmaal, genaamd ‘Bodde’, vervangen. Een tweede molen, de Rode molen, werd in 1907 afgebroken en een derde, de Noordsewegmolen, brandde af in 1916. De Haverslootse molen brandde af in 1920, waarna in 1922 op deze plaats een dieselmotorgemaal werd gebouwd met een scheprad, dat later door het huidige rad, een soort trommelrad, is vervangen. Het gemaal werd nadien geëlektrificeerd. Het gebouwtje staat aan de Noordzijde 12 te Meerkerk.

In 1948 werd het stoomgemaal Bodde van een elektrische aandrijving voorzien. Het staat aan het Molenpad 10 te Meerkerk.

80 Het gemaal Noordzijde Noordeloos-Oud Goudriaan uit 1901 aan de Nieuwendijk 18A te Noordeloos (foto RDMZ, 1991).

81 Gemaal Van Eeten aan de Noordzijde 12 te Meerkerk (foto RDMZ, 1991).

De laatst overgebleven molen is de Stijve molen te Meerkerk, een wipmolen van onbekend bouwjaar.

Het gemaalgebouwtje aan de Noordzijde 12 is een gebouw op rechthoekige plattegrond onder een pannen zadeldak. De naam 'Van Eeten' staat geschilderd op een bordje een der korte gevels. De machines zijn verwijderd (Teixeira IV (II), 459, 471).

Botersloot

Vóór de mechanisatie had de polder één molen. Het vijzelgemaal uit 1956 werd in 1989 vernieuwd. De Boterslootse molen, een wipmolen uit 1837, is nog steeds aanwezig.

Blommendaal

Vóór de mechanisatie was er een molen. In 1913 is in de onderbouw van de stenen achtkante molen een horizontale zuiggasmotor geplaatst, die het bestaande scheprad bleef drijven. Een schroefpompgemaal werd in 1957 naast het motorgemaal gezet en is op zijn beurt in 1989 door een vijzelgemaal vervangen.

De molenromp, die in 1913 met een verdieping werd verhoogd, staat aan de Grootewaard 2 C te Noordeloos. Hij is gedeeltelijk voorzien van een pleisterlaag waarin dunne voegen getrokken zijn. De romp is opgetrokken uit rode baksteen van het waalformaat en is thans als woning in gebruik (Teixeira IV (II), 484).

Grootewaard

Vóór de mechanisatie stonden er twee molens. Omstreeks 1890 werd de Kleine molen afgebroken. Op die plaats werd in 1906 een stoomschepradgemaal gebouwd. In hetzelfde jaar is de nog overgebleven Grote molen gesloopt. Het huidige vijzelgemaal is uit 1954. Het is opgenomen in een vierkant, uit rode baksteen opgetrokken gebouwtje met een betonnen dak (Teixeira IV (II), 491).

Sluiscomplexen

Sluizen en sluiscomplexen met bijbehorende bruggen, sluiswachterswoningen en bergloodsen komen voor bij Kinderdijk, in Alblasserdam, in en rond Gorinchem en in en buiten het centrum van Hardinxveld-Giessendam.

De functie van de sluizen verschilt. Die bij Kinderdijk zijn uitsluitend uitwateringssluizen. De Korenbrugsluis aan de noordkant van de Lingehaven te Gorinchem is een keersluis. Vóór de renovatie van de haven tussen 1985 en 1988 was de combinatie van de Oude Merwedesluis en de Derde Waterkering een schutsluis. Voor de aanleg van de Derde Waterkering in 1872-1873

vormde de Oude Merwedesluis samen met de Korenbrugsluis een schutsluiscomplex ter lengte van de hele haven.

De overige sluizen die in dit hoofdstuk behandeld worden zijn schutsluizen, meestal gecombineerd met een keer- en uitwateringsfunctie.

Keersluizen keren óf een te hoge buitenwaterstand, óf worden toegepast om het aflopen van het water naar een te laag buitenwater tegen te gaan. Een keersluis bestaat uit één sluishoofd, waarin deuren (puntdeuren of waaierdeuren), dan wel schuiven zijn aangebracht. Waaierdeuren kunnen, in tegenstelling tot puntdeuren, onder alle omstandigheden geopend en gesloten worden en dus aan twee kanten het water keren, waardoor hun gebruiks- en toepassingsmogelijkheden groter zijn. De Korenbrugsluis met de waaierdeuren kan als keersluis tegen het te hoge Lingewater dienst doen, maar wordt tevens gebruikt als schutsluis in samenhang met de Derde Waterkering en de Oude Merwedesluis, waarbij de Lingehaven dan als schutkolk fungeert. Schutsluizen, bestemd voor de scheepvaart, zijn opgebouwd uit twee sluishoofden, een buitensluishoofd en een binnensluishoofd (ook wel bovensluishoofd en benedensluishoofd genoemd), met de schutkolk er tussen in. De sluishoofden zijn voorzien van drie, twee of een stel (punt)deuren.

Alleen de Grote Merwedesluis heeft in het buitensluishoofd dat uit een hoog en een laag gedeelte bestaat, drie stel deuren: stormdeuren, vloed- en ebdeuren. De stormdeuren kunnen tot een hoogte van 5,89 meter boven NAP het water keren, een vereiste voor deze aan het buitenwater liggende sluis.

Voor de verbouwing in 1985-1988 had de Oude Merwedesluis in de zuidelijke mond van de Lingehaven ook drie stel deuren, met een waterkerende hoogte van de stormdeuren van 6,60 meter om dezelfde reden. Overigens is de term 'stormdeuren' enigszins misleidend, omdat hier het rivierwaterregime geldt. Niet zozeer stormen, dan wel hoog bovenwaterafvoer is maatgevend.

Een kleine schutsluis als die in het centrum te Hardinxveld-Giessendam, bestemd voor beperkte doorvaart, heeft per sluishoofd maar een stel deuren. De afmetingen van de schutsluizen hangen samen met de eisen die bij het ontwerp door het scheepvaartverkeer ter plaatse gesteld werden. De sluizen in een belangrijke scheepvaartroute als het Merwedekanaal (1883-1893) zijn dan ook verreweg de grootste. De lengte van de schutkolken bedraagt 120 meter en hun doorvaartwijde is 12 meter. De in 1818-1819 tot stand gebrachte Gorinchemse Kanaalsluis is 10,20 meter breed en heeft een schutkolk van 27,60 meter. Het sluisje te Hardinxveld-Giessendam heeft een schutkolk van vijftien meter lengte en is vijf meter breed. De Peulensluis te Hardinxveld-Giessendam, in 1936 gebouwd bij de aanleg van Rijksweg 15 door het uiterwaardengebied, is 6,30 meter breed en heeft een schutkollengte van 31,60 meter.

De meeste schutkolken hebben gemetselde wanden, al dan niet met waterstoepen. Alleen in het geval van de sluis bij de Algemene Begraafplaats te Gorinchem zijn de schutkolkwanden samengesteld uit aarden belopen, bezet met basaltblokken, dit wegens de zuinigheid ten tijde van de bouw.

De sluisdeuren worden met heugelstangen bewogen vanuit ronde of vierkante windwerken. Bij de meeste sluizen kunnen voor de deuren, meestal aan de buitenzijde, als extra afsluiting schotbalken worden ingelaten. Daartoe staan op het sluishoofd ijzeren lieren. Opmerkelijk genoeg zitten de sponningen voor de schotbalken bij de Alblasserdamse sluis aan de binnenzijde. Dit is ook het geval bij het kleine

18de-eeuwse keersluisje buiten de Dalempoort in Gorinchem (zie: Verdedigingswerken).

In het kader van het Deltaplan zijn in 1987 de zes 17de- en 18de-eeuwse uitwaterende sluizen in de Lekdijk bij Kinderdijk afgebroken en vervangen door twee nieuwe sluizen, gelegen aan het eindpunt van de 14de-eeuwse kanalen (Stol, 1987, 18). De oude gedenkstenen zijn in de nieuwe sluizen ingemetseld.

Het sluisje in Alblasserdam, hersteld na het bombardement van 1940 staat op de nominatie om te verdwijnen.

De sluiscomplexen in en rond Gorinchem zijn alle nog aanwezig, maar in meer of mindere mate gemoderniseerd.

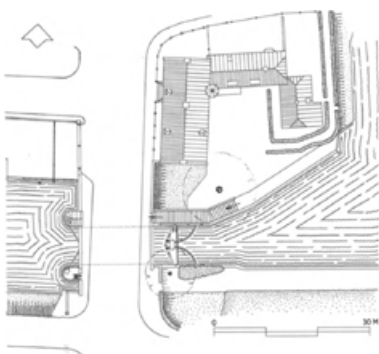
De schutsluis in de Giessen te Hardinxveld-Giessendam, in zijn huidige vorm daterend van 1901, ligt vrijwel ongewijzigd ter plaatse. De Peulensluis in de Buiten-Giessen is op het buitenhoofd in 1991 voorzien van hydraulische beweegwerken.

Schut- en uitwateringssluis te Alblasserdam

De lage boezem van de Nederwaard loosde aanvankelijk op natuurlijke wijze het water via de Graafstroom en de Alblas door een sluis in de ringdijk van De Alblasserwaard bij Alblasserdam op de rivier de Noord. In de 14de eeuw is het uitwateringspunt naar Elshout verplaatst. Over de oudste sluis en diens situering bestaat nogal wat onduidelijkheid (Teixeira IV (I), 560, 568). In ieder geval is er in 1598 sprake van een sluis in Alblasserdam met drie openingen, die vernieuwd moest worden. Getuige de steen in de huidige sluis, daterend uit 1599 is dat daadwerkelijk geschied. In de loop van de tijd is de sluis met drie openingen gewijzigd in een schutsluis met één opening (Teixeira IV (I), 568), die zowel diende voor vrije lozing op de Noord bij gunstige waterstanden, als voor waterinlating en voor de scheepvaart. Op 11 mei 1940 werd het centrum van Alblasserdam gebombardeerd, waarbij onder andere het Gemeenlandshuis werd vernietigd en ook de sluis werd beschadigd. De opdracht voor de bouw van een nieuw Gemeenlandshuis voor de Nederwaard en het bijkomende herstel van de sluis werd aan de architect Herman van der Kloot Meyburg uit Scheveningen opgedragen (zie ook 'Openbare gebouwen'). Van de sluis werden de borstweringsmuren met het hek afgebroken en opnieuw opgemetseld in dezelfde steen als het Nederwaardgebouw. Tevens werden een opzichters- en een sluiswachterswoning en een sluishokje op de sluis gebouwd. De oude hardstenen afdekplaten werden weer toegepast. Het hele complex met Waardgebouw werd op 15 april 1943 in gebruik genomen (Archief van de Nederwaard, inv. nr. 105).

82 Sluiscomplex met voormalig gemeenlandshuis voor de Nederwaard aan de Dam te Alblasserdam (foto RDMZ, 1991).

83 Alblasserdam, sluiscomplex. situatietekening van de sluis bij de Dam met het voormalige Waterschapshuis.

Schaal 1:1000. Tekening T. Brouwer, 1989, bewerkt door B.H.J.N. Kooij, 1992.

De gemetselde sluis, die grotendeels door een vaste brug wordt overspannen, heeft twee naar de rivier de Noord gekeerde puntdeuren. Van de overbrugging tussen de oude frontmuren, die tevens de borstweringen van de brug zijn, bestaat een kort gedeelte aan rivierzijde uit het oude sluisgewelf. Het langere deel aan landzijde is een betonconstructie op ijzeren balken, extra verstevigd met ijzeren trekstangen. Buiten het buitenfront staan twee halfcirkelvormige pijlers. Op de linker is een sluishokje gebouwd met leien dak, op de rechterpijler staat slechts het windwerk om de deuren te bewegen. Aan boezemzijde is de sluis verlengd met twee gemetselde vleugelmuren.

Buiten de buitendeuren zit een stel schotbalksponningen. Binnen de binnendeuren twee stel schotbalksponningen. Aan rivierzijde zijn in de borstwering van de brug drie stenen ingemetseld met op de rechtersteen: 'DROOGGEMAAKT EN HERSTELD/ANNO 1877'; op de middelste steen, versierd met

eenvoudig rolwerk: 'VERNIEUWD EN HERSTELD/9 JULI - 11 DECEMBER/ 1906'. De tekst op de linkersteen is niet meer leesbaar.

In de borstwering van de brug aan boezemzijde zitten eveneens drie stenen met rechts: 'BOMBARDEMENTSSCHADE/ 11 MEI 1940/ DROOGGEMAAKT EN HERSTELD/AUG. 1940/BESTUUR V.D. NEDERWAARD/DE VOORZ. C. VERHOEF J. CZN/DE SECR. D. JAS/DE FABRIEK C.H. SPIJK'. Op de middelste steen staat te lezen: 'DESE. SLUYS. MET. DIT. HUYSEN. GHEBOVT. MET. GOODES. GHENADE/OMDEN. NEDERWAERT. VA. SIN. WATER. TE. ONTLADE/DOOR. MATYS. VAN. ASPEREN. DYCKEN. WATERGRAEF/MET. SYN. WATER. HEEMRADEN AO 1599'. de linkersteen vermeldt: 'DROOGGEMAEKT/EN HERSTELT/MDCCXIII' (1713).

Sluizen in en rond Gorinchem

De Lingehaven

Tot 1793 waterde de rivier de Linge zonder belemmering via de Lingehaven af in de Merwede. Al in de middeleeuwen lagen er drie houten bruggen over de haven. Van noord naar zuid waren dat de Korenbrug, de Visbrug en de St. Pieter- of Peterbrug (Teixeira IV (III), 116). De open verbinding van de Linge naar de Merwede werd in 1793 opgeheven, omdat in dat jaar de open houten Korenbrug veranderd werd. Dit geschiedde op last van de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland, onder wier beheer de brug stond in verband met de verdedigingswerken van de stad. Met de afsluiting van de Korenbrug werd een waterkering gevormd tegen de hoge waterstanden in de Linge. De waterkering bestond uit een stenen penantenbrug met vijf openingen en met schotbalksluitingen.

In 1809 werden aan de Korenbrugsluis ter gelegenheid van de reconstructie van de Diefdijklinie tijdelijke voorzieningen getroffen. Zij werd veranderd in een keersluis en de schotbalkkeringen werden verhoogd (Teixeira IV (I), 958-960).

Om de afwatering van de Lingeboezem te verbeteren werd in 1818-1819 het kanaal van Steenenhoek gegraven. Dat kanaal werd door middel van een keer/

84 Gorinchem. Schematische plattegrond van de stad met een overzicht van de ligging der verschillende sluiscomplexen en hun benamingen.
Schaal 1:15.000. Tekening T. Brouwer 1989, bewerkt door B.H.J.N. Kooij 1992.

schutsluis, de Gorinchemse kanaalsluis (zie hierna) aan de noordzijde van de stad met de Linge verbonden.

Hoogwaterbezwaar bleef echter bestaan voor Gorinchem, doordat het water van de Merwede nog vrij kon binnenstromen in de zuidelijke havenmond. Het plan voor het maken van een keersluis in de zuidelijke havenmond was in 1809 dan ook al wel opgevat, nadat ernstige overstromingen ten gevolge van de dijkdoorbraak bij Kedichem hadden plaats gevonden. De keersluis zou een onderdeel gaan vormen van de werken ten behoeve van de verhoging en verzwaring van de Diefdijklinie (Vijfheerenlanden, 11). Desondanks werd aan de bouw van een keersluis op dat moment geen uitvoering gegeven: de zaak bleef liggen tot 1824. In dat jaar werd besloten tot 'een bekwame vaart langs de Zederik van Vianen tot de Linge en de Merwede te Gorinchem' ofwel tot de aanleg van het Zederikkanaal. Een onderdeel van die kanaalaanleg vormde de kanalisering en het voor de scheepvaart geschikt maken van de Linge vanaf de Arkelse Dam tot Gorinchem en van de haven door Gorinchem. Het bouwen van de keersluis in de zuidelijke of benedenmond van de haven werd toen wel uitgevoerd 'omtrent de tegenwoordige oude paalwerken bij de Waterpoort'.

Enige nader aanduiding wat precies die oude paalwerken inhielden ontbreekt echter bij Teixeira. Op de kadastrale minuut van 1821 staan in de zuidelijke havenmond wel twee puntdeuren(?) getekend.

Op 4 december 1824 had de aanbesteding van het werk plaats en de Merwedesluis (later Oude Merwedesluis genoemd ter onderscheiding van de Grote Merwedesluis aan de westkant van de stad, zie hierna) kwam het jaar daarop gereed (Teixeira IV (I), 434, 466). Tijdens de werkzaamheden aan het Zederikkanaal werd de Korenbrugsluis wederom gewijzigd en wel in een gemetselde waaiersluis met één opening en met een stel waaierdeuren. De Korenbrug werd veranderd in een dubbele houten draaibrug (Teixeira IV (I), 960). De verbinding bastion XI, Korenbrugsluis, bastion I als schakel in de Diefdijklinie kwam te vervallen. De Diefdijklinie werd, met de bouw van een nieuwe keersluis in de zuidelijke mond van de Lingehaven, de Oude Merwedesluis, aangesloten aan de dijkkring van Arkel beneden de Zouwe bij de Waterpoort. De Korenbrugsluis bleef wel diensten bewijzen als waterkering bij hoge waterstanden in de Linge en in geval van overstroming bij het eventueel bezwijken van de Zuiderlingedijk. Met de (Oude) Merwedesluis vormde de Korenbrugsluis tót de aanleg van de Derde Waterkering een schutsluis voor de scheepvaart met een schutkolk van respectabele afmetingen. Door de lengte van de schutkolk, bijna 620 meter, werden er onnodig grote hoeveelheden water op de boezem van de Linge en op het kanaal van Steenenhoek gebracht. Hoewel er in 1847 al was aangedrongen op de verbetering van de waterafvoer van het kanaal, waarbij een van de aanbevolen middelen tot verbetering het inkorten van de lange schutkolk was, werd pas op 1872 de bouw van een 'Derde Waterkering' in de Lingehaven ter hand genomen. Op 20 juli 1872 was de aanbesteding. Het werk werd een jaar daarop voltooid. Het bestond uit een afdamming, ongeveer 57 meter na de oude Merwedesluis. Zij lag tussen twee evenwijdige bekledingsmuren en had een stel vloed- en (sedert 1906) een stel ebdeuren. Aan de zuidkant was een dubbel stel schotbalkspinningen aangebracht (Teixeira IV (I), 435, 467-468).

Bij de modernisering van de Lingehaven werden de bruggen niet overgeslagen.

Zo werd op 4 december 1824, samenhangend met de werken van het Zederikkanaal, aanbesteed het veranderen van de Peter- en Visbrug in dubbele houten ophaalbruggen. In 1865-'66 werd de Peterbrug en in 1867-'68 de Visbrug veranderd in een ijzeren draaibrug met stenen landhoofden. Een markant onderdeel van de beide bruggen waren de machtige, aan de bovenzijde geprofileerde middenpijlers waar zij op draaiden. De houten draaibrug over de Korenbrugsluis werd in 1875-'76 door een ijzeren vervangen (Teixeira IV (III), 119-120).

De kunstwerken en de kademuren in de Linge haven waren herhaaldelijk het onderwerp van discussie, waarbij in de jaren '60 van deze eeuw de mogelijkheid van demping van de Linge haven een serieuze optie is geweest.

Een integrale restauratie en renovatie heeft echter in de jaren '80 plaats gevonden. Na een aanloopperiode van twee jaar zijn alle werken tussen 1985 en 1988 onder handen genomen. De Oude Merwedesluis werd door een geheel nieuwe schutsluis ter lengte van 30 meter en 4,50 meter breed, ten behoeve van de recreatievaart, vervangen. De nieuwe sluis is in de oude sluis gebouwd. Aan beide kanten wordt zij nu door een enkele naar buiten draaiende stalen deur afgesloten. Dubbele deuren waren, gezien de relatieve smalle van de nieuwe sluis van 4,50 meter en de inmiddels voortgeschreden ontwikkelingen in de sluizenbouw niet meer nodig. Halverwege de sluiscolk is een houten nooddeur aangebracht als tweede hoogwaterkering (Renovatieproject, 18). De Derde Waterkering was door deze verandering overbodig geworden, maar is, gezien de historische waarde, hersteld. De oude draaibruggen zijn door nieuwe vaste en bredere bruggen vervangen. Uit historische overwegingen is de middenpijler bij de Peterbrug wel gehandhaafd, maar vernieuwd en verbreed. Het sluiscomplex bij de Korenbrugsluis is gerestaureerd, waarbij de waaierdeuren zijn vernieuwd. Alle kademuren aan de achterzijde van de Kortendijk, de Langendijk en rond het sluiscomplex aan rivierzijde tot aan de aansluiting met het vestingwerk werden eveneens gerestaureerd (Renovatieproject, 15-19). De werken werden van noord naar zuid uitgevoerd. Nadat er een tijdelijke dam buiten langs de Oude Merwedesluis was gelegd, werd op 27 februari 1985 begonnen met de Korenbrug. In 1988 werden de werken afgesloten en de dam werd weer verwijderd. Op 18 mei van dat jaar vond de feestelijke opening van de Lingehaven plaats. De sluiswachterswoning Eind 3 II, een huis in neo-renaissance-stijl uit 1910, voorzien van trapgevels en met een oude gevelsteen uit 1640 is gehandhaafd. De twee gepleisterde sluiswachtershuisjes Kriekenmarkt 6 met zadeldak en Kriekenmarkt 5 met mansardedak zijn afgebroken en opnieuw weer opgetrokken. Het op de afdamming aan de oostzijde gebouwde pand in vakwerkstijl, indertijd als kantoor van Rijkswaterstaat gebouwd, werd ook afgebroken en ongeveer in de oude vormen herbouwd.

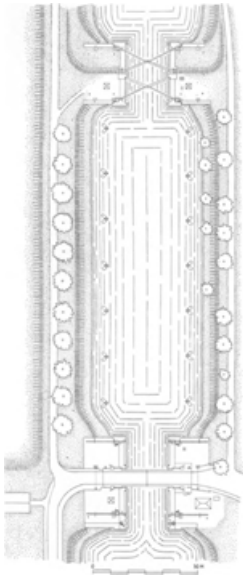
Sluizen aangelegd in het Kanaal van Steenenhoek en het Merwedekanaal

Voor de afwatering van de Lingeboezem was in 1818-1819 als verlenging van de Linge het kanaal van Steenenhoek gegraven, dat liep vanaf de Linge in Gorinchem naar de Beneden-Merwede bij Steenenhoek (Boven-Hardinxveld). Onder de voornaamste kunstwerken die toen werden gemaakt waren de Steenenhoekse kanaalsluis in Gorinchem, de Steenenhoekse kanaalsluis in de Merwededijk bij Steenenhoek en een drietal dubbele houten ophaalbruggen (Teixeira IV (III), 132 ev.). De eerste sluis is bewaard gebleven, de sluis bij Boven-Hardinxveld is bij de bouw van het huidige boezemgemaal Mr. dr. G. Kolff en de uitwateringssluis in 1945 buiten gebruik geraakt. Voor de drie houten ophaalbruggen zijn moderne vaste bruggen in de plaats gekomen. Tussen 1883 en 1893 werd het Zederikkanaal dat liep tussen Vianen en Arkel verbeterd, verbreed en tot de Merwede ten westen van Gorinchem verlengd in het kader van de werken aan het Merwedekanaal. Het hele kanaal strekte zich uit van Amsterdam via Utrecht langs Gorinchem om ten westen van de stad in de Boven-Merwede uit te monden. Het werk aan het kanaal was in

vier panden verdeeld: het Amstelboezempand, het Vaartse Rijnpand, het Zederik(kanaal)-pand en het Steenenhoekse kanaalpand. De eerste twee panden lagen aan de noordzijde van de Lek, de andere twee ten zuiden daarvan. Het kanaalgedeelte met de kunstwerken tussen Vianen en de Arkelse Dam kwam eerder ter sprake in het deel De Vijfheerenlanden (Vijfheerenlanden, 41-46).

De volgende kunstwerken kwamen in de jaren 1883-1893 tot stand:

- de ijzeren draaibrug in de Rijksstraatweg bij Arkel (Rijksstraatwegbrug)
- een woning voor een brugwachter en een brugknecht
- de ijzeren draaibrug in de Haarweg onder Arkel (Haarwegbrug)
- een woning voor een brugwachter en een brugknecht
- een schutsluis met dubbele ijzeren basculebrug bij de Algemene Begraafplaats te Gorinchem als scheiding van het Zederikkanaalpand en het Steenenhoekse kanaalpand

85 De sluis bij de Algemene Begraafplaats te Gorinchem. Schaal 1:1000. Tekening T. Brouwer, 1990.

- een gebouw voor het sluispersoneel en een loods
- een schutsluis (de Grote Merwedesluis) met twee dubbele ijzeren basculebruggen ter scheiding van het Steenenhoekse kanaalpand van de Boven-Merwede
- een woning voor de brugwachter en twee sluisknechts
- een sluiswachterswoning
- een locomobielenloods en een steenkolenloods
- een schotbalkenloods
- schotbalkenloodsen bij de coupures Arkelpoort en Kanselpoort
- alsmede twee centrifugaalpompen ter bemaling van de schutkolk van de Merwedesluis op de Voorhaven.

Op 1 mei 1893 kon het kanaalvak tussen de Lek en de Boven-Merwede voorlopig voor de scheepvaart worden opengesteld, zij het onder beperkende bepalingen, aangezien de werken tot bemaling van de Merwedeschutsluis nog niet gereed waren (Kemper, 99). Dat was pas in december van dat jaar het geval.

De beide centrifugaalpompen zijn in 1917 verwijderd (Teixeira IV (I), 490-491). Een van de basculebruggen over de Grote Merwedesluis is in 1973 door een moderne ophaalbrug vervangen. De draaibrug in de Rijksstraatweg bij Arkel is in 1985 vervangen door een ophaalbrug. De woningen bij deze brug en de Haarbrug staan er nog wel maar zijn ingrijpend verbouwd, waarbij onder andere de indelingen zijn gemoderniseerd en de trapgevels tot eenvoudiger topgevels zijn teruggebracht. De kleine sluiswachterswoning met blindeerbaar magazijn tussen het buitensluishoofd en de schotbalkenloods van de Grote Merwedesluis is afgebroken, evenals de locomobielen- en steenkolenloods, die na het amoveren van de centrifugaalpompen immers geen functie meer hadden.

De Gorinchemse Kanaalsluis of Steenenhoekse kanaalsluis

Deze sluis is van Staatswege aangelegd in 1818-'19 als keer- en uitwateringssluis, onderdeel van de werken in het kanaal van Steenenhoek. Zij verbindt de Linge met het kanaal van Steenenhoek en regelt de uitwatering van de Linge op het kanaal en keert het water bij te hoge waterstanden. De gemetselde sluis met natuurstenen dekzerken heeft aan de kant van de Linge een hoge zijde en aan de kanaalkant een lage zijde, voorzien van houten waaierdeuren die in 1953 zijn vernieuwd. Op het hoofd staan ijzeren lieren.

De puntdeuren in het hoge deel zijn verwijderd. Schotbalksponningen zijn buiten de deuren aangebracht. In de natuursteen zijn peilschalen uitgehakt (Teixeira IV (I), 701-703; IV (III), 132-133). Over de sluis ligt een beweegbare tafelbrug met vier heftorens uit 1983, die de vaste ijzeren brug uit 1910 heeft vervangen (Renovatieplan, 19).

Op de zuidelijke oever zijn de schotbalken opgestapeld onder een losse afdekking.

De sluiswachterswoning aan de Concordiaweg 1 is een uit rode baksteen opgetrokken pand met een bouwlaag aan sluiszijde en twee bouwlagen, waarvan de onderste een kelderverdieping (magazijn?) aan de achterkant. De visuele scheiding tussen beide verdiepingen wordt met een golvende tandlijst aangegeven. Het iets overstekend zadeldak is met blauwe pannen belegd.

De Kerkhofsluis of sluis bij de Algemene Begraafplaats te Gorinchem

Het maken van het noordelijk deel der werken bij Gorinchem werd aangenomen door A. van der Meyden Azn. te Hardinxveld en T. Swets Tzn. te Ameide op 29 december 1886. Het werk hield ondermeer in het bouwen van een naar twee zijden kerende schutsluis bij de Algemene Begraafplaats, een gebouw voor het sluispersoneel aan de oostzijde van het zuidelijke hoofd en het metselen van een coupure met schotbalksponningen in de vestingwal bij de Arkelpoort (zie verder hiervoor 'Verdedigingswerken') (Bestek nr. 197). De werken konden op 30 mei 1891 worden opgeleverd. Het vervaardigen van de dubbele basculebrug over het zuidelijk sluishoofd werd afzonderlijk aanbesteed. Het werk werd door de Utrechtse ijzergieterij A.F. Smulders

86 Sluis bij Algemene Begraafplaats bij de ingebruikname in 1889 (foto J.G. Hameter te Dordrecht).

aangenomen op 14 december 1887 en op 3 augustus 1889 voltooid (Bestek nr. 179; Kemper, 104-107, 171).

De gemetselde schutsluis heeft natuurstenen dekzerken, die inmiddels gedeeltelijk door beton zijn vervangen. Zij bestaat uit twee gemetselde sluishoofden, die door een schutkolk met aarden, door basaltglooiing beschermde belopen gescheiden zijn. Ieder sluishoofd is voorzien van een paar ijzeren puntdeuren naar de boezem van de Zederik gekeerd en van een paar houten puntdeuren naar de boezem van de Linge gekeerd. In het zuidelijk sluishoofd bevinden zich aan Lingezijde twee stel schotbalksponningen, waarin eikehouten schotbalken ingelaten kunnen worden. Op het sluishoofd staan de lieren, waarmee dat geschiedt. Aan ieder sluishoofd zijn vier loodrecht op de sluis staande vleugelmuren met basaltbekleding aangebracht. De hoofden zijn met een betonnen uitstulping iets verlengd. De houten deuren aan het zuidelijk sluishoofd zijn uit 1955, die aan het noordelijk hoofd uit 1956.

Tussen de beide stellen deuren in het zuidelijk sluishoofd lag een dubbele ijzeren bascule brug. Bij het zuidelijk sluishoofd staat een houten wachthuisje op stenen voet onder een tentdakje met geschulpte rand. Het noordelijk sluishoofd heeft twee van die wachthuisjes. Aan de buitenzijde van het zuidelijk hoofd is een jaartalsteen met '1887-1889' aangebracht.

De lengte van de schutkolk tussen de sluishoofden bedraagt 120 m. De totale lengte over de hele sluis tussen de buitenste fronten bedraagt 165,13 m. De breedte is 12 m (Teixeira IV (I), 908-911).

87 Schotbalkenloods (foto RDMZ, 1985).

Onmiddellijk ten zuiden van de sluis is een ophaalbrug gebouwd die in 1990 in gebruik is genomen.

Aan de Merwedekade 2-4-6, hoek Concordiaweg staat het gebouw voor het sluispersoneel, bestaande uit een hoofdwooning en twee zijwoningen uit 1887-1891. Sedert de bouw is de rechterzijgevel gepleisterd geraakt, de trapgevels zijn veranderd

in puntgevels en de dakpannen zijn door blauwe sneldekpannen vervangen. Ook de deuren zijn veranderd en links achter is een aanbouw via een tussenlid met het oorspronkelijke gebouw verbonden. De schotbalken voor de sluis zijn opgelegd in een bij de sluis staande geel geschilderde houten loods op stenen voet met blauw pannen zadeldak uit 1892-1893 (Bestek nr. 59).

De schotbalkenloods bij de coupure Arkelpoort is afgebroken.

De (Grote) Merwedesluis

De Merwedesluis is een schutsluis, die ligt ten noordwesten van Gorinchem tegen bastion III van de vesting. Ter onderscheiding van de Oude Merwedesluis in de Lingehaven wordt deze sluis doorgaans ‘de Grote Merwedesluis’ genoemd. In het oostelijk sluishoofd aan Merwedezijde zit een jaartalsteen met 1889-1891. De sluis verbindt het Merwedekanaal met diens voorhaven.

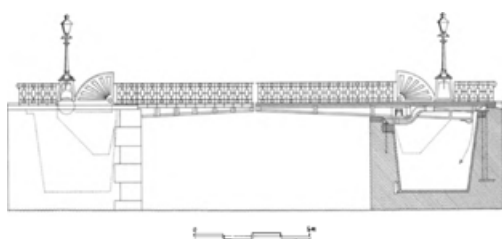
De aanbesteding van het zuidelijk deel der werken, waartoe deze sluis behoort, werd aangenomen door H. van Rhijn te Naarden op 28 juli 1886. Het werk was voltooid op 26 augustus 1893. De werken hielden onder andere in het vervaardigen van een schutsluis, het aanleggen van een brug over het nieuwe gedeelte van het kanaal van Steenenhoek ten noordwesten van het sluiscomplex, de bouw van een blindeerbaar magazijn, tevens onderbouw van de sluiswachterswoning, en het optrekken van een bomvrije caponnière aan de zuidoostkant van de sluis alsmede van een gemetselde coupure met schotbalkspinningen in de vestingwal bij de Kanselpoort (zie ook ‘Verdedigingswerken’) (Bestek 138). Het vervaardigen van de beide dubbele bascule bruggen over de sluis werd eveneens door Van Rhijn aangenomen. De aanbesteding hiervan was op 2 juli 1890. De oplevering vond op 28 oktober 1891 plaats (Bestek 86, Kemper, 104-105, 110-111, 171). Ongelijk aan de situatie bij de Kerkhofsluis zat het maken van de gebouwen voor sluis- en brugpersoneel bij de Merwedesluis niet inbegrepen bij het zuidelijk deel van de werken. De bouw van beide woningen, een gebouw voor een brugwachter en twee sluisknechts en een aparte sluiswachterswoning werd afzonderlijk aanbesteed en aangenomen door A. Michaël te Aalburg op 28 oktober 1891 en op 1 november het jaar daarop voltooid (Bestek 189; Kemper, 112-113).

De sluis bestaat uit twee gemetselde sluishoofden, gescheiden door een schutkolk met eveneens gemetselde kolkmuur. De moderne afdekkingen zijn in beton. In de muren zijn in het midden gemetselde waterstoepen aangebracht.

Het zuidelijk of buitensluishoofd bestaat uit een hoog gedeelte aan de rivieren en een laag gedeelte aan de landzijde. Aan de buitenzijde van het hoge gedeelte sluiten wederzijds loodrecht op de sluisas staande gemetselde vleugelmuren aan. Het hoofd is voorzien van een paar stormdeuren in het hoge en van een paar vloeddeuren en een paar ebdeuren in het lage gedeelte. Het zijn alle stalen puntdeuren. In elke stormdeur is een rinketschuif aangebracht, terwijl elke vloeddeur is voorzien van vier twee aan twee boven

88 De Grote Merwedesluis (foto RDMZ, 1985).

89 Gorinchem, basculebrug.

Aanzicht van de basculebrug over de Grote Merwedesluis en over de sluis bij de Algemene Begraafplaats. De laatste is in 1990 afgebroken.
Schaal 1:300. Tekening T. Brouwer, 1990.

elkaar geplaatste stalen tolkleppen. Buiten de stormdeuren bevinden zich bovendien een dubbel stel natuurstenen schotbalksponningen met daarbij uitgehakte peilschaal. Bij het lage deel ligt over de sluis een dubbele ijzeren bascule brug, met twee wachthuisjes onder (vernieuwd) tentdak.

Het binnensluishoofd bestaat, evenals het buitensluishoofd, uit een hoog gedeelte aan de rivier- of schutkolkzijde op gelijke hoogte als het sluisplateau en een laag gedeelte aan de kanaalzijde. Aan het lage gedeelte sluiten wederzijds loodrecht op de sluisas staande betonnen vleugelmuren aan. In het binnensluishoofd bevinden zich een paar stalen vloeddeuren in het hoge deel en een paar stalen ebdeuren in het lage deel. In elke vloeddeur zijn vier twee aan twee boven elkaar geplaatste stalen tolkleppen aangebracht. De totale lengte van de sluis bedraagt 181,50 m (Teixeira IV (I), 486-489).

Op de dubbele basculebrug over het zuidelijk sluishoofd staat op de kast van een der raderen 'Société Anonyme de SCLESSIN, Tilleur Belgique, 1891'.

De woning voor een brugwachter en twee sluisknechts aan de Nieuwe Wolpherensedijk 2-4-6 verkeert in een betrekkelijk ongewijzigde staat. Ook de Echte kruispannen zijn nog in situ.

De met een schilddak gedekte schotbalkenloods bij de sluis is van baksteen.

De schotbalkenloods bij de coupure Kanselpoort is gelijk aan die bij de Kerkhofsluis, met dien verstande dat het latwerk hier wit geschilderd is en er rode pannen op het zadeldak liggen.

De schutsluizen te Hardinxveld-Giessendam

De oude sluis ligt op de plaats waar de oude ringdijk door het riviertje de Giessen doorsneden wordt. Zij vormt de verbinding tussen de Giessen en de Buiten-Giessen.

De Giessen was oudtijds een vrij op de Merwede afstromende rivier. Zij diende als boezemgebied van de Overwaard. De oudste uitwaterende sluis in een dam in de Giessen dateert uit het eind van de 13de eeuw. In 1365 werd het uitwateringspunt van het waterschap naar Elshout verlegd (zie: geschiedenis van de waterschappen, hierboven). Ondanks de verlegging van de hoofdafwatering van de Overwaard naar Elshout bleef de uitwaterende sluis in de Giessen wel bestaan. Door de steeds stijgende waterstanden van de Merwede werd de sluis op den duur voor de vrije lozing van het boezemwater onbruikbaar. In de 16de eeuw zou zij verbouwd zijn tot een keersluis

met wachtdeuren, die later door een schuif vervangen zijn. Scheepvaart was daar niet mogelijk. Vandaar dat er in 1754 door het waterschap besloten werd tot de bouw van een schutsluis ter plaatse van de kleine sluis. Dit plan stuitte op verzet, met name bij de stad Gorinchem, die vreesde in haar handel bedreigd te worden als dit project zou worden doorgezet. De schutsluis werd niet verwezenlijkt. Dat zou pas veel later het geval zijn. Aan het eind van de 19de eeuw werd het oude plan opnieuw opgenomen en in 1901 kon eindelijk gestart worden met de verbouwing. Ter plaatse van de oude keersluis werden de binnendeuren van de nieuwe schutsluis gebouwd. De schutkolkwanden en de buitendeuren kwamen aan de rivierkant, buiten de oude dijk te liggen. Op 27 november 1902 kon de sluis in gebruik genomen worden. In de westelijke buitenmuur is een stichtingssteen met dit jaartal en de namen van het toenmalige bestuur van het waterschap ingemetseld.

Het voormalige Gemeenlandshuis van De Overwaard, dat op de sluis stond, werd tot sluiswachterswoning bestemd (Van der Plas, 52; Teixeira IV (I), 536-538).

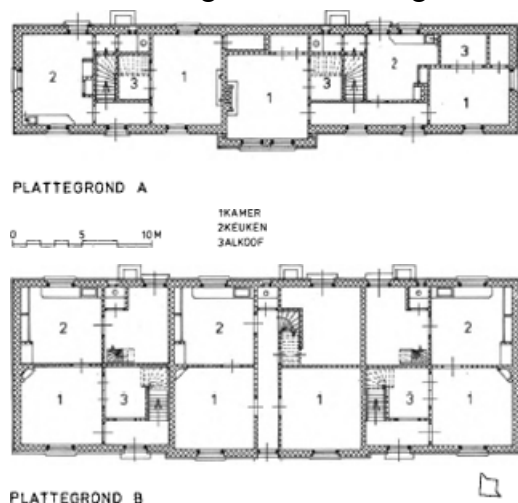
In 1922 werd de sluis hersteld en vernieuwd en in 1952 werden nieuwe buitendeuren aangebracht (Van der Plas, 57, 58, 66-69). De binnendeuren dateren van 1963.

De hele sluis bestaat uit een buitensluishoofd, een schutkolk, een binnensluishoofd, een vaste brug en binnenvleugels. Het buitensluishoofd heeft een paar naar de Buiten-Giessen kerende houten deuren en een stel daarbuiten aangebrachte schotbalkspinningen. De muren van de schutkolk zijn gemetseld van basaltblokken en hebben ongeveer in het midden gemetselde waterstoepen met een bordes. De afdekking bestaat uit natuurstenen dekzerken. Het binnensluishoofd sluit aan tegen de vaste brug en heeft een paar naar de Merwede gekeerde houten deuren. Op het buitensluishoofd staat een duwpers met lier om de deuren te bewegen. Bij het binnensluishoofd staat een verticale lier, die de deuren met een staaldraad bedient. In drie van de vier sluisdeuren zit een rinketschuif om het water in of uit de sluis kolk te laten lopen. De totale lengte van de sluis bedraagt 48,40 meter. De dagwijdte is vijf meter. De sluis dient voor waterinlating in de boezem en voor schuttingen ten behoeve van de scheepvaart. Zij is nog in gebruik.

De Peulensluis is een schutsluis, die, zoals gezegd, is gebouwd als onderdeel van de werken ten behoeve van de aanleg van rijksweg 15. Het weglichaam werd aldaar uitgevoerd als dijklichaam en doorsneed de uiterwaarden van de Beneden-Merwede. De sluis vormt de verbinding tussen de afgesneden Giessen en de Beneden-Merwede. Aan de rivierzijde ligt een voorhaventje dat wordt afgesloten met een havendam. De sluis is geheel opgetrokken uit beton, heeft een schutkolk lengte van 31,60 meter en een doorvaartbreedte van 6,30 meter. Sedert 1991 worden de deuren van het buitensluishoofd hydraulisch bediend. De snel wisselende waterstanden op de rivier, veroorzaakt door de scheepvaart, maakten de handbediening niet zonder risico.

De woningen

In het kader van de werken aan het Merwedekanaal werden in totaal vijf grotere en kleinere woningen voor het brug- en sluispersoneel gebouwd.

90 Gorinchem, woningen voorsluis- en brugpersoneel.

Plattegronden.

Schaal 1:300. Getekend door B.H.J.N. Kooij in 1991 naar tekeningen uit 1891, horend bij estek nr. 189.

In de woningen, die in 1892 werden opgeleverd, zijn de verschillende functies der vertrekken aangegeven, zoals in het bestek staat aangeduid.

91 Woning voor brug- en sluispersoneel bij de Grote Merwedesluis (foto RDMZ, 1985).

Hiervan resteren er nog vier - de sluiswachterswoning bij de Grote Merwedesluis bestaat niet meer -, die echter tamelijk ingrijpend verbouwd zijn. Zij hebben alle een kelder, een begangegrond- en een zolderverdieping. Alle zijn uit hetzelfde materiaal opgetrokken, namelijk uit hardgrauwe baksteen (formaat $22 \times 10,8 \times 5,4$ cm). De sierende onderdelen in het metselwerk en de ontlastingsbogen zijn in gemengde steensoorten aangebracht zoals cementsteen, appelbloesem, blauwe gesmoorde en Friese gele steen, gedeeltelijk in gekleurde specie. Banden, hoekblokken, dekplaten, kozijnomlijstingen en tandlijsten zijn van cementsteen. De oorspronkelijke dakbedekking, nog terug te vinden op de woning aan de Nieuwe Wolpherensedijk 2-4-6, bij de Grote Merwedesluis, bestond uit blauwe Echtse kruispannen. Het deel van de woning, bestemd voor de brugwachter, was groter dan dat voor de knecht: de brugwachter had de beschikking over twee kamers en een keuken op de begane grond met een alkoof onder de trap. De knechtenwoning had een kamer en een keuken en ook een alkoof onder de trap. In de keukens stonden fornuizen van 80×50 cm van gegoten ijzeren platen.

De woningen en overige gebouwen aan de Lingehaven zijn bijna alle bij de renovatie opnieuw opgetrokken, met uitzondering van de neo-rennaissance brug- en sluiswachterswoning aan het Eind 3 II, bij de Peterbrug. Het huis werd in 1910 gebouwd ter plaatse van een oudere brugwachterswoning. Het materiaal was dezelfde hardgrauwe baksteen als bij de overige woningen. De sierende onderdelen als banden, dekstenen en de jaartalsteen 1910 werden in beton uitgevoerd. Het dak werd met rode Hollandse pannen gedekt. Zowel de begane grond als de eerste verdieping hadden een keuken en een woonkamer, in het midden door een gang van elkaar gescheiden. Op de zolder onder de kap waren twee slaapkamers en twee droogzolders afgetimmerd. Uitwendig verkeert de woning in ongewijzigde staat.

De bruggen

Van de oude bruggen zijn alleen de draaibrug over het Merwedekanaal bij de Haarweg onder Arkel en een dubbele basculebrug over de Grote Merwedesluis overgebleven.

De Haarwegbrug is een gelijkarmige ijzeren draaibrug met stenen landhoofden en middenpijler, die draait om een stalen loodrechte spil. De lengte bedraagt ca 35 m, de breedte 3,50 m en de doorvaartwijdte per opening is 14,00 m. De onderbouw bestaat uit twee landhoofden met vleugelwanden en een draaijler van metselwerk. De brug zelf bestaat uit twee hoofdliggers, die tevens als leuningen dienst doen en uit dwars- en langsdragers. Zij had oorspronkelijk twee dekken. De hoofdliggers zijn

dubbel vakwerk van geklonken plaat- en hoekijzer. De hoofddwarsdragers brengen het gewicht van de beweegbare bovenbouw over op een zware stalen plaat die aan het spildeksel is opgehangen (Bestek 186; Kemper, 64 e.v.). De brug is identiek

92 Haarbrug (foto RDMZ, 1991)

93 Basculebrug bij Merwededijk (foto RDMZ, 1985).

aan de draaibruggen over het Merwedekanaal tussen Vianen en Arkel (Vijfheerenlanden, 43).

94 Kwadrantkast van de basculebrug (foto RDMZ, 1985).

De dubbele basculebrug overspant een breedte van 12 meter en is 5,50 meter breed. De brug bestaat uit twee beweegbare delen, de basculen, twee vaste delen over de kelders boven de staarteinden der basculen en vier windwerken, waarop voorheen lantaarns stonden. De kwadrantkasten zijn uitgevoerd in gietijzer en plaatstaal. De basculen liggen vrijwel horizontaal. Iedere bascule bestaat uit vijf hoofdliggers, onderling door een voor- en achterbalk verbonden, twee tussenkoppelingen, een ballastbak tevens broekbak en windkruisen, alles van geklonken plaat- en hoekijzer. Het vaste deel van de brug bestaat uit acht liggers van plaat- en hoekijzer. In gesloten stand steunt het achtereind van elke bascule tegen de onderkant van de vaste liggers. Om de kelders droog te houden is een handpomp aangebracht. De ijzeren brugleuningen zijn uit de bouwtijd (Bestekken 86 en 179; Kemper 69 e.v.).

De bemaling van de polder streefkerk

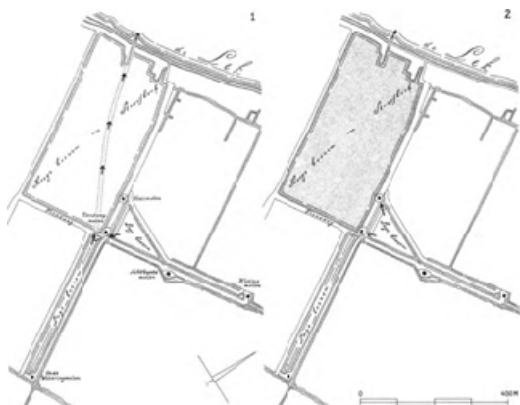
Literatuur

Informacie, 552; Langeveld, L.A. en C.A. Verhey, *Statistieke opgave en beschrijving van de Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe*, Rotterdam 1893; Teixeira IV (II), 186-187; Visser, H.A., 'De polder Streefkerk en zijn molens', in: *Alblasserwaard en Vijfheerenlanden, Jaarboek 1986*, Utrecht 1985, 69-75

De polder Streefkerk vormt met het deel Kortenbroek een administratieve eenheid. De omgrenzing van de polder is in het noorden door de Lekdijk, aan de oostkant door de Ammerse kade, aan de zuidkant door de Grote of Achterwaterschap van de Overwaard en aan de westkant door de Zijdeweg. Het grootste noordelijke deel Streefkerk was een van de polders in de Alblasserwaard, die rechtstreeks op de rivier de Lek uitmaalden. In 1981 werd de bemaling van Streefkerk binnenwaards gebracht op de boezem van de Overwaard. Kortenbroek werd altijd al op de Overwaard bemalen.

Aanvankelijk zal de polder op natuurlijke wijze door sluizen in de dijk op de Lek afgewaterd hebben. Later wordt de afwatering via molens geregeld. In 1514 is er in ieder geval al sprake van vier molens en twee sluizen (Informacie, 552). In of vlak na 1589 werd overgegaan tot de aanleg van een lage boezem, een terrein waarop het polderwater tijdelijk kon worden opgeslagen als het water in de rivier te hoog stond. Een belangrijke wijziging vond in 1664 plaats. De boezem had een te geringe afmeting. Tussen molen en sluis was hij niet meer dan een brede wetering. Deze toestand bleek voor de polder Streefkerk onvoldoende te zijn, zodat men genoodzaakt was maatregelen te nemen. De bestaande molens werden afgebroken en de vier sluisjes in de Lekdijk werden gedicht. Aan het benedeneind van de polder werd een nieuwe sluis gebouwd. Bovendien werd een ruime voorboezem aangelegd en er werden drie molens gebouwd, die het water op de voorboezem uitsloegen, vanwaaruit het door de nieuwe sluis in de Lek geloosd werd (Langeveld, 44).

In het begin van de 18de eeuw was de bemaling twee hoog reeds aanwezig. In 1706 bestond die uit één boven- en drie ondermolens (Teixeira IV (II), 186).

95 De waterbeheersing van de polder Streefkerk omstreeks 1825.

Bemalingssituatie bij laag (1) en hoog (2) water.

Schaal 1:10.000. Tekening naar kadastrale minuut van omstreeks 1825 door T. Brouwer, 1990.

Bij lage rivierstand werd het water door de drie ondermolens uitgemaal op de lage boezem, die zijn water via de sluis in de Tiendweg door de hoge boezem en de hoge boezemsluis in de rivierdijk op de Lek loosde (tek. 1). Rees het rivierwater tot boven het peil waartegen de molens konden malen, dan moesten de bovenmolens als tweede trap worden ingeschakeld. De hoge en lage boezem werden dan van elkaar gescheiden door sluiting van de sluis in de Tiendweg. Het water werd tijdelijk in de hoge boezem opgeslagen en van daaruit op de rivier geloosd (tek. 2).

96 Oude Wetering molen, Streefkerk (foto RDMZ, 1990).

In 1716 was dat aantal al vermeerderd tot twee boven- en drie ondermolens.

In het midden van de 18de eeuw was de situatie als volgt: aan de zuidelijke lage boezem stond één van de ondermolens, de Oude Weteringmolen. Aan de oostelijke lage boezem stonden op korte afstand van elkaar de twee andere ondermolens: de Achtkante molen (west) en de Kleine molen (oost). Het westelijk deel van die boezem was driehoekvormig verwijd.

De bovenmolens stonden aan de Tiendweg (de Tiendwegmolen) en aan de noordostrand van de hoge boezem (de Sluismolen) (Teixeira IV (II), 187). Bij een wat lage stand van de rivier maalden de ondermolens het polderwater uit op de lage boezem. Deze loosde zijn water via een sluis in de Tiendweg uit 1779, door de hoge boezem, via de sluis in de rivierdijk op de Lek (situatie 1). Rees het rivierwater tot boven het peil waartegen de (onder)molens konden malen, dan moesten de bovenmolens als tweede trap worden ingeschakeld. De sluis in de Tiendweg tussen de lage en de hoge boezem werd dan gesloten en het water kwam in de hoge boezem terecht, van waaruit het weer door de sluis op de rivier geloosd kon worden (situatie 2). Liep de waterstand van de Lek, als gevolg van storm of teveel smeltwater uit de bovenloop van de Rijn, hoger op dan de hoogst toelaatbare stand van de hoge boezem van het waterschap de Overwaard of de polder Streefkerk, dan moesten de molens worden stilgezet.

Dit geschiedde om te voorkomen, dat schade aan de boezemkaden zou ontstaan als gevolg van het overlopen van de tot de rand volgemaalen boezems. Zakte de waterstand in de rivier, dan konden de sluizen weer worden geopend, de boezems weer gedeeltelijk leegstromen en de molens weer in bedrijf gesteld worden. Ook de lage boezem tussen de onder- en bovenmolens raakte wel eens vol, als door de ondermolens gedurende langere tijd meer water werd opgemalen dan de bovenmolens konden verwerken. Dan moesten de ondermolens tijdelijk stoppen tot het peil weer was gezakt. Indien het peil van de rivier extreem laag was, kon de polder ook rechtstreeks op de rivier afwateren via twee in 1764 aangelegde wachtsluisjes tussen de polder en de lage boezem en het wachtsluisje uit 1779 in de hoge boezem.

Teneinde de capaciteit van de bovenmolens te vergroten, zijn zij in de vorige eeuw ‘gerezen’. De Sluismolen werd bijvoorbeeld in 1877 op een één meter hogere stenen voet gezet. Wellicht hield dit onder andere verband met het feit, dat de gemiddelde rivierstand in de loop van de tijd geleidelijk aan was gestegen.

97 Achtkante en Kleine molen te Streefkerk (foto RDMZ, 1990).

De Broekmolen, die ongeveer 1,8 km ten zuiden van Streefkerk staat, bemaalde vanouds het polderdeel Kortenbroek op de lage boezem van de Overwaard. Deze lage boezem werd op zijn beurt weer met acht grote molens van het Kinderdijkcomplex op de Lek afgemalen.

Deze situatie met boven- en ondermolens, hoge en lage boezem, kaden en sluizen is tot aan de mechanisatie van de bemaling van Streefkerk in 1952 zo gebleven. In dat jaar werd de windbemaling buiten bedrijf gesteld en vervangen door een elektrisch gemaal, dat ten oosten van het dorp aan de Nieuwe Veer 33 werd geplaatst. De boezems en de omringende kaden waren nu niet meer nodig en werden derhalve door de polder verkocht aan particulieren. Zij groeven de kaden af en het land van de hoge en de lage boezem werd tot grasland gemaakt. De uitwateringssluizen in de Lekdijk werd gedicht. De molens werden niet afgebroken, maar zij stonden, door het verdwijnen van de waterstaatkundige infrastructuur als vissen op het droge, konden niet meer functioneren en werden daarom maar als woningen verhuurd.

In 1962 brandde de Hoge Tiendwegmolen af, hetgeen wederom een verarming van het totaalbeeld betekende. De eigenaresse ‘Stichting tot instandhouding van molens in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden’ was niet in staat de benodigde gelden voor restauratie bijeen te brengen: de resten werden gesloopt. Het tij keerde echter, want in 1970 kon begonnen worden met de restauratie van de Achtkante molen. De restauratie van de tweede Streefkerkse molen, de Oude Weteringmolen kwam in 1975 gereed en die van de Kleine Tiendwegmolen in 1978. Als laatste zou de Sluismolen aan de beurt komen. Voordat men kon beginnen, brandde in juni 1979 de molen af en moest gesloopt worden.

Het belang van het Streefkerkse complex ligt niet alleen in de aanwezigheid van drie (van de vijf) molens, maar bovenal, juist door de aanwezigheid van enkele kaden, boezems, bruggetjes en sluisjes, in de structuur van een waterbouwkundige eenheid uit voorbije tijden.

Openbare gebouwen

Onder openbare gebouwen worden gebouwen verstaan voor het bestuur van het land, gewest of de gemeente, voor de rechtspraak en voor overheids- en semi-overheidsdiensten. Zo kunnen raad- en rechthuizen, de hoogheemraadschaps- en waterschapshuizen, tolhuizen, politiebureaus, postkantoren en bankgebouwen tot deze categorie gerekend worden. Doelen en waaggebouwen hebben eveneens een openbare functie en worden derhalve in dit deel besproken.

Door hun verschillende functies zijn de openbare gebouwen typologisch niet onder één noemer te vangen. Hieraanvolgend worden de openbare gebouwen per groep besproken.

Archivalia

ARA, Archief Binnenlandsche Zaken, Afd. Kunsten en Wetenschappen, 1875-1918, inv. nr. 1172, Waardhuis Overwaard; Archief van het Hoogheemraadschap De Alblasserwaard (bewaarplaats: Hoogheemraadschap De Alblasserwaard en De Vijfheerenlanden te Gorinchem); Archief van het voormalig waterschap De Nederwaard (bewaarplaats: Hoogheemraadschap De Alblasserwaard en De Vijfheerenlanden te Gorinchem); Archief van het voormalig waterschap De Overwaard (bewaarplaats: Hoogheemraadschap De Alblasserwaard en De Vijfheerenlanden te Gorinchem); Archieven RDMZ: Raadhuis te Ameide, dossiers 1950-1964, 1979; Doelengebouw te Gorinchem: dossiers 1954-1969, 1971-1972; Tolhuis (Tolkazerne): dossiers 1919-1952, 1980-1985, 1986-; Gemeenlandshuis van de Overwaard: dossiers, 1943, 1979, 1980-; Archief van de gemeente Gorinchem.

Literatuur

Aa, A.J. van der, deel IV, E-G, (1843); *Beschrijving van de heerlijkheid Alblasserdam [...] door Leonardus Gerardus Herfst*, manuscript uit 1817, bewerkt door G. Ouweneel, Alblasserdam 1990; Beuzekom, B. van, 'De Gorcumse schutterijen en hun doelen', in *Alblasserwaard en Vijfheerenlanden*, Jaarboek 1985, Utrecht 1984, 58-67; Boersma; Bos, W., *Sliedrecht een dorp van wereldvermaardheid*, Zaltbommel 1969; *Bouwkundig Weekblad*, 41e jrg. (1920), 17-18, 62, 68, 73-81; Idem, 44e jrg. (1923), 299-301; Busch, A.J., 'De Lingewacht', in de *Gorcumse Courant*, 11 december 1975; Emck 1929; Van Goch; Van der Graaf; Henderikx; Historische stedenatlas; Jong, D.J. de, *Gemeentehuizen van Hardinxveld en Giessendam*, Hardinxveld-Giessendam 1988; Kramer, W., 'Tolhuis te Gorinchem', *Monumenten*, 1987, jrg. 8, nr. 4, 9-20; Labouchere; Loeven, D., 'De oude Schutters-doele te Gorinchem', in: *Bouwkundige Bijdragen* 1863, 22-34; Plas, A. van der, *Zevenhonderd jaar 'Dam', 1281-1981*, Hardinxveld-Giessendam 1981; Rosenberg, P.T.E.E., 'Doelengebouwen en doelenterreinen in de Hollandse steden' in: *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad*, tent. catalogus onder redactie van M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm, Zwolle 1988, 54-73, 339-340; Schakel; Tegenwoordige Staat,

Holland II, 270, 282-283; Teixeira IV (I); Telders, A., *De Oude Doelen in zijn vroegere luister hersteld!*, z.p. 1968.

De raad- en rechthuizen

Het gebouw waar het dagelijkse bestuur van een stad zetelt wordt gewoonlijk aangeduid als 'raadhuis' of 'stadhuis'. De eerste benaming is afgeleid van het college dat tot de Franse tijd met vroedschap of (oud)raad wordt aangeduid, een in bestuurlijke aangelegenheden adviserende vergadering.

Een dorpsbestuur kwam bijeen in het rechthuis. Deze naam herinnert aan een van de belangrijkste taken van het lokale bestuur: de rechtspraak. Tot de Franse tijd waren schout en schepenen bevoegd om recht te spreken in civiele zaken, alsmede over kleine strafrechtelijke vergrijpen, waarop een lage boete stond. Na de Franse tijd kwam de term 'gemeentehuis' in zwang.

Recht- en raadhuizen komen beide voor in het gebied. In de drie steden Ameide, Gorinchem en Nieuwpoort is er sprake van een 'stadhuis'.

Rechthuizen

98 Schilderij met Arithmetica/Geometrica uit 1697, de Handel en de Bouwkunst symboliserend in het Nieuwpoortse stadhuis/waaggebouw (foto RDMZ, 1992).

De bijeenkomsten van schout en schepenen werden in bijna ieder dorp in de Alblasserwaard gehouden in een gebouw, dat oorspronkelijk voor andere doeleinden was gebouwd, zoals het huis van de heer of de schout. Dat was het geval in de dorpen Giessendam aan de Buitendams en in Hardinxveld. In het laatste geval bewoonde de schout een pand dat over de sluis op de Dam gebouwd was en dat in feite het gemeenlandshuis van de Overwaard was (zie hierna). In dit huis was een kamer afgezonderd voor zaken van het plaatselijk bestuur (De Jong, 16).

In Noordeloos werd in 1561 de schepenenbank gehouden 'op ten Huyse van Noordeloos in de grote camér'. Nadat het kasteel in 1570 was afgebrand, hield men de rechte dagen voortaan in een van de herbergen van het dorp (Schakel, 53). Meestal werd namelijk in de dorpen in een herberg tot dat doel een vertrek als 'regtkamer' gehuurd.

In Goudriaan werd vanaf 1857 een raadkamer gehuurd in het plaatselijk logement, een herberg die aan het begin van het dorp gelegen was. Het gebouw is nog steeds een café en heet nog steeds 'Het Raadhuis' (Van der Graaf, 341).

In Ottoland was de opkamer van de vroeg 17de-eeuwse boerderij A 33 als rechthuis in gebruik. Ook in Hofwegen bevond de rechtekamer zich in een (inmiddels afgebrande) boerderij. De Wijngaardense rechtekamer, opgenomen in een huis rechts naast de kerk, is nu de zetel van de oudheidkundige vereniging 'De Binnenwaard'.

Zelfs ver na de Franse tijd bleef de gewoonte van het houden van raadsvergaderingen in een herberg bestaan: in Alblasserdam bijvoorbeeld werd in 1845 de 'Regtkamer' gehuurd in het huis van de kastelein Adrianus Pijl om te worden

ingericht als raadkamer van het gemeentebestuur (Boersma, 426). In Giessendam vergaderde 'de gemeente Giessendam en Giessenoude- kerk' in 1844 voor f 80,-- per jaar in een gehuurde kamer in de herberg 'De Zwaan' (De Jong, 5-6). Dat lijkt een hoog bedrag vergeleken bij wat in Noordeloos aan huur betaald moest worden: daar bedroeg de huur van de raadkamer in het pand op de hoek Botersloot/Noordzijde in 1879 f 30,-- per jaar, f 5,-- meer dan in 1861 (Schakel, 337).

Raad- en gemeentehuizen

De drie stadjes Ameide, Gorinchem en Nieuwpoort hadden sinds de Middeleeuwen ieder een eigen stad- of raadhuis, waarin vertrekken waren ondergebracht als de raadzaal, de burgemeesterskamer, een secretarie en een of meer cachots. Pas in de 19de eeuw - in 1851 werd de Gemeentewet van kracht - kregen de verschillende dorpen een eigen gemeentehuis in plaats van het tot dan toe gebruikte rechthuis of rechtkamer.

In Ameide was tot 1959 niet de gemeente eigenaresse van het stadhuis, zoals overal elders, maar de ambachtsheer.

In grote lijnen is de ligging, de vorm, opbouw en indeling van de drie oude

99 De achtergevel van het raadhuis te Ameide (foto RDMZ, 1968).

stadhuizen vergelijkbaar. Alle liggen zij midden in de stad op een centraal, goed bereikbaar punt. Zij zijn alle vrijstaand en hebben een rechthoekige plattegrond. De belangrijkste vertrekken waren op de hoofdverdieping ondergebracht. De onderverdieping bevatte een of meer cachots. Dat laat trouwens onverlet dat ook op andere plaatsen in het stadhuis gevangenen opgeborgen konden worden: in Nieuwpoort bevonden zich op de begane grond naast de vestibule nog twee cachots en in Ameide is nog steeds op de zolder een gevangenhok aanwezig. Alle stadhuizen waren van een toren met luidklok voorzien.

Samenhangend met de grootte van de stad en het aantal functies dat in het stadhuis ondergebracht diende te worden, is het stadhuis eenvoudig of gecompliceerd van type. Het stadhuisje van Ameide uit 1644 is van een vrij simpel type, dat al in de Middeleeuwen voorkomt en tot ver in de 17de eeuw zo wordt gebouwd, namelijk een vrijstaand rechthoekig gebouw met een onderhuis, een bel-étage en een kapverdieping tussen trapgevels. Tegen de lange gevel bevindt zich een bordestrap van enkele treden. De indeling van de inwendige ruimte is eveneens eenvoudig en overzichtelijk: de onderverdieping deed dienst als gevangenis, waag en later als brandspuithuis en opslagruimte. Op de hoofdverdieping vonden de vergaderingen plaats.

Het oudste gedeelte van het voormalige Gorinchemse stadhuis volgde ook dit schema. De kern van het middeleeuwse stadhuis bestond uit een 15de-eeuws, vrijstaand, hoog opgaand, rechthoekig blok waarin een overwelfd onderhuis en een hoofdverdieping waren opgenomen. Aan de linkerzijde stond de stadhuistoren. Tegen de lange gevel aan de voorzijde was een hoge dubbele trap.

Het niet bekend of het 16de-eeuwse stadhuis van Nieuwpoort ook tot het 'basistype' heeft behoord. Dat er een stadhuis gestaan heeft in de onmiddellijke nabijheid van het huidige gebouw is zeker. Jacob van Deventer geeft het op zijn kaarten uit omstreeks 1560 aan. Over de vorm blijft hij onduidelijk: men zou uit de tekening kunnen afleiden dat het een gebouw betreft met de nokrichting evenwijdig aan de Lekdijk (Historische stedenatlas, 29).

Het eenvoudige type stadhuis kon naar believen vergroot en verfraaid worden door bijvoorbeeld het aanbrengen van siertopgevels aan voor- en zijkant (Ameide) en het aanbouwen van een of meer vleugels. Zo vond in Gorinchem

100 Het voormalige stadhuis te Nieuwpoort met de inundatiesluis (foto RDMZ, 1974).

aan het eind van de 16de eeuw een grote verbouwing plaats, waarbij de dubbele trap aan de voorzijde door een secretarie met galerij vervangen werd. Aan de zuidzijde werd een vleugel aangebouwd, waarin onder andere de vroedschapskamer en de waag werden opgenomen. Hiermee kwam de toren vrijwel in het midden van het gebouw te staan.

Het laat 17de-eeuwse stadhuis van Nieuwpoort, modern als het gebouw voor zijn tijd en in deze streek was, bevat ook elementen die wij bij de middeleeuwse stadhuizen zagen zoals de bordestrap van enige treden voor de entree, het torentje met de luidklok en de cachots in de onderverdieping. De waag, van ouds al onderdeel van het stadhuis, werd niet zoals bij Ameide en Gorinchem in het stadhuis opgenomen, maar werd aan de achterzijde aangebouwd. In de zaal op de begane grond van het gebouw bevond zich de burgemeesterskamer van waaruit de waag toegankelijk was. Daarboven bevonden zich de rechtkamer en de secretarie.

101 De voorgevel van het middeleeuwse stadhuis te Gorinchem, J. van der Ulft (1627-1688) (coll. Frits Lugt, Parijs).

Stilistisch kan over de stadhuizen het volgende worden opgemerkt. Voor zover uit een 17de-eeuwse afbeelding kan worden opgemaakt, was de in 1591 aan het Gorcumse stadhuis gebouwde secretarie uitgevoerd in renaissance-stijl, waarvan de natuurstenen galerij op zuilen met kapitelen een zeer duidelijke uitingsvorm is. De kleine erker aan de rechterkant vertoont eveneens decoratieve renaissance-vormen.

In Ameide is de decoratie aan het bakstenen gebouw een bescheiden classicisme. De vensters van de voorgevel zijn met driehoekige frontons getooid. Eenzelfde detaillering met frontons boven de vensters vindt men aan het Overwaardhuis te Kinderdijk dat in hetzelfde jaar met een representatief deel werd uitgebreid (zie hierna). In het midden van de voorgevel van het Ameidese stadhuis is boven de ingang een baksteenreliëf aangebracht met gestileerde lelies en gebeeldhouwde wapens van de ambachtsheer Van Brederode, bekroond door een segmentvormig fronton.

Stilistisch is het Nieuwpoortse stadhuis uit 1697 als een gaaf voorbeeld van de vlakke classicistische baksteenbouw te karakteriseren. In vorm, materiaal en verhoudingen volgt het gebouw deze in het westen van Nederland gangbare sobere bouwstijl van het eind van de 17de eeuw.

102 Het voormalige raadhuis en het kantogerecht aan de Kerkbuurt 99 te Sliedrecht (foto RDMZ, 1991).

In de 18de eeuw zijn geen raadhuisen in de Alblasserwaard gebouwd. Dat vond wel weer plaats in de loop van de 19de eeuw.

De klassicistische vormen werden, wegens het voornamen voorkomen, in de 19de eeuw als zeer gepast beschouwd voor openbare gebouwen. Zelfs in een betrekkelijk kleine gemeente als Sliedrecht werd deze stijl in de 19de eeuw toegepast aan het raadhuis (1853) en bij het daarnaast liggende kantongerecht van J.F. Metzelaar uit 1885, het laatstgenoemde overigens ook met eclectische trekken. Het aanzienlijke middeleeuwse stadhuis van Gorinchem, tenslotte als weinig doelmatig ervaren door de verschillende aanbouwen en de daarmee samenhangende verschillende niveaus, werd in 1859 afgebroken en door een modern, geheel symmetrisch opgezet en ingedeeld, neoklassicistisch gebouw vervangen.

De raadhuisjes in de dorpen verschilden in stilistisch opzicht weinig van de woonhuizen. Het raadhuis van Groot-Ammers dat tussen 1886 en 1887 gebouwd werd aan de Kerkstraat laat dat zien: een pand van vier gevelopeningen breed met een geknikte kap. De hoeken van de bakstenen voorgevel zijn met gestucte hoekblokken versierd. Niets anders dan een huis van een notabele in die tijd.

In de 20ste eeuw werd in Sliedrecht door ir. G. Friedhoff en ir. J.H. Plantenga een nieuw gemeentehuis gebouwd volgens traditionele opvattingen in vorm en materiaalgebruik. Het strikt symmetrisch uitgevoerde gebouw ligt precies in de as van de Kerkstraat en sluit een daarvoor gelegen plein af. Het raadhuis is uit baksteen opgetrokken en de daken zijn met dakpannen gedekt. De plint is in een donkerder steen met geteerde baksteenbanden uitgevoerd, waardoor een stevigheid en een hechtheid wordt gesuggereerd, die mét het materiaalgebruik toentertijd als symbolisch voor de status van een ‘landelijk’ raadhuis beschouwd werden. Representatie en waardigheid werden in het inwendige vooral door de aankleding van de raadzaal gevisualiseerd. Hoewel het oorspronkelijke meubilair inmiddels vervangen is, zijn de lambrizeringen, de deuren met beeldsnijwerk en de bespanningen nog steeds in situ.

Stadhuis te Ameide

Het vrijstaande stadhuisje van Ameide op de Dam dateert, getuige een gevelsteen, van 1644. Het is in de loop van de tijd betrekkelijk weinig veranderd. De Tegenwoordige Staat beschrijft in 1749 een situatie die nog steeds herkenbaar aanwezig is: ‘Ameide heeft ook een Raadhuis, naar het welk men ter wederzijde met

trappen van de Puie ingaat. Uit het Dak rijst een agtkant koepeltorentje’
(Tegenwoordige Staat, Holland IV, 532).

103 Het raadhuis te Ameide vóór restauratie (foto RDMZ, 1937).

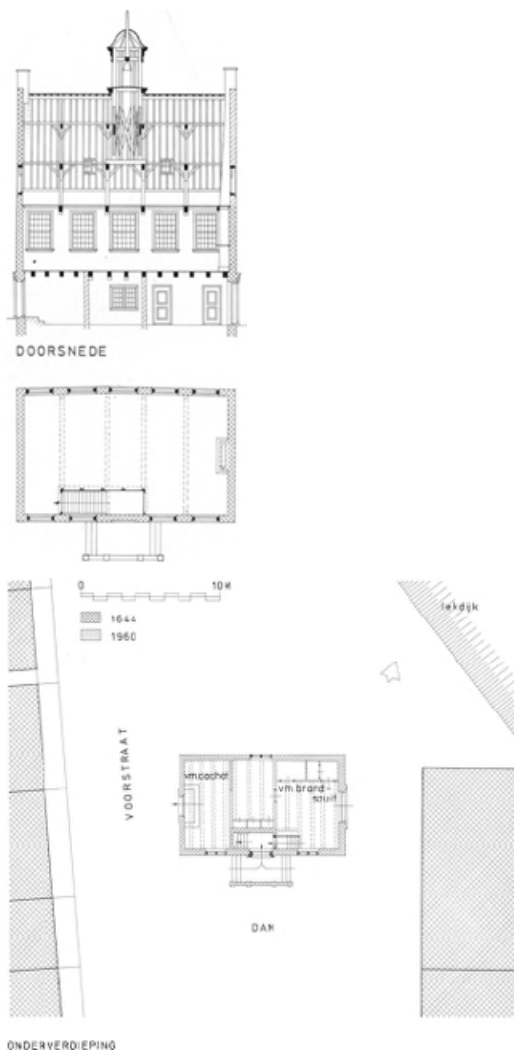
104 Raadhuis te Ameide (foto RDMZ, 1962).

Over de geschiedenis van het gebouw is maar weinig bekend. In 1877 werd er op last van de toenmalige ambachtsheer Van Stolk uit Rotterdam een onderzoek ingesteld naar de technische staat van het torentje, aangezien dat onstabiel was. Volgens de onderzoeker werd dat veroorzaakt omdat bij de bouw geen kruisschoren waren aangebracht. Het lijkt waarschijnlijk, gezien een rapport van vlak voor de restauratie eind jaren vijftig waarin melding gemaakt wordt van kruisschoren, dat zulks in 1877 alsnog is gebeurd.

In 1950 kwam het plan op het stadhuis te restaureren met instemming van de eigenaar, ambachtsheer J. van Stolk. Hij verhuurde het gebouw aan de gemeente. Pas toen de ambachtsheer in 1959 het stadhuis aan de gemeente Ameide geschonken had, kwam de restauratie van de grond. Zij werd uitgevoerd door het bureau G. en ir. T. van Hoogevest te Amersfoort. Op 15 december van dat jaar kon begonnen worden met als aannemer L. Woudenberg en Zn te Ameide. Op 22 februari 1961 werd het gebouw weer in gebruik genomen.

Bij de nogal ingrijpende restauratie, ingegeven door de technische staat van het gebouw enerzijds en de toenmalig heersende restauratieopvattingen anderzijds, is in het inwendige de oorspronkelijk grenen moer- en kinderbinten balklaag boven de hoofdverdieping door eikehout vervangen. Ook de kaspanten en het torentje zijn in eiken vernieuwd. De houtconstructie was sterk aangetast door houtworm en boktor.

De indeling van onder- en hoofdverdieping werd gewijzigd. In de onderverdieping is nu een tussenmuur aangebracht. De (19de-eeuwse?) tussenwanden op de hoofdverdieping werden geamoveerd, zodat er één grote ruimte ontstond. De rechterzijingang naar de onderverdieping, in de 19de eeuw verbreed om toegang te kunnen bieden aan de brandspuit, werd weer op de oude breedte en in de oude vorm teruggebracht. Tevens maakte men van de gelegenheid gebruik om de raamindeling te wijzigen: de 19de-eeuwse achtruitsramen maakten plaats voor ramen met een kleine roedeverdeling naar 18de-eeuws model. Het metselwerk van de rechtersijde is vernieuwd.

105 Ameide, Raadhuis. Lengtedoorsnede en plattegronden van onder- en hoofdverdieping. Schaal 1:300. Tekeningen naar opmetingen van architectenbureau G. en ir. T. van Hoogevest te Amersfoort (z.j.), bewerkt door J.J. Jehee, 1991.

Stadhuis te Gorinchem

De oudste vermelding van een stadhuis in de Alblasserwaard betreft dat van de stad Gorinchem. Vóór 1437 lag het stadhuis in de Hoogstraat, tegenover de Arkelstraat. In dat jaar is het verplaatst naar de Markt, waar al een vleeshuis en een lakenhal stonden. Op die plaats werd het stadhuis gezet.

Het nieuwe stadhuis had een overwelfde begane grond. De lakenhal en het vleeshuis werden daar opgenomen. Het vleeshuis zou daar zelfs tot 1837 blijven. Op de verdieping bevonden zich de vierschaar en schepenkamer. Aan

106 Het middeleeuwse stadhuis van Gorinchem, zoals afgebeeld op het portret van weesmoeder Hilleke de Roy uit 1586. Detail van schilderij in het voormalige Burgerweeshuis: aan de Molenstraat te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

de linkerkant stond een toren en aan de voorzijde had het stadhuis een bordes. In deze toestand staat het afgebeeld op een portret van weesmoeder Hilleke de Roy uit 1586 dat in het voormalige Burgerweeshuis aan de Molenstraat 15 bewaard wordt.

In de loop van de tijd vonden verscheidene aan- en verbouwingen plaats en veranderde de functie van de vertrekken. Op de plaats van het bordes met de dubbele trap aan de voorzijde kwam in 1591 een secretarie tot stand, die rustte op een open ‘verwulfsel’ van drie bogen op vier natuurstenen zuilen. In 1593 werd aan de zuidkant van het stadhuis een nieuwe vleugel aangebouwd, waarin op de begane grond de waag werd opgenomen en op de verdieping vertrekken kwamen voor de vroedschap en een muziekkamer. De toren kwam zo bijna in het midden te staan. Rechts van de secretarie kwam een uitgebouwde arkel met een spits dakje, die als roepstoel dienst deed. Een eenheid in gevelbehandeling verkreeg men door de daknok gelijk te houden en door het aanbrengen van een forse kroonlijst met beeldhouwde consoles. Aldus was een zeer monumentaal complex ontstaan, met hoofdzakelijk renaissance karaktertrekken.

Aan de noordzijde van het complex stond een laag huisje dat in 1565 aan de stad geschonken was. Labouchere veronderstelt dat dit aanvankelijk als stadswijnkelder dienst deed. Anderen houden het erop dat die kelder zich onder de beganegrondse hal bevond (Labouchere, 61; Van Goch 71).

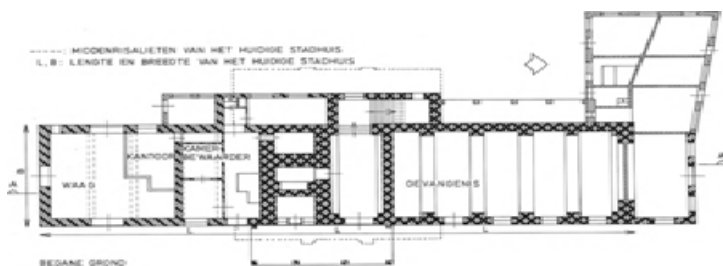

107 Het middeleeuwse stadhuis te Gorinchem, gewassen pentekening, 132 × 200 mm. door Jan de Beijer, 10 Aug. 1750 (coll. RPK, inv. nr.: A 4152).

Over verbouwingen in de 17de eeuw is alleen bekend dat de secretarie in de jaren 1696-1697 hersteld moest worden, aangezien het gewelf was ingestort.

In en omstreeks 1750 tekenden Jan de Beijer en Cornelis Pronk van vrijwel hetzelfde standpunt het stadhuis aan de voorzijde (coll. RPK, inv. nr. A 4152 en inv. nr. A 2904). De ongelijke plaatsing der vensters van het deel voor en na de toren met achtkante spits wijst al op de verschillende bouwperiodes. De secretarie onder schilddak op de galerij met vier natuurstenen zuilen bevindt zich in het midden. Aan de rechterkant eindigt het oudste deel van het stadhuis nog tegen een trapgevel. Geheel rechts is nog een deel van de trapgevel van het stadswijnhuis (?) zichtbaar.

In 1783 onderging de secretarie een vernieuwing. Zij werd met een halve verdieping verhoogd en door een fronton met het stadswapen bekroond. De erker aan de rechterkant werd hoogstwaarschijnlijk bij die gelegenheid afgebroken (Labouchere, 61-62). Van verdere verbouwingen die hebben plaats gevonden, zoals het veranderen van de vensters en het wijzigen van de trapgevel aan de rechterkant, zijn geen data bekend.

Voordat het gebouw in het begin van 1859 werd gesloopt, is het opgemeten en is er een maquette van gemaakt, waarop in vergelijking met de tekeningen van De Beijer en Pronk enige verschillen te constateren vallen. Afgezien van de verbouwing van de secretarie en het ontbreken van de erker valt op dat het aantal dakkapellen sterk is afgenomen en dat de vensters zijn gemoderniseerd: de kruiskozijnen zijn door roederamen vervangen. De trapgevel aan de rechterkant is door een dakschild vervangen. De maquette staat afgebeeld bij Labouchere (Labouchere, 54 en 55). De huidige verblijfplaats ervan is onbekend.

Hoe het middeleeuwse gebouw voor de afbraak was ingedeeld staat beschreven bij Van der Aa (deel E-G, 675-676). Ook valt dit op te maken uit de genoemde opmeting (inv. nr 363 D 192 B, gemeentearchief Gorinchem). De gegevens zijn in de bijgaande tekening verwerkt.

Het oudste deel bestond uit drie bouwlagen: een in steen overwelfde begane grond, een hoofdverdieping met een enkelvoudige balklaag en een kapverdieping. Links van het midden stond de stadhuisstoren met uurwerk en carillon, bekroond door een steile naaldspits met appel in top. Ook het linkerdeel van het stadhuiscomplex had drie bouwlagen, maar verschilde in niveaus van het rechterstuk. De hoge begane grond waar de waag stond, was links met een samengestelde balklaag overdekt.

Het nieuwe stadhuis

Op 18 juli 1857 werd door de Raad der gemeente Gorinchem een prijsvraag uitgeschreven voor een plan tot 'Amotie van het Oude en het bouwen van een Nieuw Raadhuis'. De aanleiding tot dit besluit werd in eerste aanleg gevormd door de slechte bouwkundige staat van het middeleeuwse gebouw en de onwil dit onpraktisch ingedeelde gebouw weer op te knappen, waar verscheidene instanties waren ondergebracht. Bovendien bestond er de behoefte aan een ruimere lokaliteit: de arrondissementsrechtbank en het kantongerecht zetelden ook in het stadhuis.

In het programma van eisen bij de prijsvraag worden alle gewenste ruimtes voor de gemeente en de beide rechtbanken opgenoemd, die variëren van raaden rechtzalen, vertrekken voor de burgemeester, secretarie, raadscommissies, een waag, een politiebureau en 'arrestkamer' (voor mannen en vrouwen afzonderlijk) tot archiefbewaarplaatsen. Opgemerkt wordt dat de voorkeur gegeven zal worden aan het doelmatigst ingericht gebouw. Geen van de zestien inzenders werd echter een prijs waardig geacht. De commissie die de plannen moest beoordelen, wendde zich tot de Rotterdamse bouwkundige A.W. van Dam, die op haar verzoek een nieuw plan ontwierp, dat de goedkeuring van de

109 Het huidige stadhuis te Gorinchem (foto RDMZ, 1991).

110 De waag achter het stadhuis te Nieuwpoort (foto RDMZ, 1957).

gemeenteraad wel kon wegdragen. Het nieuwe gebouw zou gezet worden op de fundamenteën van het oude en er zou zoveel mogelijk gebruik gemaakt worden van afkomend bouw materiaal. Door de toenmalige gemeente-architect D. Loeven werd op basis van die plannen een bestek en een begroting gemaakt. Op 19 november 1858 werd het bestek door de gemeenteraad vastgesteld, op 24 december 1858 vond de aanbesteding van het werk plaats.

De aannemer was J. Buller, als opzichter fungeerde C.J. Loeven. Tussen 24 december 1858 en 13 januari 1859 werd het oude stadhuis ontruimd. De verschillende diensten werden verspreid door de stad gehuisvest. Zo werd de gemeentewaag tijdelijk ondergebracht in de toren van de Grote kerk. Op 1 oktober 1860 werd het nieuwe stadhuis opgeleverd en onmiddellijk daarna in gebruik genomen (Archief gemeentebestuur Gorinchem, hfdstk. 12 nr. 3 en 4; Van Goch, 73-74).

Op de Grote Markt vóór het stadhuis staat sedert 1898 de Wilhelminafontein. De fontein is gemaakt naar een ontwerp uit 1889 van L. Schütz te Zeist. De fontein zelf bestaat uit een zuil, waarop een vrouw met palmtak en lauwerkrans staat. Zij staat in een bekken, dat wordt gedragen door twee reigers en twee dolfijnen. Vier maskers zijn op de hoeken aangebracht. Dit geheel is uitgevoerd in zink op een voetstuk van kunstgraniet. Het voetstuk staat weer in een vierlobbig uitgeschulpt bassin van cementijzer met kikkers in de spitse hoeken, die hun stralen water spuiten. Dit laatste onderdeel is ontworpen door de Gorcumse bouwkundige J. de Bie. De sokkel van de fontein wordt gevormd door enige hardstenen treden. Op het voetstuk van de fontein staat te lezen: 'KONINGIN WILHELMINA 31 AUGUSTUS 1898'.

Stadhuis en Waag te Nieuwpoort

Het huidige (niet meer als zodanig in gebruik zijnde) stadhuis op de Dam dateert van 1697 en is het ontwerp van ene zich 'architect' noemende Van der Willigh, van wie uitsluitend bekend is dat hij opzichter was van de werken aan

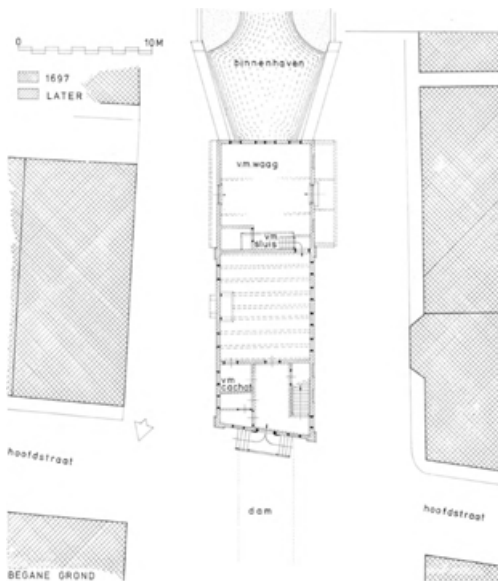
111 Het stadhuis te Nieuwpoort vóór restauratie. De roedeverdeling in de ramen dateert nog van de 19de eeuw. In de rechterzijgevel zitten drie laat 19de-eeuwse getoogde vensters. Het ver overstekende dak bij de waag is nog niet ingekort (foto RDMZ, 1917).

112 Stadhuis te Nieuwpoort (foto RDMZ, 1992).

113 Voormalig stadhuis en waag te Nieuwpoort. Plattegrond met situatie en dwarsdoorsnede. Schaal 1:300. Tekening naar opmeting van E.A. Canneman (1938), bewerkt door J.J. Jehee, 1991.

114 Een der leeuwen met het wapen van Nieuwpoort, afkomstig uit het 16de-eeuwse stadhuis (foto RDMZ, 1991).

de fortificaties van Holland en Westfriesland. Het stadhuis werd gebouwd in plaats van een ouder stadhuis, dat, gecombineerd met een visbank en waag lag aan de noordzijde van de Dam, en dat eerst afgebroken moest worden, voordat het nieuwe gebouwd werd. De zandstenen leeuwen die daarvan afkomstig heten te zijn staan nu in de hal van het stadhuisje opgesteld. Een gevelsteen met het jaartal 1562 (de bouwdatum van het voorgaande stadhuis?) wordt in het museum, dat op de verdieping is ingericht, bewaard. Onder het stadhuis, dat op een overkluizing van de Haven is gebouwd, was een jaar daarvoor, in 1696, een inlaatsluis gebouwd ten behoeve van inundaties in geval van een vijandelijke aanval (zie: Verdedigingswerken).

Ten tijde van Van der Aa (1846) werd de waag al niet meer als zodanig benut. In 1940 werd er in dit deel een brandvrije archiefruimte gemaakt waarmee de binnenruimte in de hoogte in tweeën gedeeld werd. Uwendig had het geen gevolgen voor het gebouw.

Tussen november 1949 en 1950 werd het stadhuis zelf gerestaureerd - over de bouwvalligheid ervan werd in 1922 al met zorg geschreven - op basis van plannen die al in 1938 waren ontwikkeld, maar die wegens het uitbreken van de oorlog niet uitgevoerd konden worden. De architect was D. Visser uit Schoonhoven.

In de rechterzijgevel kregen de vensters van de zaal op de begane grond, die verder in getoogde zesruitsvensters waren gewijzigd, hun oorspronkelijke indeling terug. Ook de ramen in de voorgevel kregen een nieuwe roedeverdeling. De schouw in de zaal op de verdieping werd weer teruggebracht als kopie naar het originele exemplaar op de begane grond.

De raadhuizen te Sliedrecht

115 Trappenhuis in het gemeentehuis te Sliedrecht (foto RDMZ, 1991).

In Sliedrecht kreeg men in het begin van de 19de eeuw behoefte aan meer dan een gehuurde rechtkamer in een herberg. In 1827 werd daartoe een huis tegenover de (latere) Stationsweg aangekocht, dat in 1828 werd betrokken.

Met de groei van de gemeente bleek in 1850 ook dit huis te klein geworden. In 1853 werd daarom aan de Kerkbuurt een nieuw pand gebouwd door aannemer Adrianus van der Lind in een neoklassicistische/eclectische stijl.

Het benedengedeelte deed aanvankelijk dienst als woning voor de burgemeester-secretaris, later was het als politiebureau in gebruik.

In 1905 besloot de gemeenteraad tot de aankoop van grond om een nieuw raadhuis te bouwen. Architect J. Verheul Dzn maakte een ontwerp. Wegens onenigheid binnen de gemeenteraad over de locatie, gingen deze plannen niet door.

Pas december 1918 werd het idee van nieuwbouw weer opgenomen. De plaats was geen probleem meer: men besloot voor het inmiddels aangelegde Dr. Langeveldplein. Er werd een prijsvraag uitgeschreven, waarop 84 inzendingen

116 Het raadhuis te Sliedrecht van G. Friedhoff en J.H. Plantenga (foto RDMZ, 1991).

binnen kwamen. Men koos voor het ontwerp van ir. G. Friedhoff en J.H. Plantenga, ‘Pleinafsluiting I’, wegens de mooie pleinafsluiting van het gebouw met de naar voren gebouwde vleugels, de goede uitdrukking van het karakter van een landelijk raadhuis, de waardige eenvoud en de rustige gevelverdeling, aldus het juryrapport van 17 maart 1920. Iets minder was de jury te spreken over de ingang waarmee men ‘direct met de deur in huis valt’, over de overbodig geachte loggia rechts, aangebracht in verband met een verregaand doorgevoerde symmetrie en over de slechte verlichting der gangen.

Op 15 juni 1921 vond de aanbesteding van het werk plaats, nadat door de beide architecten het prijsvraagontwerp herzien en omgewerkt was. Zo werden de kelderverdieping aanmerkelijk ingekrompen en de raadzaal vergroot.

Aannemer G. de Haan uit Dordrecht kreeg de opdracht tot de bouw. De eerste steen werd op 7 november 1921 gelegd. Op 29 maart 1923 werd het gebouw, dat tevens de gemeenteontvanger en het politiebureau moest herbergen, officieel geopend (Bos, 160-162; Bouwkundig Weekblad, 41e jrg. (1920), 17-18, 62, 68, 73-81; Bouwkundig Weekblad, 44e jrg. (1923), 299-301). Het oude gemeentehuis aan de Kerkbuurt is met het ernaast gelegen voormalige kantongerecht thans als museum in gebruik.

Bankgebouwen

117 De voormalige Handels- en Landbouwbank, Westwagenstraat 38-41 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

In Gorinchem zijn diverse historisch interessante bankgebouwen te vinden.

Aan de stijl en afwerking is steeds bijzondere aandacht besteed.

Uit 1889 dateert de voormalige Spaarbank aan de Zusterstraat 19 in Gorinchem. Het in rijke neorenaissance vormen opgetrokken gebouw onder wolfdak is ontworpen door de Gorcumse architect J. de Bie. De gevel is vijf vensterassen breed, heeft een hardstenen plint, hoekpilasters, -blokken en twee pinakels. De middenrisaliet is bekroond door een torentje onder wolfdak, waarin dakvensters met segmentvormige bekroning, klauwstukken en pilasters zitten. Aan weerskanten van de ingang zijn stenen ingemetseld met ANNO en 1889. Boven de ingang zit een steen met de aanduiding van de oorspronkelijke bestemming: SPAARBANK.

Het bankgebouw uit 1903 aan de Grote Markt 5 met asymmetrische gevel in Jugendstil-vormen is uit verblendsteen gebouwd, maar is thans grijs geschilderd. Op de hoek heeft het gebouw een naar boven toe zwenkende top. Onder de daklijst aan

de Markt zitten consoles en Jugendstiltegels. Het pand is gebouwd als Hollandsch-Geldersche Hypotheekbank.

De voormalige Handels- en Landbouwbank aan de Westwagenstraat 38-41 werd in 1913 gebouwd door C. van den Hoogenband en A. Boers. Hier greep men terug naar de stijl van het 17de-eeuwse Hollands Classicisme. Het rijzige pand ligt onder een schilddak met schoorstenen op de nok. De voorgevel waarvan de begane grond is gewijzigd, is met een kolossale orde met Ionische kapitelen versierd. De middenrisaliet eindigt met een fronton. Tussen de vensters van de eerste en tweede verdieping zijn festoenen aangebracht.

De doelen

Op verschillende plaatsen in de Alblasserwaard was er sprake van een doelenterrein, waar schutters, tot de Franse tijd in gilden verenigd, zich konden oefenen in het hanteren van de wapenen. Schakel vermeldt in het midden van de 16de eeuw de aanwezigheid van ‘doelen’ in Noordeloos, die gelegen zouden hebben aan de Voordijk en te Minkeloos (Schakel, 1982, 65). In Nieuwpoort wordt in 1614 melding gemaakt van een erf ‘genaemt Die Doelen, gelegen aan die oostseyde van die Stedegracht streckende toe Suytwaert den gracht lanx tot den sloot comende aen den Achterwech zuytwestwaerts’. Door het ontbreken van verdere gegevens kon niet achterhaald worden hoe lang dat terrein als doelenterrein in gebruik geweest

118 De Doelen te Gorinchem vóór restauratie met het pleisterwerk op de gevels (foto RDMZ, 1957).

119 De Doelen te Gorinchem (foto RDMZ, 1970).

is en wanneer het is verdwenen (Historische stedenatlas, 33).

Aangezien Gorinchem als enige stad in de Alblasserwaard haar ‘Doelhuys’ nog bewaard heeft - de bijbehorende schietbaan achter het huis is volgebouwd - kan alleen daarop nader worden ingegaan.

Vanouds had Gorinchem drie schuttersgilden: de St. Sebastiaanschutterij, de St. Jorisschutterij en de St. Christoffelschutterij. De St. Jorisschutters die met de voetboog schoten, waren de oudste - zij worden al in 1423 genoemd - en hadden een eigen altaar in de Grote kerk. Hun oefenplaats hadden de schutters van St. Joris sedert 1499 midden in de stad aan de Molenstraat, alwaar in dat jaar een ‘Doelhuys’ gebouwd was (Van Beuzekom, 60).

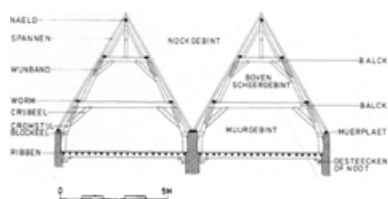
Het schuttersgilde der colveniers (handbusschutters) had St. Christoffel als patroon. Deze schutters worden voor het eerst in 1521 genoemd. Hun oefenterrein lag vóór 1589 ten oosten van de Burgpoort op een stuk grond buiten het rondeel met de Quellingpoort (Telders, 6).

Over het gilde der handboogschutters, met St. Sebastiaan als patroon, is weinig meer bekend dan dat zij in 1514 genoemd worden en in 1578 al niet meer bestonden (Van Beuzekom, 62).

In 1589 was het oude Doelengebouw aan de Molenstraat, waar de schutters van St. Joris samen kwamen en hun gezamenlijke maaltijden genoten, bouwvallig geworden. Mede ingegeven door de veranderingen in de opzet en het gebruik van het doelengebouw en -terrein in het algemeen, en in verband met het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog in het bijzonder en de daarmee gepaard gaande reorganisaties der schutterijen (Rosenberg, 64), werd er in Gorinchem besloten tot de bouw van een nieuw, gemeenschappelijk huis voor de schutters van St. Joris en die van St. Christoffel. Het nieuwe Doelhuis werd tegen de noordzijde van een al bestaand pand

gebouwd. In het Doelhuis woonde tevens een waard of kastelein, die het complex moest beheren.

Het timmerbestek van het gebouw is bewaard gebleven, gepubliceerd en becommentarieerd in de Bouwkundige Bijdragen XIII van 1863. Daaruit valt het volgende op te maken. Teneinde de kosten te drukken werd gebruik gemaakt worden van het hout, de dakpannen en de stenen afkomstig van de oude Kanselpoort. Deze werd namelijk juist op dat moment afgebroken, in verband met de algehele vernieuwing van de vestingwerken (zie: 'Verdedigingswerken'). Het bestek vermeldt uitdrukkelijk de afmetingen (veertig voet breed en diep) en de indeling van het nieuwe Doelengebouw: op de begane grond een middengang met vergaderkamers voor de schutterijen te weerszijden, een scheidingsmuur in het midden, daarachter een keuken aan de noordkant 'naast 't manhuys' en een kelderkamer. Op de verdieping moest een grote zaal komen en twee achterkamers. Een in een torentje opgenomen wenteltrap kwam 'buyten de ganck van t doelhuys', waarmee de verdieping van het Doelhuis bereikt kon worden. Het vrijwel vierkante gebouw zou

120 Gorinchem, voormalige Schuttersdoelen, Molenstraat 32. Dubbele kapconstructie volgens gegevens van het bestek uit 1589. Schaal 1:250. Tekening door J.J. Jehee, 1991 naar gegevens van H. Janse.

121 De 16de-eeuwse kapconstructie boven het voorste deel van de Doelen (foto RDMZ, 1966).

gedekt worden met een dubbele kap, samengesteld uit tweemaal vier gebinten (Bouwkundige Bijdragen, 1863, 22-29).

Het uiteindelijke gebouw is in afwijking van het bestek iets anders uitgevoerd. Het bestek maakt onder andere melding van zes ‘gecruyseerde cruyscosynen’ voor de grote voorkamer op de verdieping: er zijn er vijf gemaakt. Ook staan er twee kozijnen in de beide achterkamers vermeld: een kamer is van twee vensters voorzien, maar de rechterachterkamer heeft maar één venster. Van de acht schoorsteenmantels konden er zes gelokaliseerd worden. Ook de plaats van de kelderkamer is onzeker. Spreekt het bestek over ‘naest Lauwerens ...sal gemaectt worden eenen kelderkamer...’ (Lauwerens bewoonde het huis waar de Doelen aan vast gebouwd zou worden, hetgeen een situering aan de zuidoostkant zou betekenen), Van Goch vermeldt een kleine kelderruimte onder de achterkamer aan de kant van het Oude Mannenhuis (Van Goch, 109). Deze mening lijkt bevestigd te worden door vondsten, gedaan tijdens de restauratie in 1963-1967, waaruit opgemaakt zou kunnen worden dat deze achterkamer een (onderkelderde) opkamer was (tekening G. Berends 1968, archief RDMZ en reconstructie Goudeau, Rosenberg, 67 afb. 43).

Volgens Telders, die zich op een archiefstuk baseert, zou het huurpand ter linkerzijde ouder zijn dan het Doelengebouw (Telders, 13-14). Het bestek lijkt dit te bevestigen, aangezien daarin nergens sprake is van een gemeenschappelijke bouwactiviteit. Uit de aard en de detaillering van de houtconstructie in het inwendige en het metselverband van de baksteen en de natuursteen aan het exterieur blijkt echter, dat beide panden gelijktijdig tot stand gekomen moeten zijn.

In 1680 is er melding van het tot stand komen van een ‘uitstek’. Telders meent dat dit niet anders kan zijn dan de kleine uitbouw onder lessenaardak aan de noordkant van het complex. Die is nog steeds aanwezig.

In 1702 werd het Doelhuis uitgebreid: het ernaast liggende woonhuis werd erbij getrokken. Op alle verdiepingen werden tussen beide panden doorgangen gemaakt (Telders, 14).

Vanaf de 18de eeuw diende het gebouw naast vergaderruimte voor de schutterijen en het houden van officiële maaltijden door het stadsbestuur, tevens als logement en als vergaderplaats voor lokale gezelschappen. Een dergelijke functieverandering, die zich in die tijd bij vele doelen gebouwen in Holland heeft voorgedaan, is ten dele toe te schrijven aan het teruglopen van de militaire betekenis van de stedelijke schutterijen, als uiteindelijke reactie op de vrede van Munster. Bovendien vormde het verhuren van de localiteiten een welkome aanvulling op de teruglopende inkomsten van de schutterij (Rosenberg, 68-70; Van Beuzekom, 63).

In het midden van die eeuw vermeldt de Tegenwoordige Staat (Holland II, 270), dat het gebouw sedert de stichting ‘naar de hedendaagsche Bouworde’ verbeterd is. Wat die verbetering inhield is niet geheel duidelijk, mogelijk is de

122 Achtergevel na restauratie met de nieuw gebouwde traptoren (foto RDMZ, 1970).

123 De Doelen, gezien vanaf de achterkant, gewassen pentekening toegeschreven aan C. Pronk of A. de Haen, midden 18de eeuw. 175 × 108 mm (Coll. Bodel Nijenhuis inv. nr. 304 I 24).

voorgevel gemoderniseerd. Het Doelhuis is omstreeks 1750 aan de achterzijde getekend door C. Pronk of A. de Haen. Het metselwerk en de vensters lijken daar althans nog uit de bouwtijd te dateren. De tekening is echter niet in alle opzichten betrouwbaar. De vervaardiger schrijft het er ook bij: ‘den breette tussen den goot en de vensters moet wat h(oger??). De vensters moeten niet laeger weezen...’. Bovendien tekende hij niet alleen minder speklagen in het baksteenwerk van de achtergevels dan er thans te zien zijn, maar ook bogen boven de vensters uiterst links die er nooit gezeten hebben.

Tijdens de bombardementen van Gorinchem door Pruisische troepen in 1814 werd het gebouw, zoals zovele in de stad, beschadigd. Waarschijnlijk werden daarna bij het herstel de grote acht- en zesruits vensters ingebracht.

In de 19de eeuw werd de schuttersplicht afgeschaft en nam diensgevolge de

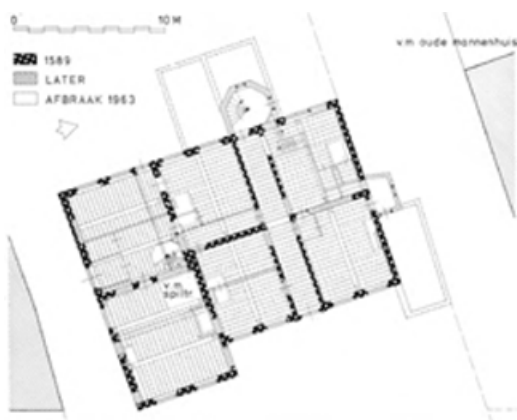

124 De achtergevel vóór restauratie met links een deel van de in 1843 aangebouwde koffiekamer (foto RDMZ, 1957).

belangstelling voor het oefenen met boog en handbus af. In 1843 werd in de tuin van de Doelen een schouwburgzaal gebouwd, die via een koffiekamer met de Doelen in verbinding stond. De voorgevel kreeg een pleisterlaag met getrokken voegen en de fraaie voordeur met pilasteromlijsting kwam toen tot stand. De toren met de spiltrap werd afgebroken. Kennelijk was het uitzichtkamertje in de bovenste geleding met vensters naar alle zijden niet meer als zodanig in gebruik. De verdiepingen waren al een halve eeuw bereikbaar via het in 1702 bij de Doelen opgenomen huurpand, dus daarvoor behoefde de toren evenmin gehandhaafd te worden (Telders, 12). Desondanks is er toen (of een twintigtal jaren later toen het gebouw als hotel werd ingericht?) aan de achterkant toch een trappenhuis gemaakt.

In 1865 werden de schutterijen in Gorinchem tenslotte definitief opgeheven. Het gebouw werd verkocht en in zijn geheel tot hotel en ontspanningsgebouw ingericht, welke functie het tot 1961 zou behouden (Van Beuzekom, 64).

In 1954 kwam het plan op de Doelen te restaureren. Daarna zou het toenmalige hoogheemraadschap van de Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe er gehuisvest worden. De plannen werden geactiveerd toen in 1961 het hoogheemraadschap eigenaar van het complex werd. In hetzelfde jaar is de

125 Gorinchem, voormalige Schuttersdoelen, Molenstraat 32. Plattegrond van de begane grond. Schaal 1:300. Tekening naar het restauratieplan van C. Wegener Sleeswijk uit 1963 en een onderzoek van G. Berends uit 1968, alsmede op basis van eigen waarnemingen door J.J. Jehee, 1991.

Nieuwe Doelen aan de Haarstraat in gebruik genomen. De oude schouwburgzaal achter de Doelen werd daarmee overbodig en kon gesloopt worden. Als restauratie-architect werd prof. ir. C. Wegener Sleeswijk benaderd, die ook de Nieuwe Doelen had gebouwd. Pas op 25 juni 1963 vond de aanbesteding van het werk plaats. Het werd aangenomen door Van der Sluijs & Van Dijk NV te Hardinxveld-Giessendam. Het is in 1967 voltooid. De volgende werkzaamheden zijn dan geschied. De gevels werden van de 19de-eeuwse pleisterlaag ontdaan. Hoewel er uitvoerig gedelibereerd is over de wenselijkheid kruiskozijnen aan te brengen ('zoals het vroeger geweest moet zijn'), is er tenslotte, niet nader gemotiveerd, de voorkeur gegeven aan een 18de-eeuwse vensterindeling. Nieuwe ramen met een 18de-eeuwse roedenverdeling werden gemaakt ter vervanging van de bestaande 19de-eeuwse

126 Het fundament van de traptoren dat tijdens de restauratie werd blootgelegd (foto RDMZ, 1963).

achtruitsvensters. Het trappenhuis en de koffiekamer aan de achterzijde van het gebouw werden afgebroken, waarmee de weg vrij gemaakt werd voor de herbouw van de traptoren. Het fundament van de traptoren was inmiddels blootgelegd. Mede aan de hand van de bovengenoemde topografische tekening van C. Pronk of A. de Haen kwam de reconstructie tot stand. Merkwaardig is dat er op de hoeken wel natuursteenblokken zijn toegepast, maar in het baksteenwerk geen speklagen, terwijl de tekening dat wel aangeeft.

In het inwendige zijn van de kapconstructie de muurplaten en de sporen voor een groot deel vervangen. De kappen werden beschoten. De grote zaal op de verdieping

van het oude Doelhuis werd ontdaan van de tussenwanden. Er werden twee schouwen aangebracht, waarvan de plaats links origineel was.

In het huurpand, dat gelijktijdig onder handen genomen werd, werd de spiltrap, die vanaf de eerste verdieping nog origineel aanwezig was, integraal vervangen en van het voorste gedeelte van het huis naar het achterste verplaatst.

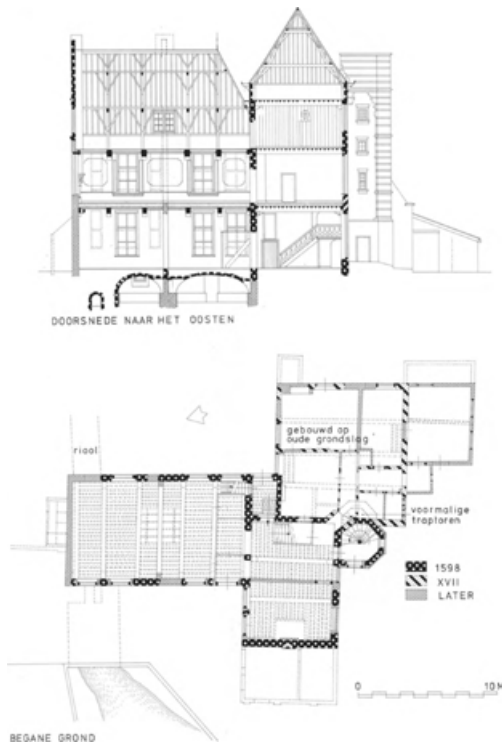
Na de restauratie hebben in het oude Doelhuis de dijkgraaf, de hoogheemraden, de secretaris-penningmeester en het administratieve personeel een plaats gevonden. Het naastliggende huis met voor-, midden- en achterkamer en de ingang opzij, was aanvankelijk tot woonhuis bestemd, maar is nu ook tot kantoor ingericht.

Van de oorspronkelijke inventaris konden drie schuttersstukken herplaatst worden (Van Beuzekom, 65).

Het Tolhuis

Ligging en karakteristiek

Het voormalige Tolhuis ligt vrij in het bolwerk met dezelfde naam aan de zuidof rivierkant van de stad. Het werd in 1598 gebouwd. Het complex is samengesteld uit drie bouwlichamen, een noord-zuid gericht onderkelderd *noordelijk deel* van twee bouwlagen en een kap onder een hoog zadeldak met wolfeind aan zuidzijde, een haaks daarop staand, oost-west gericht *zuidelijk deel* van drie bouwlagen en een kap onder een hoog schilddak en een veel lager *oostelijk deel* van twee bouwlagen en een kap onder een zadeldak met ongelijke schilden. In de hoek tussen het zuidelijke en oostelijke bouwdeel staat een achzijdige traptoren. Onder het gebouw loopt een deel van de 80 meter lange, voormalige inlaatsluis van het westelijk deel van de stad Gorinchem, die aanvankelijk iets voor 1600 als een houten inundatiesluis was aangelegd, maar uiteindelijk bestemd werd tot doorspoeling van de open watergangen en de riolen van de stad (Teixeira IV (I), 478-480).

127 Gorinchem, voormalig Tolhuis, Molenstraat 109. Plattegrond en doorsnede. Schaal 1:300. Toestand na de restauratie van 1987. Tekeningen naar gegevens en opmetingen van Bureau voor architectuur W. Kramer te Amersfoort door J.J. Jehee, 1991.

128 De oostkant van het Tolhuiscomplex in 1892. De gevels zijn van een witsellaag voorzien. Het ritme van de gevel is rechts onder verstoord door de twee tienruitsvensters die in de 19de eeuw werden ingebracht. De oostelijke aanbouw heeft een ongelijkzijdig zadeldak (foto RDMZ, 1892).

129 Oostgevel van het Tolhuis na de restauratie. De oostelijke aanbouw is gereconstrueerd en de traptoren is iets hoge opgetrokken. In het hoofdblok zijn de twee vensters op de begane grond uiterst rechts weer door een venster vervangen (foto RDMZ, 1987).

Het gebouw diende als woning voor de ontvanger, de controleur, een ‘beziender’ en twee tolknechten (Tegenwoordige Staat, Holland II, 282-283). Desondanks blijft de omvang van het gebouw onverklaarbaar. Een nader onderzoek naar het functioneren ervan, mogelijk had het gebouw nog andere functies, zou in de toekomst enig licht daarop kunnen werpen.

Bouwgeschiedenis

In 1425 bepaalde Philips van Bourgondië dat de kort daarvoor van Woudrichem verplaatste tol in Gorinchem zou blijven. Het eerste Tolhuis zal in de nabijheid van het huidige gebouw gestaan hebben, op het kasteelterrein van de graaf van Holland. Van wanneer precies het oudste Tolhuis dateert is niet bekend. Van Deventer geeft het niet aan op zijn kaart uit het midden van de 16de eeuw. De eerste ‘vermelding’ van een tolhuis is van 1568 op het geschilderde stadspanorama, dat in het museum ‘Dit is in Bethlehem’ bewaard wordt. In november van dat jaar brandde het Tolhuis af (Emck, 1929, 45). Pas in 1579 werd het herbouwd, waarschijnlijk op de plaats waar het nu staat, aan de zuidoostkant van het kasteelterrein. Het kasteel De Blauwe Toren stond immers op de nominatie te verdwijnen, in verband met de aanleg van de nieuwe vestingwerken. Labouchere veronderstelt zelfs dat de grote rechthoekige toren aan de westkant van het huidige gebouw is gezet op de

130 De oorspronkelijke toegang in de oostgevel na restauratie. De bogen en verstoringen rond het bovenlicht wijzen op een (vroeg 17de-eeuwse) reparatie (foto RDMZ, 1987).

plaats van de fundering van de oude kasteelpoort (Labouchere, 63). Tijdens de restauratie in 1985-1987 heeft men daar opgravingen verricht. Er werden echter geen sporen van een oude kasteelpoort aangetroffen.

Ook dit gebouw brandde af, op 23 april 1584 (Emck, 1929, 54). Weer duurde het enige jaren voordat er een nieuw Tolhuis tot stand kwam. Dat vond zijn beslag in 1598. In hoeverre er gebruik gemaakt is van ouder materiaal is niet eenvoudig na te gaan. De oostelijke aanbouw is voor een gedeelte uit oude steen opgetrokken. Het formaat der stenen onder de vensters aan de noordkant is wat groter dan aan de rest van het gebouw.

Over de lotgevallen in de 17de en de 18de eeuw is niets bekend. Na de opheffing van de riviertollen in Holland in 1795 kwam het huis zonder bestemming. In 1814 werd het bij de belegering van de stad aanvankelijk als opslagplaats voor levensmiddelen gebruikt en aan het eind van dat jaar als kazerne ingericht (Labouchere, 63-64). Het is waarschijnlijk dat ook het Tolhuis bij het bombardement van Gorinchem schade heeft opgelopen.

De achttiende en negentiende eeuw

In de 18de en 19de eeuw hebben er in- en uitwendig wijzigingen plaats gevonden, waarvan de meest opvallende waren het maken van diverse aanbouwen, het vervangen van de kruiskozijnen door 18de- en 19de-eeuwse vensters en wijzigingen in het interieur.

Het muurwerk van de eindmuur van het *noordelijk* deel werd waarschijnlijk nog in de 18de eeuw tot aan de aanzet van de top vervangen. De vensters in de

131 De aanzet van een kleine, rechtsomdraaiende, spiltrap in de traptoren, die niet bij het huidige gebouw hoort (foto RDMZ, 1987).

oostgevel werden in de 18de eeuw vergroot en een werd er bij gemaakt. Zij waren aanvankelijk van een kleine roedeverdeling voorzien. In de loop van de 19de eeuw kreeg een aantal vensters grotere glasramen.

In het inwendige verdween de scheidingswand met schouwen aan weerszijden op de begane grond en de verdieping. Die van de verdieping mogelijk al in de 18de eeuw - topografische tekenaars geven op hun gezichten op Gorinchem waar het Tolhuis op voor komt na het midden van de 18de eeuw geen grote schoorsteen meer weer op het noordelijke deel - of in het begin van de 19de eeuw, toen het gebouw tot kazerne werd ingericht. De muur van de begane grond werd aanvankelijk alleen doorgebroken om in de 20ste eeuw geheel te verdwijnen. Bij de restauratie is ter plaatse een stalen onderslagbalk aangebracht in portaalvorm als versteviging van de constructie en aanduiding van de plaats van de verdwenen muur (Kramer, 13). Op de verdieping bleef de ruimte ook na restauratie onverdeeld.

Het *zuidelijk* deel, ingeklemd tussen traptoren en het noordelijk gedeelte, kreeg aan de westkant een aanbouw onder lessenaardak, die, aan de detaillering te oordelen, aan het eind van de 18de of in het begin van de 19de eeuw tot stand is gekomen. Op de kadastrale minuut van 1821 staat deze aanbouw in plattegrond al getekend.

In het inwendige werd in de 19de eeuw, waarschijnlijk direct nadat het gebouw als kazerne in gebruik genomen werd, de trap naar de verdieping gemaakt. Een andere wijziging in het zuidelijk deel is de onderverdeling van de ruimtes op de begane grond en de verdieping geweest (in de 18de eeuw?). Op de begane grond werd door het inbrengen van een muur een westelijke kamer afgescheiden. Ter verlichting van het vertrek maakte men in de noordmuur twee grote 36-ruits schuifvensters met natuurstenen vensterbanken, waardoor de ondersteunende console van de moerbalk ‘in de lucht’ kwam te hangen en derhalve werd verwijderd. Op de balk zijn sporen van de console nog zichtbaar. Ook op de verdieping werd de ruimte door een scheidingswand verdeeld. Het 18de-eeuwse 45-ruits venster in de noordgevel op de verdieping werd na 1875 in een zesruitsvenster met dunne roeden veranderd. Bij de laatste restauratie is de roedeverdeling van dit venster weer gewijzigd, nu met een 28-ruits verdeling.

Het *oostelijk* bouwblok heeft de meest ingewikkelde bouwgeschiedenis. Het is niet ondenkbaar dat een stuk nog behoort tot of is opgebouwd uit de restanten van een voorgaand tolhuis. In het inwendige is een gedeelte van een oude spiltrap die geen deel uitmaakt van het huidige gebouw tijdens de restauratie aan het licht

gekomen. Aan de buitenzijde is onder de vensters van de noordgevel het formaat baksteen groter dan aan de rest van het gebouw.

Bovendien loopt een klein deel van de segmentboog boven het rechtervenster van de begane grond weg achter het muurwerk van het noordelijk bouwdeel. Op de verdieping is dit echter andersom: het muurwerk van het oostelijk bouwdeel loopt aan tegen de dagkant van een venster in de oostgevel. Het lijkt

132 De noordoosthoek van het complex in 1982 voor de restauratie. Tegen de noordgevel staat een aanbouw met toiletten. Op de verdieping zit alleen uiterst rechts een venster. Op de begane grond bevinden zich rechts in de oostgevel nog twee 19de-eeuwse schuiframen. De oostelijke aanbouw is met een mansardekap gedekt (foto RDMZ, 1982).

133 De noordoosthoek na restauratie. Aan de noordgevel is op de verdieping een smal venster bijgemaakt. In de oostgevel zijn de beide 19de-eeuwse tienruitsvensters door één exemplaar vervangen (foto RDMZ, 1987).

134 De noordkant van het complex in 1919, waarop de vroeg 19de-eeuwse aanbouw onder lessenaardak rechts nog net zichtbaar is. De gevels zijn wit gesausd. Tegen de noordelijke aanbouw staat een toiletaanbouw. Op de verdieping zit een omstreeks 1875 aangebracht zesruitsvenste (foto RDMZ, 1919).

135 De noordkant van het complex na restauratie. De twee smalle vensters op de verdieping dagtekenen van na de restauratie. De rollaag van de bredere voorganger rechts is ter plaatse in het zicht gelaten (foto RDMZ, 1992).

er derhalve op dat de oostelijke aanbouw aanvankelijk lager was. Niet lang na de bouw, in de eerste helft van de 17de eeuw, zal het verhoogd zijn tot en met de bolkozijnen.

Er is veel aan- en verbouwd aan dit stuk van het Tolhuis. Een kleine uitbouw, in plattegrond weergegeven op de kadastrale minuut van 1821, is in de loop van de 19de eeuw afgebroken. Bij de restauratie is het beloop in de bestrating aangegeven. Ook op de kadastrale minuut staat aan zuidzijde een grote uitbouw getekend, die in de loop van de eeuw gereduceerd is tot een afdak onder lessenaardak. Na 1875 werd een deur in de noordgevel door twee 20-ruits vensters vervangen. De kleine segmentboog boven het rechtervenster geeft de breedte van de oorspronkelijke opening aan. In het linkerdeel van deze gevel duidt een boog in het metselwerk op een oude gevelopening ter plaatse. De oostbouw kreeg in het begin van de 20ste eeuw een mansardekap. Op een foto uit 1892 staat dit deel nog onder een zadeldak. Bij de restauratie is het zadeldak weer teruggebracht.

De twintigste eeuw

Over wijzigingen aan het gebouw in de 20ste eeuw zijn wij beter geïnformeerd. In 1919 werd het Tolhuis, dat daarvoor dienst had gedaan als hoofdbureau van de stelling-commandant en in dat jaar als kledingmagazijn in gebruik genomen werd, gedeeltelijk gepleisterd en gewijzigd. De Minister van OK&W diende bij Defensie daarover een protest in, gezien het architectonische belang van het 16de-eeuwse bakstenen gebouw met de speklagen, die zo aan het oog onttrokken werden. Aangezien het gebouw bovendien nogal vervallen was, werd er tevens ongevraagd een restauratieplan opgesteld. Hierbij werd er vanuit gegaan dat de witsellagen verwijderd moesten worden en de muren hersteld. De later ingebrachte grotere en kleinere steen zouden door handvormsteen vervangen moeten worden. Alle kozijnen (!) met ramen en deuren zouden moeten worden uitgedrukt en vervangen door kruiskozijnen met glas in loodvensters, ‘zoals deze volgens oorspronkelijke vormen behoren te zijn’, aldus de toelichting van de samensteller van het plan, W. Scheepens.

De traptoren was voor zijn gevoel te laag. Hij zou hoger moeten worden opgemetseld en van een eiken spits worden voorzien. Door de eigenaar is

echter niet op deze plannen gereageerd en zij zijn terzijde gelegd.

In 1925 was er een kleine brand, waarbij de zoldering van de zaal op de eerste verdieping over enige meters werd aangetast. Twee moerbalken met geornamenteerde consoles werden geblakerd doch konden behouden blijven. Van de vensters is een raam verbrand.

In dat zelfde jaar werden door de Eerstaanwezend Ingenieur een plattegrond en een doorsnede vervaardigd van het gebouw. Een toelichting op de tekeningen ontbreekt echter. Mogelijk is toen de kleine aanbouw onder lessenaardak met de rondboogdeur aan de noordkant afgebroken. Op latere tekeningen van de Genie komt de aanbouw niet meer voor.

In 1948 is door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg opnieuw een rapport gemaakt over de technische staat van de Tolkazerne, zoals het gebouw genoemd werd. Het gebouw was inmiddels op de begane grond in gebruik als belastingkantoor, en op de verdieping als openbare leeszaal en als conciërgewoning. Daartoe moest het interieur ingrijpend verbouwd worden. De Genie was tevens bezig met inboeten van gescheurd metselwerk, hetgeen door het Rijksbureau ‘onoordeelkundig’ genoemd wordt. Voor een algehele restauratie werd wederom een lans gebroken, zonder resultaat.

In 1951 werd er van de kant van het Rijksbureau gepleit voor een overdracht van het materieel beheer van het Tolhuis van het Ministerie van Oorlog naar het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Daarna zou er naar een betere bestemming gezocht kunnen worden. Dat gebeurde echter niet. In 1952 werd het gebouw overgedragen aan de afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën omdat de belastingdienst een belangrijk gedeelte van het Tolhuis in gebruik had.

De restauratie van 1985-1987

Er kwam pas verandering in de situatie toen in 1977 de Vereniging Hendrick de Keyser eigenaresse van het complex werd. Met de voorbereidingen voor een restauratie is in 1980 gestart. De opdracht tot restauratie werd aan het bureau voor architectuur W. Kramer uit Amersfoort gegeven, aanvankelijk met het idee het Gorinchemse museum in het Tolhuis te vestigen. Toen in 1983 bekend werd dat het Hoogheemraadschap De Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden een nieuwe locatie zocht voor de over verschillende dorpen

136 De westkant van het complex in 1919 met de lage aanbouw (foto RDMZ, 1919).

137 De westzijde na restauratie. De vensters van de eerste en tweede verdieping van het rechterblok zijn geopend. Ter plaatse van de voormalige aanbouw is het muurwerk gepleisterd. In de traptoren is een toegang gemaakt (foto RDMZ 1987).

138 Origineel schouderstuk en ijzeren goot aan het noordelijke bouwdeel vóór de restauratie (foto W. Kramer, 1983).

verspreide Technische Diensten, is het gebouw daartoe geschikt gemaakt. De restauratie ging op 2 september 1985 van start met als aannemer J. de Bonth-Van Hulten te Nieuwkuijk. De oplevering van de restauratie vond op 12 maart 1987 plaats.

Het herstel van het gebouw is in principe consoliderend geweest. De kap van de oostelijke aanbouw, die in het begin van de eeuw in een mansardekap was gewijzigd, werd echter gereconstrueerd. De traptoren werd een meter hoger opgetrokken. Dit geschiedde op basis van vondsten, zoals een gedicht kozijn in de oostelijke muur. De in slechte staat verkerende gietijzeren goten werden vervangen door houten exemplaren. De gootconsole's werden in de oorspronkelijke vorm in Vaurion bijgemaakt. Het aanzien van de noordgevel van het noordelijke gedeelte, vanuit de Molenstraat goed zichtbaar, is iets gewijzigd. Een kleine aanbouw met pleetjes werd afgebroken. Op de verdieping is het bestaande zesruitsvenster versmald op basis van sporen in het metselwerk en aan de linkerkant is een dergelijk venster bijgemaakt. Dit laatste geschiedde omwille van de symmetrie in de daargelegen vergaderzaal (Kramer, 16). Aan de oostgevel werden twee vensters op de begane grond door één exemplaar vervangen, waardoor in het inwendige de moerbalken een betere opvang konden krijgen en de gesneden sleutelstukken konden worden teruggebracht.

In het inwendige bestonden de voornaamste wijzigingen uit het herstellen van de plafonds in de beide zalen van het noordelijk gedeelte. De vloer van de grote vergaderzaal op de verdieping werd met stalen balken versterkt en iets verhoogd. Tijdens de restauratie ontdekte men dat in deze zaal en op de begane grond een tussenmuur heeft gestaan, waartegen zich aan beide zijden een rookkanaal bevonden heeft. In het moer- en kinderbintenplafond van de begane grond en de verdieping werden aan beide zijden van de oude plaats van de muur de ravelingen van het rookkanaal gevonden en in het zicht gebracht. In het midden van de nokgording in de noordbouw is een onderbreking zichtbaar, die de plaats van een doorgang van een oud rookkanaal aanduidt. Het rookkanaal liep vanaf de kelder beneden tot buiten de nok van het dak. De spanten staan op deze plek in de kap iets verder uit elkaar. In de kelder is de scheidingsmuur nog steeds aanwezig. Aan de buitenzijde is aan de oost- en westgevels ter plaatse van de brede muurdam eveneens de positie van die tussenmuur af te lezen (Kramer, 13).

De waterschapshuizen

De dijkcolleges van de Alblasserwaard en Arkel beneden de Zouwe en de waterschappen De Nederwaard en De Overwaard beschikten over diverse panden, bestemd voor verschillende doeleinden.

De dijkcolleges of hoogheemraadschappen waren belast met de zorg voor de ringdijk en een driejaarlijkse schouw daarvan. Zij hadden de beschikking over dijkmagazijnen, waarin de materialen opgeslagen lagen die gebruikt werden in geval van dijkdoorbraken. In dijkhuizen of logementen werd vergaderd en gedineerd. In deze huizen waren tevens slaappleatsen voor de heren bestuurderen aanwezig.

In 1726 was door het dijkcollege van de Alblasserwaard besloten tot het stichten van vijf magazijnen, twee aan de Lekdijk, twee aan de Merwededijk en een aan de Diefdijk in de Vijfheerenlanden. Sedert 1447 kwam het onderhoud aan deze dijk immers ook gedeeltelijk ten laste van de Alblasserwaard en Arkel beneden de Zouwe. Om die reden bezaten de dijkcolleges van de Alblasserwaard en van het Land van Arkel ieder een logement (met magazijn) aan de Diefdijk (De Vijfheerenlanden, 55). Het college van het Land van Arkel had bovendien een magazijn in Gorinchem.

Het college van de Alblasserwaard had in Ameide een eigen dijkhuis of logement, dat ook gemeenlandshuis genoemd wordt, aan de Voorstraat. Het dijkcollege van het Land van Arkel bezat geen eigen gemeenlandshuis in de Alblasserwaard. De gewone vergaderingen van dit college werden in de

139 Het voormalige gemeenlandshuis van het hoogheemraadschap De Alblasserwaard aan de Voorstraat te Ameide (foto RDMZ, 1962).

Gorinchemse Doelen gehouden, de jaarvergadering vond ten stadhuize aldaar plaats (Henderikx, 1971, XV).

Het waterschap De Nederwaard, dat was samengesteld uit het college van de Graaf en Alblas en het Nieuwe Waterschap bezat gemeenlandshuizen te Alblasserdam bij de Dam (de Graaf en Alblas) en te Elshout (het Nieuwe Waterschap). Het huis bij Elshout werd in 1855 van de hand gedaan. Het gemeenlandshuis te Alblasserdam voldeed uiteindelijk voor beide colleges, die in 1858 tot één waterschap, De Nederwaard, zouden worden samengevoegd. Het bestuurscollege van de Overwaard bezat een huis op de Dam bij Hardinxveld-Giessendam en een bij de sluizen van Elshout te Kinderdijk. De plaats van samenkomst van het college, het gemeenlandshuis, was aanvankelijk op de Dam bij de sluis te Giessendam. Toen dit huis in 1740 verkocht werd, werd het huis te Elshout, dat eertijds als woning voor de sluismeester, later voor de fabriek en als tijdelijke verblijfplaats en logement voor de heren van de Overwaard dienst had gedaan, het gemeenlandshuis. Dit bestaat nog.

Het dijkhuis of logement van het hoogheemraadschap De Alblasserwaard te Ameide

In Ameide staat het voormalige Gemeenlandshuis van de Alblasserwaard aan de Voorstraat nr. 5. Het terrein waarop al een huis stond werd in 1759 door het hoogheemraadschap aangekocht. Het bestaande huis werd in 1760 verhoogd, naar achteren toe uitgebreid en van nieuwe gevels voorzien naar ontwerp van Jan van der Linden, landmeter en ‘fabriek’ van het hoogheemraadschap. Bij het huis hoorde een 17de-eeuwse stal, die nog steeds ligt aan de Nieuwstraat nr. 14. Deze liet men zoals die was.

Uit een inventaris van 1883 blijkt de toenmalige indeling van het huis en de functie der vertrekken. Het benedenhuis bevatte een kamer, een keuken, gang en een apart ‘kookhuis’ voor de kastelein. Op de verdieping bevond zich de ‘zaal’, waarin, getuige het meubilair (een grote ronde tafel, zestien stoelen en diverse kasten met serviesgoed), vergaderd en gegeten werd. Achter de zaal lagen de kamer van de penningmeester en een klein portaal. In het achterhuis waren de Dordtse kamer (voor de door het Dordtse stadsbestuur benoemde heemraden), de kamer van de dijkgraaf en de kamer

van de Nederwaard (voor de heemraden van de Nederwaard) of achterkamer opgenomen. Hier stonden diverse bedden. Op zolder was aan de voorzijde een knechtenkamer gesitueerd met vier bedden. Voorts was daar een mangelkamer en aan de achterkant bevond zich een bergzolder. De stal werd in 1883 niet meer als zodanig gebruikt. Er lagen allerhande zaken opgeslagen. (Archief hoogheemraadschap De Alblasserwaard, inv. nr. 1918).

Sedert 1967 vergadert het hoogheemraadschap in de voormalige Doelen aan de Molenstraat te Gorinchem. De Technische Dienst, voorheen onder andere gevestigd te Ameide, zit sedert 1987 in het Tolhuis te Gorinchem. Het logement te Ameide wordt nu door particulieren bewoond. De indeling der vertrekken zoals die in 1883 was kan men nog steeds zo terug vinden.

Het magazijn van het hoogheemraadschap het Land van Arkel beneden de Zouwe

Het dijkmagazijn van het Land van Arkel lag bij de Korenbrug te Gorinchem. In 1603 was daar, na de wijziging der vestingwerken ter plaatse, een nieuw gebouw verrezen met een paar getoogde poortjes en een hijsluik in de zolderverdieping. Tot 1704 bleef dit pand aan de Blauwe Torenstraat 3 als dijkmagazijn bij het hoogheemraadschap in gebruik. Daarna werd het tot wachthuis ingericht (zie: Verdedigingswerken). Het hoogheemraadschap nam aanvankelijk een huis aan de Walstraat, hoek Kortendijk, in exploitatie.

Tussen 1818 en 1971 diende het pand Kerksteeg 8 als opslagplaats van het hoogheemraadschap. In de gevel staat een cartouche met het wapen van Arkel en 'Arckel 1603'. De steen zou van het oude magazijn aan de Blauwe Torenstraat 3 afkomstig zijn (Busch, A.J., 1975).

140 Het voormalige gemeenlandshuis van het waterschap De Nederwaard aan de Dam te Alblasterdam (foto RDMZ, 1991).

141 Het voormalige gemeenlandshuis van de Nederwaard bij Elshout, Molenstraat 230 (foto RDMZ, 1991).

De gemeenlandshuizen van de Nederwaard

Het college van de Graaf en Alblas, een van de twee onderdelen van de het waterschap De Nederwaard, bezat al vanaf het begin van de 17de eeuw een gemeenlandshuis op de dam bij de sluis van Alblasterdam (Boersma, 237). Het was een ‘capitaal’ gebouw met ruime kamers, waar het college zijn vergaderingen hield en de maaltijden gebruikte. Het gebouw diende tevens als woning voor de kastelein, die tegelijk sluiswachter was. Een onverwachte functie kreeg het huis tijdens de overstroming van de Alblasterwaard in 1809. De kerk stond toen onder water en kerkdiensten werden tijdelijk in de zaal van het gemeenlandshuis gehouden (Beschrijving van de heerlijkheid Alblasterdam, 25).

Op 11 mei 1940 werd het centrum van Alblasterdam door een bom ernstig beschadigd. De sluis moest hersteld worden en het gemeenlandshuis herbouwd. De opdracht voor herstel en nieuwbouw werd door het waterschap verstrekt aan de architect Herman van der Kloot Meyburg uit Scheveningen. Naast het nieuwe gebouw voor de Nederwaard werden tegelijkertijd woningen voor de opzichter en de sluiswachter gebouwd. Aannemer van het werk was K. Ooms uit Bleskensgraaf. Na een betrekkelijk lange voorbereidingstijd kon met het werk gestart worden op 16 januari 1942. De feestelijke opening vond op 15 april 1943 plaats (Archief van de Nederwaard nr. 105).

Het andere college van de Nederwaard, het Nieuwe Waterschap, had aan Elshout zijn gemeenlandshuis, dat, zoals gezegd in 1855 werd verkocht. In 1854 werd het bezit ten behoeve van de verkoop als volgt omschreven: ‘eene heerenhuizinge voorzien van onderscheidene boven en benedenkamers, keuken, zolder en verdere gemakken; annex schuur met ruime stallingen voor paarden en runderen, en bergplaats voor rijtuigen en hooi; voorts erve, tuin en boomgaard’ (archief van de Nederwaard, inv. nr. 101). Het gebouw bestaat nog steeds, ligt aan de Molenstraat 230 en is thans als bistro in gebruik. Het acht traveeën brede pand van twee bouwlagen en een kap wordt met een omlopend schilddak gedekt. Het huis is tegen het dijklichaam aangebouwd. Door de verhogingen van de dijk is de onderverdieping aan de voorzijde vrijwel aan het oog onttrokken. Hierin zitten roedevensters met luiken, waarvan het meest linkse hoger is dan de overige. In de linkerzijgevel zit een venster en een aantal oude ankers. Aan de achterkant bevindt zich in de onderverdieping een toegang. De hoofdverdieping is via een gemetselde brug met ijzeren leuning toegankelijk. De 19de-eeuwse deur met bovenlicht wordt aan de rechterkant door twee en aan de linkerkant door vier vensters met luiken geflankeerd. De plaats van deze vensters correspondeert niet met die van de onderverdieping. De gevel wordt met een eenvoudige houten lijst

142 Het huis van de Overwaard in 1917 vóór de inkorting. Op het voorste deel van het huis, aan de dijk, zijn vaag de jaartalankers '1581' te zien. Links op de dijk staat de 19de-eeuwse machinistenwoning (foto RDMZ, 1917).

143 Dezelfde situatie in 1991. Het voorste deel is ingekort, de machinistenwoning en de hoge bomen zijn verdwenen (foto RDMZ, 1991).

afgesloten. In het met Oegstgeester pannen belegde dakvlak zitten twee dakkapellen met gesneden wangen. Schoorstenen op de uiteinden van het dak.

De gemeenlandshuizen van de Overwaard

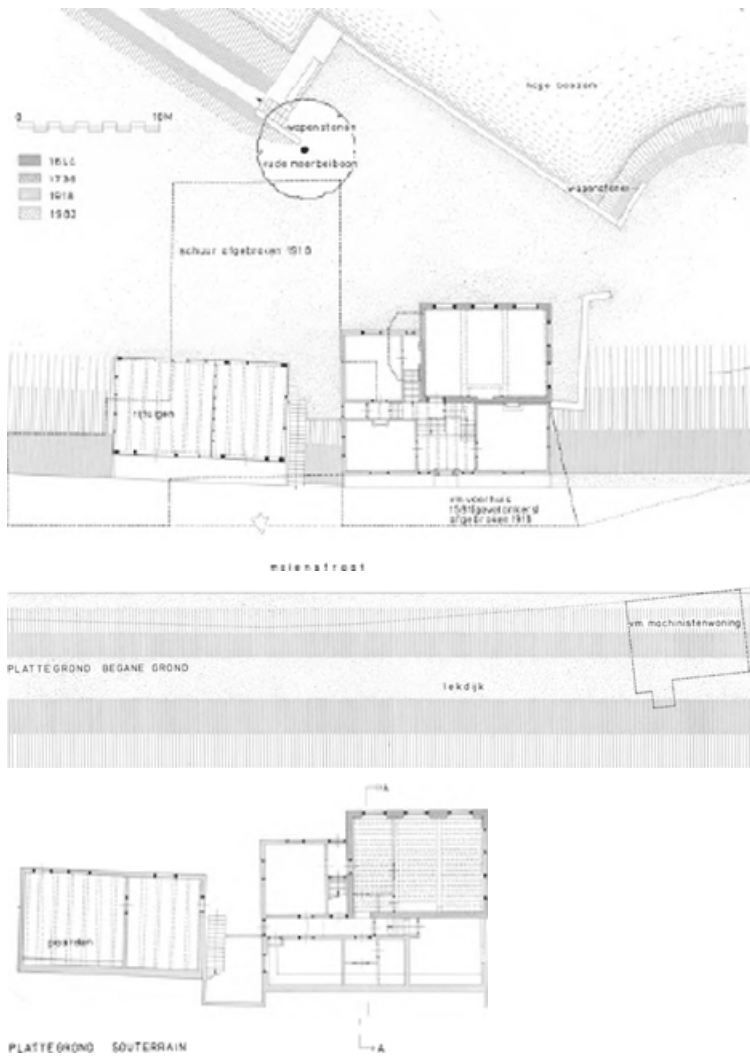
Voor het eerst is er in 1627 in de archieven een vermelding te vinden over het gemeenlandshuis te Hardinxveld-Giessendam. De Overwaard verhuurde in dat jaar voor twaalf gulden (per jaar) het gebouw aan de schout. In 1727 woonde er nog steeds een schout, die tevens sluismeester was. In ruil voor het waarnemen en onderhouden van de keersluis onder het gemeenlandshuis woonde de schout om niet in het huis. In het huis was een kamer verhuurd voor de zaken van het plaatselijk bestuur, waardoor dit huis ter plaatse ook wel, maar ten onrechte, als 'rechthuis' bekend stond.

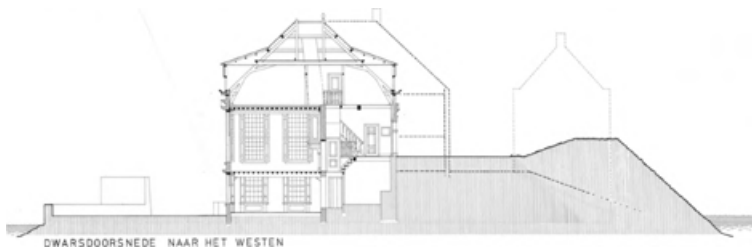
In 1740 verkocht het college van de Overwaard zijn gemeenlandshuis aan de schout, onder het beding dat zij er zouden mogen blijven vergaderen. Tevens hield het college zich het recht voor van terugvordering door middel van koop. Dit geschiedde dan ook een goede anderhalve eeuw later. In 1889 werd het voormalige gemeenlandshuis weer eigendom van het waterschap. Bij de bouw van een nieuwe schutsluis ter plaatse van de keersluis in 1901-1902 werd het huis tot sluiswachterswoning verbouwd. Wegens bouwvalligheid zou het uiteindelijk in 1925 gesloopt worden (De Jong, 16; Van der Plas, 27-31, 62-64; Teixeira IV (I), 538).

Het gemeenlandshuis aan de Molenstraat 238 te Nieuw-Lekkerland

Het voormalige gemeenlandshuis van de Overwaard ligt gedeeltelijk in de Lekdijk en naast de sluis van het Achterwaterschap, aan de noordzijde van het molencomplex te Kinderdijk. Het gebouw bestaat uit een deel dat in 1644 tot stand is gekomen en een gedeelte dat op de plaats van een 16de-eeuws bouwdeel in 1918 werd gebouwd. Het huis ligt onder een omlopend en aan de zuidkant inspringend schilddak. Een bakstenen schuur met houten bovendek is in 1918 tot stand gekomen met het materiaal dat vrijkwam bij de afbraak van het voorste gedeelte van het gemeenlandshuis.

Het huis werd vermoedelijk in 1581 op die plaats gebouwd. Op foto's van vóór 1918 zijn op de oostgevel van de voorbouw jaartalankers met '1581' te zien. In 1595 werd het pand ten behoeve van de Overwaard aangekocht door Cornelisz. Aertssoon, sluismeester van de Overwaard (Archief Overwaard, inv. nr. 191).

144 Voormalig gemeenlandshuis van de Overwaard bij Elshout te Kinderdijk (Nieuw-Lekkerland), Molenstraat 238.

Plattegronden en dwarsdoorsnede.

Schaal 1:330. Tekeningen door J.J. Jehee, 1991, aan de hand van gegevens van architectenbureau ir. R. Visser BV te Schoonhoven (1979) en architectenbureau Krüger te Voorburg (1977).

De weergegeven toestand is die van 1991. Met stippellijnen zijn vroegere situaties aangeduid.

In 1644 werd het aan de achterzijde uitgebreid met een aanbouw, waarin op de bel-étage een grote vergaderzaal werd ingericht. Tegen de 16de-eeuwse voorgevel aan de dijk werd bij die gelegenheid een natuurstenen poortje geplaatst, waarop de wapens der heemraden werden aangebracht.

In 1736 vond een modernisering plaats van de zaal of herenkamer, zoals die toen genoemd werd. Het bestek met de nauwkeurige omschrijving van de werkzaamheden is in het archief van de Overwaard bewaard gebleven (inv. nr. 192). De grootste verandering was het aanbrengen van vijf nieuwe 'Engelse' schuiframen, waarvan zowel het bovendeel als het benedendeel beweegbaar was. Daartoe moesten de zes bestaande kruiskozijsen uit de gevel gehaald worden. Een daarvan zat in de oostgevel en werd gedicht. De sporen ervan zijn thans nog duidelijk te zien. Bij de andere vensters moest het bestaande muurwerk lager uitgedoken worden, want de nieuwe waren langer. Het gevolg was dat zij door de natuurstenen banden 'zakten'. Het zelfde was het geval bij de vensters van de onderverdieping. In ieder schuifraam kwamen 50 ruitjes van 'helder blanck fijn frans glas'. Aan de binnenzijde van de nieuwe vensters in de zaal werden in tweeën beweegbare luiken aangebracht. De deur van de zaal naar het voorhuis werd vernieuwd, evenals de betimmering van de schoorsteenmantel en de togen waarmee deze tegen de muur was opgesteld.

Het plafond werd in stijl aangepast: tussen de balken kwam een beschietsing

145 De voorgevel aan de dijk (foto RDMZ, 1978).

146 Het poortje uit 1644 (foto RDMZ, 1991).

van planken. Al het houtwerk werd geschilderd. De hele uitmonstering van de zaal zoals die in 1736 tot stand gekomen is, is nog in situ.

Een grote verbouwing van het huis had in 1918 plaats. De dijk ter plaatse moest verhoogd en verbreed worden en in de weg moest een scherpe bocht worden weggenomen. Tegenover het gemeenlandshuis stond een machinistenwoning, die bij voorkeur gehandhaafd diende te blijven. (Enige jaren later zou dit pand toch bij een dijkverhoging geamoveerd worden!). Het gemeenlandshuis, naar de mening van het Waterschap ongelukkig gelegen in de dijk, werd aan de voorzijde met drie meter ingekort, aan de zijkanten met 2,53 meter. De nieuwe voorgevel werd ‘in stijl’ herbouwd, dat wil zeggen de vanaf de dijk in het zicht zijnde vensters werden ook met frontons bekroond. De kap boven het oude gedeelte werd geheel vernieuwd en in verband gebracht met de nieuwbouw. Het 17de-eeuwse poortje werd aan de nieuwe voorgevel herplaatst. De naast het huis liggende schuren waren veel te groot en konden derhalve zonder bezwaar afgebroken worden. Met het afkomende materiaal werd een nieuwe schuur gebouwd, waarin een rijtuigbergplaats en een timmerwerkplaats met paardenstal ondergebracht werden.

In 1979 werd een restauratieplan door architectenbureau ir. R. Visser te Schoonhoven opgemaakt voor consolidatiewerkzaamheden aan het gehele pand en restauratiewerkzaamheden aan het 17de-eeuwse gedeelte. Het pleisterwerk van de muren liet daar los en diverse kozijnen waren verrot. Tegelijkertijd speelde de dijkverzwaring en de daarmee gepaard gaande vernieuwing der sluizen. Aangezien er rekening gehouden moest worden met zettingsverschijnselen ter plaatse van het huis werden er maatregelen getroffen in de vorm van een paalfundering. Met het aanbrengen van de paalfundering werd in 1981 een begin gemaakt. Daartoe moesten in het huis de bestaande vloeren en wandbekledingen, alsmede separatiewanden verwijderd worden. Met de restauratie werd tegelijkertijd begonnen. Als aannemer werd de Koninklijke Aannemersbedrijf Woudenberg BV te Ameide aangetrokken. Op 12 juli 1982 werd met het werk gestart. Op 17 juni 1983 werd het opgeleverd.

De voornaamste wijzigingen aan het gebouw waren de volgende. De pleisterlaag van het 17de-eeuwse gedeelte werd verwijderd. De lateien werden smaller gezaagd en aan nieuwe betonnen lateien verankerd. Hetzelfde geldt voor de frontons boven de bovenliggende kozijnen. De vensters van de onderverdieping kregen een roedeverdeling.

De wapenstenen uit de oude sluizen zijn in aparte muurtjes ingemetseld.

Kerkelijke gebouwen

147 De Gorcumse toren in het begin van de 17de eeuw. Gewassen pentekening door Jac. van der Ulft, 177 × 130 mm (coll. RPK inv. nr. 1913:60).

Op het gebied van de kerkbouw heeft de Alblasserwaard een onophoudelijke ontwikkeling doorgemaakt vanaf de vroege Middeleeuwen tot heden, een ontwikkeling die overigens parallel loopt aan die in de aangrenzende Vijfheerenlanden.

Historisch gezien kan de kerkbouw in een aantal groepen worden ingedeeld:

- 1) de geschiedenis van de middeleeuwse kapellen, kloosters en kerken, gebouwd vóór 1600 ten behoeve van de rooms-katholieke eredienst
- 2) veranderingen en nieuwbouw aan de bestaande middeleeuwse kerkgebouwen, die na de Reformatie overgegaan zijn naar de hervormden in de 17de, 18de en 19de eeuw; de restauraties in de 20ste eeuw
- 3) schuilkerken, gebouwd na de Reformatie voor de rooms katholieken (alleen in Gorinchem)
- 4) 'Waterstaatskerken' voor de rooms-katholieke eredienst, gebouwd na 1800 (alleen te Gorinchem)
- 5) op nieuwe locaties gebouwde na-Reformatorische kerken voor de protestantse en de joodse eredienst in de 19de en 20ste eeuw

De geschiedenis van de kerkbouw in de eerste twee groepen is het meest gecompliceerd. Deze kerkelijke gebouwen kwamen tot stand in de Middeleeuwen en hebben daarna een proces doorgemaakt, bestaande uit afbraak (vrijwel alle kloosters en vele kapellen), het ondergaan van toevoegingen en wijzigingen, alsmede (gedeeltelijke) afbraak en (gedeeltelijke) nieuwbouw.

Na de Reformatie werden de middeleeuwse kerkgebouwen door de hervormden in gebruik genomen. Over het algemeen waren de gebouwen veel te groot zodat zij maar ten dele gebruikt werden. Fundamentele veranderingen aan het gebouw vonden aanvankelijk echter niet plaats. Wel werden ruimtes bijvoorbeeld verkleind door het plaatsen van schotten.

Voor een kerkelijke gemeente bleek telkens weer het onderhoud van de gebouwen een grote zorg te zijn. Vaak moesten een ambachtsheer of de Staten van Holland bijspringen, omdat de kerkelijke gemeenten de gelden voor noodzakelijk herstel niet konden opbrengen. Provisorische herstellingen vergden snelle maatregelen die lang niet altijd getroffen werden, zodat in sommige gevallen redding te laat kwam, het gebouw moest worden afgebroken en door nieuwbouw vervangen. Alle kerkgebouwen in de Alblasserwaard hebben in de 18de, maar meestal de 19de eeuw een ingrijpende

reparatie ondergaan, veranderingen, die aan het eind van de 19de eeuw mede gestimuleerd werden door de nieuwbouw van (christelijk) gereformeerde kerken, waarbij de hervormden niet achter wilden blijven. Al deze aspecten komen in een aparte paragraaf (Lotgevallen van de middeleeuwse kerkgebouwen) uitvoerig aan de orde.

Van de derde groep is slechts één voorbeeld over in Gorinchem. De bestemming van het gebouw is nog steeds een kerkelijke, zij het niet meer een rooms-katholieke.

Van de vierde groep is ook slechts een voorbeeld aan te wijzen in Gorinchem. De kerkelijke bestemming van dat gebouw is inmiddels komen te vervallen.

De vijfde groep wordt vertegenwoordigd door kerkgebouwen die na de

148 De voormalige R.K. kerk aan de Haarstraatte Gorinchem (foto RDMZ, 1986).

Reformatie voor andere denominaties dan de hervormde zijn neergezet, op een plaats waar voordien geen (middeleeuws) kerkgebouw stond.

Archivalia

ARA; Kerkelijke archieven te Hoornaar, te Noordeloos, te Ottoland en te Schelluinen;
Archieven RDMZ

Literatuur

Aa, A.J. van der, deel IV, E-G, (1843), deel VIII, N-O (1846); *De archieven van de Nederlandse Hervormde kerk in korte overzichten*, uitgegeven door de commissie voor de archieven van de Nederlandse Hervormde kerk, deel II, Leiden 1974;
Beaufort, R.F.P. de en H.M. van den Berg, *De Betuwe*, in de serie De Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst; geïllustreerde beschrijving. De provincie Gelderland, eerste stuk, het kwartier van Nijmegen, 's-Gravenhage 1968; Belonje, J., 'Grafzerken te Hoornaar, Zuid-Holland', in *Ons Voorgeslacht* 155, 22e jrg. (1967), 117-121; Bergh, L.Ph.C. van den, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, uitgeg. vanwege de Kon. Ak. van Wetenschappen. Eerste Afdeeling, tot het einde van het Hollandsche Huis. 2 dln. Amsterdam / 's-Gravenhage 1864-1873; *Beschrijving van de heerlijkheid Alblasserdam [...] door Leonardus Gerardus Herfst*, manuscript uit 1817 bewerkt door G. Ouweneel, Alblasserdam 1990; Bijdragen Bisdom Haarlem; Bloys van Treslong Prins; *Bouwkundig tijdschrift*, XII (1892), 27; *Bouwkundige Weekblad*, XX (1900), 2; Den Breejen; Brouwer, T., 'Een voormalige synagoge in Sliedrecht', in: *Bulletin KNOB* jrg. 76 (1977), afl. 4/5, 241; Bruch; Busch, A.J., *De schuilkerk 'Dit is in Abrahams Schoot'*, folder van de restauratiecommissie van de

Lutherse kerk, Gorinchem 1987; Cittert - Eymers, J.G. van en M.J. Hagen, *Zonnewijzers in Nederland*, Zutphen 1984; Van der Donk; Dodt van Flensburg, J.J., *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, 3, Utrecht 1843, 1-13; Dool, H. van den, *Sliedrecht in heden en verleden*, Sliedrecht [z.j.]; Dubbe, B., 'Het Amsterdamse geelgietersambacht in de 17de eeuw, enige meesters' in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), 137-153; Dubbe, B., 'Een bijzondere zeventiende-eeuwse wandarm', in *Antiek*, 1982, 424-425; Eekeren, H.J. van, *De Oude Kerk te Zeist*, II, Zeist 1975, 176-177; Emck 1929; Enqueste; Van Goch; Van der Graaf; Graas, T., 'Protestants Kerkzilver in Noord-Brabant', in: *Kerkelijk Zilver, Negen opstellen over kerkelijke zilversmeedkunst*, (red. P.M. le Blanc), Den Haag 1992; Historie Bisdom Utrecht; Informacie; Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft etc. 1989; Jansen, L.J.F., *De muurschilderingen der St. Janskerk te Gorinchem*, Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, Afdelingen Letterkunde. Deel I, Amsterdam 1858; Jensma, Th.W., *De preekstoel in de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, Dordrecht 1984, 14, 26, 56, 71; Joosting en Muller I en II; Kemp; *Kerkelijke archieven. Inventarissen onder redactie van dr. J.P. van Dooren*, deel II, Hervormde gemeente Ameide en Tienhoven; Hervormde gemeente Giessendam c.a; Hervormde gemeente Meerkerk; Hervormde gemeente Moordrecht, Archiefdienst Nederlandse Hervormde kerk - Den Haag - 1970; Kloot Meyburg, H. van der, 'Het kerkgebouw der Nederl. Hervormde gemeente Nieuw-Lekkerland van Jan Wils, architect B.N.A.', in *Het Bouwbedrijf* 1924, 209-211; Kok; Korporaal, T.L., 't Gebeurde op Groot-Ammers; impressies uit de 19e eeuwse geschiedenis van Groot-Ammers, Groot-Ammers 1988; Kuilenburg-Vaars, G.S.C. van en C.B. Kuilenburg, *Over Blokland. Geschiedenis van een dorp in het Land van Arkel*, Hoogblokland 1985; Labouchere; Mieris, F. van, *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, 4 dln, Leiden 1753-1756; Molen-den Outer, B. ter, *Dordrechts goud en zilver*, tentoonstellingscatalogus Museum Mr. S. van Gijn, Dordrecht 1975; Mollema-Gons, J.M.K. en M. Mollema, *Overslingeland: een buurtschap*, Noordeloos 1990; Neurdenberg, E., *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1948; *Oudheden en gestichten van het rechte Zuid-Holland en van Schieland* [door H.F. van Heussen]; uyt het Latijn vert. en met aantekeningen opgehelderd door H.V(AN) R(IJN), Leiden 1719; Ouweneel, G., *De kerken van Hervormd Alblasserdam*; kerken

klokken, koster, enz. (1475-1950), manuscript februari 1987; Ouweneel, G., 'Plaatselijke kerkgeschiedenis 3', in *Kwartaalblad Historische Vereniging West-Alblasserwaard* 1991-4, 14-18; Post, R.R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ca. 1500 tot ca. 1580*, Utrecht-Antwerpen 1954; Schakel; Schulte, A.G., *Het land van Maas en Waal*, in de serie De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst; geïllustreerde beschrijving. De provincie Gelderland, het kwartier van Nijmegen, 's-Gravenhage 1986; Stamkot 1982; Stamkot, B., J. Becker en H.H. Meijler, *Joods Gorcum 1349-1964 een gedenkboek*, Gorinchem 1989; Steensma, R. en C.A. van Swigchem (red.), *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, Kampen 1986; Swigchem, C.A. van, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage 1984; Teeuwen, D., 'De predikantenlijst van de Remonstrantse gemeente te Nieuwpoort', in: *De Stede Nieuwpoort*, derde verzameling bijdragen 1987, Nieuwpoort 1988, 9-30; Tegenwoordige Staat, Holland II en IV; Voorloopige Lijst.

De Reformatie

De overgang naar de Reformatie en het aanstellen van predikanten vond voor de verschillende steden en dorpen in de volgende jaren plaats (Archieven Nederlandse Hervormde kerk II, 116-130): Gorinchem: 1573; Nieuw-Lekkerland: 1574 (?); Streefkerk: 1574; Ameide en Tienhoven: 1578; Hoogblokland: 1578; Hoornaar: 1578; Meerkerk: 1578; Molenaarsgraaf: 1580; Bleskensgraaf: 1581; Brandwijk: 1581; Nieuwpoort: 1581; Noordeloos: 1581; Goudriaan: 1582; Ottoland: 1582; Sliedrecht: 1582; Wijngaarden: 1582 (?); Oud-Alblas: 1584; Alblasserdam: 1584; Giessen-Oudekerk: 1585 of 1586; Arkel: 1589; Papendrecht: 1590; Groot-Ammers: 1591; Hardinxveld: 1591; Giessen-Nieuwkerk en Nederslingeland: 1592; Schelluinen: 1594 of 1595; Langerak: troebelen in 1567, eerste predikant in 1600.

Niet alle kerkelijke gemeenten met een eigen naam waren na de Reformatie ook direct zelfstandig. De gemeente Giessendam-Nederhardinxveld werd pas in 1729 gesticht en kreeg een eigen predikant. Daarvoor was Giessendam opgenomen bij Giessen-Oudekerk en Nederhardinxveld bij Boven-Hardinxveld. In een kleine kapel, die allengs tot een kerkgebouw uitgroeide,

149 De Hervormde kerk te Nieuwpoort, waarvan de westelijke travee met toren is afgebroken in 1774 (foto RDMZ, 1969).

gelegen tussen de beide dorpen in, werden bij toerbeurt door de predikanten van Giessen-Oudekerk en Nederhardinxveld de predikbeurten gehouden. De gemeenten van Hoogblokland en Hoornaar waren van 1588 tot 1610 gecombineerd. Bleskensgraaf was van 1581 tot 1584 samen met Molenaarsgraaf. Brandwijk was tot 1639 met Molenaarsgraaf samengevoegd en daarna met Gijbeland. Goudriaan en Ottoland zijn thans (weer) gecombineerd. Van 1610-1921 waren zij echter zelfstandig. Molenaarsgraaf was van 1580 tot 1584 met Bleskensgraaf en van 1584 tot 1639 met Brandwijk gecombineerd. Nieuw-Lekkerland was tot 1614 bij Lekkerkerk aan de andere kant van de rivier opgenomen en daarna een zelfstandige gemeente. Oud-Alblas was tot 1600 met Alblasserdam gecombineerd. Wijngaarden hoorde van 1582 tot 1603 bij Sliedrecht, van 1605 tot 1615 bij Bleskensgraaf en van 1616 tot 1620 weer bij Sliedrecht.

De nieuwe hervormde gemeenten in de Alblasserwaard vielen direct na 1573 onder de classis Dordrecht. Al spoedig werden van deze zeer grote classis zelfstandige classes afgescheiden. In de loop der tijden zijn de indelingen der classes diverse malen gewijzigd, evenals de kerkelijke gemeenten die daaronder ressorteerden. Voor de geschiedenis daarvan zij verwezen naar de publicatie over de Archieven van de Nederlandse Hervormde kerk II, de pagina's 90, 103 en 116-117.

Per 1 januari 1983 is de indeling voor de Alblasserwaard in twee classes: Alblasserdam en Gorinchem. De classis Alblasserdam omvat de ring Hardinxveld en de ring Sliedrecht. Onder de ring Hardinxveld vallen de gemeenten Bleskensgraaf, Boven-Hardinxveld, Brandwijk, Giessen-Nieuwkerk, Giessen-Oudekerk, Giessendam-Neder-Hardinxveld, Goudriaan

en Ottoland, Groot-Ammers, Molenaarsgraaf, Streefkerk en Wijngaarden. Onder de ring Sliedrecht ressorteren Alblasserdam, Kinderdijk, Nieuw-Lekkerland, Oud-Alblas, Papendrecht en Sliedrecht. De classis Gorinchem omvat de ringen Gorinchem en Vianen. Onder de ring Gorinchem vallen de gemeenten Arkel, Gorinchem, Hoogblokland, Hoornaar, Meerkerk, Noordeloos en Schelluinen. Onder de ring Vianen de gemeenten Ameide-Tienhoven, Langerak en Nieuwpoort.

Dateringen

De in dit hoofdstuk gegeven dateringen van de kerkgebouwen zijn langs drie wegen tot stand gekomen: op basis van archief- en literatuurgegevens, langs stilistische weg en op grond van bouwhistorische bevindingen.

Het dateren op stilistische en bouwhistorische gronden werd in alle gevallen bemoeilijkt door de restauraties die de gebouwen in de 19de en 20ste eeuw ondergaan hebben. Steeds werd datgene aan bouwsporen verwijderd, dat niet paste in de opvattingen die men had van het desbetreffende kerkgebouw, zoals dat in de 14de of 15de eeuw geweest moest zijn. Bij restauraties werd derhalve gestreefd om tot een ideaalbeeld van een kerk in de 14de of 15de eeuw te komen, hetgeen het naspeuren van de geschiedenis op basis van ‘stijl’ en aan de hand van het bouw materiaal niet weinig gehinderd heeft.

Archief- en literatuurgegevens vormen dan een zekerder uitgangspunt voor de dateringen der verschillende bouwfasen. Vooral de 19de- en 20ste-eeuwse verbouwingen en restauraties waren meestal redelijk tot goed gedocumenteerd in literatuur en archieven. Voor vroegere handelingen aan de kerkgebouwen moest van andere gegevens gebruik gemaakt worden.

Directe bewijsvoering als eerste steenleggingen (bekend bij de toren te Hoornaar) of incidentele bronnen- en literatuurgegevens over stichting, bouw en verbouw, dan wel indirecte bewijsvoering zoals rampen als plunderingen (door Gelderse en Spaanse troepen in de 16de eeuw, Fransen in de late 17de eeuw), stormen en overstromingen, waarbij met enige zekerheid verondersteld kan worden dat het kerkgebouw schade opgelopen had, werden gekoppeld aan het nog aanwezige authentieke bouw materiaal en aan zichtbare sporen van vernieuwing. Door de stijlkenmerken, het toegepaste bouw materiaal, de baksteenformaten en de (kap)constructies der kerken onderling te vergelijken werden per kerk de bouwfasen vastgesteld en vervolgens in de verschillende paragrafen verwerkt.

Kapellen en kloosters

Kapellen

Naast de (parochie)kerken, die hierna aan de orde komen, was er vóór de Reformatie sprake van een aantal kapellen en kloosters in de waard.

In Sliedrecht wordt een kapel genoemd in het tolhuis te Niemantsvriend (Joosting en Muller II, 245). Een kapel te Nieuw-Lekkerland, die in 1455 was gebouwd, werd in 1495 tot parochiekerk verheven (Joosting en Muller II, 407).

Op 12 februari 1244 verleenden de proost en kapittel van St. Marie aan de inwoners van Graveland (= Molenaarsgraaf) toestemming een kapel te stichten met een priester en een kerkhof ('...parochianis de Gravelant novam capellam construendi et habebunt sacerdotem...') (Van den Bergh I, nr. 401; Joostingen Muller II, 409). In 1345 is er inmiddels sprake van een kerk van 'Graeflant' (Van Mieris II, 697) in een belening aan Jan den Moelnaer. In welk jaar de kapel tot kerk verheven is, kon niet getraceerd worden.

Langerak had een slotkapel. In 1408 en 1409 is er sprake van (bisschoppelijke?) toestemming de mis in het slot op te dragen: 'Licentia celebrandi in castro de Langerack' (BBH 39, 446; Joosting en Muller II, 406). De kapel van Laag-Blokland viel onder de parochie Ottoland, maar hoorde

150 Overzicht van de Hervormde kerk van Hoornaar (foto RDMZ, 1971).

151 De Hervormde kerk van Noordeloos (foto RDMZ, 1968).

aan de heerlijkheid Blokland. Een gasthuiskapel, behorend tot een H. Geestgasthuis en met een altaar, gewijd aan St. Clemens stond aan het eind van het buurtschap Overslingeland, ter hoogte van het huidige Overslingeland nr. 33 en viel onder de parochie van Noordeloos. Het kapelletje zou in de 13de eeuw zijn gebouwd en in 1670 zijn afgebrand. De kapel zou vervolgens herbouwd zijn met een school en een pastorie, maar door een overstroming in 1708 zijn alle gebouwen weer weggevaagd. Opmerkelijk genoeg tekent Abel de Vries in 1726 de kapel nog wel op de grote kaart van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden (Joosting en Muller I, 371; Mollema, 88-89; Schakel, 140).

De middeleeuwse kapel van Nederhardinxveld, ‘staende op het beneden eijnde van Hardinxveld’ lag tussen de gemeenten Giessen-Oudekerk en Hardinxveld in. Hoewel zij onder de parochie van Hardinxveld viel, werd zij beurtelings bediend door de pastoor (en na de Reformatie door de predikant) van Hardinxveld en Giessen-Oudekerk. In 1729 is een afzonderlijke kerkelijke gemeente Giessendam tot stand gekomen. De oude kapel is in de loop der tijden afgebroken en weer opgebouwd en veranderd tot de huidige Hervormde kerk aan de Peulenstraat bij de dam te Hardinxveld-Giessendam (Den Breejen, 23-28, 37; Joostingen Muller II, 409).

Over een kapel te Tienhoven is weinig bekend. Rademaker beeldt in het Kabinet van Nederlandsche Outheden IV (tegenover pagina 241) het dorp Tienhoven af zoals dat er in 1620 zou hebben uitgezien. Naast de kerk tekent hij een klein kapelvormig bouwwerk aan de oever van de rivier. In de Voorloopige Lijst wordt gemeld dat een overblijfsel van een 3/8 gesloten bakstenen kapel uit de 15de eeuw was opgenomen in een huis bij de kerk (Voorloopige Lijst, 7). Deze ‘kapel’, als het al een kapel was, is in 1947

152 De kerk en kapel te Tienhoven in 1620, gravure van A. Rademaker, afgebeeld in Kabinet van Ned. Outheeden IV, nr. 188.

afgebrand.

De stad Gorinchem had verschillende kapellen: een aan de H. Elisabeth (of de H. Catharina) gewijde Gasthuis kapel die deel uitmaakte van het gasthuiscomplex dat ten noorden van de Grote kerk gelegen was, een Heilige Geestkapel in de Arkelstraat, een 13de-eeuwse Mariakapel bij de Kanselpoort, een kapel naast de Laag-Arkelpoort, waar niets nader over bekend is, kapellen bij de drie kloosters (zie hieronder), een (huis?) kapel in het Burgerweeshuis aan de Molenstraat (Labouchere, 85) en een kapel in het Oudemannenhuis aan de Molenstraat (Joosting en Muller II, 424).

De Gasthuiskapel is met het oude gasthuis in 1599 en 1600, na de verplaatsing van het gasthuis naar de Haarstraat in 1598, tot woningen verbouwd. De kerkelijke functie was al eerder te loor gegaan. Vanaf 1589 was het koor van de kapel als opslagplaats in gebruik.

De Kanselkapel is waarschijnlijk in 1589, tegelijk met de oude Kanselpoort gesloopt (Van Goch, 40).

153 De H. Geestkapel aan de Arkelstraat te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

Als gebouw is alleen de Heilige Geestkapel aan de Arkelstraat 28 te Gorinchem nog als zodanig herkenbaar. Als stichtingsdatum wordt de 13de eeuw genoemd. Tot omstreeks 1572 beheerden de Heilige Geestvaders de kapel, van waaruit uitdelingen aan de armen gehouden werden. Na de Reformatie diende de kapel een tijdlang als tweede kerk voor de hervormden. Van 1797-1799 is zij bij de Waalse gemeente in gebruik geweest. Tussen 1799 en 1814 was zij wederom het kerkgebouw voor de Nederduits hervormde gemeente. Hierop volgden twee jaren waarin de kapel door de lutheranen werd gebruikt en van 1816-1824 is het voor de tweede maal de Waalse gemeente die de kapel benutte. Nadien is de kerkelijke functie ervan opgeheven. In 1825 werd de inmiddels vervallen kapelkerk door de stad van het kerkbestuur der hervormde gemeente aangekocht en in 1836 is het gedeelte tot aan de toren gesloopt en door een nieuw gebouw vervangen. In 1837 werd het vleeshuis van het stadhuis overgebracht naar de kapel. Toch diende de kapel, zij het maar kort, van 1844-1851, weer tot bedehuis, in de tijd dat de Grote kerk werd afgebroken en herbouwd. Daarna werd er een bewaarschool in ondergebracht. Sedert 1888 diende zij als Christelijk Gereformeerde kerk. Thans houdt de Vrije Evangelische gemeente hier haar bijeenkomsten. Aan de straatzijde prijkt een in 1912 door de stadsarchitect H.H. van Zeggeren, op aanwijzingen van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, nogal ingrijpend gerestaureerde voorgevel met toren uit het eind van de 15de eeuw. Bij die restauratie is ondermeer de voorgevel ontdaan van een cementlaag. (Van der Donk (1949), 31-32; Emck, Kroniek, 113, 115, 116, 117, 125; Van Goch, 40-41).

Kloosters

Er waren verscheidene kloosters in de Alblasserwaard. Op enkele restanten na is er geen overgebleven.

Gorinchem bezat waarschijnlijk drie kloosters. In 1401 was door Elze, weduwe van schout Floris Spronck een vrouwenklooster of Zusterhuis gesticht, op een terrein met huis en hofstede op de hoek van de Krijtstraat (thans Boerenstraat) aan de zuidzijde van het kerkhof. Het Zusterhuis werd aan de H. Agnes toegewijd. In 1404 namen de zusters de kloosterregel van St. Franciscus aan. In 1407 werd het kloostercomplex aan de oostzijde aanzienlijk uitgebreid tot aan de Markt. Een kapel ter ere van St. Andreas, Johannes de Doper en St. Agnes werd gebouwd en op 4 oktober 1407 ingewijd. In 1449 stichtten vanuit dit klooster 25 zusters het klooster Mariënhage te Arkel. De watergeuzen onder leiding van Lumey plunderden in 1572 de Gorcumse kloostergebouwen en de kloostergoederen werden verbeurd verklaard. Het Agnietenklooster werd in 1584 grotendeels gesloopt, de kapel bleef tot 1592 als buskruitmagazijn in gebruik. Korte tijd heeft een der gebouwen nog als bedehuis dienst gedaan: tussen 1634 en 1636 maakten Engelse puriteinen er gebruik van. In 1652 werden de gebouwen door de stad verkocht en vervolgens tot woonhuis verbouwd. Naast de straatnamen 'Zusterhuis', 'Zustersteeg' en 'Zusterstraat' is een enkel restant van dit kloostercomplex bewaard gebleven in het hoge gebouw achter de Groenmarkt 3 en op de hoek van Boerenstraat 11 en Zusterstraat 30-32. In dit laatste pand zitten nog delen van de vroegere kapel (?) als vensters en doorgangen. Vaag is een restant van een middeleeuwse schildering met heiligen in een architectuur en een sjabloonversiering aan de zuidmuur te zien.

Pas in de 19de eeuw zouden in Gorinchem de Franciscanessen terugkeren: op 10 september 1851 namen zij hun intrek in een jaar daarvoor gebouwd klooster aan het Heerenlaantje 30 (Historie bisdom Utrecht II, 629; Van Goch, 42-44; Van der Donk (1949), 11-15, 17-18).

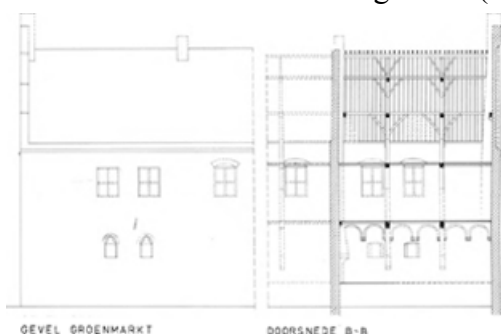
Ongeveer op de plaats waar sedert 1598 een ziekenhuis aan de Haarstraat gevestigd was, bevond zich een Begijnhof, dat aldaar in 1391 gesticht was. Een daartoe behorende kerk werd op 13 december 1402 voltooid en ingewijd. In 1422 werd zij tot parochiekerk verheven, waarmee Gorinchem twee parochiekerken had. Het Begijnhofcomplex is tussen 1439 en 1475 tot Augustijner-Kanunnikessenklooster

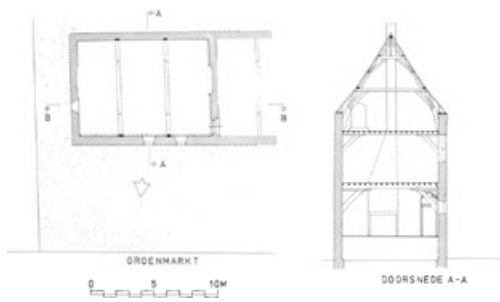

154 Restant van het Agnietenklooster achter Groenmarkt 3 te Gorinchem vóór restauratie (foto RDMZ, 1981).

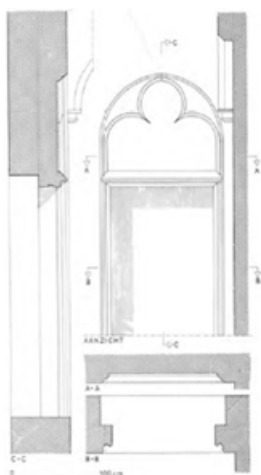
in gebruik genomen. Dat klooster was aan St. Nicolaas en St. Magdalena gewijd, maar bleef in de volksmond bekend als ‘Begijnhof’. In 1566 en 1572 werd ook dit klooster geplunderd. Nadat de Augustinessen de gebouwen verlaten hadden, werd een gedeelte ervan in 1598 tot ziekenhuis verbouwd. Een ander deel werd in 1604 als Oude Vrouwenhuis ingericht. De gebouwen bleven als zodanig in gebruik tot 1865 (Van der Donk (1949), 20-22).

Aan de Broerensteeg, die loopt tussen de Kortendijk en de Arkelstraat hadden de Minderbroeders, sedert 1454 Observanten, hun klooster, schuin tegenover de Heilige Geestkapel. Het klooster was gewijd aan de Heilige Maagd te Bethlehem. Een ontstaansdatum is onduidelijk. Door verschillende kroniekschrijvers wordt het jaar 1454 als stichtingsdatum beschouwd, toen de Observanten of Minderbroeders het koor en de noorderzijbeuk van de kapel bouwden. Dat er toen al kloostergebouwen stonden aan de Arkelstraat acht Van der Donk niet onwaarschijnlijk. Ook dit klooster werd in 1566 en 1572 geplunderd. De kloosteroverste Nicolaas Pieck en achttien geestelijken werden gevangen genomen en naar Den Briel weggevoerd, waar zij de marteldood stierven. Tot 1579 bleven de kloostergebouwen bestaan. In dat jaar zijn zij afgebroken. Het afkomend materiaal is aangewend voor de verbetering van de fortificaties en het herstel van de Grote kerk die zeer ‘bedorven ende ontramponeert’ was. Vanaf 1580 werd op de plaats van het klooster de beestenmarkt gehouden, die later tot Varkenmarkt zou uitgroeien (Van der

155 Gorinchem, Groenmarkt 3 en 5. Reconstructie van de plattegrond en de voormalige voorgevel van het Agnietenklooster in de tweede helft van de 16de eeuw.
Schaal 1:300. Getekend door J.J. Jehee, 1991.

156 Gorinchem, Groenmarkt 3. Aanzicht en doorsneden van de vroegere doorgang in de tussenmuur met het buurpand nr. 5. De tekening is een gedeeltelijke reconstructie. Schaal 1:50. Opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1991.

Donk (1949), 22-29; Historie bisdom Utrecht II, 632; Van Goch, 45).

Bij de Arkelse Dam is in 1449 een vrouwenklooster voor Tertiariissen, later Regularissen, gesticht, dat was gewijd aan de Maagd Maria en genaamd was Mariënhage, naar een aldaar gelegen hofstad 'de Oude Hage'. Volgens overlevering lag het klooster in de nabijheid van het oude kasteel van de heren van Arkel. In dit geval blijkt de overlevering ruim geïnterpreteerd te moeten worden. De plaats van het klooster was op de rechteroever van de Linge. Het terrein daar heet nog steeds 'Het Klooster'. De burcht van de heren van Arkel lag op de linkeroever van de Linge, ongeveer ter hoogte van de huidige begraafplaats op de kruising van de Arkelse Onderweg en de Haarweg. De kloosterstichting geschiedde door 25 nonnen, afkomstig van het Agnietenklooster in Gorinchem. Door de overlast die de nonnen van krijgsvolk ondervonden, werd het Arkelse klooster in 1558 naar de zuidwesthoek van de Kleine Eligensteeg te Utrecht verplaatst (Van der Donk (1949), 15-17; Historie Bisdom Utrecht II, 666; Joosting en Muller II, 424; Van Goch, 43).

Onder Brandwijk heeft een vrouwenklooster van de Cisterciënzer orde gestaan. Het aldaar in 1424 gestichte St. Martinusklooster ten Donc (ook St. Maertensdonc of Hemsdonc) was aanvankelijk een dubbelklooster van Regulieren of Augustinessen, een dochter van het klooster op den Hem te Seraerntsberch. Sedert 1439 behoorde het aan de Cisterciënzer orde en stond het onder de naam Maria Ten Donk bekend (Historie bisdom Utrecht III, 417; Joosting en Muller II, 407). Volgens Oudenhoven was het een nonnenklooster van St. Augustinus, hetgeen op hetzelfde neerkomt: Augustinessen zijn Regulieren.

In Noordeloos wordt door Van der Aa een klooster vermeld, dat zich uitgestrekt zou hebben vanaf de oude kerk tot aan het water (Van der Aa, deel N-O (1846), 266). Een rijtje huizen tussen de kerk en de Voordijk droeg de naam 'Klooster'. De toeschrijving is echter onbewezen. Schakel kwam na bronnenonderzoek tot de conclusie, dat het vrouwenconvent van St. Servaes te Utrecht, behorend tot de Cisterciënzer orde, veel landerijen in en rond Noordeloos bezeten heeft, waardoor mogelijk de verwarring bij Van der Aa is ontstaan. Van kloostergebouwen is nooit

sprake geweest. Hoogstens zou er in Noordeloos een uithof van het Utrechtse klooster gestaan kunnen hebben (Schakel, 139).

Lotgevallen van de middeleeuwse kerkgebouwen

Over het lot van de kapellen en kloostergebouwen is hierboven het een en ander uiteengezet. Van 27 kerken gaat de geschiedenis terug tot op een middeleeuwse parochiestichting. Het betreffen, in alfabetische volgorde, Alblasserdam, Ameide, Arkel, Bleskensgraaf, Brandwijk, Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg), Giessen-Oudekerk, Gorinchem, Goudriaan, Groot-Ammers, Boven-Hardinxveld, Hoogblokland, Hoornaar, Langerak, Meerkerk, Molenaarsgraaf, Nieuw-Lekkerland, Nieuwpoort, Noordeloos, Ottoland, Oud-Alblas, Papendrecht, Schelluinen, Sliedrecht, Streefkerk, Tienhoven en Wijngaarden. Het is echter niet zo dat die 27 middeleeuwse kerken alle geheel of gedeeltelijk nog bestaan. Calamiteiten als branden, stormen, plunderingen en overstromingen, verval ten gevolge van verwaarlozing met als gevolg geheel of gedeeltelijke nieuwbouw of (zeer ingrijpende) restauraties en de wens tot uitbreiding of inkrimping van het gebouw zijn daar debet aan.

De kerken van Arkel en Hoornaar zijn, volgens een in dit opzicht niet betrouwbare 15de-eeuwse kroniekschrijver, door de Noormannen, Friezen en Denen al in de zevende eeuw platgebrand, om, direct daarna overigens, weer opgebouwd te worden (Bruch, 4). Het enige wat uit een dergelijk bericht wel opgemaakt kan worden is het feit dat beide kerken oude stichtingen zijn, zonder overigens een datum aan die stichtingen te kunnen verbinden.

Betrouwbaarder in dit opzicht zijn de gegevens uit de 'Enquete' uit 1494 en de 'Informacie' uit 1514. In 1494 en 1514 werden de staat en het vermogen van de steden en dorpen in Holland en (West) Friesland opgemaakt om de

157 Gorinchem, Groenmarkt 3. Details van de voormalige doorgang met nr. 5. Schaal 1:10. Opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1991.

regering in staat te stellen te bepalen hoe groot ieders aandeel behoorde te zijn in de geldheffingen die voor de gemene landszaken werden vereist. De enquêtes, die aan het vaststellen van de belastingkohieren voorafgingen, bepaalden zich tot het schatten van de grond en de gebouwen. In de enquêtes staat bij iedere stad of dorp het aantal haardsteden vermeld, de technische staat van de gebouwen en de bronnen van inkomsten, dan wel de oorzaak van het ontbreken daarvan. Bij vrijwel ieder dorp blijkt dat het te lijden heeft (gehad) van oorlogen tegen steden als Leerdam, Utrecht en Montfoort, alsmede van brandschattingen, plunderingen en ‘beroeringen’ door Gelderse troepen in de jaren 1510 en 1514. Expliciet wordt bijvoorbeeld in Bleskensgraaf het afbranden van de kerk en toren met de twee klokken vermeld (Informacie, 545).

De kroniek van Hoornaar, die de jaren 1417 tot 1557 beslaat en die in 1843 door Dodt van Flensburg werd gepubliceerd, bevestigt die gegevens en sluit daarbij aan. In 1481 was Hoornaar in oorlog met Leerdam en werd er om de kerk en het kerkhof gevochten (Dodt van Flensburg, 2). De kerk van Noordeloos was in 1511 het slachtoffer van Utrechtse troepen. Het koor van de kerk en het kerkhof werden door hen afgebrand (Dodt van Flensburg, 3). De kerk te Hoornaar werd in 1513 andermaal ingenomen, ditmaal door de Geldersen. Of de schade die daaruit voortgekomen was, de aanleiding is geweest voor de ramp van 1523, vermeldt de Hoornaarse kroniekschrijver niet. Wel dat in dat jaar op H. Sacramentsavond de toren van de kerk die op het koor stond is omgevallen, waardoor met name het interieur met de inventaris grote schade opliep (Dodt van Flensburg, 5).

Gelderse troepen staken in 1516, 1517 en 1524 de stad Nieuwpoort in brand. De brand van 1524 verwoestte de 14de-eeuwse kerk met de inventaris (Dodt van Flensburg, 6).

Aan het eind van de 16de eeuw waren het de Spaanse troepen die kerken plunderen en in brand staken. In Boven-Hardinxveld werd het schip van de middeleeuwse kerk in 1572 in brand gestoken. In Oud-Alblas werd de kerk in 1573 door hen afgebrand, in Alblasserdam was dat in 1575 het geval.

Door de Franse inval van 1672 werd het kerkgebouw van Ameide ernstig beschadigd. De inventaris was tijdig naar een veilige plaats overgebracht. Meer dan een eeuw later waren het weer de Fransen die schade toebrachten aan de kerkgebouwen. Uit de Grote kerk te Gorinchem werden in 1795 op last van de municipaliteit 60 grote en 40 kleine wapenborden afgenomen en verkocht voor zover zij niet door de eigenaren of familie waren afgehaald. Het gebouw van de lutheranen aan de Havendijk werd in puin geschoten tijdens het beleg van Gorinchem.

Als laatste slachtoffer van oorlogshandelingen kan de kerk van Bleskensgraaf beschouwd worden. Deze werd door een bombardement van mei 1940, waarbij een groot deel van de dorpskern werd getroffen, zo ernstig beschadigd, dat zij moest worden afgebroken.

De Reformatie liet eveneens haar sporen na: in Gorinchem werden in 1566 kerken en kloosters geplunderd, kerksieraden vernield en beelden weggevoerd. In Langerak beperkte zich de vernielzucht in 1567 tot het snijden van bladen uit de kerkboeken. De altaren en beelden werden echter niet geschonden (Bisdom Haarlem, 10 (1882), 441-443). De kerk te Nieuw-Lekkerland brandde in 1575 af, ten gevolge van troebelen tussen katholieken en protestanten. Pas in 1646 kreeg het dorp weer een nieuwe kerk.

Een heel ander gevolg van de Reformatie was dat veel kerkruimtes opnieuw werden ingedeeld en alle kerken in de loop van de 17de eeuw met nieuw meubilair werden uitgerust. In de paragraaf 'Interieur' en het hoofdstuk 'Inventaris' zal daarop worden teruggekomen.

Stormen en overstromingen hebben, in combinatie met gebrekkig onderhoud, bijgedragen tot het verval der kerkgebouwen. Een storm in 1747 had ernstige schade aan het dak van de Goudriaanse kerk veroorzaakt, zozeer zelfs dat er geen kerkdiensten meer gehouden konden worden. In 1731 was de kap van schip en koor nog op aandrang en met bijdragen van de ambachtsheer vernieuwd. Het geld ontbrak ditmaal om binnen een dergelijke korte tijd nog

eens het hele dak te vernieuwen. Besloten werd tot inkorting van de transeptarmen en aanpassing van het schip. In de kerk werd een schot aangebracht als afscheiding van de torentravee. De ruimte van de transepten was niet nodig en de post onderhoud zou daarmee aanmerkelijk kunnen worden teruggebracht. In 1751 is dit werk uitgevoerd. Waarschijnlijk is het schip toen op de huidige breedte gebracht (Van der Graaf, 138-140).

Het water was een van de grootste bedreigingen voor de gebouwen in de waard. Hoewel veel kerken op een natuurlijke of kunstmatige hoogte zijn gebouwd, werden zij kennelijk toch regelmatig geteisterd door het water. In veel kerken zijn in de loop van de tijd dan ook de vloeren van schip en koor verhoogd. Voor het verhogen van de vloer in de toren bestond minder aanleiding, zodat het hoogteverschil tussen de vloeren van toren en schip (variërend tussen ongeveer een halve tot een meter) ook thans nog duidelijk zichtbaar is in de kerken te Groot-Ammers, Giessen-Nieuwkerk, Goudriaan, Ottoland en Noordeloos. Toch kwam het voor dat ondanks deze maatregelen kerken bij overstromingen toch onder water kwamen te staan. Er moest dan naar elders worden uitgeweken. In Alblasserdam gebruikte men na de grote overstroming van 1809 de zaal van het huis van de Nederwaard voor de godsdienstoefeningen, omdat de aan de Alblas gelegen kerk niet bruikbaar was (Beschrijving van de heerlijkheid Alblasserdam, 25).

In tijden van nood konden de hooggelegen kerkgebouwen als opvangruimte dienst doen, getuige een 18de-eeuwse verordening, die zich in het kerkelijk archief te Hoornaar bevindt: 'HET ZAL OOK EEN IJDER DER INGESETENEN VAN DEZEN DORPEN WORDEN VRIJGELATEN OM IN VOORZORG VAN WATERSNOOD OP HET KERKHOF, EEN HUT OF LOODS TE MOGEN STIGTEN, OM IN ZOO EEN ONGEVAL, ZIJN VEE DAAR IN TE MOGEN PLAATSEN, DOG HET ZAL NIEMAND VRIJSTAAN, OM DEZELVE IN DE KERK TE MOGEN ZETTEN ZOO LANG ALS ER BUIJTEN DEZELVE GELEGENDHEID KAN GEVONDEN WORDEN, ZULLENDE ALS DAN DAAR OVER DOOR DEN KERKENRAAD, EN KERKMEESTERS GEDISPONEERD WORDEN' (Kerkelijk archief, Hoornaar, inv. nr. 209, art. 9).

Zijn er dijkdoorbraken en watervloeden vanaf de 12de eeuw in de Alblasserwaard bekend, over ernstige schade aan kerkgebouwen zijn de bronnen minder duidelijk. Een van de vroegste vermeldingen betreft de verwoesting van de kerk te Blokweer. De oude parochiekerk van Alblasserdam, die te Blokweer gelegen was, zo meldt de Tegenwoordige Staat (Tegenwoordige Staat, Holland IV, 422), was door een overstroming van de rivier de Merwede onder water gezet en verlaten. Een exacte datum van deze gebeurtenis is niet bekend. Het lijkt waarschijnlijk dat dit tijdens een grote rivieroverstroming in 1373 is geschied. Die overstroming, of zelfs stormvloed, verlegde de loop van de rivier de Noord, toen Merwede geheten, in oostelijke richting, waarmee de kerk te loor gegaan zou zijn. Een nieuwe eenbeukige kruiskerk werd aan het eind van de 15de eeuw aan de rivier de Alblas gebouwd, die op haar beurt, zoals hierboven al vermeld, in 1575 door de Spaanse troepen grotendeels verwoest werd. De kerk werd in 1612 vanaf de toren tot aan het transept weer opgebouwd. Op de plaats waar voorheen het transept en koor stonden, liet men de oude brokstukken gewoon staan. Op de kadastrale minuut van Alblasserdam uit 1827 is dat te zien: schip en toren zijn als bouwmassa aangegeven, kruising en koor alleen maar als lijn. Bij de nieuwbouw van de kerk in 1854 midden in het dorp (zie hierna), lagen de ruïnes er nog steeds zo bij (vriendelijke mededeling van de heer G.

Ouweneel). Thans is alleen de toren met westbouw van het laat-middeleeuwse kerkgebouw nog aanwezig.

De overstroming van 1726 en de schade die deze met zich had meegebracht was de directe aanleiding voor de kerkelijke gemeente van Ottoland, om ondanks de slechte financiële positie zes jaar later tot nieuwbouw over te gaan. Branden hebben door de eeuwen heen grote schade aangericht. Hierboven zijn de gevolgen van de branden tijdens oorlogen al aangegeven. De kerk te Sliedrecht was in 1762 het slachtoffer van een brand, veroorzaakt doordat een der stoven niet goed gedoofd was. De koperen kronen smolten, de wapenborden en glasramen gingen teloor en het kerkdak stortte in. Alleen de toren

158 De Hervormde kerk te Streefkerk na de brand in 1914 (foto RDMZ, bureau Mulder, 1914).

159 De Hervormde kerk te Ameide na de brand van 1953 (foto RDMZ, Delemarre, 1953).

bleef grotendeels gespaard. De kerk werd als achzijdige centraalbouw in 1763 herbouwd en ingericht door de architect J. van Aken volgens de mode van die tijd. In 1828 woedde in Meerkerk een felle brand, waardoor de kerk gedeeltelijk moest worden afgebroken. Alleen het koor en een deel van het brede schip bleef behouden. Een paar jaar later, in 1832, werd het herstel ter hand genomen, waarbij de kerk sterk werd ingekort. De van oorsprong middeleeuwse kerk te Papendrecht is in 1855 afgebrand. Een nieuw gebouw werd in 1858 in gebruik genomen. Lang heeft dit niet gestaan, want tussen 1891 en 1892 verrees alweer een nieuw gebouw, dat in 1929 vrijwel integraal is vervangen. In 1914 brandden kerk en toren in Streefkerk uit. Het gebouw werd weer in oude vormen hersteld. In Arkel brandde de kerk in 1922 uit, waarna de dakconstructie en de inventaris zijn vernieuwd. De brand die in 1953 de kerk van Ameide op de toren na volledig in de as legde, had tot gevolg dat zij bij de herbouw uitgebreid werd met een dwarsarm. Ook hier waren gloeiende stoven de oorzaak van het uitbreken van brand.

Het herstellen, uitbreiden en inkorten van kerkgebouwen is vanaf de 17de eeuw een steeds doorgaand bedrijf. Welke ramp de kerk te Giessen-Oudekerk in of iets vóór 1657 heeft getroffen is niet bekend. Dat er ingrijpende herstellingen in dat jaar plaats hebben gevonden blijkt uit het jaartal 1657 op een van de trekbalken in het schip en op een muuranker naast de zuidelijke ingang.

Al eerder werd melding gemaakt van de uitbreiding van de kapel op de dam tussen Hardinxveld en Giessendam tot een volwaardig kerkgebouw. Met de groei van de gemeente groeide het gebouw: in 1746 en 1772 werden er delen aangebouwd of vonden er verfraaiingen plaats (Den Breejen, 40 e.v.).

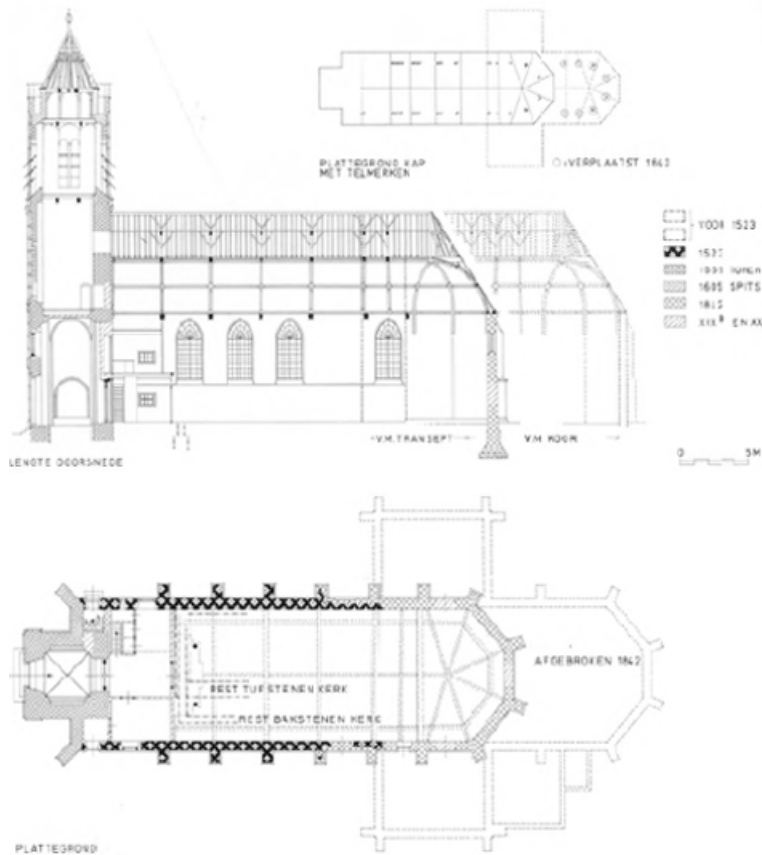
Het kerkgebouw van Boven-Hardinxveld was, zoals gezegd, in 1572 door Spaanse troepen gedeeltelijk in de as gelegd. De toren was los komen te staan van het schip.

In 1723, misschien ook eerder, maar daar zijn geen duidelijke gegevens over, werd er weer een stuk aan de kerk gebouwd. De kerk werd in dat jaar verfraaid met een marmeren grafmonument van de ambachtsheer De Roovere. De toren bleef echter losstaan en werd daarmee een prooi voor verval.

In Nieuwpoort werden in 1774 de toren en een deel van de westgevel afgebroken. De reden is onbekend. Waarschijnlijk was het de vervallen staat die daartoe aanleiding gaf.

De negentiende eeuw

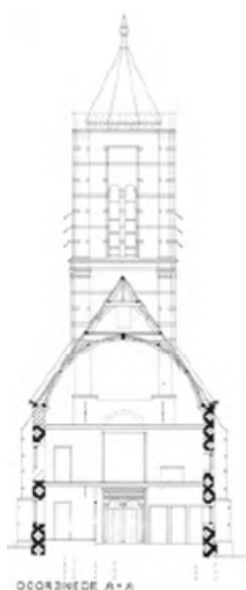
Zijn wij over de lotgevallen der kerkgebouwen in de 17de en 18de eeuw betrekkelijk gebrekkig geïnformeerd, voor de 19de eeuw geldt dat in veel

mindere mate. Vrijwel alle kerken hebben in de 19de eeuw restauraties dan wel reparaties ondergaan die hun huidige verschijningsvorm in aanmerkelijke mate bepaald hebben.

De aanleiding te Hardinxveld-Giessendam om in 1821 de kerk te vergroten en de toren te vernieuwen, was, zoals in de 18de eeuw, het toenemen van het aantal lidmaten. Wie de vergroting ontworpen heeft, is niet bekend.

In 1824 was het de kerk te Brandwijk die opnieuw in rode baksteen met gietijzeren ramen werd opgetrokken. Bij die gelegenheid werd een steen aangebracht waarop te lezen valt: 'DE KERKVOOGDEN / ARIE VAN VUREN A.Z. / ADRIAAN DE KLUIVER / REYER VAN HOUWELINGEN / LEGDE OP DEN 11 MAART 1824 /

160 Hoornaar, Hervormde kerk.

Plattegrond en doorsneden + telmerken op de kap.

Schaal 1:300. Opmetingstekeningen door J.J. Jehee 1990.

Door middel van een stippellijn is de situatie van vóór 1842 aangegeven, toen de inkorting van koor en transeptarmen nog niet was geëffectueerd. In de plattegrond zijn de opgravingsresultaten van 1966 getekend, namelijk de fundamenteën van de tufstenen kerk en die van de eerste bakstenen kerk.

AAN DIT KERKGEBOUW / DE EERSTE STEEN'. Het oude meubilair werd opnieuw opgesteld. In de loop van de eeuw werden de torentravee met de dakruiter veranderd en de westmuur werd opnieuw opgebouwd.

De brand die de Sliedrechtse kerk in 1762 in de as had gelegd, had toch ook ernstige schade aan de toren aangebracht, naar in 1825 bleek. De technische staat was dermate slecht, dat besloten werd om vrijwel het hele bovengedeelte te vernieuwen.

Over de ramp die de kerk te Meerkerk in 1828 trof, is hierboven al het een en ander uiteengezet. Bij de ingrijpende inkorting van de kerk in 1832 werd een slank torentje tegen de nieuwe westgevel gebouwd, dat, evenals het toegangsportaal aan oostzijde, van een sierpleisterlaag werd voorzien. Er kwamen, evenals bij Brandwijk, gietijzeren ramen in de gevels. Tevens werd het meubilair vernieuwd: de preekstoel getuigt daar nog van. Het tinnen Avondmaalsgerei dateert eveneens van deze periode. Bij een restauratie in 1953 verdween de pleisterlaag van de oostkant en de ramen maakten plaats voor 'gotische' exemplaren, waarmee het grootste deel van de 19de-eeuwse uitmonstering teniet gedaan werd.

Op 24 juli 1838 werd het koor van de kerk te Giessen-Oudekerk voor afbraak verkocht. In hetzelfde jaar werd er een consistorie aan de kerk aangebouwd, ter plaatse van het vroegere koor (Van der Aa, deel E-G (1843), 568). Een lang leven was dit gebouw niet beschoren, want na de Tweede Wereldoorlog werd het al vervangen door hetgeen er thans staat.

Over de inkorting van de kerk te Hoornaar in 1842 zijn wij goed ingelicht, aangezien het bestek daarvan in het kerkelijk archief bewaard gebleven is. De aanleiding voor de 'aanzienlijke vernieuwing en reparatie aan het kerkgebouw' waren de hoge onderhoudskosten en de veel te grote omvang van het gebouw met zijn twee dwarsarmen. In negen maanden was het werk, dat bestond uit de afbraak van koor,

sacristie en transeptarmen, voltooid. In het nieuwe koor werd een consistorie ingebouwd, waartoe onder andere twee vensters in de oostelijke muur werden aangebracht. Ook in dit geval werd bij een restauratie in 1966 de restauratie gerestaureerd: de ramen in de oostgevel verdwenen, aangezien de consistorie naar de andere kant van de kerk verplaatst werd. Van der Aa vermeldt in 1842-43 de vernieuwing van de kerk te Nieuwpoort (Van der Aa, 178, 179). Op de aard der werkzaamheden gaat hij niet in. Het betreffen echter grotendeels reparaties aan het metselwerk. Burgemeester Pieter van der Stok heeft bij die gelegenheid een nieuwe kansel geschonken. De kerk te Hardinxveld-Giessendam is in 1843 weer aan de beurt. Opnieuw werd het gebouw uitgebreid en het onderste gedeelte van de toren vernieuwd. Ook in Sliedrecht kampte men met ruimteproblemen: in 1844 werden de toen al bestaande galerijen tot aan de pilaren uitgebreid. Deze maatregel sorteerde kennelijk niet het beoogde effect, want vijf jaar later werd de kerk aan de noordzijde met een aanbouw vergroot. Hier vond het orgel zijn plaats. De zeer bouwvallige staat van het kerkgebouw te Noordeloos - een gedeelte van de koormuur dreigde in te storten en de kapconstructie was ronduit gevaarlijk - noopte het kerkbestuur in 1846 tot drastische maatregelen. Begonnen werd met de totale afbraak van de triomfboog tussen schip en koor. Daarna werd de koorkap 'omzichtig' afgebroken, want deze moest later worden aangeheeld aan de kap over het schip. De hele zuidmuur en een deel van de noordmuur van het schip, alsmede het bovenste gedeelte van het muurwerk van het koor tot aan de muurplaat werden gesloopt. Na deze sloopwerkzaamheden werden de muren van schip en koor tot dezelfde hoogte weer opgetrokken, waarna de (gedeeltelijk oude) rondboogvensters geplaatst werden en de koorkap aan de schipkap werd bevestigd. Ook hier was het werk, zoals te Hoornaar, in negen maanden gedaan.

De 17de-eeuwse kerk te Nieuw-Lekkerland werd in 1847 geheel vernieuwd. Van de oude kerk was al in 1828 het koor afgebroken. De vrijgekomen grond was inmiddels door de gemeente als begraafplaats in gebruik genomen. De oude kerk, die buitendijks lag, was vervallen. Men had veel wateroverlast. Bovendien verlangde de groeiende kerkelijke gemeente een groter kerkgebouw. Het gevolg was dat de begraafplaats moest verdwijnen. Een

161 De uitbreiding uit 1849 aan de Sliedrechtse kerk (foto RDMZ, 1991)

grotere zaalkerk met een bescheiden dakruitertje kwam tot stand. De oude inventaris bleef aanwezig.

De jaren veertig van de 19de eeuw worden gekenmerkt in de Alblasserwaard door veel activiteit op het gebied van de kerkenbouw, -verbouw en -herinrichting. Van 1848 dagtekent de herinrichting der kerk te Ottoland. De kerk uit 1732 blijkt eigenlijk te groot te zijn voor de gemeente. Er wordt voorgesteld om de consistorie, die op dat moment nog tegen de westgevel is aangebouwd, binnen het kerkgebouw te trekken. Met een houten schot zouden de dienstruimten van de kerk kunnen worden afgescheiden. Ter zelfder tijd zou er een gewelf met een houten beschieting moeten worden opgehangen aan de bestaande kap 'tot verwarming en gemak in het spreken voor den leeraar'. Het was nog een vrij ingrijpende verbouwing, mede door de afbraak van de consistorie en het aanbrengen van een portaal aan de zuidzijde. Het inwendige werd beschilderd. De kerkvoogden spraken duidelijk hun wensen uit: 'de beschotten en banken licht bruin gevlamd en het getoogde plafond blauw gevlamd'. Als reden voor deze kleuren gaven zij op 'als kleuren die het best stand houden, terwijl eene lichtere kleur van grijs of iets anders op het plafond thans moeilijk kan vallen, dewijl als de messingen en groeven van dit plafond reeds blaauw gegrondverfd zijn'. Van de inventaris werden preekstoel en banken gerepareerd en alle banken werden van koperen blakers voorzien (bron: kerkelijk archief Ottoland).

Van 1849-'51 duurde de nieuwbouw van de Grote kerk te Gorinchem. De middeleeuwse kerk was in 1844 al 'wegens bouwvalligheid' afgebroken. Dit was geen geringe ingreep voor een dergelijk groot gebouw, een driebeukige hallenkerk met dwarsarmen en twee koren, dat met een smal tussenlid met de toren verbonden was. Men ging rigoureus te werk. Werden in andere kerken in de Alblasserwaard bouw materiaal, delen van kapconstructies, meubelstukken en grafzerken opnieuw toegepast, - Hoornaar en Noordeloos zijn daarvan de duidelijkste voorbeelden -, in het geval van Gorinchem werd bijna alles van de hand gedaan. Zerken, preekstoel, doophek, banken en kronen werden verkocht. De grootste stukken, de grafmonumenten van Jan van Arkel (gestorven op 24 december 1324) en diens echtgenote Mabelia van Voorne (gestorven op 26 februari 1313) en dat van Wilhelmina van Paffenrode - Van Arkel (gestorven in 1628), werden onder de grond gestopt en het 18de-eeuwse orgel werd verbouwd, opdat het goed zou passen in het nieuwe witte interieur van de kerk. Een enkel fragment uit de oude kerk is opnieuw toegepast: de stam van de grote koperen kroon uit 1588 werd met moderne ijzeren armen tot een gaskroon omgebouwd en fragmenten van de vroeg 17de-eeuwse preekstoel zijn aan een kast in de consistorie verwerkt (Van Swigchem, 1984, 17).

De schepping van I. Warnsinck en A.N. Godefroy werd vijftig jaar heftig bekritiseerd door H.A. van Goch in zijn boek 'Van Arkels oude veste' uit 1898. Hij schrijft: '...de tegenwoordige kerk der Hervormden, die wat haar uiterlijk

162 De oostkant van de Hervormde kerk te Gorinchem (foto RDMZ, 1987).

en innerlijk aangaat, zelfs niet in de schaduw staan kan van de mooie St. Janskerk. Jammer dat men toenmaals niet wat meer rekening gehouden heeft met het esthetische, en soberheid van lijn en kleur, die kracht en rust kan brengen in de expressie van een bedehuis, verkeerdelijk heeft doen ontaarden in dorheid en gladheid, die aan het geheel een wansmakelijk, weinig verheffend aanzien geven (...). In de witkwastperiode der bouwkunst, waartoe ook deze kerk moet gerekend worden, is helaas veel bedorven, dat thans, alleen ten koste van groote geldelijke opofferingen en dan nog slechts onvolkomen, zou kunnen verholpen worden' (Van Goch, 15). Jan Kalf is in het Bulletin van de NOB in 1916 nog minder dan Van Goch over het bouwwerk te spreken: '...de kerk is vervangen door een nieuw gebouw, afgrijselijk voorbeeld van timmermans-architectuur, uitwendig een vormloozen grijze klomp en van binnen ijzingwekkend van koude nuchterheid...' (Bulletin NOB, 1916, 262). Toch is de Gorinchemse kerk met het kleine kerkje van Ottoland de enige die haar 19de-eeuwse uitmonstering integraal bewaard heeft, van de kronen tot het bankenplan toe, waardoor zij als een belangrijk cultuur-historisch monument beschouwd kan worden.

Terug naar de lotgevallen in de 19de eeuw van de kerken in de waard. In het

163 Het interieur van de Hervormde kerk van Gonichem (foto RDMZ, 1987).

geval van Alblasterdam was de oude kerk aan de Kerkstraat omstreeks 1850 te klein geworden wegens het sterk gegroeide aantal lidmaten. Men besloot nu midden in het dorp een nieuwe, ruimere kerk te bouwen, aangezien de oude kerk in zo'n slechte staat verkeerde, dat reparatie en uitbreiding ervan als geldverspilling werden beschouwd door de kerkmeesters. Daar kwam nog bij dat de oude kerk, door de groei van Alblasterdam richting Kinderdijk, inmiddels ver buiten het centrum was komen te liggen. Een derde aanleiding voor nieuwbouw in plaats van reparatie vormde de rivaliteit met de afgescheidenen, die nieuwe kerken bezaten waar geen plaatsgebrek was, een gegeven dat in andere kerkelijke gemeenten in de Alblasterwaard ook een rol heeft gespeeld bij de besluitvorming tot nieuwbouw (Ouweneel, 1987, 13). De zerken uit de oude kerk werden naar de nieuwe koepelkerk overgebracht en daar in de vloer verwerkt. De nieuwbouw was in 1854 gereed. Hoewel het, veel bekritiseerde, ontwerp in overeenstemming met de ingenieur van de Waterstaat tot stand gekomen was, deden zich de eerste bouwkundige gebreken aan de houten kap al in 1862 voor. Bovendien was het gebouw onderhevig aan vochtproblemen en verzakkingen, veroorzaakt door de situering in een poldertje dat regelmatig onder water stond (Ouweneel, 1987, 62). De vermolmde toren was de eerste die eraan moest geloven: begin maart 1898 werd deze afgebroken. De sloop van de kerk volgde direct daarop, waarmee een einde kwam aan een van de turbulentste periodes in de Alblasterdamse kerkgeschiedenis.

Een jaar later vond de nieuwbouw van de kerk te Arkel plaats, evenals die te Alblasterdam een regelmatige achthoek. In het Alblasterdamse geval was het de kerkeraad die aan de ontwerper de opdracht gaf dat het een achzijdige centraalbouw moest worden. Helaas zijn van Arkel noch een bouwmeester noch een programma van eisen van de kerkeraad bekend. Opmerkelijk is de overeenkomst in vorm en tijd van ontstaan wel.

Het eenbeukige schip en het lange, smalle koor van de kerk te Groot-Ammers werden in 1857 door nieuwbouw vervangen. Ook hier was de bouwkundige staat van het oude gebouw slecht. Volgens een te dien aangaande geraadpleegde metselaar ter plaatse zou nieuwbouw goedkoper uitkomen dan reparatie van het oude gebouw, zeker als het oude materiaal opnieuw gebruikt zou worden. Er werd wel nieuwbouw gepleegd, maar van hergebruik van het oude materiaal lijkt geen sprake te zijn. Ondanks de nieuwbouw bleef er een ruimteprobleem bestaan. In 1892 werd er in de kerk een galerij gebouwd. Een

164 De Hervormde kerk te Giessen-Nieuwkerk vóór de restauratie met de gietijzeren ramen (foto RDMZ, 1967).

165 De Hervormde kerk te Hoogblokland uit 1880 (foto RDMZ, 1991).

oplossing die in veel kerken is toegepast. Toch werd er in 1898 tot uitbreiding in de vorm van dwarsarmen aan noord- en zuidzijde besloten (Korporaal, 251-252).

In Boven-Hardinxveld was het kerkgebouw in 1844 ‘...net en (...) behoorlijk onderhouden...’. De toren was echter deerlijk in verval (Van der Aa, deel H, 151). Een en ander vormde in 1861 aanleiding om het hele gebouw af te breken en door een betrekkelijk eenvoudig nieuw kerkgebouw te vervangen, dat er nog staat, zij het dat het in 1935 is uitgebreid.

In 1877-'78 werd het schip van de kerk te Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) door nieuwbouw vervangen, uitgevoerd in rode baksteen en met gietijzeren ramen. Het koor, als dienstruimte in gebruik, bleef staan. Pas in 1970 is het koor, toen de kerk een restauratie onderging, weer bij de kerkruimte getrokken. De gietijzeren ramen hebben bij die restauratie moeten wijken voor houten ramen.

De nieuwbouw van de kerk te Hoogblokland in 1880 was dringend noodzakelijk geworden door de ernstige mate waarin de ingebouwde toren was scheefgezakt. Hoewel er regelmatig onderhoud aan de kerk was gepleegd, in 1835 en 1838 waren toren en kerk nog ingrijpend hersteld, was zij, naar de mening van de kerkvoogdij, niet meer te handhaven. Ter drukking van de bouwkosten werd het meeste meubilair verkocht (Kuilenburg, 81-83). Het nieuwe gebouw was, zoals voorheen, een

eenbeukige kerk met ingebouwde toren. De grafzerken werden keurig bijeen gelegd in het torenportaal. Ook de plaats van de gevangenis onder de toren bleef dezelfde. In het koor kwam de consistorie, die met een houten schot van de kerkruimte werd afgescheiden.

De nieuwbouw van de kerk te Schelluinen heeft veel voeten in de aarde gehad. Of hier sprake was van moedwillig verval van het kleine 14de-eeuwse kerkje met oorspronkelijk twee (!) zijbeuken is een discussiepunt geweest dat door de gezaghebbende dominee heftig werd ontkend, maar dat de Rijksarchitect Adolph Mulder nadrukkelijk suggereert. In 1897 maakte hij een opmeting en een rapport van het gebouw en voegde daar nog drie foto's aan toe. Aan het eind van zijn verslag, waarin hij tevens aanwijzingen verwerkt voor herstel, schrijft hij: 'Uit het bovenstaande ziet men dat van bouwvalligheid geen sprake kan zijn, wel dat eene herziening en restauratie van eenige deelen noodzakelijk

167 De zuidgevel van de Hervormde kerk te Langerak vóór de eerste restauratie in 1911. In de vensters zitten gietijzeren ramen (foto RDMZ, bureau Mulder, 1905).

168 De zuidgevel van de Hervormde kerk te Langerak na de restauratie in 1911. In schip en transept zijn de gietijzeren ramen door bakstenen gaffeltraceringen vervangen (foto RDMZ, bureau Mulder, 1913).

169 De Hervormde kerk te Giessen-Oudekerk met de galerij voor de toren (foto RDMZ, collectie Steenbergh, z.j.).

en de bouw van een nieuw. De Algemene Synode stelde daar zelfs een geldbedrag voor ter beschikking. Wegens de slechte financiële situatie van de kerkelijke gemeente konden de nieuwbouwplannen, geraamd op een bedrag van f 14.000,-- niet onmiddellijk tot stand gebracht worden. Via een bezorgde lokale correspondent werd de Minister van Binnenlandsche Zaken hierop attent gemaakt. De Minister liet door de Rijksarchitect W. Scheepens een rapport en een restauratieplan opstellen. Scheepens beschreef in een bloemrijke stijl het kerkgebouw en de technische staat en gaf een schatting van de kosten van restauratie. Hij eindigde met de constatering dat ingeval van restauratie '...een Monument in herstelden toestand zal worden terug gebracht, dat nog eeuwen zal kunnen trotseren. Een ruim en schoon kerkgebouw, dat voor geen 40 mille is tot stand te brengen. Daarom zou het onverstandig zijn deze kerk te sloopen en daarvoor een kerkje van 14 mille te bouwen' (ARA, Ministerie van Binnenlandse zaken, Afd. KW 1875-1918, inv. nr. 1084, stukken genummerd

46, 47 en 48). Kennelijk sprak dit laatste de kerkvoogdij zo aan, dat er van sloop werd afgezien en in 1908 daadwerkelijk tot restauratie werd besloten. Toch duurde het nog enige jaren, voordat het zover was. Pas nadat de Rijksarchitect voor de Monumenten Adolph Mulder in schrille bewoordingen de ‘erbarmelijke toestand’ (zijn eigen woorden) van het gebouw in een rapport had samengevat (ARA, item, stukken genummerd 44, 45 en 49) en gewezen had op de toenemende restauratiekosten, kwam er schot in de zaak. Van verschillende kanten werden gelden toegezegd. In 1911 begon men met het werk, op 15 oktober 1912 meldde de kerkvoogdij dat het gereed was. De meest in het oog vallende verandering is aan de ramen: voorheen van hout, nu in het koor vervangen door natuurstenen montants met visblaastraceringen en in het transept en schip door bakstenen gaffeltraceringen. Het laatste is kennelijk een vereenvoudiging, want op het restauratieplan van architect J.F.L. Frowein staan overal nog visblaastraceringen getekend. Toch zou deze restauratie niet ‘de eeuwen trotseren’ zoals Scheepens in 1905 nog hoopte. Van 1967-1969 volgde er weer een ingrijpende restauratie onder leiding van R. Visser uit Schoonhoven. De technische staat van de kap was dermate slecht, dat bij regenweer de mensen tijdens de dienst moesten gaan verzitten en de organist met een regenjas achter het orgel moest spelen! Tijdens het werk bleek dat niet alleen de kap, maar ook de wanden met ramen, vloer en funderingen nodig gerestaureerd moesten worden. De in het begin van de eeuw aangebrachte traceringen in de koorvensters maakten plaats voor gaffeltraceringen en in de zuidelijke koorgevel werd een venster verkleind, analoog aan dat aan de noordkant (vermoedelijk omdat men dat beter vond passen bij het 13de-eeuwse koor), een deur geopend en de na de restauratie van 1911 nog aanwezige bouwsporen verwijderd.

De restauratie van de kerk te Langerak zou voorlopig de enige blijven in de 20ste eeuw. Plannen tot restauratie waren er genoeg (Goudriaan, toren in 1928, Giessen-Oudekerk toren 1915, Groot-Ammers, toren in 1906,

170 De zuidelijke koor- en transeptgevel van de Hervormde kerk te Langerak voor de restauratie in 1911. Onder de dakrand van het transept loopt een muizetandlijst. De openingen in het koor zijn gedicht en er is geen gootlijst (foto RDMZ, Mulder, 1905).

171 De zuidelijke koor- en transeptgevel van de Hervormde kerk te Langerak na de restauratie in 1911. Het koorvenster is geopend en van een visblaastracering voorzien. In de spitsboog op de begane grond is een kleine opening aangebracht. Het bovenste deel van het muurwerk van het koor is opnieuw opgemetseld en van een gootlijst voorzien. De muizetandlijst aan het transept is verdwenen. De triomfboogbeëindiging is met een schouderstukje opgetrokken (foto RDMZ, bureau Mulder, 1913).

Hoornaar, toren in 1929, Molenaarsgraaf, kerk in 1936), maar tot directe uitvoering kwam het in geen van die gevallen, steeds wegens gebrek aan financiële middelen. Soms werd de toestand ronduit gevaarlijk, zoals in het geval van de toren van Giessen-Oudekerk. In het begin van de eeuw verkeerde de toren al in een bouwvallige staat. In 1915 had de burgerlijke gemeente de balustrade daarom alvast laten afbreken. Toen herstel op zich liet wachten, had men in 1924 voor de toren een bogengalerij met een betonnen zoldering gebouwd als bescherming voor de kerkgangers tegen het vallend gesteente. Gevraagd naar de reden van het aanbouwsel, dat zonder medeweten en toestemming van de Minister van OK&W tot stand is gekomen, meldde de gemeente Giessenburg in 1931 dat de bouwvalligheid niet zo erg was als het wel leek. ‘Evenmin is het mogelijk’, zo antwoordde zij de Minister, ‘dat zware deelen muurwerk zullen komen vallen, aangezien de muren van den toren ijzersterk zijn; wel zou de mogelijkheid kunnen bestaan, dat een enkele steen uit het muurwerk, dat door vogels van het voegwerk is beroofd, op den betonnen zoldering [van de loggia] terecht zou komen’. De Minister was het met deze vergoelijking niet eens. Hij vond de galerij een ongunstige invloed op het aspect van de toren hebben. Verder wees hij erop dat, als het muurwerk dan zo ijzersterk was, men had kunnen volstaan met de toren opnieuw te

172 De zuidelijke koor- en transeptgevel van de Hervormde kerk te Langerak na de restauratie in de jaren zestig van deze eeuw. De koorvensters zijn nu van gaffeltraceringen voorzien. Het zuidelijk koorvenster is verkleind, naar voorbeeld van dat aan de noordkant. De spitsboog op de begane grond is geheel geopend (foto RDMZ, 1969).

173 Het interieur van de Hervormde kerk te Ameide met de ingebouwde galerijen tussen de pilaren (foto N. Jesse, z.j.).

voegen, wat bovendien veel goedkoper geweest zou zijn. Toch zou het tot 1941 duren voordat een restauratie uitgevoerd werd.

Werden bij veel kerken restauraties of bouwkundige ingrepen ingegeven door de mate van verval of behoefte aan een economischer gebruik van de kerkruimte, in Ameide was een ruimteprobleem de aanleiding voor restauratieplannen. Daar was al jaren gebrek aan zitplaatsen in de kerk. Om dit te ondervangen waren er al galerijen gebouwd tussen de pilaren van de zijbeuken. Het schip en koor stonden met banken gevuld. Op verzoek van de kerkvoogdij had de rijksarchitect N. Onnes in 1940 zelfs al plannen ontworpen voor een uitbreiding van het gebouw met twee dwarsarmen. Door het uitbreken van de oorlog werden de plannen in de ijskast gezet. Toen brandde in 1953 de kerk geheel uit. De oude plannen werden weer te voorschijn gehaald, met dien verstande dat er van de twee geprojecteerde dwarsarmen één over bleef. De directeur van het Rijksbureau verdedigde de uitbouw bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg met de bewoordingen dat daardoor de galerijen ‘die zeer storend werkten’ gelukkig niet meer ingebracht hoefden te worden. Het koor zou bovendien veel beter tot zijn recht komen als de banken er niet meer in zouden staan. Het argument van een mooi leeg koor legitimeerde kennelijk de aanbouw van een dwarsarm in gotische vormen met van elders afkomstige bakstenen. Het historisch gevoel van de bij de restauratie betrokkenen blijkt echter tamelijk eenzijdig: het grootste deel van de oude zerken keerde niet meer terug, maar werd in stukken geslagen.

De meeste grote kerk- en torenrestauraties van de twintigste eeuw zijn uitgevoerd in de jaren vijftig en zestig, vaak op basis van veel oudere plannen. De belangrijkste zijn: Ameide, kerk en toren 1954-1955; Bleskensgraaf, herbouw kerk in 1948; Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg), toren in 1961, kerk in 1970; Giessen-Oudekerk, toren in 1941 (plannen vanaf 1915), kerk in 1950 (plannen vanaf 1939); Goudriaan, cementlaag op toren en kerk in 1903; toren en kerk in 1963 (plannen voor de toren als vanaf 1928); Hoornaar, toren in 1954 (plannen vanaf 1929), kerk in 1966, 1986 en 1990; Langerak, kerk en toren in 1911 en 1967-1969; Meerkerk, kerk en toren in 1953; Nieuwpoort, kerk in 1973 (plannen uit 1947); Noordeloos, herstel van cementlaag aan de toren in 1935; herstel van metselwerk aan de toren (1949); restauratie van de kerk in 1966; reparatie torenspits in 1976; Ottoland, toren in 1949 (demontage

174 De Hervormde kerk te Ameide vóór de brand in 1953 (foto RDMZ, Scheepens, 1928).

175 De Hervormde kerk te Ameide na de restauratie, waarbij zij met een dwarsarm aan de zuidkant is uitgebreid (foto RDMZ, 1991).

spits); restauratie van de kerk en toren in 1961; kap van de kerk in 1986; Sliedrecht, toren in 1952, kerk in 1964 en 1982 (dak); Tienhoven, kerk en toren in 1958-1959 (plannen uit 1946); Wijngaarden, kerk in 1981.

Het streven bij bijna alle restauraties is geweest om zoveel mogelijk de ‘oorspronkelijke’ staat terug te krijgen. In de 19de eeuw aangebrachte cementpleisterlagen werden afgebikt en ijzeren of houten ramen werden zoveel mogelijk vervangen door ‘gotische’ exemplaren. In het interieur werden de schotten verwijderd, gevangenissen in de torens werden geruimd, de wanden werden van de pleisterlagen ontdaan en opnieuw gepleisterd, waarbij nogal wat muurschilderingen verloren gingen. Zerkenvloeren werden opgenomen en soms wel, soms niet teruggelegd. De oude banken zijn vrijwel altijd door nieuwe vervangen en de inrichting werd veranderd. Het is niet altijd gemakkelijk de redenen voor bepaalde beslissingen te achterhalen: veel werd er, zo leert de praktijk, tijdens het werk besloten.

Bouwmeesters en architecten

Van enkele van de bovengenoemde bouwprojecten is de architect of bouwmeester bekend.

Frederick Schoonenburch was de architect die in 1698 een nieuwe kerk op de dam tussen Hardinxveld en Giessendam bouwde (Den Breejen, 28).

De Dordtse stadsfabriek Jan Pluym zorgde in 1732 voor het ontwerp en bestek van de nieuwe kerk te Ottoland.

J. van Aken zorgde voor de nieuwbouw van de Sliedrechtse kerk en de meubilering in 1763.

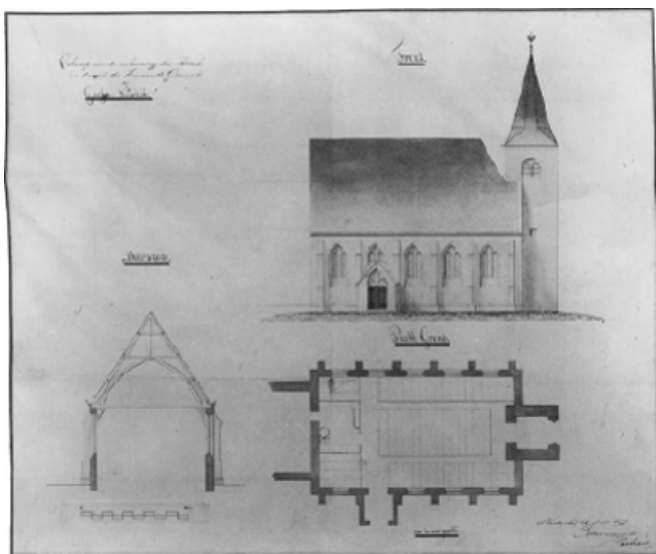
176 De kerk van Ottoland vlak na de vernieuwing in 1732. Pentekening 115 × 200 van C. Pronk na 1734 (coll. RPK, inv. nr. A 1719).

De enige rooms-katholieke kerk in dit gebied, de Martelaren van Gorcum en de O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen te Gorinchem werd door J. van Nunen in 1836-1838 gebouwd.

De stadsarchitect van Dordrecht G.N. Itz (1799-1869) maakte het ontwerp voor de nieuwe kerk te Hardinxveld-Giessendam in 1843 en ontwierp de uitbreiding van de noorderbeuk in Sliedrecht in 1849.

L. Roodnat, fabriek te Sliedrecht was opzichter bij de werkzaamheden in 1843 te Hardinxveld-Giessendam en bij de werken aan het interieur van de kerk te Ottoland in 1848.

Voor de Hoornaarse kerk werden de plannen en het bestek in 1842 gemaakt door A. van Karsen. Het toezicht op de werkzaamheden lag echter in handen van de ingenieur van de Waterstaat in de provincie Zuid-Holland, Docters van Leeuwen. Zijn naam vinden wij in deze jaren steeds verbonden aan de kerkrestauraties in de Alblasserwaard. Als opzichters waren in Hoornaar

177 Ontwerp van de nieuwbouw van het schip van de Hervormde kerk te Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) uit 1877 (foto RDMZ, 1968).

werkzaam C. Wallaard en A. van der Haven, mr. timmerman te Noordeloos. Deze laatste was ook bij de herstellingen aan de kerk van Noordeloos in 1846 en de kerk in Ottoland in 1848 de opzichter. Docters van Leeuwen heeft het bestek voor gezien getekend.

Wie de auctor van het bestek van de verbouwing van de kerk te Noordeloos was, valt te lezen in de kerkelijke archieven van Noordeloos, namelijk de hierboven al genoemde L. Roodnat. Het toezicht op de werkzaamheden was ook hier in handen van Docters van Leeuwen.

De 'kundige' bouwmeester D. Slingerland uit Meerkerk ontwierp de nieuwe kerk te Nieuw-Lekkerland in 1847 (H.A. Visser, 1985, 11).

Voor de nieuwbouw van de Grote kerk te Gorinchem werden architecten van naam aangezocht. De bouw ervan werd in 1846 aan Isaac Warnsinck (1811-1857) opgedragen. Zijn medewerker Abraham Nikolaas Godefroy (1822-1899) maakte de plannen, die tussen 1849 en 1851 gewijzigd zijn uitgevoerd (Bouwkundig Tijdschrift XII (1892), 27; Bouwkundig Weekblad XX (1900), 2).

Het ontwerp voor de achtkante Alblasterdamse kerk werd gemaakt door de Delftse onderwijzer in de bouwkunde Willem Pieter Dijkgraaf (1823-1903) (Ouweneel, 1987, 14). Zoals elders was Docters van Leeuwen een van degenen die toezicht op de bouw hielden.

T.A. Vermaas uit Sliedrecht was de architect bij de kerk van Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg), waarvan het schip herbouwd werd in 1877-'78. De voormalige opzichter A. van der Haven is in 1880 de architect bij de nieuwbouw van de Hoogbloklandse kerk. Trots vermeldt hij dan ook zijn naam in de stichtingsstenen aan toren en schip: 'A. van den Haven Archt.'. J. de Bie uit Gorinchem werd door het beheerscollege, belast met de nieuwbouw van de kerk te Schelluinen, in september 1899 aangezocht voor het werk. De oude kerk was na veel onenigheid in mei 1899 al gesloopt, maar met

de aanvankelijk overeengekomen architect G. van Aardenne uit Dordrecht kon niet tot overeenstemming inzake een plan en begroting gekomen worden. Zijn plan was naar de mening van het beheerscollege te ambitieus en de begroting bleef maar ver boven het bedrag dat voor de nieuwbouw beschikbaar was.

De schuilkerken

178 De pastorie bij de schuilkerk 'Dit is in Abrahams Schoot' aan de Langendijk te Gorinchem. Na de ingebruikname van het kerkgebouw door de lutheranen in 1815 is de pastorie afgebroken (tekening in aquarel, 165 × 195 mm. coll. RDMZ).

In Gorinchem was na de Reformatie een grote groep rooms-katholieken overgebleven die aanvankelijk in particuliere huizen bijeenkwam, maar ook van schuilkerken gebruik maakte. In totaal hebben er vier schuilkerken in de stad bestaan:

- de oudste schuilkerk 'De Koevoet', bediend door seculieren, lag aan de Hoogstraat en was vermoedelijk in gebruik tussen circa 1600 en 1633. De kerkdiensten werden daarna voortgezet in 'Dit is in Abrahams Schoot'),
- de door seculieren bediende schuilkerk 'Dit is in Abrahams Schoot' aan de Langendijk, mogelijk gesticht in 1633 en tussen 1694 en 1702 overgegaan naar de oud-katholieken, die tot 1815 ervan gebruik maakten. Daarna kwam het gebouw aan de lutheranen.
- de schuilkerk van de Franciscanen 'Het Clooster' aan de Oude Lombardstraat (vanaf 1628 tot 1836 in gebruik).
- de Jezuïetenkerk 'Het Cruysken' vooraan aan de Langendijk (1639-1732).

'De Koevoet' was een particulier huis, dat via een poortje in de erachter gelegen Eendvogelsteeg heimelijk te bereiken was. De kerkdiensten werden daar gehouden in een kamer die door de bewoners ter beschikking gesteld was. Wanneer het gebruik van de schuilkerk 'De Koevoet' beëindigd werd en men overging naar de schuilkerk 'Dit is in Abrahams Schoot' aan de Langendijk, is niet duidelijk. Van der Donk houdt het op omstreeks 1633 onder het pastoraat van de seculiere priester Joannis van Wevelinckhoven (Van der Donk, 1949, 70-72).

'Dit is in Abrahams Schoot' lag aan de Langendijk tussen de Weessteeg en de Bornsteeg op de plaats waar zich thans de Evangelisch Lutherse kerk bevindt. Het was het achterhuis van een pand aan de Langendijk. Via een gang in het voorhuis, de kosterswoning, was de kerkruimte te betreden. Doordat het huis een achteruitgang naar de Molenstraat bezat - het hierbij behorende gotische poortje aan deze straat werd in 1845 gesloopt - was het huis bij uitstek geschikt als schuilkerk. Het tegen

de helling van de dijk opgebouwde achterhuis met de naam 'Dit is in Abrahams Schoot' dateerde zelf van 1588, volgens een aldaar bevestigd, geschilderd uithangbord. Busch oppert dan ook de veronderstelling dat het huis al meteen na de bouw tot schuilkerk diende en dat de naam met opzet gekozen was (Busch, folder 1987). Van der Donk houdt het op omstreeks 1633 dat het pand door de rooms-katholieken in plaats van 'De Koevoet' gebruikt werd. St. Martinus was de patroonheilige van de kerk. Het gebruik van de kerkruimte ging met de nodige strubbelingen gepaard. In 1669 bouwde men ter plaatse een grotere kerk, aangezien de ter beschikking staande ruimte te klein werd voor het groeiende aantal parochianen. Het stadsbestuur ontving klachten over dit nieuwe kerkgebouw, want het bouwen van een kerk door een niet erkend kerkgenootschap was immers nog steeds verboden. De vroedschap verbood in 1669 dan ook ieder verder gebruik, indien er geen aanpassingen zouden plaats vinden. Het huis werd vervolgens, hoe is niet bekend, zodanig veranderd dat het geen aanstoot meer kon geven. Bij een officiële inspectie in 1670 blijkt de ruimte te bestaan uit 'een grootte camer, rontom met stoelen beset ende schilderijen'. In het begin van de 18de eeuw kwam de schuilkerk aan de oud-katholieken. De Gorcumse gemeente der oud-katholieken was maar klein. In 1815 hield zij dan ook op om te bestaan. Kerk en pastorie werden verkocht. De voor de kerk staande pastorie werd vervolgens gesloopt, de kerk voor de lutheranen ingericht (Busch, folder, 1987; Van der Donk, 1949, 75-81, 84-85).

De schuilkerk 'Het Clooster' van de Franciscanen, die in 1628 gesticht is, was

eveneens een particulier huis, dat als kerk en pastorie tegelijk dienst deed. Op het terrein van deze schuilkerk werd in 1756 een nieuwe schuilkerk gebouwd, die evenals de voorgangster vanuit de Haarstraat en de Oude Lombardstraat toegankelijk was. Bijna een eeuw later, in 1836, kon hier een ‘echte’ kerk gebouwd worden naar de plannen van de Gorcumse architect J. van Nunen (Van der Donk, 1949, 72-75).

De schuilkerk ‘Het Cruysken’ van de Jezuïeten lag ook aan de Langendijk, halverwege tussen de Kerksteeg en de Kraansteeg, en heeft van waarschijnlijk 1639 tot 1732 bestaan. Nadat aan de Jezuïeten het verblijf in Gorinchem in 1732 definitief was ontzegd, werd het kerkgebouw gesloten en in 1742 afgebroken (Van der Donk, 1949, 81-83).

De waterstaatskerk te Gorinchem

Op het terrein van de schuilkerk ‘Het Clooster’, dat vanaf 1825 door aankoop van belendende percelen was vergroot, kwam tussen 1836 en 1838 een kerkgebouw tot stand in neoklassicistische stijl. De kerk werd gewijd aan de Martelaren van Gorcum en O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen. De door de Gorinchemse architect J. van Nunen vervaardigde plannen werden beoordeeld en goedgekeurd door het Ministerie van de Waterstaat, zoals in die tijd gebruikelijk was. De door een vierkant, houten klokketorentje bekroonde sobere bakstenen voorgevel heeft een hoog opgaande middenrisaliet onder een fronton. De ingangspartij wordt door Ionische pilasters met een hoofdstel omlijst. De zijvakken hebben inzwenkende bekroningen en siervazen. Afwijkend van de gangbare neoklassicistische gevelschema's bij de Waterstaatskerken, is hier de sobere gevelbehandeling, waaraan pleisterwerk en pilaster- of zuilenstellingen ontbreken en de toepassing van spitsboogvensters. De driebeukige kerk was voorzien van houten tongewelven, gescheiden door hoofdstellen op Ionische zuilen. Het gebouw is als kerk niet meer in gebruik. Het werd in 1984 verbouwd, waarbij er appartementen ingebracht zijn.

Nieuwe kerkgebouwen na de reformatie

179 De zij- en achtergevel van de R.K. kerk na het inbrengen van de appartementen (foto RDMZ, 1986).

Buiten de gereformeerden, die na 1572 de beschikking kregen over de oude middeleeuwse kerkgebouwen, maakten veel kerkgenootschappen voor hun

samenkomsten direct na de Reformatie gebruik van bestaande, lang niet altijd kerkelijke, gebouwen. Pas als de verschillende kerkgenootschappen hun bestaansrecht bewezen hadden, gestabiliseerd waren en groei gingen vertonen, bestond er aanleiding voor de bouw van hun eigen kerkgebouwen. De na de Reformatie in de Alblasserwaard nieuw gebouwde kerken dateren dan ook uit het midden en eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. In Gorinchem hadden de bij de Dordtse synode van 1618-'19 veroordeelde remonstranten hun eigen kerkgebouwtje aanvankelijk aan de westzijde van de Vismarkt, in het huis thans genummerd 10-11. Van 1652-1801 diende het voormalige Lazarushuis aan de Haarstraat bij de Vijfzinnenstraat hun tot kerkgebouw. De remonstrantse gemeente te Gorinchem werd in 1796 opgeheven. Het kerkgebouw werd tot woonhuis vertimmerd (Labouchere, 81-82; Stamkot 1982, 65).

In Nieuwpoort hadden de remonstranten vanaf 1632 een eigen predikant. Tussen 1645 en 1655 werd aan de Binnenhaven 38 en 40 een kerkgebouw en pastorie neergezet (Teeuwen, 25). Het kerkgebouw onder zadeldak tussen tuitgevels stond op een rechthoekige plattegrond, haaks ten opzichte van de weg. In de voorgevel waren twee spitsboogvensters aangebracht. Het muurwerk van het vijf traveeën diepe gebouw werd aan de noordkant door schuingeplaatste, ongelede steunberen verdeeld. Aan de zuidkant was de kerk aan de pastorie aangebouwd. In het interieur stond de preekstoel met dooptuin tegenover de ingang. Langs de wanden waren houten banken opgesteld. Het middenvak was met stoelen gevuld (Teeuwen, 8, 10, 12, 14). Tussen 1787 en 1796 waren de remonstrantse gemeentes van Gorinchem en

180 Het interieur van de voormalige schuilkerk aan de Langendijk te Gorinchem, thans in gebruik als Evangelisch-Lutherse kerk (foto RDMZ, 1990).

181 De voormalige synagoge te Sliedrecht aan de Rivierdijk 35A (foto RDMZ, 1984).

Nieuwpoort gecombineerd. In Nieuwpoort heeft zij tot 1860 bestaan. In dat jaar zijn de diensten gestopt en de gebouwen verkocht (Teeuwen, 17, 21). De kerk werd afgebroken en door een woning vervangen. De pastorie staat nog steeds aan de Nieuwpoortse Binnenhaven.

De Waalse gemeenschap te Gorinchem was opgericht op 30 augustus 1586. Bij Koninklijk Besluit van 19 augustus 1817 en 9 december 1824 is de gemeente vervallen verklaard (Van der Aa, 673). Als kerkgebouw maakte de gemeente van 1797 tot 1799 en van 1816 tot 1824 gebruik van de Heilige Geestkapel. Voordien had zij een kerkgebouwtje aan de Havendijk, waar vóór hen de doopsgezinden gebruik van gemaakt hadden en ná hen voor de lutheranen ter beschikking kwam.

De lutherse gemeente kreeg in Gorinchem haar eerste predikant in 1799. Enige jaren daarvoor hadden de lutheranen aan de Havendijk achter de nrs. 16 en 18 een gebouw als kerk in gebruik genomen. Door het bombardement van de stad tussen 28 december 1813 en 30 januari 1814 was het zo ernstig beschadigd geraakt, dat zij (tijdelijk) gebruik moesten maken van de voormalige H. Geestkapel aan de Arkelstraat. Toen dan ook de Oud-Katholieke schuilkerk en pastorie aan de Langendijk in 1815 vrij kwam, kocht de lutherse gemeenschap haar. Na een verbouwing, waarbij het voorhuis werd afgebroken, kon de kerk op 7 april 1816 worden ingewijd. Op de plaats van het altaar werd de preekstoel opgesteld. Hiervoor kwamen nieuwe banken en stoelen. Voor een grote opknapbeurt was pas in 1842 gelegenheid. Daarvoor hadden reparaties van het dak, de buitenmuren en het orgel al plaats gevonden. In 1842 werd een nieuw plafond in de kerk aangebracht. In 1860 kwam er een nieuw orgel in de kerk. In 1899 besloot de kerkeraad tot de bouw van een woonhuis aan de Langendijk, dat gedeeltelijk voor de gang naar de kerk kwam te liggen. Een rondboogpoort met hek vormde nu de toegang vanaf de straat. In de jaren vijftig van deze eeuw was de bouwkundige toestand van het kerkgebouw slecht geworden. Het schilddak was al vervangen door een gebogen kap in 1951. In 1988 is bij een restauratie de kap weer veranderd en in een toestand gebracht die het interieur beter tot zijn recht deed komen. Het kerkgebouwtje van vier traveeën diep heeft de ingang aan de kant van de Langendijk. De gevel aan deze zijde is met voegen

gepleisterd. De deur heeft een pilasteromlijsting met hoofdgestel. De pilasters zijn versierd met gebogen verdiepte velden en gekrulde kapitelen. Hierboven zit een zesruitsvenster met een geprofileerde omlijsting. De door de beeldhouwer M. Ravenswaaij in 1951 vervaardigde sculptuur van Abraham met Lazarus in zijn schoot, voorheen aan de buitengevel, is thans in het kerkportaal opgesteld. In het inwendige staat tegenover de ingang de preekstoel in een ondiepe nis, die geflankeerd wordt door pilasters met door de Lutherse zwaan versierde kapitelen. Boven de entreepartij is de galerij met het orgel aangebracht. Het plafond heeft in het midden een ongelijkzijdige koof. De kerkruimte is met banken gevuld, die naar achteren toe iets oplopen (Busch, folder, 1987; Van den Donk, 1949, 85). In Alblasserdam, Gorinchem en Sliedrecht is een joodse gemeenschap geweest. In Alblasserdam was de gemeente maar klein. Volgens een beschrijving van de heerlijkheid uit 1817 kwam men in die tijd bijeen ten huize van een particulier op de Dam, ‘...schoon van binnen, van al wat tot een joodsche synagoge behoort zeer goed voorzien...’ (Beschrijving van de heerlijkheid Alblasserdam ...etc., 40).

Sliedrecht heeft zijn synagoge nog bewaard, in tegenstelling tot Gorinchem, waar zij in 1958 is afgebroken. In de 18de eeuw is er sprake van een kleine joodse gemeenschap in Sliedrecht, die in de 19de eeuw officieel georganiseerd werd. Aanvankelijk werden de bijeenkomsten in een aan de dijk gelegen pand gehouden, dat als wolspinnerij was gebouwd. De gemeente wilde dit pand in 1844 echter tot school verbouwen en de joden moesten een ander onderkomen zoeken. In 1845 werd aan de Rivierdijk bij nr. 35 een nieuwe synagoge gebouwd. Het bestaat uit twee gedeelten: een onderhuis en de daarop gebouwde sjoel. In het onderhuis waren de woonvertrekken van de voorganger. De uitbouw aan westzijde bevatte hoogstwaarschijnlijk het rituele bad (mikwe). In de sjoelruimte was aan de zuidkant de vrouwengalerij

182 De voormalige synagoge te Gorinchem, die in 1958 is gesloopt (foto RDMZ, Delemarre, 1957).

183 De Gereformeerde kerk te Brandwijk/Molenaarsgraaf uit 1897 (foto RDMZ, 1992).

afgescheiden. Brede rondboogvensters in de west- en de oostgevel verlichten de ruimte. Aan noord- en zuidzijde bevinden zich in de geveltoppen kleine roosvensters. Het inwendige is door een gebogen plafond op brede lijst overdekt. Tot de jaren twintig van deze eeuw bleef de synagoge in gebruik. Daarna werden de diensten opgeheven. In 1948 werd de synagoge verkocht. Het gebouw werd niet afgebroken maar functioneerde eerst als groentepakhuis en daarna als werkplaats van een loodgieter (Brouwer, 241).

Hoewel er in Gorinchem vanaf de 18de eeuw sprake was van een bescheiden joodse gemeenschap, dateert haar eerste vaste plaats van samenkomst pas uit 1817. In dat jaar werden de ruïnes van het in 1814 in puin geschoten kerkgebouw der lutheranen aan de Havendijk aangekocht, opgeknapt en tot synagoge in gebruik genomen (Stamkot, 1989, 17). Met de gestage groei van de joodse gemeente en de slechte bouwkundige staat van het gebouw werd de behoefte aan een nieuwe en grotere synagoge manifest. De oude synagoge werd verkocht en aan de Kwekelstraat verrees het nieuwe gebouw, waarvoor de eerste stenen in 1841 waren gelegd. Op 20 mei 1842 kon de nieuwe synagoge in gebruik genomen worden. Het oude gebouw aan de Havendijk werd verkocht en tot korenpakhuis ingericht. Evenals de in de 19de eeuw gebouwde Gereformeerde kerkgebouwtjes (zie hierna), was de Gorcumse synagoge eenvoudig maar doelmatig: een gebouwtje op rechthoekige plattegrond

onder zadeldak met een houten torentje op de daknok. In de lange gevels, die door lisenen werden geleed, waren drie houten spitsboogvensters aangebracht. De toegangsdeur was gevat in een pilasteromlijsting en had een spitsboogvormig bovenlicht. Wegens het slinken van de Joodse gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog werd de synagoge overbodig. De synagoge en de bijbehorende school werden in 1955 verkocht. De synagoge zelf werd in 1958 gesloopt (Van den Donk, 1949, 101 noot 258; Stamkot, 1989, 20, 98).

In 1834 vond de beweging van de Afscheiding uit de Nederlands Hervormde Kerk plaats. De afgescheidenen, die zich na 1869 bijeen voegden tot de Christelijk Gereformeerde Kerk, moesten zich aanvankelijk behelpen met ruimten in particuliere woonhuizen of schuren. In Gorinchem richtten de afgescheidenen in 1841 een bedehuis in een pand aan de Zusterstraat in. In 1850 kon een nieuw kerkgebouw aan de Driekoningenstraat in gebruik genomen worden. De afgescheiden gemeente van Alblasserdam kreeg in 1843 een eigen kerkgebouw dat op 6 december van dat jaar werd ingewijd. Het gebouw is nog steeds aanwezig en staat onder de naam ‘Concordia’ aan de Dam (Ouweneel, 1991, 18).

Na de Doleantie van 1886 werden de Nederduitse Gereformeerde Kerken gevormd. In 1892 verenigden de Nederduitse Gereformeerde Kerken en de Christelijke Gereformeerde Kerk zich tot de Gereformeerde Kerk van Nederland. Een kleine groep afgescheidenen bleef echter achter onder de oude naam Christelijke Gereformeerde Kerken (Steensma, 1986, 8). Ook zij beschikten niet onmiddellijk over eigen kerkgebouwen. In Nieuwpoort kwamen de christelijk gereformeerden aanvankelijk bijeen in een omstreeks 1850 gebouwd koetshuis aan Achter het Arsenaal. Naar de initiatiefnemer Pieter A. de Bruijn werd het gebouw ‘Pieterskerk’ genoemd. Tot 1921 heeft men daar de diensten gehouden. In dat jaar kon het gebouw aan de Hoogstraat in gebruik genomen worden.

De kerkgebouwen der gereformeerden zijn in de 19de eeuw alle van hetzelfde, eenvoudige type: een rechthoekige, schuurachtige ruimte van drie of vier vakken diep, ingegeven door de behoefte aan een zo efficiënt mogelijke indeling van de plaatsruimte. Ook de uitwendige decoratie is doorgaans strak en eenvoudig. Het muurwerk is met vlakke lisenen geleed, onder de dakrand kan een muizetandversiering voorkomen. Alleen aan de voorgevels zijn versieringen als bogen of pironnen te vinden. De Gereformeerde kerken te Noordeloos (in 1893 gebouwd door J. Duym Dzn.) en Meerkerk zijn daar voorbeelden van. Bij een wat rijkere variant, zoals te zien is bij de Gereformeerde kerk te Ottoland (1888) is de pastorie aan de voorzijde van het kerkgebouw aangebouwd. Bij die te Brandwijk/Molenaarsgraaf (1897) is de

pastorie aangebouwd aan de rechterzijgevel van de kerk.

In de 20ste eeuw blijven beide typen in zwang voor de (Christelijk) Gereformeerde kerken (vgl. de Gereformeerde kerken te Hardinxveld-Giessendam (1911) en Papendrecht (1913) en de Christelijk Gereformeerde kerk te Noordeloos (1924) met aangebouwde pastorie). De toepassing van decoratie wordt levendiger zoals te zien is bij de voormalige Gereformeerde kerk uit 1900 te Alblasterdam en de Christelijk Gereformeerde kerk aan de Hoogstraat 5 te Nieuwpoort, in 1921 ontstaan uit de verbouwing van een kaaspakhuis. Bij de paragraaf 'Exterieur' zal hierop nader worden ingegaan. De Gereformeerde kerk aan de Driekoningenstraat te Gorinchem werd in 1908-'09 vergroot door de architect Tjeerd Kuipers in Berlagiaanse trant met een asymmetrisch geplaatste, ongelijkzijdige achthoekige toren.

184 De Christelijk Gereformeerde kerk met aangebouwde pastorie uit 1924 aan de Noordzijde 1 te Noordeloos (foto RDMZ, 1992).

Ligging der kerkgebouwen

Alle van oorsprong middeleeuwse kerkgebouwen zijn (met graduele afwijkingen) georiënteerd. Bij de na-reformatorische kerken speelt de oriëntatie van het gebouw een minder belangrijke rol. De situering wordt aangepast aan de beschikbare plaats in de bebouwde kom.

De oude, van oorsprong middeleeuwse kerken liggen zodanig in de dorpskern dat zij tevens het middelpunt daarvan vormen. Alleen de oude kerk van Alblasterdam en de kerk van Arkel liggen buiten het centrum. In het geval van Alblasterdam heeft het dorp zich 'verplaatst' naar de Dam. In veel gevallen liggen de kerken in de binnenwaard op een verhoogd terrein. Zeer duidelijk is dat te zien, mede omdat de onmiddellijke omgeving zeer laag ligt, bij de kerk te Hoornaar. Kerken in de rivierdorpen liggen doorgaans op enige afstand van de dijk (Langerak, Streefkerk). De kerk te Tienhoven lag ooit buitendijks. Thans is zij bijna daarin opgenomen, door de dijkverhogingen. De kerk van Nieuw-Lekkerland lag vroeger ook buitendijks.

De Gereformeerde kerken zijn doorgaans opgenomen in de rooilijn of bebouwingslijn van de belendingen, en vormen, zeker ook door hun afmetingen een minder karakteristiek aandachtspunt dan hun middeleeuwse voorgangers.

Kerkhoven en begraafplaatsen

De middeleeuwse kerken waren altijd omringd of begrensd door een kerkhof dat als begraafplaats gebruikt werd en dat in de meeste gevallen nog in gebruik

is. Indien er geen begraafplaats bij de kerk aanwezig is, is dat geruimd (Gorinchem, Nieuw-Lekkerland, Hardinxveld). De begraafplaatsen kunnen met bewerkte hekken afgesloten zijn.

Naast de kerk van Molenaarsgraaf staat een hoog 19de-eeuws hek, dat de toegang vormt tot de begraafplaats. Het gebogen spijlenhek met denneappels en sferen als bekroning staat tussen twee opengewerkte ijzeren posten, die getooid zijn met vergelijkelijkheidssymbolen als doodshoofden met gekruiste beenderen en gevleugelde zandlopers.

In 1843 werd te Nieuw-Lekkerland een nieuwe begraafplaats aangelegd. Van die aanleg dateert het ijzeren hek. Evenals dat te Molenaarsgraaf is dit hek voorzien van gevleugelde zandlopers op de zuilen, die onderling door een boog met een doodshoofd verbonden zijn. Tussen de zuilen staat een gebogen spijlenhek.

De Algemene begraafplaats aan de noordkant van Gorinchem heeft twee hekken waar op beide gevleugelde zandlopers op de pijlers staan. Deze begraafplaats is in 1830 aangelegd. In 1908 is die uitgebreid. Van die tijd dateren de twee toegangsgebouwtjes onder schilddak met pironnen op de dakvlakken en de vier hoeken. Neorenaissance-versieringen verlevendigen de dakvensters.

Tot het einde van de 18de eeuw moesten de joden hun doden in Leerdam begraven, bij gebrek aan een eigen begraafplaats in Gorinchem. Rond 1800 krijgt men de beschikking over een eigen terrein 'op de Wal', waarschijnlijk op bastion IV, het Kerkhofbolwerk. In 1814 is er sprake van aankoop van een stukje grond buiten de Arkelpoort '...als de eenige geschikte plaats voor een Israëlitische kerkhof...', de oudste nog aanwezige steen aldaar dagteekent van 1836. In 1850 werd de begraafplaats uitgebreid. Het ijzeren toegangshek aan de Arkelse Onderweg heeft op beide pijlers een afbeelding van omgekeerde fakkels. Op de pijlers staan gevleugelde zandlopers (Stamkot, 1989, 16).

De verschillende typen gebouwen

In de Alblasserwaard is voor en na de Reformatie de eenbeukige kerk, bestaande uit een koor, een schip en een westtoren het eenvoudigste, maar ook het meest toegepaste type (bijvoorbeeld Tienhoven, Giessen-Nieuwkerk en Hoogblokland). In tegenstelling tot het koor was de van de grond opgaande stenen westtoren niet een vast gegeven; hier en daar is men nooit verder gekomen dan een (eenvoudige) dakruiter (de middeleeuwse kerk te Bleskensgraaf, verwoest in 1940, die te Molenaarsgraaf, Wijngaarden, Ottoland, Brandwijk en Nieuw-Lekkerland). Opmerkelijk is het ontbreken van een westtoren bij de toch betrekkelijk forse middeleeuwse dorpskerken van Bleskensgraaf en Molenaarsgraaf. Er zijn echter geen aanwijzingen dat in beide gevallen ooit een westtoren bestaan heeft, ook al gezien de rijke afwerking van de westbouw.

Een van de uitbreidingsmogelijkheden van dit basistype was de verlenging of verbreding van het schip. Dit kon tot een eenbeukig schip van meer dan elf meter breed leiden zoals te Molenaarsgraaf en Giessen-Oudekerk, tot een schip met een lengte van 21 meter (de kerk van Groot-Ammers voor de nieuwbouw van het schip in 1857), maar ook tot een driebeukige, pseudobasilicale aanleg, waarvan de kerk te

Nieuwpoort het mooiste voorbeeld is. Zeer bijzonder bij deze kerk is de smalle ronde kooromgang in het verlengde van de zijbeuken. De afscheiding tussen schip en zijbeuken en koor wordt gevormd door dicht opeen staande zuilen met spitse scheibogen op hoge basementen. Of deze constructie dateert uit de jaren na 1524 (toen de kerk is herbouwd na door vijandelijke invallen te zijn verbrand), dan wel een restant is van een ouder kerkgebouw, kon niet achterhaald worden. Dit verschijnsel van een kooromgang in het verlengde van de zijbeuken doet zich vrijwel hetzelfde voor bij het koor van de St. Petruskerk te Woerden, dat ongeveer in dezelfde tijd, de eerste helft van de 16de eeuw, tot stand kwam.

Het schip van de kerk te Ameide heeft een ook driebeukige pseudobasilicale

185 18de-eeuwse tekening van het middeleeuwse kerkgebouw te Arkel, gewassen pentekening 90 × 134 mm (coll. RPK inv. nr. A 1664).

186 De kerk van Wijngaarden in het midden van de 18de eeuw, pentekening 122 × 200 mm door C. Pronk (?) (coll. RPK inv. nr. A 1745).

indeling. De in 1897 gesloopte kerk van Schelluinen, had, klein als zij toch was, een driebeukige pseudobasilicale aanleg, met een smaller eenbeukig koor. Het schip van drie traveeën was met bogen op achzijdige pijlers naar de zijbeuken geopend. Bij opgravingen tijdens de restauratie van de kerk te Oud-Alblas werden de fundamenteën van achzijdige pilaren in het schip gevonden, die duiden op een driebeukige aanleg. Het schip van de kerk te Meerkerk is in 1832 ingekort. Uit het bewaard gebleven gedeelte kan niet worden opgemaakt of het schip een-, dan wel driebeukig van aanleg was. Gezien de grote breedte van 16,50 meter lijkt een driebeukige indeling van de plattegrond zeker niet onwaarschijnlijk.

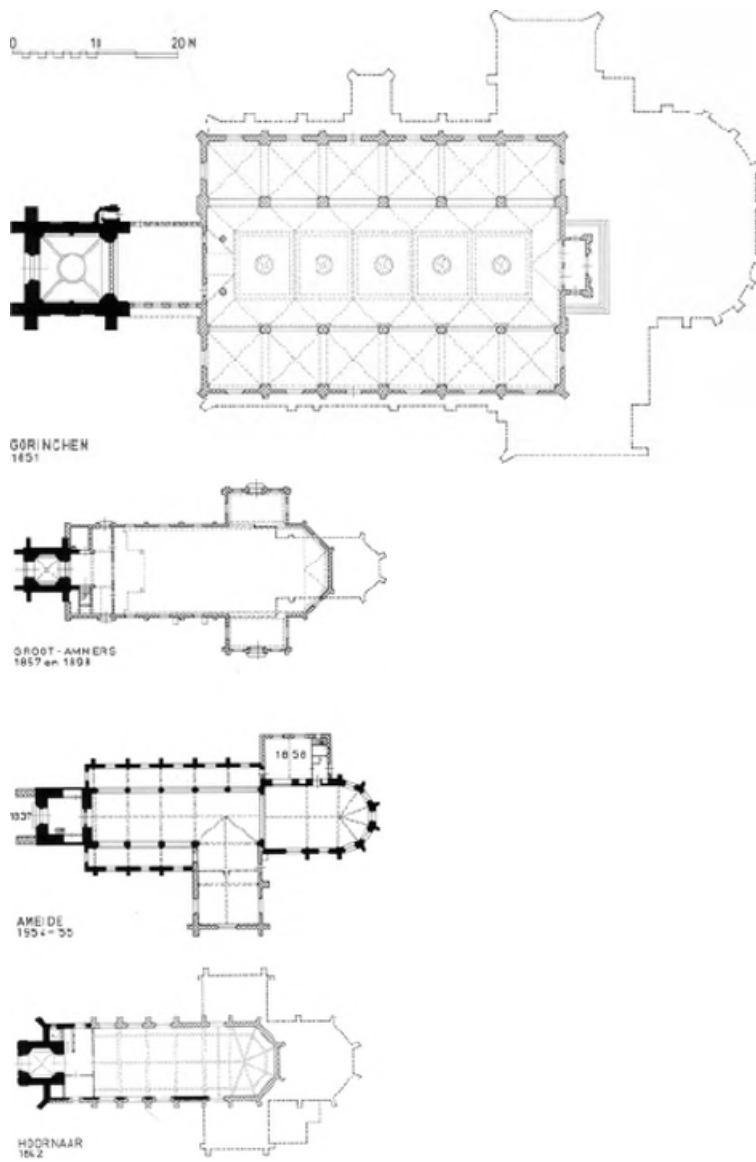
Naast het voordeel van de ruimtewinst had de pseudobasiliek een groot nadeel, namelijk de ongunstige verlichting via de betrekkelijk laag geplaatste vensters in de zijbeuken. Een lichtbeuk ontbrak immers. Het type van de driebeukige basiliek, waarbij het middenschip met de vensters uitrijst boven de daken van de zijbeuken komt aan dit bezwaar tegemoet. Het is echter alleen in de 19de eeuw gebouwd, namelijk bij het schip van de Grote kerk in Gorinchem.

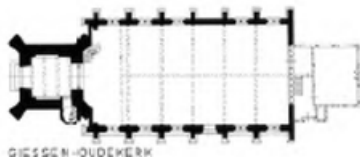
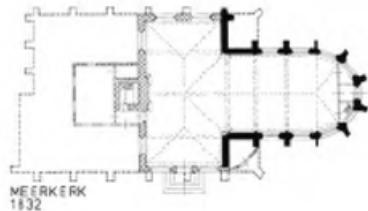
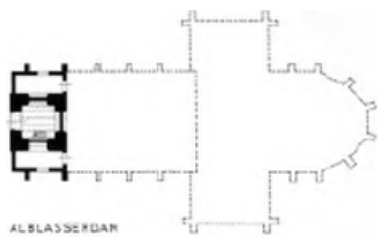
De enige driebeukige hallenkerk in de Alblasserwaard, een type kerk waarbij zijbeuken en middenschip even hoog zijn opgetrokken, staat ook in Gorinchem. Het is de in 1836-1838 tot stand gekomen rooms-katholieke kerk van de Martelaren van Gorcum en O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen aan de Haarstraat, gebouwd door J. van Nunen. Bij een ingrijpende verbouwing in 1984 zijn in het inmiddels aan de eredienst onttrokken gebouw 44 appartementen ingebracht, waarmee de specifieke ruimtewerking van een hallenkerk teloor is gegaan.

Meer ruimte in het inwendige was eveneens te bereiken door de bouw van een of twee transeptarmen. Langerak, Streefkerk, Goudriaan, de oude kerken te Alblasserdam en Hoornaar zijn voorbeelden van eenbeukige kruiskerken. In Goudriaan werden de dwarsarmen echter in 1751 drastisch ingekort. De Alblasserdamse kerk werd in 1575 door de Spaanse troepen verwoest en maar gedeeltelijk weer opgebouwd (tot aan het

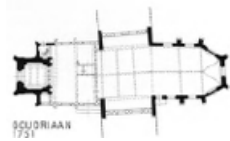
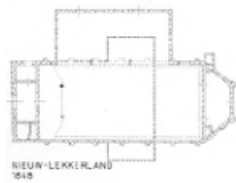
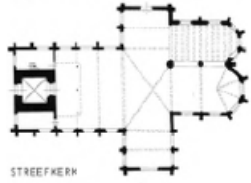
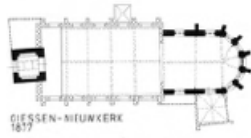
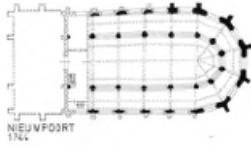
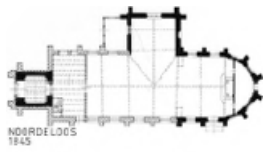
transept). In Hoornaar werden in 1842 het koor ingekort en de transeptarmen afgebroken. Bij de kerk te Noordeloos is de uitbreiding beperkt gebleven tot één dwarsarm. Het in 1857 vernieuwde schip van de kerk te Groot-Ammers werd nog in 1898 met twee dwarsarmen uitgebreid.

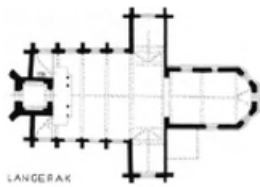
Hoewel de 'Tegenwoordige Staat' over de oude kerk van Arkel schrijft dat die de gedaante van een kruiskerk heeft (Tegenwoordige Staat, Holland IV, 496), blijkt zowel uit een aan Pronk toegeschreven tekening (coll. RPK inv. nr. A 1664) als uit een gravure van Rademaker dat Arkel een rechthoekig kerkgebouw bezat met een dakruiter op de nok, een lagere aanbouw aan de zuidzijde en een portaal tegen de westgevel. Ook de kadastrale minuut van 1823 geeft dezelfde plattegrond. De Arkelse 'kruiskerk' heeft dus maar één kruisarm gehad. In 1954-'55 werd de een jaar daarvoor geheel uitgebrande kerk van Ameide nog uitgebreid met een zuiderdwarsarm in gotische trant.

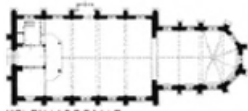

187 Schematisch overzicht van de plattegronden van de in oorsprong middeleeuwse kerken in de Alblasserwaard, die thans nog op de oorspronkelijke plaats gelegen zijn. Schaal 1:600. Tekeningen naar gegevens in het archief RDMZ en op basis van eigen opmetingen door J.J. Jehee, 1990-1991. De in de plattegronden zwart aangegeven onderdelen behoren tot de oudste gedeelten van het gebouw. Met een kruisarcering, vergezeld van een jaartal zijn grote verbouwingen van na de 17de eeuw aan de kerken aangegeven. Een stippellijn geeft de situatie weer ten tijde van de kadastrale minuut tussen 1821 en 1828, interessant in die gevallen dat een kerkgebouw nadien is gewijzigd, ingekort of uitgebreid. (zie pp. 170-171)

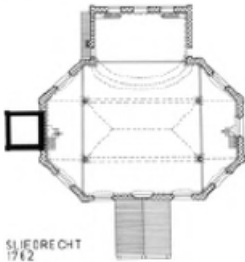

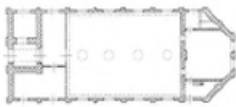
LANGERAK

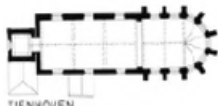
H. d. ENKERSTGALE

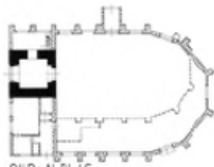
SLIEBRECHT
1742

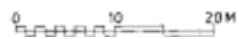
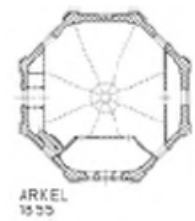
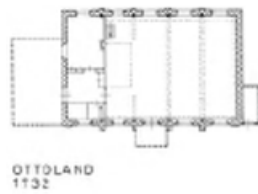
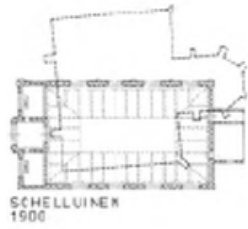
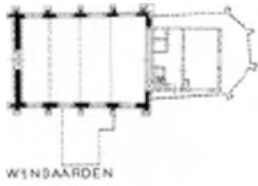
HOOFTLOOTLAND
1859

TIENHOVEN

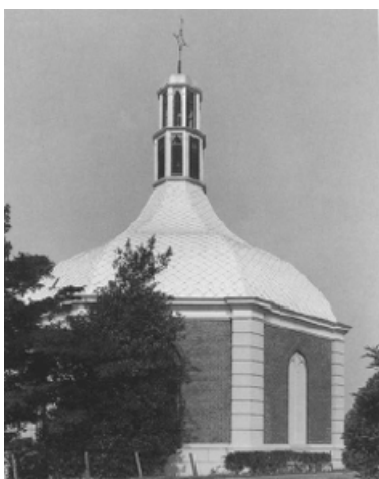

OUD-ALBLAS
1841

188 De Hervormde kerk te Ottoland (foto RDMZ, 1965).

189 De Hervormde kerk uit 1855 te Arkel (foto RDMZ, 1980).

De eenvoudigste kerken kunnen in den beginne een rechtgesloten of een rondgesloten koor gehad hebben, zoals dat in de Vijfheerenlanden is gevonden (Vijfheerenlanden, 69). Door gebrek aan tijdens de restauratie van de verschillende kerken vastgelegde documentatie is dit nu niet of nauwelijks meer na te gaan. Tijdens de restauratie van de kerk te Tienhoven is naar een oude koorsluiting gezocht, maar er is niets gevonden.

De huidige rechte oostelijke sluitingswand van Wijngaarden is het gevolg van de afbraak van het koor. Wanneer het koor is afgebroken is niet bekend. Toen Cornelis Pronk in het midden van de 18de eeuw de kerk tekende, bestond zij nog uit een schip met een lager, twee traveeën diep koor (coll. RPK, inv. nr. A 1745). Bij opgravingen tijdens de restauratie van de kerk te Wijngaarden in 1982 zijn 15de-eeuwse restanten gevonden van een koor(?)fundering aan de zuidkant met een haakse aanzet aan de oostkant. Het zou kunnen dat hier sprake is geweest van een rechte koorsluiting, zekerheid heeft men niet.

De kerk te Oud-Alblas had vóór de verbouwing in 1841 een rechtgesloten koor volgens de gegevens van de kadastrale minuut van 1827. Bij opgravingen, verricht in 1966, kwamen de fundamenteën van een smallere kerk met een vijfzijdige koorsluiting aan het licht. Mogelijk is de kerk veranderd na de verwoesting door de Spaanse troepen in 1573.

De kerkkoren zijn in de meeste gevallen thans drie- of vijfzijdig gesloten. Een tussenvorm tussen een drie- en een vijfzijdige koorsluiting is een 5/8 gesloten koor, waarbij een driezijdige sluiting een vijfzijdig gewelf draagt. Dit is te vinden bij de kerken van Molenaarsgraaf, Noordeloos en Hoornaar. Streefkerk heeft naast het hoofdkoor een smaller noorderzijkoor. Ook de middeleeuwse Grote kerk te Gorinchem, die is afgebroken in 1844, had een dubbel koor. Dit tweede koor, waar het Maria-altaar stond, heette het Onze Lieve Vrouwe-koor.

In de 18de, maar vooral in de 19de eeuw zijn vele kerken geheel of gedeeltelijk vernieuwd, zoals hierboven al uiteengezet is. Opmerkelijk bij de nieuwbouw is het vasthouden aan de bestaande types en vormen. Ottoland (herbouwd 1732), Brandwijk (herbouwd 1824) en Nieuw-Lekkerland (herbouwd 1847 en

uitgebreid in 1966-'67) volgen het eenvoudigste type van de eenbeukige zaalkerk met een kleine dakruiter, maar zonder koor. Forser van uitvoering zijn de eenbeukige kerken met ingebouwde westtoren van Hoogblokland (1880) en Schelluinen (1900). De door een bombardement getroffen middeleeuwse kerk van Bleskensgraaf werd in 1948 vervangen door een eenbeukige kerk met driezijdig gesloten koor en een westtoren in Delftse School-vormen. In- en aanvullingen volgden steeds in zeer bescheiden mate de smaak van de tijd. Alleen in Gorinchem is er in 1849 sprake van een, niet door een ieder in die tijd gewaardeerde, moderne vormgeving in de toen heersende rondboogstijl.

Een 'nieuw' type kerkgebouw, te weten een centraalbouw, is toegepast bij de nieuwbouw aan de hervormde kerken van Sliedrecht, Arkel en Alblasserdam (afgebroken).

De middeleeuwse kerk van Sliedrecht was in 1762, met uitzondering van de toren, afgebrand. Op de plaats van het oude kerkgebouw verrees een achtzijdige centraalbouw, waarbinnen de dienstruimtes en de consistorie waren afgescheiden. Eveneens een centraalbouw is de Arkelse kerk. Deze werd in 1855 op een achtzijdige plattegrond opgetrokken en is met een koepeldak bekroond. Zij verving een bescheiden middeleeuws gebouwtype met een driezijdig gesloten koor. Zeer goed vergelijkbaar met de kerk van Arkel was de tweede Hervormde kerk van Alblasserdam, die van 1854-1898 heeft bestaan. Zij stond in het poldertje Cortgene.

Constructie

Kapconstructies

De kapconstructies dienen om het kerkdak te ondersteunen en tevens om de muren, door middel van trekbalken of -stangen aan de bovenzijde aan elkaar te verankeren. De trekbalken vangen bovendien de zijdelingse druk van de kapconstructie op. Overigens moeten ook steunberen zorgen voor voldoende tegendruk.

De soort kapconstructie is onder andere afhankelijk van de breedte van de overspanning. Bij een koor is de breedte vaak zo gering dat er in de regel geen trekbalken zijn toegepast. Gebruikelijk is dan dat de stijlen doorlopen langs de muren waar zij door consoles worden ondervangen (koor Hoornaar). Bij grotere overspanningen, in het schip bijvoorbeeld, wordt gebruik gemaakt van een trekbalkconstructie, bestaande uit een horizontale balk op stijlen met sleutelstuk en korbelen. In de 19de eeuw kan deze houten trekbalkconstructie door ijzeren trekstaven vervangen worden (Wijngaarden).

De oudste houten kerkkappen in de Alblasserwaard dagtekenen, voor zover kon worden getraceerd, van de 15de eeuw. Zij bevinden zich in de kap van het koor van Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) en in Tienhoven, eveneens de kap van het koor.

16de-eeuws zijn de kappen van het schip te Tienhoven (XVB-XVIA), koor en schip te Hoornaar (tussen 1523 en 1541), de kap van de kerk te Nieuwpoort (na 1524), van het koor te Molenaarsgraaf (ca 1525) en van het schip in dezelfde kerk (midden 16de eeuw). De schipkap van Langerak is omstreeks 1540 gemaakt, in

Noordeloos dateren de kappen van koor en schip uit de eerste helft van de 16de eeuw, die van het transept uit de tweede helft van die eeuw.

Een 17de-eeuwse, maar volstrekt traditioneel samengestelde kap bevindt zich boven het schip van de kerk te Giessen-Oudekerk. Op een der trekbalken is de constructie gedateerd 1657.

Van de 18de-eeuwse kappen zijn die te Ottoland (1732), te Sliedrecht (1763) en te Wijngaarden uit de tweede helft van de 18de eeuw de fraaiste vertegenwoordigers.

19de-eeuwse kappen zijn te vinden in de kerken te Brandwijk (1824), Meerkerk (1832), Oud-Alblas (1841), Nieuw-Lekkerland (1847-'48), Gorinchem (1849-1851), Groot-Ammers (schip 1857), Giessen-Nieuwkerk,

Schaal 1:250. Tekening J.J. Jehee 1991, naar opmeting van architectenbureau R. Visser BV uit Schoonhoven, 1981.

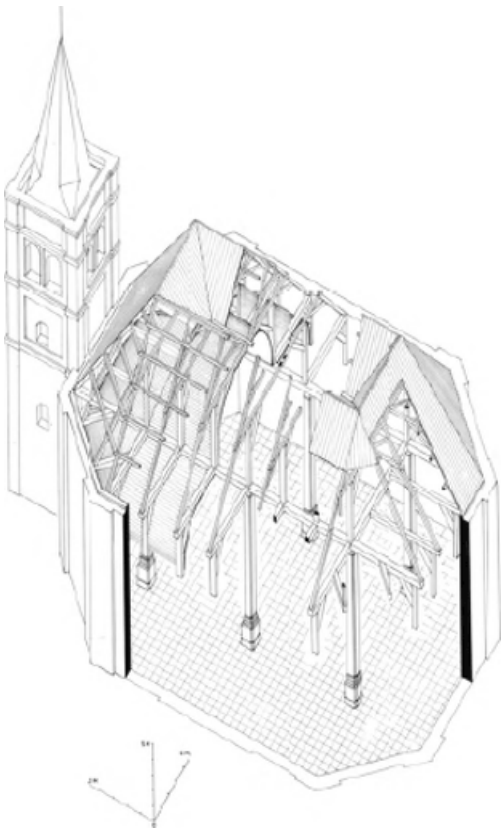
De kapconstructie dateert uit de tweede helft van de 18de eeuw.

schip (1877-'78) en Hoogblokland (1880). De ijzeren kapconstructie in de kerk te Arkel dateert van na een brand in de jaren '20 van deze eeuw.

De oudste kappen zijn uit eikehout samengesteld en kenmerken zich door gemerkte, doorlopende sporenparen tussen de spanten met haanhouten en het ontbreken van nokgordingen. De tongewelven die bij deze kappen horen hebben alleen maar een middennaald. In de loop van de tijd gaat het jukspant steeds meer de functie van de sporenparen overnemen. Bij het toepassen van een nokgording en het onderbreken van de sporen bij de flieringen wordt de constructie van de sporenparen definitief ondergeschikt gemaakt aan die van de spantconstructie.

Om het doorzakken van het gewelf te voorkomen werden van ouds tussen het roosterhout (de verbinding tussen de sporen) en het gewelfhout zogeheten kalfjes aangebracht. In een latere fase werden gordingen en tussenribben toegepast tegen het doorzakken van het gewelf. Vanaf de 17de eeuw werd aan de kapconstructies steeds vaker greenhout gebruikt. IJzer in de kapconstructies doet in de 19de eeuw zijn intrede in de vorm van trekstangen (Wijngaarden). Ook houtverbindingen worden met ijzer versterkt (Nieuw-Lekkerland).

Het meest voorkomende kapebint tussen de 14de en 16de eeuw in Nederland en ook in de Alblasserwaard is een kapebint met alleen een spitsboogjuk. In de kerken van Goudriaan, Molenaarsgraaf (koor), Tienhoven (schip) en Noordeloos is deze constructie aangetroffen (Janse, 161, 362).

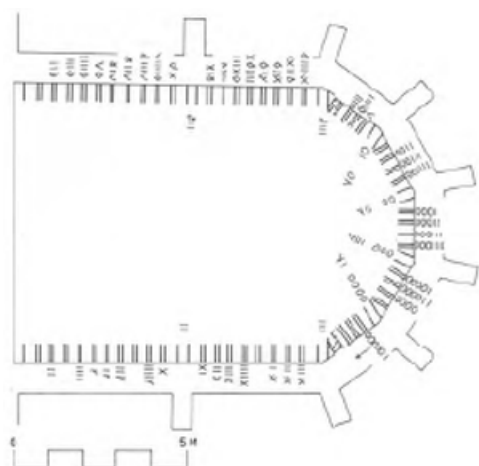

195 Sliedrecht, Hervormde kerk. Isometrische projectie van de oorspronkelijke constructie uit 1763. Schaal 1:300, opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1991.

Bij grotere overspanningen was het nodig de sporenparen boven de spitsboog-jukken te ondersteunen. Vanaf de 14de eeuw werd dit met een hanebalkfliering op standvinken of makelaars gedaan. De koorkap in de kerk van Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) (met standvink) is hiervan een voorbeeld. Vergelijkbaar hiermee is de koorkap te Heukelum (Vijfheerenlanden, 74; Janse, 163, 363).

Met trekbalken komt het type met een hanebalkfliering boven de spitsbooggebinten relatief gezien maar weinig voor in Nederland tussen de 14de en 16de eeuw. De koorkap van de kerk te Tienhoven is een van die weinige vertegenwoordigers in de Alblasserwaard (Janse, 164, 363).

In het begin van de 16de eeuw deed de nokgording haar intrede in de kappen in westelijk Nederland. Ook in de kappen met een houten tongewelf gebruikte men het nokspant, bestaande uit een geschoorde stijl, die een nokgording draagt. Het type waarbij op een spitsboogjuk een dekbalkjuk en een nokspant

196 Giessen-Nieuwkerk, Hervormde kerk. Merkensysteem van de kap over het koor. Schaal 1:150. Tekening naar veldwerk van Th. van Straalen uit 1971 door J.J. Jehee, 1991. Op grond van het merkensysteem, waarbij zogeheten ‘visjes’ voorkomen, kan de kap in de 15de eeuw gedateerd worden. Hiermee is deze een der oudste kerkkappen van de Alblasserwaard.

staat is aangetroffen in de kerken te Hoornaar (schip), Langerak (schip) en Molenaarsgraaf (schip) (Janse, 173, 363).

Een kap met ondersteunende tussenribben, een dekbalkjuk en een nokspant op de spitsboogjukken zit in de kerken van Hoornaar en Nieuwpoort (Janse, 175, 178, 364).

Onder de meeste kappen is een houten halfcirkelvormig of spitsboogvormig tongewelf aangebracht. De beschieting aan de binnenzijde van de kap kwam vrijwel nooit direct tot stand, vermoedelijk omdat men het hout van de kap eerst wilde laten uitwerken (Janse, 201). In sommige gevallen zou het zelfs eeuwen duren voordat het gewelfbeschot geplaatst werd. Het koorgewelf van Hoornaar was bijvoorbeeld tot 1966 onbeschoten, dat van Giessen-Nieuwkerk tot 1970. Bij diverse kerken bleven de westelijke traveeën, die van de eigenlijke kerkruimte waren afgescheiden, zonder beschot (Molenaarsgraaf, Ottoland, Groot-Ammers en Nieuwpoort). De aanleiding om een gewelf uiteindelijk van een beschot te voorzien, kon een esthetische zijn, dit was doorgaans bij de 20ste-eeuwse restauraties het geval, maar ook andere overwegingen speelden een rol. In Ottoland werd in 1848 het aanbrengen van een houten gewelf (een verwufsel) in de kerk gemotiveerd als gunstig te zijn voor de verwarming, maar hoofdzakelijk nodig ter verbetering van de akoestiek en het ‘gemak in het spreken voor den leeraar’.

De beschieting van het tongewelf is tegen de gewelfhouten gespijkerd en tussen de spanten ingeklemd. Om de langsconstructie te versterken, bevindt zich tussen de spanten een geprofileerde middennaald (Noordeloos). Later worden de tongewelven opgehangen aan de spanten, in plaats van meeverwerkt (Ottoland, Noordeloos en Sliedrecht).

Alle kappen zijn gemerkt door middel van telmerken. Al naar gelang de ouderdom komen zij voor in diverse variëteiten. Bij de oudste kappen zijn de merken in het hout gesneden met een gootvormig snijmesje. Deze getrokken, gesneden of gehaalde merken laten tevens het verschil tussen links en rechts zien: in de koorkap van Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) is de rechterzijde met een ‘visje’ gemerkt, een figuur bestaande uit twee elkaar doorsnijdende cirkelfragmenten. Een andere manier van het aanduiden van de richting is het weergeven van een gebroken merk aan één

kant (kap te Noordeloos). Vanaf het midden van de 16de eeuw worden de telmerken met de rechte beitel of de guts gehakt. In Hoornaar is dat in 1541 bij de schipkap al het geval. Het kap van het koor in die kerk, waarmee in 1523 is begonnen, heeft nog de 'ouderwetse' getrokken merken. Indien de kappen voorzien zijn van

sporenparen, wat bij voornoemde kappen het geval is, zijn deze meegemerkt.

Bij latere kappen is dat niet meer het geval. Dan zijn alleen de spanten gemerkt (Giessen-Oudekerk, 1657 en Ottoland, 1732).

Materiaal

Natuursteen

Alle kerken zijn opgetrokken uit een rode tot geel-rode baksteen. Aan de kerken van Tienhoven, Hoornaar en de in 1897 afgebroken kerk van Schelluinen is Römer tufsteen verwerkt. Bij Tienhoven is dat origineel.

Voorzover dat kan worden nagegaan, dateert de oudste Tienhovense kerk uit de 12de of 13de eeuw. Zij bestond toen uit een tufstenen zaalkerkje met vier vensters in de zijgevels, een toegangsportaal in het westelijk deel van de zuidgevel en een toren. Het tufsteenwerk aan de noordgevel van de kerk van Hoornaar is in 1523 bij de herbouw en uitbreiding van het gebouw opnieuw toegepast. Alleen in de fundamenteën zit de tufsteen op de oorspronkelijke plaats. In het geval van Schelluinen zat aan de oostmuur van het schip en aan de noordelijke zijbeuk tufsteen, restanten van de in 1220 gebouwde kerk.

197 Het 12de- of 13de-eeuwse tufsteenwerk aan de zuidkant van de kerk te Tienhoven (foto RDMZ, 1991).

Natuursteen aan de kerkgebouwen werd wel gebruikt, maar meestal voor onderdelen als plinten, lijsten en tracteringen. Gangbaar is de Belgische Ledeën Gobertanger steen (plint en waterlijsten aan de kerk van Langerak, het koor te Nieuwpoort en Noordeloos). Bij de restauraties in de 20ste eeuw heeft men van andere natuursteen gebruik gemaakt: Ettringer tufsteen is toegepast aan de kerken van Ameide en Tienhoven, aan het koor van Langerak en aan de nieuwe kerk van Bleskensgraaf (1948). Als vervanging van Ledestein werd vanaf het begin van de 20ste eeuw Vaurion, een Franse kalksteen gebruikt (waterlijsten en raamdorpels Streefkerk, kapiteellijsten toren Hoornaar).

Baksteen

In de 13de of begin 14de eeuw werd het schip van de kerk van Tienhoven verhoogd met een rode baksteen van het formaat $28 \times 13 \times 6,5-7$ cm; 10 lagen = 84 cm. Het steunbeerloze koor van de kerk te Langerak dateert van omstreeks dezelfde tijd. Het baksteenformaat bedraagt $29-30 \times 16 \times 6,5-7,5$

cm; 10 lagen = 85,5 cm. Van 1361 dagtekt het koor van de kerk te Ameide ('...doemen dat choer ter amey tymerde int jaer ons heren duysent driehondert een ende tzestich', Kerkelijke archieven, deel II, 8). De daaraan toegepast oranje-rode baksteen heeft een formaat van $25-27 \times 11,6-12-12,8 \times 5,8-5,9$; 10 lagen = 73,2 cm. Vrijwel hetzelfde formaat is bij de oudste fase van de kerk te Wijngaarden gevonden tijdens de restauratie in 1982. Mogelijk dateert het schip van de kerk te Noordeloos eveneens uit de eerste helft van de 14de eeuw. Aan de noordmuur zit een formaat baksteen ($26-29,4 \times 13,2-14,8 \times 5,8$ cm) dat daarop zou kunnen wijzen. In 1846 is het muurwerk echter tot de grond toe afgebroken en de oude, schoongemaakte stenen zijn bij de herbouw opnieuw gebruikt. Het muurwerk van het 15de-eeuwse koor van deze kerk (formaat $25,2 \times 10,6 \times 4,6$ cm; 10 lagen = 62,8 cm) is in 1846 niet gesloopt. De kroniek van Hoornaar vermeldt echter in 1511 dat Utrechtse troepen het kerkhof en het koor van de kerk hebben afgebrand (Dodt van Flensburg, 3).

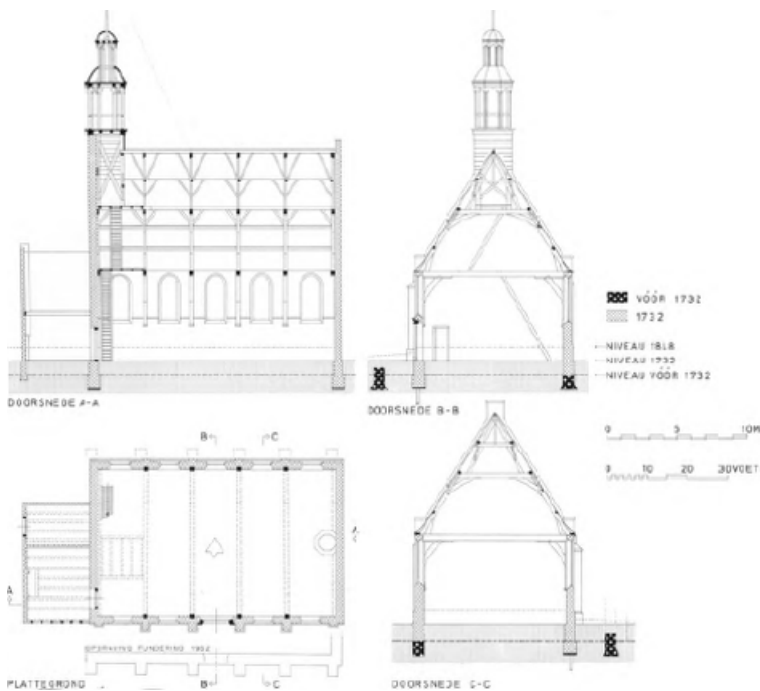
Waarschijnlijk is de kap toen uitgebrand maar het muurwerk blijven staan. Aan de kerk van Tienhoven werd in de eerste helft van de 15de eeuw het huidige koor gebouwd (baksteenformaat: $21,5-22 \times 11,5 \times 4,5-5,2$ cm; 10 lagen = 61 cm).

In loop van de 15de eeuw was er sprake van een grote bouwactiviteit aan de kerken en de torens, waarschijnlijk samenhangend met de vele plunderingen en branden waaraan zij onderhevig waren. Zo werden achtereenvolgens gebouwd het koor te Giessen-Nieuwkerk, de toren te Gorinchem, de toren van Streefkerk, de toren van Giessen-Nieuwkerk, het onderste gedeelte van het koor te Molenaarsgraaf, het schip van Giessen-Oudekerk, de iets latere toren van Giessen-Oudekerk, de toren van Alblasserdam en het koor te Goudriaan. Het baksteenformaat vermindert tot $16-17-19,4 \times 8,4-8,8 \times 3,9$ cm; 10 lagen = 57 cm (Goudriaan).

In de 16de eeuw is het bovengedeelte van het koor (ca 1525) en het schip (ca. 1550) van de kerk te Molenaarsgraaf veranderd en is de noordelijke transeptarm van de kerk te Noordeloos tot stand gekomen. De baksteenformaten zijn vrijwel gelijk: $17,5-18 \times 8,5 \times 4$ cm; 10 lagen = 50-52 cm. De baksteen aan het schip van Langerak (midden 16de eeuw) is weer een fractie kleiner namelijk $17-18 \times 8,5 \times 3,5-4$ cm; 10 lagen = 48,5 cm.

Als vuistregel kan aangenomen worden dat de oudste baksteen van een zeer groot formaat was (ongeveer 30 tot 35 cm). In de 14de en volgende eeuwen loopt het formaat terug, om na het midden van de 15de eeuw onder de 20 cm te komen (koor te Goudriaan). Daarnaast bleef toch ook een betrekkelijk groot formaat van 22 tot 24 cm in gebruik, zoals aan het schip te Giessen-Oudekerk en de toren te Gorinchem is te zien. Het kleine formaat baksteen van de 16de-eeuwse kerken en torens is kenmerkend voor gebouwen in dit deel van Holland: de bakstenen werden onder andere gebakken langs de benedenloop van de Hollandse IJssel, waar vanaf het begin van de 15de eeuw een nieuwe manier van kleiwinning in gebruik gekomen was, namelijk door die op te baggeren uit de rivier, waarin door getijdenbeweging steeds kalkrijke klei werd afgezet. Dat leverde een gele baksteen op, die eerst ongeveer $20 \times 9,5 \times 4,5$ cm groot was, maar later kleiner werd tot formaten van 18 en 16 cm lengte en die bekend zou zijn onder de naam 'IJsselsteen' (G. Berends, 'Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen', *Restauratievademecum* 1989/15-11, RVblad 02-4). In de 19de eeuw worden de formaten weer groter en variëren de kleuren van de steen tussen rood, paars en roze.

Hoe zuinig er met het bestaande materiaal dat nog bruikbaar was werd omgesprongen is duidelijk af te leiden uit de bewaard gebleven bestekken van 18de- en 19de-eeuwse verbouwingen. In de bestekken tot reparatie en vernieuwing van de kerken in Hoornaar (1842) en Noordeloos (1845), die in vele opzichten sterk op elkaar lijken, wordt dat aldus geformuleerd: 'De Aannemer zal op het nieuwe muurwerk moeten maken en plaatsen de oude kap van het koor, met de vereischte reparatie daaraan te verrigten, en dezelve sterk aan den bestaande kap verbinden, vervolgens den oude kap deugdzaam repareeren, zoo als zulks onder de werkzaamheden zal worden gelast' (Kerkelijk Archief Hoornaar, inv. nr. 2).

198 Ottoland, Hervormde kerk. Plattegrond en doorsneden. Schaal 1:300. Tekening J.J. Jehee, 1990. De tekening is een reconstructie van de kerk met kerkekamer en beenhuis zoals die in 1732 gebouwd is, op basis van gegevens uit het bewaard gebleven bestek en de huidige toestand. De fundering van de oude kerk en de vloerniveaus van vóór 1732, van 1732 en van 1848 zijn aangegeven.

In Noordeloos luidt de passage over het kapwerk ongeveer hetzelfde.

Dezelfde zuinigheid werd betracht voor alle anderen materialen die bij sloop vrijkwamen. Citeren wij weer het bestek uit 1842 van de kerk te Hoornaar: ‘...verder zal al den afbraak, zijnde, lood, leynen, hout, steen, koper, ijzerwerk, en al het geen wat zich in en aan het gebouw bevind voorzigtig moeten worden afgebroken, schoongemaakt, weggeruimd, en de steenen elk in zijnen soort opgetast, zoo als zal geordonneerd worden (...) Verder zal het geheele muurwerk moeten worden opgetrokken tot onder de spanplaat (...) van de oude steenen in kalkmortel...’.

Iets meer dan een eeuw eerder was men in Ottoland wat dat betreft minder behoudend. Het timmerbestek stelt weliswaar dat de aannemer al het houtwerk ‘ordentelijk [zal] moeten losbreken, en dat goed en bequaem is weder te verbruicken daar het hem sal worden gesegt...’, maar uit het resultaat blijkt dat in ieder geval het aan de kerk toegepaste hout nieuw geweest is. Aan het muurwerk, zo schrijft het bestek voor, moeten de ‘goeden en bequaemen’ oude stenen weer gebruikt worden. Alleen de zuidmuur mag van ‘1 en 1½ klinckert mopsteen’ opgetrokken worden. Over de vloer spreekt het bestek eveneens duidelijke taal: ‘...den aennemer sal dan in de voorsz, kerck moeten leggen (...) de steene vloer gekomen uit de oude kerck, nevens alle de

sercken...' (bestekken aanwezig in het kerkelijk archief van Ottoland). Zoals het is gesteld, is het uitgevoerd. De muren van de kerk zijn aan drie zijden van een tamelijk kleine gele baksteen opgetrokken, die wat hun formaat betreft, 16de-eeuws kunnen zijn. De zuidgevel is van een donkerrode 18de-eeuwse steen.

Ook een groot aantal zerken zijn thans nog in de vloer terug te vinden.

Als te hanteren maat schrijft het bestek 'De maeten over dit voorschr. werk is opgesteld en gereguleert naer de Weselse maat van elff duijm in de voet'.

Kennelijk was de Weselse voet een gangbare maatvoering voor dit gebied, want bij de bouw van de kerk te Sliedrecht in 1763 en het herstel van de kerk te Hardinxveld-Giessendam in 1722 wordt die ook gehanteerd (Gemeentearchief Sliedrecht, inv. nr. 167, timmerbestek; Den Breejen, 43, noot 4). Opmerkelijk genoeg spreekt het metselbestek van de herbouw van de Sliedrechtse kerk niet zoals het timmerbestek over de Weselse maat van elf duimen in de voet, maar over de Amsterdamse maat van elf duimen in de voet. Er wordt hetzelfde mee bedoeld. De Weselse voet meet 29,08 cm. Bij nameting van de voetmaat in Ottoland, waar men zich lang niet altijd nauwkeurig aan de voorschriften en maten van het bestek gehouden heeft, komt men op een gemiddelde maatvoering voor de steen op 28,5 cm. De houtmaten verschillen echter, aangezien het hout bewerkt en gekrompen is. De gemiddelde houtmaat bedraagt te Ottoland 27,77 cm.

Exterieur

Alle van oorsprong middeleeuwse kerken zijn opgetrokken uit baksteen. In de loop van de 19de eeuw zijn vele kerken van een uitwendige afwerklaag voorzien in de vorm van een pleisterlaag al dan niet met getrokken voegen, die toen niet alleen functioneel was, maar zeker ook appelleerde aan de smaak van die tijd. Met de 20ste-eeuwse restauraties zijn alle pleisterlagen inmiddels weer verdwenen, aangezien zij niet passend geacht werden bij de opvattingen die men in die tijd koesterde over het voorkomen van 14de- en 15de-eeuwse kerkgebouwen. Bij een terugblik kan de volgende balans worden opgemaakt:

- Ameide: de pleisterlaag is bij de restauratie, volgend op de brand van 1953, verwijderd
- Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg): het in 1877-'78 in rode baksteen opgetrokken schip had in 1930 een rood-bruine silicaat-afwerklaag

199 De Hervormde kerk te Molenaarsgraaf met een gepleisterde noordgevel (foto RDMZ, z.j.).

200 De Hervormde kerk te Gorinchem met schip met boogfriesversieringen uit 1849-1851 (foto RDMZ, 1991).

gekregen, waarop de voegen geschilderd waren. Deze laag, die ook in die tijd nogal eens op het muurwerk van de boerderijen wordt aangetroffen, is bij de restauratie van 1970 verwijderd.

- Giessen-Oudekerk: de zuidgevel werd bij de restauratie in 1950-1952 ontleisterd
- Goudriaan: kerk en toren waren in 1902-'03 van een pleisterlaag voorzien, die geel geschilderd was. In 1963-'65 is deze er weer afgehaald.
- Meerkerk: bij de inkorting van de kerk in 1832 werd er een gebosseerde pleisterlaag aangebracht op de toren en een sierpleisterlaag met klimmend dwergfries aan de oostkant waar zich de toegang bevond. Bij restauratie in 1953 werd al het pleisterwerk aan de oostkant geamoveerd en het muurwerk in gotische vormen gereconstrueerd. De toren behield zijn in 1832 tot stand gekomen uitmonstering.
- Molenaarsgraaf: de noord- en oostzijde was met een grijsgeschilderde pleisterlaag bedekt, die in 1960 weer verwijderd is.
- Wijngaarden: de 19de-eeuwse portlandcementlaag wordt in 1981-'82 bij de restauratie eraf gehaald.
- Brandwijk: de 19de-eeuwse pleisterlaag is in 1991 verwijderd.

Een andere modieuze verandering in de 19de eeuw was het aanbrengen van gietijzeren ramen in plaats van de houten, die de meeste kerken in de 18de eeuw al hadden gekregen. De Hervormde kerken van Gorinchem, Hoogblokland en Brandwijk hebben deze nog bewaard. Elders zijn zij hetzij 'vergotiseerd', zoals in Ameide, Langerak en Meerkerk, of door houten ramen vervangen (Giessen-Nieuwkerk en Ottoland).

De uitwendige afwerking van de (middeleeuwse) kerken is sober. Sierende details zijn vrijwel nergens aanwezig. Bij twee kerken, Molenaarsgraaf en Meerkerk, hebben de 16de-eeuwse vensters fraaie, holgeprofileerde dagkanten en bevinden zich overhoeks geplaatste pinakeltjes tegen de steunberen. Aan de Hervormde kerk te Hei- en Boecop komen dezelfde holle dagkanten en versierde steunberen voor (Vijfheerenlanden, 259).

Bij de vanaf de tweede helft van de 19de eeuw nieuw gebouwde kerken is de uitwendige afwerking gevarieerder door bijvoorbeeld het gebruik van verschillende kleuren baksteen. Bij de Gereformeerde kerk aan de Botersloot 10A te Noordeloos uit 1893 is dit te zien op de hoekpilasters en de omkadering van de middenrisaliet (thans gedeeltelijk verdwenen achter een portaaltje).

Het toepassen van gekleurde baksteen vindt men in die tijd ook aan boerderijen in Noordeloos. De voorgevel uit 1921 van de Christelijk Gereformeerde kerk te Nieuwpoort heeft boven de vensters en aan de waterlijsten geglazuurde rode en blauwe bakstenen als versiering.

201 De uit een kaaspakhuis ontstane Christelijk Gereformeerde kerk te Nieuwpoort (foto RDMZ, 1992).

Afwisseling tussen baksteen en pleisterwerk is ook een geliefd versieringsmotief vanaf de tweede helft van de 19de eeuw. De kerk te Arkel kreeg bij de bouw in 1855 een hoge gebosseerde en gestucte plint en dito hoekpilasters.

Twee traveeën aan de zuidzijde zijn eveneens geheel gebosseerd gepleisterd. Het pleisterwerk is nog zo aanwezig. De kerk te Hoogblokland uit 1880 vertoont een vergelijkbaar beeld: de uit baksteen opgetrokken kerk heeft een hoge gepleisterde plint met getrokken voegen. De versieringen aan de Gereformeerde kerk aan de Gijbelandsedijk te Brandwijk uit 1897 zijn wat eenvoudiger: het pleisterwerk is beperkt tot de bekroning van het toegangsportaal, het klimmende fries langs de dakrand en de pironnen op de hoekpilasters.

De toepassing van sierende elementen als klimmende boogfriezen in combinatie met de bovengenoemde componenten wordt aangetroffen bij de Hervormde kerk te Gorinchem uit 1847-1851 en de voormalige Gereformeerde kerk aan de Oostkinderdijk 155 te Alblasterdam uit 1900. Het kleurrijke aspect van de laatste wordt nog versterkt door de blauwe pannen op het dak.

De Hervormde kerk te Kinderdijk (Nieuw-Lekkerland), in 1916 door Jan Wils ontworpen en in de jaren 1923-'24 uitgevoerd, is op het eerste gezicht zeer sober van detaillering. Interessant en vernieuwend in dit geval zijn de verspringende bouwmassa's van kerkgebouw, vensters en aangebouwde consistorie onder een overstekend schilddak, de afgewogen verhoudingen tussen horizontale en verticale geledingen, te weeg gebracht door vlakke lijsten, verdiepte velden en uitspringende lisenen en het materiaalgebruik, dat vooral in het interieur op sprekende wijze was toegepast. 'Was', want in 1967 heeft een inwendige vernieuwing plaats gevonden, waarbij het interieur is gewit (Van der Kloot Meyburg, 209-211).

Interieur

Het muurwerk van het interieur van de middeleeuwse kerkgebouwen was als regel gepleisterd. Hier en daar zijn schilderijen of sporen daarvan aangetroffen op de muren en de houten gewelven, die tijdens de diverse restauraties (met uitzondering van een muurschildering tegen de torenwand te Goudriaan) niet gespaard konden blijven. Dit onderwerp zal met de inventarisonderdelen bij paragraaf over de inrichting van de kerkgebouwen nader behandeld worden.

202 Het beschilderde schot achter het orgel in de kerk van Ottoland (foto RDMZ, 1977).

203 Het inwendige van de kerk van Molenaarsgraaf vóór de restauratie. De preekstoel staat tegen een houten schot aan de westkant van de kerk (foto RDMZ, Delemarre, 1954).

Waren voor de Reformatie de kerken van altaren en beelden voorzien en werd de kerkruimte in haar geheel benut, na de Reformatie werden de kerkgebouwen op een andere manier gebruikt. Sacramentshuizen en piscinae, altaren en beelden verdwenen. In een enkel geval getuigt een nis van hun vroegere aanwezigheid (Molenaarsgraaf, piscina-nis in de zuidoostelijke koorwand; Goudriaan, piscina-nis in de zuidoostelijke koorwand en een grote nis voor een sacramentshuis aan de noordzijde van het koor). De verkondiging van het Woord stond nu letterlijk centraal. Dat betekende dat de preekstoel met de dooptuin een centrale plaats in het kerkgebouw kreeg. Zitplaatsen werden zo opgesteld dat een ieder de predikant en de voorlezer goed kon horen en zien en bovendien de gelegenheid had te volgen wat zich op de kansel en aan de voet daarvan afspeelde (Van Swigchem, 1984, 65 en 73). Ruimtes voor altaren waren nu overbodig geworden. De middeleeuwse kerkgebouwen waren voor de protestantse eredienst dan ook meestal te groot. Met schotten en banken werd in dat geval de plaats van samenkomst afgeperkt. Of die schotten er direct na de Reformatie ingezet zijn, kan niet altijd achterhaald worden. Bij Molenaarsgraaf zal dat aanvankelijk niet het geval geweest zijn, want op de torenwand werden waarschijnlijk vlak voor of direct na de Reformatie in 1580 de Tien Geboden geschilderd, die zeker vanuit de kerk zichtbaar geweest moeten zijn. Het eikehouten schot in deze kerk kwam tegelijk met de houten torenconstructie in het begin van de 17de eeuw tot stand. Ook het koor was door middel van een schot afgescheiden, zodat de voor de eredienst in gebruik zijnde kerkruimte vrijwel vierkant was. Het schot tussen het transept en het korte schip van de kerk te Goudriaan werd in 1751 geplaatst als onderdeel van een grote bouwcampagne: de transeptarmen werden ingekort en ook het driezijdig gesloten koor werd met een schot afgesloten, zodat de uiteindelijke preekkerk een vierkante ruimte werd. In Hoornaar werd een eeuw later, in 1842, de kerk ingekort en op de afscheiding met het koor werd een schot geplaatst. De ruimte daarachter kwam als consistorie in gebruik. Kennelijk was deze manier van ruimte creëren zo ingeburgerd, dat zelfs in 1880 bij de volkomen traditionele nieuwbouw van

de kerk te Hoogblokland, de preekkerk met schotten van de consistorie en torentravee werd afgescheiden. De ruimtes die door de schotten van de kerkruijnte waren afgescheiden hadden doorgaans een opslagfunctie of deden als consistorie dienst. Tegen het schot stond in de kerk de preekstoel in de meeste gevallen opgesteld.

Torens

Niet alle kerken in de Alblasserwaard zijn van een stenen (west)toren voorzien. De kleinste kerkjes moeten het met houten torenconstructies doen die in het westwerk van de kerk zijn opgenomen. Zij hebben dan een dakruiter op de westelijke daknok zoals bij Wijngaarden, Brandwijk, of Ottoland te zien is.

De oudste nog aanwezige stenen torens dateren van de 13de eeuw en vertonen Romaanse stijlkenmerken. Het zijn de torens bij de kerken te Tienhoven, Noordeloos en Ameide. De meest torens zijn in de gotische stijl gebouwd, waarbij er sprake is van rijkere en minder rijke varianten. Bescheiden renaissance trekken ziet men aan de detaillering van de toren te Hoornaar.

De na de Reformatie gebouwde torens die de stijlkenmerken van de periode van hun ontstaan vertonen, zijn die bij de Gorinchemse rooms-katholieke kerk De Martelaren van Gorcum en O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen. De neoklassicistische toren is opgenomen in de westpartij van het in 1836-'38 tot stand gekomen kerkgebouw. Hetzelfde is het geval met de toren van de Hervormde kerk te Hardinxveld-Giessendam. Het torenontwerp van 1821 werd in 1843 gedeeltelijk gewijzigd, maar ook hier zijn de neoklassicistische stijlkenmerken evident. In 1880 werd echter aan de kerk van Hoogblokland nog op volkomen traditionele wijze een westtoren gebouwd.

In de 20ste eeuw komt er enige variatie in de torenbouw. De toren bij de Rehobothkerk uit 1909 aan de Driekoningenstraat te Gorinchem is gebouwd in een aan de Jugendstil herinnerende vormtaal. Deze toren is ongelijkzijdig

204 Schematisch overzicht van de kerktorens en westwerken met dakruiters van de hervormde kerken in de Alblasserwaard. Schaal 1:600. Tekeningen naar gegevens in het archief RDMZ en op basis van eigen opmetingen door J.J. Jehee, 1990-1991. (vervolg op p. 186-187)

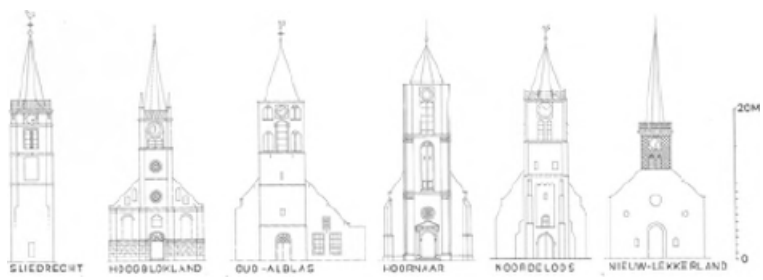
205 De Tienhovense toren die constructief losstaat van het schip (foto RDMZ, 1980).

achthoekig van vorm. Het niet georiënteerde kerkgebouw van Jan Wils te Kinderdijk, ontworpen in 1916, heeft een van een zadeldak voorziene, horizontaal gelede toren aan de (lange) landzijde van het gebouw. Daar de kerk evenwijdig aan de dijk in een bocht gelegen is, vormt de toren een markant punt in de lage dijkbebouwing ter plaatse. Bij de na-oorlogse kerk van Bleskensgraaf werd weer naar het ‘oud-Hollandse’ type gekeken, kenmerkend overigens voor de Delftse School-architectuur waarin zij is opgetrokken.

Type en verschijningsvorm

De torens in de Alblasserwaard van voor de Reformatie zijn grofweg in twee groepen te verdelen. Veel voorkomend is een vrijwel rechtopgaand, sober versierd type, al dan niet met steunberen en doorgaans van drie geledingen hoog. Daarnaast komt een veel weelderiger variant voor, die zich naar boven toe in een vloeiende lijn verjongt en rijk versierd is met bewerkte steunberen, nissen en natuursteenblokken, -banden en tracteringen. Deze tweede variant torens zijn alle gebouwd tussen de tweede helft van de 15de en het begin van de 16de eeuw. Wegens de overeenkomst met torens die hun ontstaansgebied in de Kempen hebben, wordt dit type ook wel ‘Kempische toren’ genoemd. Alle torens hebben aan de westkant een ingang, in vele gevallen met een bovenlicht ter verlichting van het portaal. Ingang en bovenlicht kunnen samen in een (spitsboog)nis opgenomen zijn. Nogal wat ingangspartijen zijn echter restauratieprodukten. Indien relevant, zal daarop gewezen worden in het hierna volgende. Ook aan balustrades en torenspitsen is veelvuldig gerestaureerd, kwetsbaar als zij immers zijn voor weersinvloeden.

Het sobere type toren dat zich niet of nauwelijks per geleding verjongt, komt voor door het hele gebied. Zo er al sprake is van versierende elementen, dan zijn die zeer bescheiden van aard, zoals (zaag)tandlijsten tussen de geledingen en boogfriezen op de muurvlakken. Deze kloeke over het algemeen niet al te hoge toren is bij dorpskerken vanaf de 12de eeuw te vinden in het midden en

westen van het land en vanaf de 13de eeuw in de Alblasserwaard. Dit type toren wordt in dit gebied tot in de 16de eeuw gebouwd.

De geledingen van de Tienhovense toren lopen als het ware in elkaar over. Het onderste deel uit tufsteen, mogelijk nog 12de-, zeker 13de-eeuws, wordt opgevolgd door een bakstenen deel, waarvan het muurwerk aan noord- en zuidzijde een versnijding heeft en rondom van een getand fries is voorzien. Sporen van dichtgezette galmgaten duiden erop dat de bovenste geleding later, in de 14de eeuw, tot stand is gekomen. Dit stuk wordt met een rondboogfries beëindigd. De toreningang aan de westzijde is gedicht in verband met het binnen de dijk trekken en verhoging van de kerk. Daardoor kon de toegang niet meer gebruikt worden.

De laat-romaanse toren van de kerk te Ameide telt vijf geledingen. De bovenste vervangt een 17de-eeuwse klokkeverdieping en is het resultaat van een (niet geheel betrouwbare) reconstructie nadat de kerk in 1953 was uitgebrand. De onbewerkte eerste en tweede geleding worden door een zaagtandlijst van elkaar gescheiden. De muurvlakken van de twee daarop volgende zijn door rondboogfriezen met middenliseen verlevendigd. Tegen de westkant van de toren staan twee zware steunberen.

Hoewel de toren van Sliedrecht een tufstenen voorganger gehad zou hebben, dateert de onderbouw van het huidige bouwwerk uit de late 13de eeuw, gezien het toegepaste formaat van de baksteen. Enig origineel werk is nog aangetroffen ter hoogte van de muurplaat van het schip. Het oudste deel is thans geheel onversierd. Oorspronkelijk was de toren van hoeklisenen voorzien, zoals bij de toren van Tienhoven nog te zien is. Sporen van hoeklisenen zijn aangetroffen aan de oostkant van de toren, onder het schipdak ter hoogte van de muurplaat. De toren is nogal eens opgelapt ten gevolge van schade die hij ondervonden had door overstromingen (15de eeuw), oorlogshandelingen (16de eeuw) en verwaarlozing. Zo werd in 1825 het hele bovendeel vernieuwd. In 1952 werd het inwendige van een betonskelet voorzien (Bos, 41-44).

206 De toren van Tienhoven, waarvan het onderste deel uit tufsteen is opgetrokken (foto RDMZ, 1980).

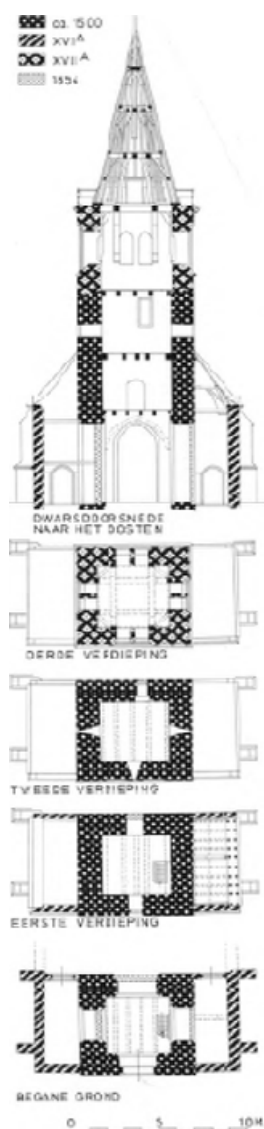

207 De toren van Oud-Alblas van omstreeks 1400 (foto RDMZ, 1981).

208 De toren bij de in de 19de eeuw afgebroken Hervormde kerk van Alblasterdam (foto RDMZ, 1984).

209 Alblasterdam, toren van de voormalige Hervormde kerk. Plattegronden en doorsnede naar het oosten. Schaal 1:300, opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1991. De toren was oorspronkelijk van vier zijden toegankelijk.

Zeer eenvoudig is ook de geheel ingebouwde toren van Oud-Alblas met zijn vier geledingen, die uit de jaren rond 1400 dateren. Alleen de bovenste is verlevendigd met een dubbele rij spitsboognissen met gemetselde montants. Hiertussenin zijn hoge rondbogige galmgaten aangebracht.

De kleine toren van Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) telt uitwendig twee onversierde geledingen, die onderling door een lijst gescheiden worden. Deze markeert tevens een onderbreking in de bouwfase: het onderste deel is uit de eerste helft van de 15de eeuw, het bovenstuk met de gekoppelde galmgaten uit de tweede helft.

Van de rechte, steunbeerloze torens is die van Alblasterdam op de scheiding van 15de en 16de eeuw een betrekkelijk late vertegenwoordiger. De ingang met bovenlicht neemt de hele hoogte van de eerste geleding van de westkant in beslag. Uitsluitend aan de westkant is de tweede geleding versierd met twee blinde spitsboognissen. De bovenste verdieping is daarentegen dubbel versierd: zowel met een rondboogfries

onder de dakrand als met boognissen, waarvan de twee middelste als galmgaten geopend zijn.

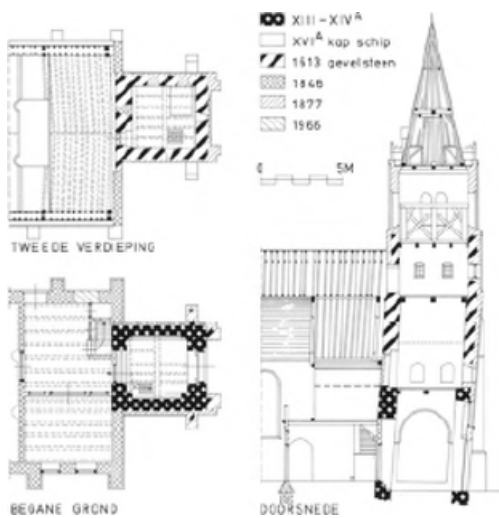
Doordat de toren van Noordeloos sterk naar het westen ging overhellen, werden er (in 1613?) over de hoogte van twee geledingen haakse steunberen aangebracht. Aan zuid- en noordzijde staat een kleine rechte steunbeer. De ouderdom van de toren is respectabel: gezien het rode baksteenwerk aan de westkant is een datering aan het einde van de 13de eeuw of in het begin van de 14de eeuw te rechtvaardigen. In 1877 werd de toren beklampt en het bovenste deel en de spits vernieuwd, waarmee het oude werk aan het oog is onttrokken. ‘Bouwsporen’ in de vorm van een rondboogfries zijn in de klamplaag aangegeven.

De Langerakse toren uit omstreeks 1500 telt drie geledingen en is aan de westkant van overhoekse, vier maal versneden steunberen tot halverwege de derde geleding voorzien. Zowel toren als steunberen zijn met blinde nissen getooid. De nissen van de bovenste geleding zijn niet spits maar recht afgesloten. Dit zal te maken hebben met de verlaging van de toren in het begin van de 18de eeuw, toen een nieuw spitsje werd aangebracht.

In ongeveer dezelfde tijd is begonnen met de bouw van de toren van Goudriaan. Het bouwwerk telt vijf geledingen. Tot halve hoogte zijn aan de westkant overhoekse steunberen aangebracht, die ter hoogte van de tweede geleding driehoekig van vorm zijn. Het muurwerk van de drie bovenste geledingen is met reeksen rondboognissen verlevendigd en heeft smalle lichtspleten op de muurdammen. Aan deze toren zijn twee bouwfasen te onderkennen, een vroeg en een midden 16de-eeuwse. De overgang ligt halverwege de derde geleding. De steunberen houden daar op en in het metselwerk wordt overgegaan van klezoren naar drieklezoren op de hoeken van de koppenlagen.

Van 1555 is de toren van Hoornaar. Hier heeft inmiddels, zij het in zeer bescheiden mate, de Renaissance zijn intrede gedaan. Het basisprincipe, de rechte torenromp, is gehandhaafd, maar nieuw zijn de sierende onderdelen: de steunberen zijn door hoekpilasters met kapitelen vervangen. Van deze toren is zelfs een bouwmeester bekend: Cornelis Frederickxz. van der Goude. Van hem is bekend dat hij in dezelfde tijd belast was met de herbouw van de kort daarvoor afgebrande St. Janskerk te Gouda. Al eerder, in 1523, had hij al gewerkt aan de uitbreiding van het Hoornaarse kerkgebouw. Vanaf 1540 had deze bouwmeester de leiding over de herbouw van de O.L. Vrouw ten Hemelopneming te Vianen. Het zandstenen torenportaal met leeuwemaskers in de zwikken lijkt stilistisch tenminste een halve eeuw jonger te zijn dan de torenromp.

Als overgang tussen het sobere type toren en de Kempische toren kan die van Giessen-Oudekerk worden beschouwd. De vier geledingen hoge toren kwam in de late 15de eeuw tot stand. Aan vier zijden heeft de toren overhoekse steunberen tot aan de klokkeverdieping. Aan de westkant zijn zij een restauratieprodukt, met natuursteenblokken en nissen met spitsboogbeëindiging. Aan de oostkant ontbreken deze elementen. De opmerkelijke, pinakelvormige versiering van het bovenste deel van de steunbeer komt wel

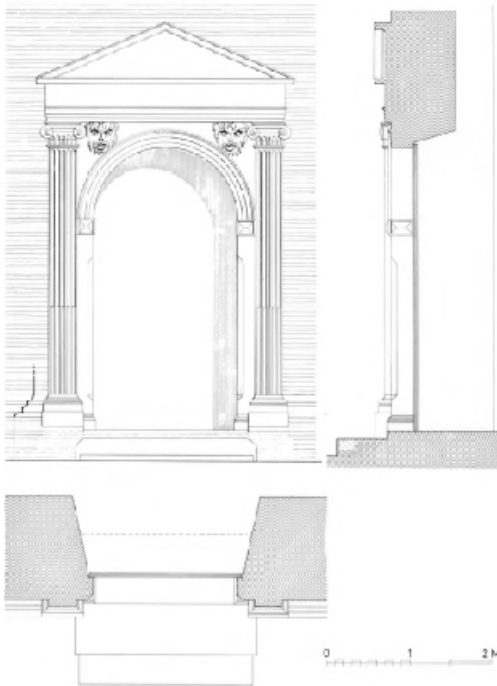
210 Noordeloos, Hervormde kerk. Plattegronden en doorsnede van de toren en de meest westelijke schiptravee. Schaal 1:300, opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1991. Achter de 19de-eeuwse beklamping van gele baksteen gaat een oudere constructie schuil. Het onderste deel van de toren kan uit de 13de of 14de eeuw dateren. In 1613 is de scheefzakking van de toren naar het westen onder andere gecorrigeerd door het aanbrengen van steunberen tegen de westgevel. Bij de torenrestauratie van 1877-'78 werd het bovenste gedeelte opnieuw opgetrokken en rechtgezet. Het verzakken van de toren heeft tot gevolg gehad dat een gedeelte van de schipkap is meegetrokken.

211 De 16de-eeuwse toren bij de kerk te Goudriaan (foto RDMZ, 1968).

212 De toren te Giessen-Oudekerk (foto RDMZ, 1982).

213 Zandstenen torenportaal. Schaal 1:50. Tekening door J.J. Jehee, 1990. De toestand van omstreeks 1930 is getekend op basis van een (ongesigeneerde) opmetingsschets (coll. RDMZ).

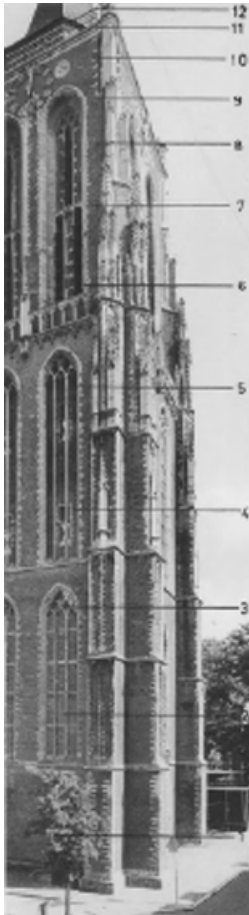

214 Toren van de kerk te Hoornaar (foto RDMZ, 1971).

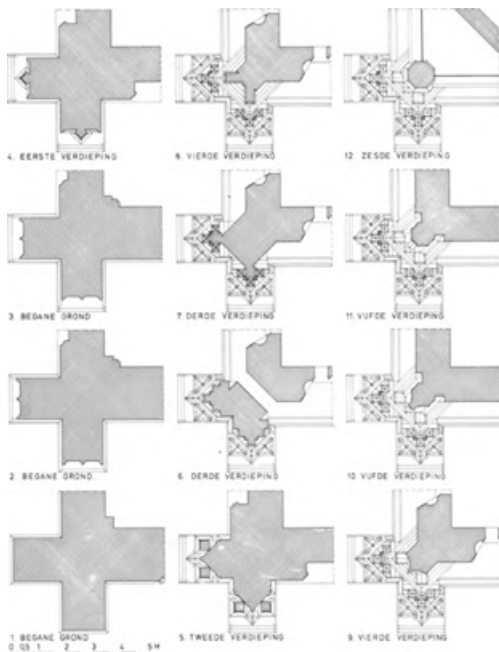
aan de oostkant voor (en is aan de westkant gereconstrueerd). Een element dat nergens bij de sobere torens is aangetroffen, is de traptoren. In Giessen-Oudekerk zit hij aan de zuidkant en reikt tot aan de klokkeverdieping. De eerste twee geledingen van het torenlichaam zijn, op de lichtsleuven na, onversierd. Het muurwerk van de derde geleding is van twee smalle hoge nissen met een spitsboogfries voorzien. De vierde geleding met boognissen en galmgaten wordt met een boogfries afgesloten. Het baksteenwerk van de toren is met Gobertanger natuursteenblokken op de hoeken verrijkt.

De weelderige Kempische toren, weelderig in materiaalgebruik en vormtotaal komt in de Alblasserwaard voor bij de kerken van Gorinchem en Groot-Ammers. Deze bakstenen torens worden gekenmerkt door de toepassing van zware, haaks geplaatste, sterk gedetailleerde steunberen met rijke, afwisselende en harmonisch aangebrachte versieringen, van muurwerk met sterk gekarakteriseerde nissen of galmgaten en natuurstenen lijsten en ornamenten.

Met de bouw van de Gorcumse toren is omstreeks 1450 een begin gemaakt. Al vroeg tijdens de bouw ging de toren sterk zuidwaarts overhellen. Men

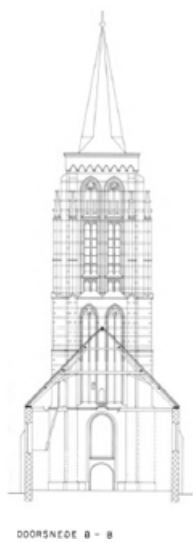
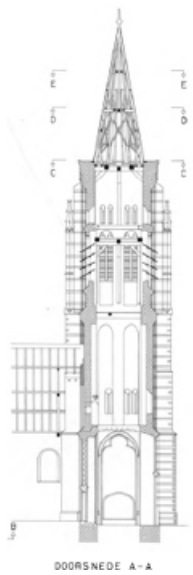

215 Gorinchem, Hervormde kerk. Doorsneden over de noordwestelijke steunbeer van de toren over twaalf niveaus. Schaal 1:150. Opmetingstekening door J.J. Jehee, 1990.

metselde steeds te lood door, zodat hij uiteindelijk in een bocht is gebouwd. De toren is opgetrokken in baksteen met rijkelijke toepassing van Lede- en Bentheimersteen (de laatste soort alleen plaatselijk boven de eerste omgang) aan hoekblokken en

sierende onderdelen. Het baksteenwerk is bovendien aan alle zijden en op alle geledingen versierd met kruisen in geglaazuurde baksteen. De toren staat op een hoge plint en bestaat uit drie vierkante geledingen met steunberen. Een korte achzijdige topgeleding met spits vormt de afsluiting. In 1517 werd de bovenbouw voltooid (Emck, 1929, 34). In de bovenbouw is de natuursteen in hele lagen toegepast ter afwisseling van de baksteen. De gemetselde hoekpijlers en het ijzeren hek die samen de balustrade vormen om de torenspits, dagtekenen uit 1594 (Labouchere, 71). De steunberen zijn een aparte beschouwing waard. Zij zijn aanvankelijk met nissen versierd, die ter hoogte van de tweede geleding met een pinakel worden getooid. Halverwege de tweede geleding worden de haakse steunberen driehoekig van vorm en krijgen dan twee pinakels per zijde. Bij de derde geleding smelten de twee steunberen op iedere hoek samen tot een overhoeks geplaatst exemplaar, getooid met een klimmende reeks van pinakels, die uiteindelijk aan de bovenkant van de toren worden voortgezet door de gemetselde pijlertjes van de balustrade. Door het in- en verspringen van de steunberen en van de van hogels voorziene pinakels krijgt het torenlichaam een naar boven toe vloeiend verloop.

216 Groot-Amers, Hervormde kerk. Plattegrond en doorsneden van toren en schip (gedeeltelijk). Schaal 1:300. Opmetingstekening door J.J. Jehee, 1990 naar gegevens van bureau Van Hoogevest te Amersfoort uit 1938. In de doorsnede B-B is de trek balk van het schip onderbroken in verband met het aanzicht op de toren.

217 Het westportaal van de toren van Groot- Ammers (foto RDMZ, 1991).

Ieder gevelvlak wordt door twee nissen met tracteringen geled. Bij de eerste geleding liggen de tracteringen tegen het baksteenwerk aan, bij de tweede geleding staat het er los van, waarmee een kantachtig effect geschapen wordt. In de derde geleding zijn over de hele hoogte galmgaten in de nissen opgenomen. De diepe, holle dagkanten zijn in natuursteen uitgevoerd. Tussen de steunberen is een balustrade aangebracht met een driepasfries op kraagsteentjes met gebeeldhouwde kopjes daaronder. Op de noordoosthoek is een achthoekig traptorentje half ingebouwd. Het reikt even hoog als de toren zelf. Ook hiervan kwam de achthoekige bekroning met spits in 1517 gereed.

Men dient zich wel rekenschap te geven dat veel van het natuursteenwerk aan hogels, pinakels, balustrades en traceerwerk in de nissen het resultaat van een restauratie is, uitgevoerd op basis van vondsten in het werk. Voordien bood de toren een bepaald veel kalere aanblik, door de verwerking en het deels ontbreken van de sierende onderdelen.

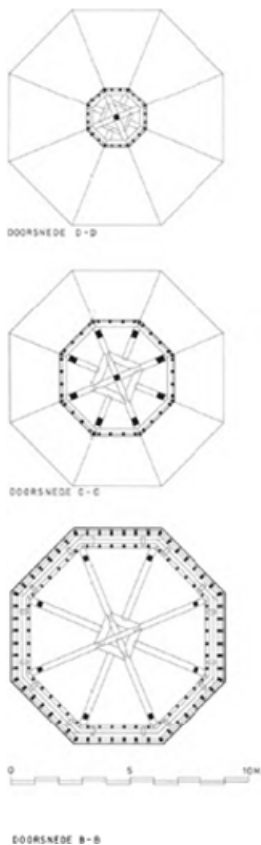
De toren bij de dorpskerk van Groot-Amers is minder gedetailleerd van uitvoering dan de grote stadstoren in Gorinchem. Toch is het rijzige bouwwerk met zijn nissen en steunbeerarchitectuur en met zijn met speklagen in Ledesteen doorregen baksteenwerk een duidelijk exponent van de door de Kempische school beïnvloede kerkstorens in Zuid-Holland. Als bouwdatum wordt het begin van de 16de eeuw aangehouden. Ook deze toren telt drie geledingen en wordt door haakse, per verdieping versneden steunberen gesteund. De achthoekige eikehouten spits is uit de bouwtijd. De uitsluitend met natuursteenblokken en -lagen versierde steunberen

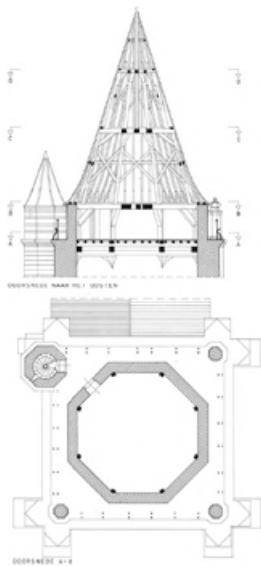
eindigen bij de tweede geleding met een casement met driepas. Vandaar af worden zij tot boven aan toe verlevendigd met pinakels op een hoog driezijdig basement.

Het westportaal met wapens in de zwikken is met zijn bovenlicht opgenomen in een grote, met natuursteen versierde spitsboog. De twee volgende geledingen hebben twee met gevarieerd traceerwerk gevulde nissen. In de nissen van de bovenste geleding zijn galmgaten opgenomen. Opmerkelijk genoeg is bij deze toren geen sprake van een traptorentje aan de buitenzijde. Tot de eerste torenverdieping bevindt de trap zich in het kerkgebouw. Vanaf de eerste verdieping zit de trap in het torenlichaam.

Constructie

Enkele torenspitsen en dakruiters hebben een houtconstructie uit de bouwtijd van het torenlichaam zelf of van het tijdstip waarop een ingrijpende reparatie van toren of spits plaats vond. In volgorde van ouderdom zijn dat: Tienhoven (XV); Gorinchem (1517); Groot-Ammers (XVIA); Hoornaar (1605); Giessen-Nieuwkerk, Oud-Alblas, Molenaarsgraaf (XVII); Alblasserdam (1642); Ottoland (1732); Nieuwpoort (1774); Langerak (XVIII); Brandwijk (midden

218 Gorinchem, Hervormde kerk. Plattegronden en doorsneden van de torenspits. Schaal 1:200. Opmetingstekening door J.J. Jehee, 1990. De tekening geeft de toestand van 1990 weer. Alleen de zolderbalklaag is gereconstrueerd naar een opmeting van W. Scheepens uit 1920. De huidige vloer is van beton.

219 Hoornaar, Hervormde kerk. Plattegronden en doorsnede van de torenspits.

Schaal 1:200. Opmetingstekening door J.J. Jehee, 1990.

Evenals bij Gorinchem heeft de vierkante torenromp een achzijdige stenen bekroning. De houten spits is gedateerd 1605. Timmermansmerk in de torenspits.

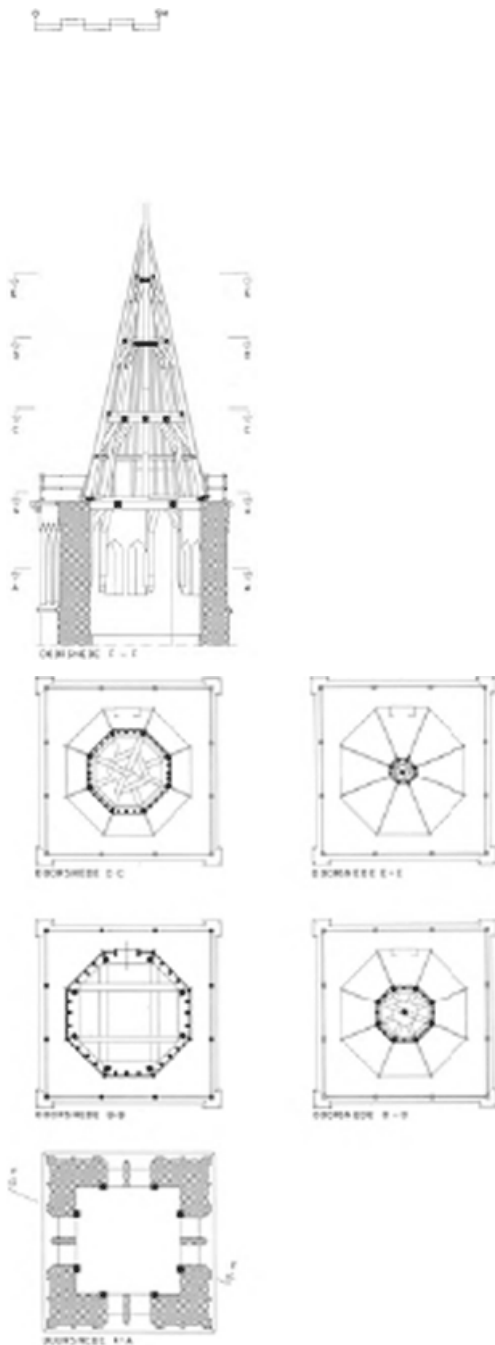
Schaal 1:20. Tekening door J.J. Jehee, 1990.

220 Groot-Ammers, Hervormde kerk. Opengewerkte isometrische projectie van de torenspits.

Schaal 1:250. Opmetingstekening door J.J. Jehee, 1991.

Op de ene tekening staan de afzonderlijke tafelmenten met de aanzetten van de spanten weergegeven. Op de andere is de volledige houten spits getekend met weglating van de sporen. In tegenstelling tot de torens te Hoornaar en Gorinchem is hier de overgang van vier- naar achtkant in hout opgelost.

221 Alblasterdam, voormalige Hervormde kerk. Plattegronden en doorsnede van de torenspits. Schaal 1:200. Opmetingstekening J.J. Jehee, 1990-1991. Tussen de doorlopende kapbenen zijn drie tafelmenten aangebracht. De spits is op een der benen gedateerd '1642'.

XIX); Sliedrecht (1825 en 1952); Meerkerk (1832); Nieuw-Lekkerland (1847 en 1906); Noordeloos (1877); Hoogblokland (1880).

Een vierkante spits staat op de toren van Langerak en Giessen-Oudekerk. Een ingesnoerde, achthoekige spits, het meest voorkomende type, bevindt zich te Giessen-Nieuwkerk, Ameide, Groot-Ammers en Noordeloos. Een rechte achtkante spits staat op de torens te Alblasterdam, Goudriaan en Tienhoven, Gorinchem en Hoornaar. De stenen toren van Streefkerk heeft een achthoekige houten lantaarn.

Bij de torenspitsen is geen specifiek Alblasserwaard type te onderscheiden.

Bij torens met een balustrade of een brede goot begint de houtconstructie van de spits reeds op de hoogste zolderverdieping, of zelfs op de verdieping daaronder (Oud-Alblas, Groot-Ammers). Bij torens zonder balustrade staat de spits direct op de muurplaat (Giessen-Nieuwkerk). Dit is ook het geval bij de spitsen van de torens van Gorinchem en Hoornaar. Deze twee laatste torenspitsen zijn tevens een voorbeeld van een overgang van vier- naar achtkant door middel van gemetselde trompen. Over het algemeen is de overgang van vier- naar achtkant echter in hout uitgevoerd (Alblasserdam en Groot-Ammers).

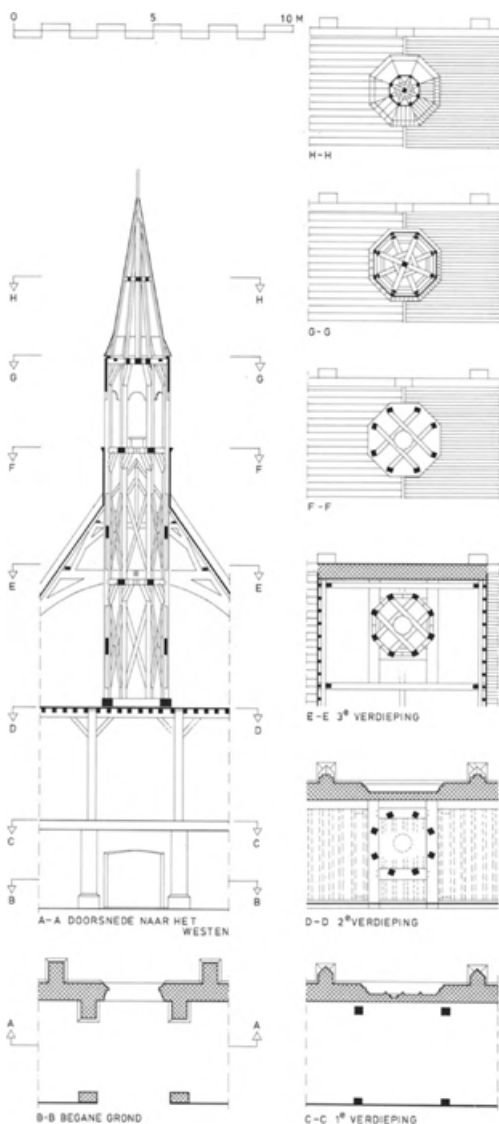
Torens met doorgaande hoekkeperspantbenen zijn aangetroffen te Alblasserdam en Hoornaar. Hierbij zijn de tafelmenten tussen de spantbenen geplaatst. Het komt ook voor dat de spantbenen onderbroken worden door de tafelmenten. Dit is het geval bij Gorinchem en Groot-Ammers.

Alle spitsen op stenen onderbouw zijn voorzien van een koningstijl.

De dakruiters zijn alle van hout en staan op de daknok tegen de westmuur van het schip. De kerken van Brandwijk en Nieuw-Lekkerland hebben een vierkante dakruiter. Nieuwpoort en Ottoland hebben een achtkantige

223 Molenaarsgraaf, houtconstructie van de torenspits (foto RDMZ, 1991).

222 Molenaarsgraaf, Hervormde kerk. Plattegronden en doorsnede van de torenspits.

Schaal 1:200, opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1991.

De vroeg 17de-eeuwse constructie is door de oudere kerkkap gebroken. Met de bouw van de torenspits is tevens de houten afscheiding met het schip tot stand gekomen.

constructie op een vierkante onderbouw. Molenaarsgraaf heeft een geheel achzijdige dakruiter.

De dakruiters hebben een eigen constructieve opbouw. Bij de bestaande middeleeuwse kerken zijn zij later aangebracht. Bij de grote verbouwingen van de

kerken te Ottoland, Wijngaarden, Nieuw-Lekkerland zijn de dakruiters gelijktijdig met de kapconstructie van het schip en derhalve daarin opgenomen.

De eigenlijke constructie begint meestal ter hoogte van de muurplaat van het schip. De constructie is door middel van ravelingen verankerd aan de spanten

van het schip (Ottoland). Bij Brandwijk en Nieuw-Lekkerland wordt gebruik gemaakt van een extra verdikte westmuur, waar de stijlen op of tegenaan bevestigd zijn. Bij Molenaarsgraaf is op de begane grond een ondersteuning aangebracht in de vorm van stenen kolommen.

Inwendig

De benedenverdieping van de torens zijn hetzij in steen overwelfd, of met een houten vloer vlak afgedekt. De verdiepingen zijn steeds in hout afgedekt. Lang niet alle stenen overwelvingen zijn echter origineel.

In Tienhoven was de oudste toren van een tufstenen kruisgewelf voorzien. In de 13de eeuw werd de toren verhoogd, het tufstenen gewelf werd uitgebroken en vervangen door een hoger gelegen bakstenen tongewelf.

Te Giessen-Nieuwkerk was de begane grond van de toren ooit met een gewelf overdekt. Dat is uitgebroken. De huidige overdekking is met een vlakke houten zoldering.

In Giessen-Oudekerk zijn gewelfaanzetten gevonden. Of er ooit daadwerkelijk een gewelf gezeten heeft, is niet bekend. Ook hier is de overdekking thans met een vlakke houten vloer met een moerbalk waaronder een 16de-eeuws sleutelstuk met peerkraalprofiel.

In Gorinchem zaten gewelfaanzetten in de toren, die voor de laatste restauratie met een houten vloer was gedekt. Op basis van die gewelfaanzetten is een kruisribgewelf gereconstrueerd.

In de toren van Groot-Ammers is bij de restauratie van 1940-'42 een kruisribgewelf aangebracht. Voordien was er een houten afdekking. Natuurstenen kraagstenen en muraalbogen gaven de plaats aan waar een gewelf had moeten komen of misschien zelfs wel gezeten had. Na te gaan is dat niet meer, nu het gereconstrueerd is. Hetzelfde is bij Hoornaar het geval: het ribloze kruisgewelf is een restauratieprodukt uit 1954, vervaardigd aan de hand van aanwezige gewelfaanzetten.

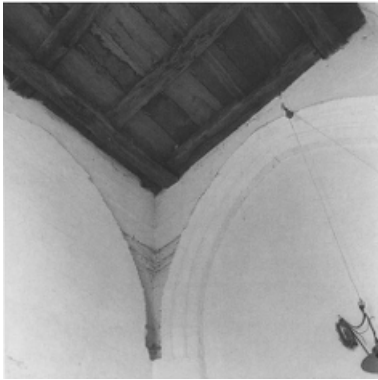
In Goudriaan is de begane grond met een samengestelde balklaag afgedekt.

Door de aanwezigheid van twee muraalbogen lijkt het in de bedoeling gelegen te hebben de begane grond ooit te overwelven, hetgeen niet is uitgevoerd.

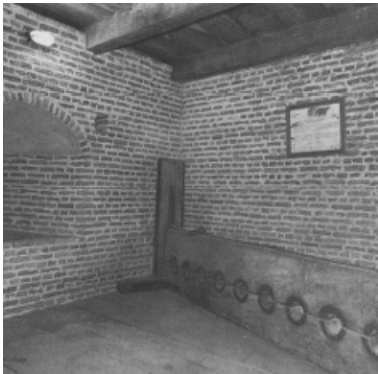
Aan noord- en zuidzijde van het torenportaal te Noordeloos zitten muraalbogen. In de vier hoeken zijn penanten aangebracht, waarop mogelijk ooit een gewelf had moeten komen. Dit is echter nooit geëffectueerd.

Het tongewelf van de begane grond in de toren te Oud-Alblas is origineel.

In Alblasserdam zijn op de begane grond in de bovenhoeken gewelfaanzetten

224 Overdekking van de begane grond met de muraalbogen waarop mogelijk een gewelf had moeten komen in de toren van Goudriaan (foto RDMZ, 1991).

225 Het gevangenenblok in de toren te Goudriaan (foto RDMZ, 1991).

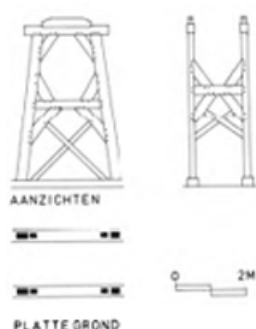
te zien. Of en zo ja wanneer hier een gewelf is verwijderd is niet meer na te gaan. Nu zit er een (tamelijk recente) vlakke afdekking.

In bijna alle torens was vroeger de plaatselijke gevangenis gevestigd. De meeste sporen daarvan zijn bij de verschillende restauraties weggevaagd. Hier en daar is nog een restant aanwezig. Het mooiste voorbeeld bevindt zich in de toren van Noordeloos. In het portaal is een hok afgetimmerd met een dikke houten deur met luik. In Goudriaan was de gevangenis op de eerste verdieping ingericht. Een gevangenienblok voor vijf personen en een deur met een luikje getuigen nog van deze functie. De gevangenis in Hoornaar was via een apart deurtje in de torenmuur toegankelijk.

Ook als berg- en droogplaats voor de brandslangen werd de toren geschikt geacht. De lange slangen konden gemakkelijk te drogen gehangen worden. Dit kan een reden geweest zijn om de stenen gewelven eruit te slaan. In het torentje van Ottoland hangt nog het hijsmechanisme van de brandslangen. In de toren van Alblasserdam is in de verdiepingsvloer een vierkante ruimte voor de slangen uitgespaard.

Diversen

Klokkestoelen

226 Langerak, Hervormde kerk.

Klokkestoel, plattegrond en aanzichten. Schaal 1:150. Tekening door J.J. Jehee, 1991, naar een opmeting uit 1961 (coll. RDMZ).

In enkele torens bevinden zich nog de oude klokkestoelen. In de toren van Langerak staat een vermoedelijk 17de-eeuwse enkelvoudige eikehouten klokkestoel met gehakte merken, die met zijn schuine stijlen nogal wat afwijkt van het in de Alblasserwaard gangbare type.

De klokkestoel in de toren van Groot-Ammers is eveneens enkelvoudig, maar heeft rechte stijlen. Er zijn geen telmerken aangetroffen.

In Giessen-Oudekerk is de klokkestoel met bestaand materiaal vertimmerd bij de restauratie tussen 1941 en 1943. Op de klokkestoel stond het jaartal 1769.

De eenvoudige eikehouten klokkestoel te Alblasserdam kan, evenals de klok die erin hangt, dateren van 1659.

Uurwerken

In het portaal van de toren te Alblasserdam zit een wijzerplaat met een uurwijzer, gedateerd 1659. In de toren hangt een klok uit 1659. Het torenuurwerk zal ook uit 1659 dateren. Het bijzondere eraan is dat het nog een zeer lange slinger bezit (het dateert van vlak na de uitvinding van het slingeruurwerk). De gewichten van de klok bestaan uit houten bakken, gevuld met zand en stenen, die op de grond worden opgevangen in een met zand gevulde bak. De gehele constructie met het verdeelwerk verkeert in redelijk goede staat.

Klokken

Binnen de Alblasserwaard is nog een aantal historisch waardevolle klokken te vinden in kerken en overheidsgebouwen. Van diverse zijn de ontstaansdata en de gieters bekend. Die staan dan in vaak fraai versierde teksten op de klok vermeld.

Een aantal oude klokken is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan (Hoornaar, klok uit 1840; Groot-Ammers, jaartal onbekend; Langerak, klok uit 1748 van Ciprianus Crans; Meerkerk, klok uit 1724 van J.A. de Grave uit Amsterdam; Nieuw-Lekkerland: klok uit 1774 door Gerrit Bakker;

Noordeloos, klok uit 1612 van Jan van Trier; Oud-Alblas, klok uit 1790 door Henricus Petit; Schelluinen, klok uit 1513 door Gerard van Wou en Johannes Schonenborch).

Diverse klokken zijn hergoten (Goudriaan, klok uit 1520 van Heinrickus de Borch, hergoten in 1938; Giessendam-Neder-Hardinxveld, klok uit 1558 door

227 Klokkestoel met luidklok in de toren van Goudriaan (foto RDMZ, 1991).

Pieter van den Ghein, hergoten in 1904; Streefkerk, klok van Wouter Both en Eppe van der Arck uit 1638, hergoten in 1915, maar in de Tweede Wereldoorlog weggevoerd).

Niet alle klokken zijn ook gegoten voor de kerken waar zij nu in hangen. Het uit 1588 daterende klokje van Thomas Both in de toren van Tienhoven is bijvoorbeeld afkomstig van de omstreeks 1770 onttakelde beiaard van Vlissingen. De uit 1481 daterende klok van Butendic in de toren van de Grote kerk te Gorinchem zou van het Friese dorp Sondel afkomstig zijn. Een andere klok van Butendic, in de kerk van Boven-Hardinxveld, is in 1861 voor het nieuwe kerkgebouw te Amsterdam aangekocht. In de Oud-katholieke kerk van Sliedrecht hangt een klok uit 1674, gieter onbekend, die van de Grote- of Sint Bavokerk te Haarlem komt. Een klok van de 18de-eeuwse gieter Jan Albert de Grave is van de toren van de Grote kerk te Gorinchem overgebracht naar de Gereformeerde Johanneskerk aldaar.

De oudste klok hangt in de Hervormde kerk te Papendrecht en dateert van 1315. Zij heeft een diameter van 82,7 cm. Een gieter is onbekend. De klok is versierd met figuurreliëfs van tweemaal een groep van vijf heiligen rondom de Heilige Maagd met kind en met vier munten. Op de tekstband staat alleen een jaartal: MCCCXV^o.

De volgende klokken dagtekenen van de 15de eeuw en zijn gegoten door Steven Butendic en diens zonen: luid- en slagklokken in de kerken te Bleskensgraaf (de tekstband vermeldt 'SANCTE SPIERITUS ASSIT NOBIS GRACIA FILII BUTENDIC FECERUNT ME'); Gorinchem (1481, met Jan van Vorscoten; niet voor de kerk gemaakt); Boven-Hardinxveld (omstreeks 1450 met vermelding van de naam 'STEVEN', maar niet voor deze kerk gemaakt); Giessen-Oudekerk (gedateerd 1446. In de tekstband van deze luidklok met een diameter van 108,9 cm staat: 'IN DIE EER GOEDS ENDE SINTE PONCIAEN BIN IC GEMAECT'. Op de mantel staat de naam van de vervaardiger en de datum: 'BUTENDIIC FECIT M CCCC XLVI').

16de-eeuwse klokken zijn bekend van Thomas Both uit 1588 te Tienhoven.

Jan Moer goot in 1547 de klok van Wijngaarden. Deze klok is in 1917 hergoten door Van Bergen. Moer goot in 1562 ook een klokje voor de Gorinchemse Dalempoort. De diameter van die klok is 63,9 cm. In de tekstband staat: 'SALVATOR IN MIINEN NAEM IAN MOOR MAECKTEN MIJ INT IAER ONS HEEREN M

CCCCC LXII', alsmede een medaillon met tronende Christus en twee staande figuren. Van Jaspar Moer was een klok uit 1529 bekend te Arkel. Deze is bij een brand in het begin van deze eeuw verloren gegaan.

Willem en Jaspar Moer goten in 1500 de klok die in de toren van de kapel aan de Arkelstraat hangt en een diameter heeft van 75 cm. In de tekstband staan de namen van de vervaardigers vermeld, alsmede een onduidelijk jaartal, vermoedelijk M XXXX X. Een medaillon draagt de afbeelding van een adelaar.

Hen(d)ric van Trier was in 1581 de gieter van een klok in de Waterpoort, die thans in bruikleen is afgestaan aan het Nationaal Beiaard Museum. In hetzelfde jaar goot hij een klok met een doorsnede van 101,3 cm die nu hangt in de Hervormde Exoduserk te Gorinchem. In de tekstband staat 'HENRICK VAN TRIER HEEFT MI GEGOTEN INT IAER ONS HEEREN 1581'. Tevens de wapens van Gorinchem en Arkel. Tot 1963 heeft de klok als brandklok in de toren van de Janskerk gehangen.

De vroegste klokken in de 17de eeuw zijn van de hand van Henricus Meurs. Hij goot in 1604 de klok te Sliedrecht, in 1605 die te Nieuwpoort en in 1608 een klok in Ameide. De Sliedrechtse klok heeft een diameter van 91,2 cm. In de tekstband staat 'VERBUM DOMINI MANET IN AETERNVM HENRICVS MVERS (...??) ME FECIT 1604 / ARIAEN PITERZ GELDER SCHOV'T TOT NAELTVIICK IOST IANSZ SECRETARIS TOT SLIEDRECHT'. Op figuurreliefs staan drie wapenschilden met Andreaskruisen. Het Nieuwpoortse klokje is veel kleiner, 67,3 cm in doorsnede. Op de tekstband staat weinig meer dan de naam van de gieter en het jaartal. De opdrachtgevers ontbreken.

De Ameidense klok heeft een diameter van 123,6 cm. In de tekstband: 'VERBVM DOMINI MANET IN AETERNVM HENRICVS MEVRS ME FECIT 1608'. Tevens een figuurrelief met het wapen van Ameide met daaronder AMEYDE.

De klok van Jan van Trier uit 1612 voor de kerk te Noordeloos is in de oorlog verloren gegaan. Hierboven kwam dat al ter sprake.

De luid- en heeluurslagklok in de toren van Gorinchem werd in 1625 door Alardus Meurs gegoten. De klok heeft een diameter van 135 cm. Op de tekstband staat 'VERBUM DOMINI MANET IN AETERNVM VOX MEA GRATA ALARDVS MEVRS ME FECIT ANNO 1625'. De namen van de schenkers staan op de mantel gegraveerd: 'ALS IONCKER IACOB VAN PAFFENRODE DROSSERT EN IONCKRER EVERARDT VANDER SCHVEREN / MET BALTVS VAN WEVELINCKHOVEN BVRGEMESTEREN TOT GORCVM WAREN / ANNO 1625/ 5200'.

Wouter Both en Eppe van der Arck goten in 1638 twee klokken: een voor de kerk te Brandwijk en een voor die te Streefkerk. Alleen die te Brandwijk is nog over. De klok heeft een diameter van 85,7 cm. Gieters, schenkers en jaar van vervaardiging staan op de tekstband vermeld: 'A-1638 / CORNELIS IORDANSEN SCHOV'T CORNELIS ADRIIAENSEN KERCKMESTER EN HEMERAEDT TO BRANDT / WICKEN GIBELANT SOLI DEO GLORIA WOVTER BOTH EN EPPE VANDER ARCK HEBBEN MI GOTENTVTRECH'. De laatste woorden van het opschrift zijn tegen elkaar geschoven en afgekort wegens plaatsgebrek.

De laatste gieter in de 17de eeuw is François Hemony die in 1659 de luid- en urslagklok met een diameter van 104,8 cm in de Oude toren te Alblasterdam goot. Naam, jaartal en plaats van vervaardiging (Amsterdam) staan op de tekstband vermeld.

In de 18de eeuw zijn ook diverse klokken voor de kerken gegoten.

Van 1710 is de luidklok in de kerk te Molenaarsgraaf. Zij heeft een doorsnede van 72 cm. In de tekstband staat: 'CLAES NOORDEN EN IAN ALBERT DE GRAVE ME

FECERUNT AMSTELODAMI ANNO 1710'. Op de mantel is te lezen: 'EEN BASUYN BEN ICK GEBRACHT / HIERBOVEN TE ROEPEN 'T VOLCK / BYEEN OM GOD DE EER TE LOVEN / KERCKMEESTERS ADRIAAN HELMICH / EN IAKBUS VERMEULE / ANNO MDCCX'.

Jan Albert de Grave was de gieter van klokken te Giessen-Nieuwkerk (1723), Meerkerk (1724) en Gorinchem (1730). De Meerkerkse klok is verdwenen tijdens de oorlog. Die te Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) met een diameter van 99 cm vermeldt op de tekstband maker en jaar van vervaardiging. Op de kroonarmen staan maskers met kinderkopjes. De Gorcumse klok, die in de Gereformeerde Johanneskerk hangt, heeft eveneens de naam van de gieter, plaats en jaartal op de tekstband staan.

Ter gelegenheid van de herbouw van de kerk te Ottoland in 1732 werd door Nicolaas Muller te Amsterdam in dat jaar een klein klokje gegoten met een doorsnede van 64,5 cm. De kroonarmen zijn met kinderkopjes versierd.

De klok van Ciprianus Crans Jansz. uit 1748 in de kerk van Langerak is verdwenen.

Pieter Seest was in 1765 de gieter van de klok te Hoogblokland. Zij heeft een doorsnede van 91,6 cm. De band is voorzien van de tekst: 'ME FECIT PIETER SEEST AMSTELODAMI ANNO 1765'. OP DE MANTEL STAAT: 'P. MEESTERS PREDIKANT / A. DONK SCHOUT P. BOK ARMMEE / STER TE HOOGBLOKLAND'.

De klok uit 1774 van de Rotterdamse gieter Gerrit Bakker in de kerk van Nieuw-Lekkerland is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

Na de 18de eeuw worden weinig klokken meer in de kerken aangebracht, aangezien de meeste al voorzien zijn. De 20ste eeuw laat na de Tweede Wereldoorlog een opleving zien, enerzijds als vervanging van klokken die in de oorlog verdwenen zijn en anderzijds omdat er, vooral bij nieuwe kerkgebouwen, behoefte bestond aan aanvulling. Deze klokken blijven hier buiten beschouwing.

Klokkenspel

In de toren van de Grote kerk te Gorinchem hangt een klokkenspel van 25 klokken die in 1687 zijn gegoten door Melchior de Haze uit Antwerpen. Het klokkenspel was bestemd voor het Gorinchemse stadhuis. In 1772 en 1773 is het hersteld. Na de afbraak van het oude stadhuis in 1859 besloot men om het klokkenspel over te brengen naar de toren van de Grote kerk.

Zonnewijzers

De meeste zonnewijzers in de Alblasserwaard zijn van hout. Zij zijn vooral te vinden aan de (Hervormde) kerken. Een van de oudste zonnewijzers zou die aan de kerktoren te Alblasserdam zijn. De houten zonnewijzer heeft een verdeling in hele uren van 6 tot 6 (18). De stijl is een driehoekszijde. Een exacte datering is niet bekend. Cittert meent dat midden 17de-eeuws mogelijk is, hoewel dit niet nader wordt gemotiveerd (Cittert, 144).

Aan de toren van de Hervormde kerk te Hardinxveld-Giessendam aan de Peulenstraat zit, boven de ingangsdeur een sterk west afwijkende, houten zonnewijzer. De uurbecijfering loopt van 11 tot 8 (20), waarbij ook half twaalf is aangegeven. De rechthoekige lijst heeft bewerkte randen en is versierd met

228 Zonnewijzer aan de kerk van Ottoland (foto RDMZ, 1991).

een bol, waarop een maansikkel en sterren geschilderd zijn. De stijl is een zijde van een driehoek, waarvan de beide andere zijden zeer kunstig zijn uitgezaagd. De ouderdom van de zonnewijzer wordt geschat te zijn uit het begin van de 19de eeuw (Cittert, 146).

Op de zuidoostelijke liseen van de Hervormde kerk te Ottoland hangt een houten zonnewijzer met een (onjuiste) verdeling in halve uren. Het houten bord is van een kroonlijst voorzien en is sierlijk uitgezaagd en met ranken beschilderd. De stijl is een driehoekszijde. De zonnewijzer is gedateerd 1734 (Cittert, 158).

De koperen zonnewijzer uit 1785 die aan de Gorkumse Jans toren was aangebracht, heeft een uurbecijfering van 6 tot 6 (18), alsmede een indeling in kwartieren. De stijl is een zijde van een driehoek. De zonnewijzer is na restauratie van de toren rond 1950 verwijderd en naar het museum 'Dit is in Bethlehem' overgebracht (Cittert, 147).

Aan het huis Rivierdijk 311 te Boven-Hardinxveld, dat vóór de Hervormde kerk van Boven-Hardinxveld ligt, is een zonnewijzer aangebracht op een plaat wit marmer, met een verdeling in halve uren. Evenals de stijl van de zonnewijzer aan de toren van de Hervormde kerk in het dorp is ook deze stijl sierlijk uitgezaagd. In het slecht leesbare opschrift is het jaartal 1855 te ontcijferen (Cittert, 151).

Inventaris van de hervormde kerken

Literatuur

Zie onder Kerkelijke gebouwen.

Met de Reformatie worden de kerkgebouwen door de protestanten voor een deel opnieuw ingericht. Van de oude inventaris wordt niet alles direct geamoveerd. Kansels, orgels, koorhekken of banken en zelfs doopvonten konden in veel gevallen deel blijven uitmaken van de inrichting van het kerkinterieur. Dat deze onderdelen in de loop van de tijd vervangen werden, was eerder een kwestie van smaak dan van ‘zuivering’. Wat wel verdween waren de altaren, altaargerei en beelden die een directe relatie met de rooms-katholieke eredienst hadden, ofwel de voorwerpen waaraan de protestant zich kon ergeren in verband met een ‘afgodische’ en ‘superstitieus’ gebruik ervan in de rooms-katholieke tijd (Van Swigchem, 129).

Inventarisstukken van voor de Reformatie zijn nauwelijks bewaard gebleven.

Het middeleeuwse doopvont uit de kerk te Noordeloos is na de Reformatie als voet voor de preekstoel gebruikt. Altaarstenen, herkenbaar aan de wijdingskruisjes die er in aangebracht zijn, zijn in enkele kerken in de vloer opgenomen (Tienhoven, Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) en Hoornaar bij de preekstoel), maar daar blijft het dan wel bij.

Meubilair en inventarisstukken uit de protestantse periode vanaf het begin van de 17de eeuw zijn in de Alblasserwaard in alle van oorsprong middeleeuwse kerken aanwezig. De 16de eeuw is in zeer bescheiden mate vertegenwoordigd door een restant van een grote koperen kroon in de kerk te Gorinchem.

229 Het middeleeuwse doopvont uit de kerk te Noordeloos als voet van de 17de-eeuwse preekstoel (foto RDMZ, 1962).

Vanaf de 17de eeuw ontwikkelde zich het typisch protestantse kerkinterieur met onder andere preekstoelen, herenbanken, kerkborden, koperwerk als kronen, lezenaars en doopbekkenhouders en zilveren en tinnen avondmaalsstellen. In de loop van de tijd treedt een aantal veranderingen in de kerkruimte op, zoals het ontstaan in de 19de eeuw van een vast bankenplan, dat mogelijk wordt doordat er niet meer in de kerk begraven wordt, maar in wezen blijft het protestants kerkinterieur ook nadien ongewijzigd.

Vanaf het begin was voor de preekstoel een centrale plaats in de ruimte voorbehouden. Bij eenbeukige kerken stond hij meestal aan de korte zijde van de ruimte opgesteld, vaak tegen een schot dat koor of toretravee van de kerk afscheidde.

Bij bredere, driebeukige kerken was de plaats tegen een pijler in de middenbeuk (Ameide en Nieuwpoort). Bij Noordeloos stond (en staat) de preekstoel tegen de zuidwand, recht tegenover de noorderdwarsarm, waarin de herenbank is opgesteld. Bij de verschillende restauraties in deze eeuw is er steeds geschoven met de preekstoel om de meest ideale plaats te vinden in relatie met een zo economisch mogelijke opstelling van de banken. Bijna nergens staat de preekstoel dan ook meer op de oorspronkelijke plaats.

Om de preekstoel stond de ‘dooptuin’, een vaak fraai beeldhouwd hek met een deurtje of een poort met doopboog, waarbinnen zich het voorzangersbankje en banken voor de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders bevonden.

Veel van deze dooptuinen zijn bij restauraties ofwel verdwenen, of verzaagd en ingekort. In Brandwijk is van het 17de-eeuwse doophek in 1955 een voorlezersbankje gemaakt.

230 Interieur van de kerk van Noordeloos naar het oosten vóór de restauratie. De oplopende bankenblokken staan straalsgewijs om de dooptuin (foto RDMZ, 1964).

231 Interieur van de kerk van Noordeloos na de restauratie. De banken zijn vernieuwd en het doophek is verwijderd. De preekstoel is van de verflagen ontdaan (foto RDMZ, 1968).

Herenbanken, banken voor de ambachtsheer van een dorp zijn er vanaf de 17de eeuw. Ook deze zijn bij restauraties veelvuldig verzaagd of vereenvoudigd, maar in veel gevallen wel nog aanwezig.

In de 19de eeuw werd het begraven in de kerken verboden. Hierdoor konden vaste banken geplaatst worden, hetgeen voordien niet mogelijk was. 19de-eeuwse bankenblokken, aan de achterzijde iets oplopend zodat het Woord ook op de achterste rijen verstaanbaar was, zijn in enkele kerken bewaard gebleven.

Preekstoelen

Tot het oudste meubilair in de hervormde kerken in de Alblasserwaard behoren de preekstoelen. Lang niet overal bevinden zij zich nog op hun oorspronkelijke plaats en in de oorspronkelijke opzet. Gehele of gedeeltelijke

vernieuwingen en veranderingen in de opstelling van het kerkmeubilair na restauratie of vergroting van het gebouw zijn daar debet aan.

In de 18de en 19de eeuw werden de meeste preekstoelen van een verflaag voorzien, meestal een houtimitatie, of een witte verflaag, maar ook waren er gemarmerde exemplaren. Bij de restauraties van de kerkgebouwen in de jaren zestig en zeventig van deze eeuw zijn zij weer schoongekrabbd (in Nieuw-Lekkerland is de achterkant die niet in het zicht staat, nog steeds wit!).

In de hervormde kerken in de Alblasserwaard bleven dertien preekstoelen uit de (eerste helft van de) 17de eeuw bewaard. Vijf zijn er gedateerd. Op de preekstoel van de Hervormde kerk van Giessen-Nieuwkerk staat bovendien de maker, Jan Brouwers, vermeld.

Zij zijn alle van eikehout en zeszijdig van vorm. Zij zijn samengesteld uit een klankbord, ruggeschot met een houten of koperen knop voor de baret van de predikant, een kuip, een voet of een lampet (een beëindiging in de vorm van een grote druppel, die ook wel ‘druiper’ genoemd wordt) en een trapje. De preekstoeltrappen zijn bij restauraties altijd of geheel of gedeeltelijk vervangen. Er zijn geen oorspronkelijk bij de preekstoel horende trappen meer aangetroffen.

In de voeten zit nogal eens variatie. Diverse zijn restauratieprodukten, zoals die onder de preekstoel te Noordeloos. Vóór 1966 stond deze preekstoel op de middeleeuwse stenen doopvont, dat daarmee na de Reformatie van functie veranderd is. In 1966 is hij onder de preekstoel uitgehaald, van de verflagen ontdaan en weer in gebruik genomen.

Het kwam in de 17de eeuw vaker voor dat een niet meer gebruikte doopvont uit de voorreformatische periode als voet voor een preekstoel werd gebruikt. In de restauratiepraktijk wordt regelmatig ertoe overgegaan gotische doopvonten ‘in ere te herstellen’ en de preekstoel van een nieuwe, ‘passender’ voet te voorzien. Het gevolg is dat er vrijwel nergens meer een dergelijk samenstel van doopvont en preekstoel is te vinden.

De kuipen worden door toogpanelen gevormd. Eenvoudige en na het midden van de 17de eeuw levendiger decoraties zijn te vinden in de zwikken van de

232 Vleugels naast het ruggeschot van de preekstoel te Hoornaar met ‘De Liefde’ en ‘Het Geloof’
(foto RDMZ, 1991).

233 Preekstoel uit het tweede kwart van de 17de eeuw in de kerk van Wijngaarden (foto RDMZ, 1983).

panelen, op de voetlijst en op het fries van de kroonlijst. Als toegepaste ornamenten vindt men festoenen van bladeren, vruchten en bloemen en doekfestoenen, gekruiste palmtakken die Jeruzalem veren genoemd worden of beslagwerk, staande en afgewende blaasknorren en cartouches.

De hoeken van de panelen zijn voorzien van meegeknikte of overhoekse pilasters dan wel vanaf het midden van de 17de eeuw van kolommen met een fantasiekapiteel of een pilasterorde, waarbij de Ionica de voorkeur geniet. Een zekere populariteit genoot de gedraaide kolom op de hoeken van de kuip.

Dergelijke getordeerde zuilen met een Ionische orde zijn in de Alblasserwaard aan de Nieuw-Lekkerlandse preekstoel en die van Bleskensgraaf toegepast.

Figuratieve voorstellingen komen in de Alblasserwaard aan de kuip zelf, met uitzondering van kleine gevleugelde engelenkopjes in de zwikken aan de preekstoel te Giessen-Nieuwkerk, niet voor. Dit is wel het geval aan het ruggeschot. In Hoornaar wordt het ruggeschot geflankeerd door opengewerkte vleugels met ranken en een vrouwenfiguur. De vrouwenfiguur in de linkervleugel symboliseert het Geloof. In haar linkerhand houdt zij een boek met een kruis erop. Op de dwarsbalk staat 'Geloof' te lezen. In haar rechterhand heeft zij een palmtak. De vrouwenfiguur in de rechtervleugel symboliseert de Liefde. Op haar rechterarm houdt zij een kind en in haar linkerhand heeft zij een bloem.

Het ruggeschot van de preekstoel in de kerk van Nieuw-Lekkerland heeft vleugels in de vorm van een griffioen met bladwerk omgeven. De griffioen, half arend, half leeuw, symboliseert Christus als koning van hemel en aarde en met goddelijke en menselijke natuur. Het hoofdgestel van het ruggeschot aan de preekstoel te Oud-Alblas heeft twee consoles met leeuwekoppen. Het fries is versierd met ranken die ontspruiten uit een centrale menselijke figuur.

Over het algemeen is het ruggeschot van een preekstoel van eenzelfde toog voorzien als de kuip. Aan weerskanten is het schot dan - de bovengenoemde voorbeelden zijn uitzonderingen - met vleugels in de vorm van kunstig uitgezaagde krullen of bescheidener voluten gesierd.

Hoewel verscheidene klankborden bij restauraties in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn vervangen, heeft een aantal preekstoelen het oorspronkelijke klankbord bewaard. Alle hebben zij de vorm van een hoofdgestel. Die te Oud-Alblas, Bleskensgraaf (gedeeltelijk een restauratieprodukt) en Nieuw-Lekkerland dragen (alliantie)wapens, waarvan alleen de alliantiewapens in Oud-Alblas vooralsnog te

traceren zijn: het betreffen de wapens van de ambachtsheer Adriaan van der Mijle (gestorven in 1670) en diens echtgenote Petronella van Wassenaer van Duvenvoorde, met wie hij in 1646 huwde. Vrijwel zeker zijn deze onderdelen later (tussen 1646 en 1670) aan de bestaande preekstoel toegevoegd. De wapens op het klankbord van de preekstoel te Bleskensgraaf zijn opgehangen aan festoenen en betreffen die van Ot Cornelis (met ramsschedel) en Arie Michilis (monogram AM). Deze klankborden zijn tevens op het fries rijkelijk versierd met bloem-, blad- en vruchtfestoenen (Nieuw-Lekkerland), eenvoudige festoenen en consoles met acanthusbladeren (Bleskensgraaf) en dubbele doekfestoenen en cherubkopjes op de hoeken (Oud-Alblas). Doekfestoenen, kopjes en bovendien nog een knorrenlijst sieren het fries van de preekstoel te Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg). Zij zijn echter uitzonderlijk. Over het algemeen is de versiering op het klankbord beperkt tot triglyfen op het fries.

In de 18de eeuw verandert de preekstoel in de kerken in de Alblasserwaard aanvankelijk maar weinig. Het type met de zeshoekige kuip is gehandhaafd, maar met de indeling voetlijst - toogpanelen - hoofdgestel wordt nu vrijer omgesprongen.

Uit de eerste helft van de 18de eeuw dateren de preekstoelen van Langerak en Ottoland. Uit de rekeningen van de Kerkvoogdij kan geconcludeerd worden dat de Langerakse preekstoel in de jaren 1718-1723 gemaakt werd door Johannis van Rossum uit Utrecht. De preekstoel is in zijn werkplaats in Utrecht vervaardigd en door de plaatselijke timmerman opgehaald en geplaatst. De toog op de panelen in Langerak bestaat uit snijwerk met bandwerk en ranken.

234 Preekstoel uit 1632 te Hoogblokland (foto RDMZ, 1983).

235 Preekstoel uit het tweede kwart van de 17de eeuw in de kerk van Oud-Alblas. Het klankbord werd in het derde kwart van die eeuw vervaardigd (foto RDMZ, 1981).

236 Preekstoel uit het midden van de 17de eeuw in de kerk van Giessen-Oudekerk (foto RDMZ, 1991).

De panelen worden door Ionische pilasters met verdiepte velden van elkaar gescheiden. Een voetlijst ontbreekt. Het ruggeschot is driedelig en bestaat uit paneelwerk door pilasters met verdiepte velden gescheiden. In het midden zijn de pilasters van Ionische kapitelen en aan de buitenzijde van consoles voorzien. Op de consoles staan initialen (zeer waarschijnlijk van de schenkers) gesneden: 'IPN / KM' (links) en 'KDV / KM' (rechts). 'KM' zal staan voor 'kerkmeester'. De eindbaluster van de steektrap is versierd met een knop en bladwerk en zal tot de oorspronkelijke uitmonstering horen.

De preekstoel van Ottoland is eenvoudiger van uitvoering: het paneelwerk van de kuip wordt afwisselend beëindigd met een gebogen en een in- en uitgezwenkte afsluiting en een ruitpatroon in de zwikken. Ook hier ontbreekt de voetlijst. De hele preekstoel staat tegen een schot met aan de uiteinden lisenen die met bandwerkmotieven beschilderd zijn. Gezien de stijl kan de preekstoel heel goed dateren uit de tijd van de herbouw van de kerk, 1732.

Het is mogelijk dat de beschildering dateert van een restauratie van de kerk in 1848.

237 De Hervormde kerk van Langerak met het doophek uit 1645 en de preekstoel uit de jaren 1718-1723 (foto RDMZ, 1969).

238 Preekstoel uit 1658 (?) te Bleskensgraaf (foto RDMZ, 1991).

239 Preekstoel met doopkuip uit het derde kwart van de 17de eeuw in de Hervormde kerk van Nieuw-Lekkerland (foto RDMZ, 1966).

240 De door Jan Brouwers gesigeneerde preekstoel uit 1684 in de kerk te Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) met doophek uit dezelfde tijd (foto RDMZ, 1977).

De kerk en inventaris van Sliedrecht werden in 1763 vernieuwd. De hele inventaris is, evenals de kerk, ontworpen door J. van Aken. De preekstoel is geheel overeenkomstig de mode van de tijd. Het Rococo-meubel vormt een eenheid met het doophek. Een bijbehorende herenbank bestaat niet meer. De ontwerptekeningen zijn bewaard gebleven in het gemeentearchief van Sliedrecht (inv. nr. 167). Op de gebombeerde kuip, waarvan de zeshoekige vorm door afgeronde hoeken verzacht is, zijn de panelen en de hoeken gesierd met gesneden rocaille- en florale motieven. Het ruggeschot met zijn gebogen vorm is ook gesierd met rocaille snijwerk. Een cartouche siert het in- en uitzwenkende klankbord. De trapbalusters zijn eveneens

in opengewerkte rocaille-vormen gesneden. De voorlezenaar op de preekstoel en de onderzijde van de preekstoel zijn in een cartouchevorm uitgevoerd. Bij de restauratie van de kerk in 1964 werden de 18de-eeuwse inventarisstukken, voorzover niet geamoveerd, wit gelakt en het rocaille-werk verguld.

In de 19de-eeuw doen zich nauwelijks opmerkelijke veranderingen bij de preekstoelen voor. In Meerkerk en Nieuwpoort bevinden zich 19de-eeuwse

241 De dooptuin met preekstoel en psalmbordjes uit 1763 in de Hervormde kerk van Sliedrecht (foto RDMZ, 1991).

preekstoelen die ongetwijfeld uit hetzelfde atelier afkomstig zijn. Hun grondplan is vierkant en zij zijn uitgevoerd in een late Lodewijk XVI-stijl. De panelen van kuip en ruggeschoot zijn voorzien van medaillons waarvan de bovenzijde versierd is met afhangende festoenen van laurierbladeren aan een strik. De overhoekse pilasters hebben gesneden afhangende laurierguirlandes. Het bijbehorende klankbord is uitgevoerd als een hoofdstel en versierd met een eier-, parel- en tandlijst. Naar de datum van vervaardiging moet in het geval van Meerkerk gegist worden: de kerk werd in 1832 ingrijpend verbouwd. Het is zeer aannemelijk dat bij die gelegenheid de preekstoel is vernieuwd. Van de preekstoel te Nieuwpoort is de schenker bekend.

Burgemeester Pieter van der Stok heeft in 1842-'43, eveneens ter gelegenheid van een ingrijpende vernieuwing van de kerk de kansel geschonken.

Opmerkelijk is de overeenkomst van beide preekstoelen met het exemplaar in de Hervormde kerk van Lexmond uit het midden van de 19de eeuw (Vijfheerenlanden, 97).

242 De 19de-eeuwse preekstoel (1832?) in de Hervormde kerk van Meerkerk (foto RDMZ, 1980).

243 De preekstoel met doophek uit 1851 in de Hervormde kerk te Gorinchem (foto RDMZ, 1991).

In de Grote kerk te Gorinchem, waarvan de inrichting dagtekent van 1851, grijpt men weer terug naar het bekende zeszijdige type. De preekstoel staat tegen de

middelste pijler aan de zuidkant van het middenschip. In de preekstoel is een plaats voor een stoof ingelaten, die bestaat uit een met zink beklede bak, afgesloten met een van gaten voorziene houten deksel. De voet van de kuip met rondbogige verdiepingen gaat aan beide kanten over in de gezwenkte wangen van de twee trappen, versierd met een klimmend boogfries. Gietijzeren balusters ondersteunen de trapboom die eindigt in een krul.

Het gebouw en de inventaris van de Hervormde kerk van Boven-Hardinxveld werd tussen 1861 en 1863 geheel vernieuwd. Volgens de mode van die tijd werd de zeszijdige preekstoel met een vierkant klankbord in neogotische stijl uitgevoerd. Twee psalmbordjes in dezelfde stijl hangen aan beide zijden van de preekstoel.

Doophekken

Een doophek of dooptuin - het woord 'tuin' is hier in de zin van 'omheining' gebruikt - staat voor of rond de preekstoel opgesteld. Binnen het hek stonden behalve de preekstoel ook de voorzangersbank en de kerkeradsbanken.

244 Detail van het doophek uit 1645 in de kerk van Langerak (foto RDMZ, 1969).

Indien er geen ruimte voor een bank voor de voorzanger was, beperkte men zich tot een verhoging achter het hek. De lezenaar was op het hek aangebracht. De tuin was bestemd voor het vieren van bijzondere plechtigheden als de doop, soms ook voor de viering van het avondmaal en de individuele geloofsbelijdenis (Van Swigchem, 199). Het doophek is een vaak kunstig gesneden houten schot of borstwering. Men onderscheidt open en gesloten hekken. Bij de open hekken bestaat het onderste gedeelte uit paneelwerk. Het bovendeele is uit balusters of spijlen samengesteld. Het hek wordt met een hoofdgestel of alleen met een kroonlijst afgesloten.

Van de negen bewaard gebleven doophekken in de hervormde kerken in de Alblasserwaard, dateren er zeven uit de 17de, een uit de 18de en een uit de 19de eeuw. Het fraaie 17de-eeuwse doophek van Brandwijk is in 1955 tot een voorlezersbank verkleind. Nadat de gehele inventaris van de kerk te Ameide door een brand in 1953 is vernield, is zij voor een deel met oude onderdelen van elders afkomstig weer ingericht. Het 17de-eeuwse doophek dat thans in de kerk staat opgesteld is afkomstig uit de kerk te Lekkerkerk in de Krimpenervaard.

Het doophek te Langerak is het oudst gedateerde voorbeeld. Het is van 1645.

Het jaartal staat gesneden onder een van de kopjes die de binnenkant van het hek sieren. Uit de rekeningen van de Kerkvoogdij is het volgende bekend. Het oude doophek werd verkocht. Het nieuwe werd in 1645 gemaakt door een schrijnwerker,

die niet met name genoemd wordt en de plaatselijke timmerman Claes Jacobsz naar voorbeeld van het (nu verdwenen) doophek in Groot-Ammers. Het hek bestaat uit paneelwerk aan de onderzijde, gedraaide balusters (alleen aan de voorkant) en wordt door een geprofileerde lijst afgesloten. Op de hoeken staan rechte eindbalusters met een gedraaide bol. De binnenzijde van het hek is rijk versierd met getoogde panelen met schubben en ebbehouten blokjes. De zwikken zijn met snijwerk gedecoreerd. Het fries is onderverdeeld door consoles met gesneden kopjes en is overigens met ranken versierd. Op de houten doopboog staan drie gedraaide bollen.

Midden 17de-eeuws is het doophek dat in de kerk te Nieuwpoort staat.

Aangenomen wordt dat de datering van de doopboog, 1644, ook van toepassing is op het hek. Op de hoeken van het onderstel staan gecanneleerde pilasters. Het bovendeeel bestaat uit dikke gedraaide balusters en wordt met een hoofdstel met knorrenlijst op het fries afgesloten. Boven de pilasters is in het fries een console opgenomen. Op de hoeken en in het midden staan bollen.

Zeer eenvoudig, met een gesloten onderkant en een bovendeeel met balusters met schachtband, is het doophek in de kerk van Wijngaarden. Het hek dateert mogelijk uit het midden van de 17de eeuw en is in een houtimitatie geschilderd.

Het doophek te Giessen-Oudekerk was tot in het begin van deze eeuw voorzien van de initialen B.A.K. en het jaartal 1658 (Voorloopige Lijst, 61). Zij zijn nu niet meer zichtbaar. Ook bij dit hek is het onderstel van paneelwerk. De traveeën zijn onderling door gecanneleerde pilasters gescheiden. Hierop staan gedraaide balusters, per travee onderbroken door een zuil en afgesloten met een geprofileerde lijst.

De doophekken van Bleskensgraaf, Nieuw-Lekkerland en Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) vormen in stilistisch opzicht een geheel met hun preekstoel. In Bleskensgraaf staat het rijk gesneden doophek voor het middelste koor van de kerk uit 1948. Op het onderstel staan getordeerde Toscaanse zuilen. Tussen de traveeën van het onderstel zijn pilasters aangebracht met bloem- en vruchtenfestoenen met wapens op de schachten. Op een van de schachten staat het monogram A.M. van Arie Michilis, dat ook op de preekstoel voorkomt. Op het deurtje van het doophek is een (18de-eeuws?) opzetstuk

245 Het doophek uit 1658 (?) in de kerk van Bleskensgraaf (foto RDMZ, 1991).

geplaatst met twee wapens. De datering van doophek, preekstoel en herenbank, die samen een stilistische eenheid vormen, is 1658, naar een jaartal dat op de herenbank voorkomt. In Nieuw-Lekkerland staat voor de preekstoel een eikehouten doophek uit het derde kwart van de 17de eeuw. Op het paneelwerk van de onderzijde staan getordeerde Toscaanse zuilen, dezelfde als op de hoeken van de preekstoel. Het fries is versierd met bloem- en vruchtenfestoenen. Het doophek te Giessen-Nieuwkerk wordt op stilistische gronden toegeschreven aan Jan Brouwers, die in 1684 de preekstoel vervaardigde. Ook hier is het onderstel weer van paneelwerk. Aan de westkant, de vroegere voorzijde, heeft het onderstel opgehouden draperieën. Het bovenste deel bestaat uit balusters die onderling verbonden zijn door een boogstelling met ranken in de zwikken. Het afsluitende hoofdgestel is versierd met leeuwekopconsoles en een knorrenlijst.

Het doophek uit 1763 te Sliedrecht bestaat uit een gesloten schotwerk met gebogen Rococo-vormen, de voorlezenaar op het hek heeft de vorm van een cartouche.

In de Grote kerk van Gorinchem dateert al het meubilair, preekstoel, dooptuin en bankenplan van 1851. De inrichting van de nieuw gebouwde kerk was volkomen traditioneel, dus een doophek ontbrak hier niet. Het staat voor de preekstoel in de middenbeuk van de kerk. Aan beide kanten zijn de doopbanken eraan vastgebouwd. Het doophek is samengesteld uit rechte pijlers waartussen gezwenkte en rechte delen met balusters zijn opgenomen.

Banken

Banken voor de ambachtsheer, kerkelijke ambtsdragers en de gemeenteleden komen in diverse kerken nog voor, hoewel er vele bij de restauraties van de kerken in deze eeuw verdwenen zijn.

Het rijkst van uitvoering en tevens de oudste zijn de banken voor de plaatselijke heer. De 'hoge' bank kan gecombineerd zijn met een 'lage' daarvoor, die dan dienst deed voor de bedienden (Van Swigchem, 227). Deze heren- of ambachtsbanken werden niet zo gauw bij de restauraties geamoveerd. Wel werden zij opgeknapt, hetgeen over het algemeen inhield dat zij 'in de oorspronkelijke staat' gebracht werden, of enigszins werden verzaagd, opdat zij zouden passen in een nieuwe opstelling elders in de kerk.

De meeste herenbanken hadden een luifel. Soms zijn zij door het erop aangebrachte wapen als zodanig gemarkeerd. Luifels of hemels blijken niet altijd bewaard gebleven te zijn. De reden om van de tweevoudige herenbank in

Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) de luifel, die door twee zuilen gedragen werd, tijdens de restauratie in 1970-'71 te amoveren, was dat zij van grenehout was. Zij werd daardoor als niet passend beschouwd bij de eikehouten bank.

Ook bij banken in Molenaarsgraaf, Nieuwpoort en Nieuw-Lekkerland zijn de luifels verwijderd. Andersom kwam het ook voor: in de Hervormde kerk te Oud-Alblas zijn alleen de (witgeschilderde) 17de-eeuwse luifels van twee banken bewaard gebleven. Was het verzagen van banken iets dat zich regelmatig voordeed, het gebeurde ook dat er bij restauraties hele stukken bank overbleven. Zo zijn de twee enkelvoudige banken in de kerk te

246 De herenbank in de kerk van Nieuwpoort uit 1652 (foto RDMZ, 1975).

247 Laat 18de-eeuwse (?) herenbank in de kerk van Goudriaan met het wapen Tets van Goudriaan (foto RDMZ, 1991).

Tienhoven samengesteld uit onderdelen die afkomstig zijn van de 17de-eeuwse banken uit de Hervormde kerk te Vianen. Heel rigoureuus is de restauratieopvatting in Noordeloos geweest. De prachtige, vroeg 18de-eeuwse herenbank was daar in zo'n slechte staat, dat men in 1968 besloten heeft er een exacte kopie van te laten maken. Ook in Bleskensgraaf werd, in 1948, een kopie van de herenbank gemaakt. De oude bank werd echter gehandhaafd.

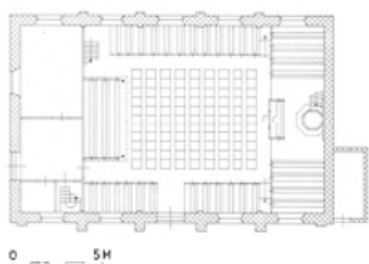
De meeste herenbanken in de hervormde kerken in de Alblasserwaard dateren van de 17de eeuw. Die te Nieuwpoort en te Bleskensgraaf zijn gedateerd: namelijk 1652 en 1658. De banken zijn alle van een vergelijkbaar type, enkel- of tweevoudig en

samengesteld uit paneelwerk met een hoog achtershot. De vroeg 17de-eeuwse banken hebben toogpanelen, gescheiden door gecanneleerde pilasters en knorrenlijsten als versiering op de friezen.

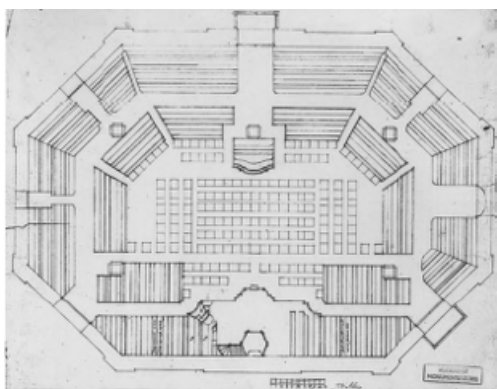
Later in de 17de eeuw is het paneelwerk onversierd.

In enkele kerken is de dispositie van doophek met aangebouwde doop- en kerkbanken nog aanwezig (Gorinchem, Langerak en Wijngaarden). De opstelling van banken van de kerkelijke ambtsdragers binnen de dooptuin is in Wijngaarden en Brandwijk heel fraai te zien. De banken lopen iets op en zijn zeer eenvoudig van uitvoering.

Vanaf de 19de eeuw, wanneer het begraven in de kerken verboden wordt, verschijnen de vaste bankenblokken in het interieur. De verscheidenheid van vormgeving van die bankenplannen wordt voornamelijk ingegeven door het type kerkgebouw. Bij de kleine, eenbeukige dorpskerken, waar de preekstoel

248 Ottoland, Hervormde kerk.
Bankenplan uit 1848.
Schaal 1:300. Tekening J.J. Jehee, 1990.

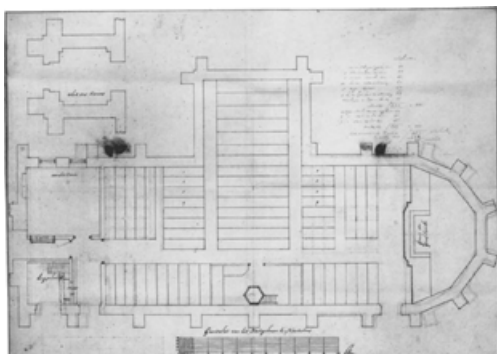

249 Ontwerp voor het bankenplan in de kerk van Sliedrecht uit 1763 van J. van Aken (coll. gemeentelijk archief te Sliedrecht).

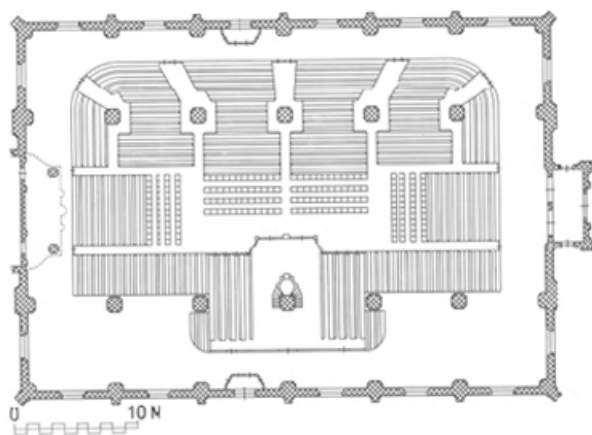
met dooptuin en de daaraan gebouwde kerkeraadsbanken doorgaans tegen de oostkant stond, staat het iets oplopende bankenblok met gangpaden ertussen daar recht tegenover (Ottoland, Wijngaarden, Brandwijk). Het deel tussen de banken en dooptuin was met stoelen gevuld, die in het geval van viering van het avondmaal gemakkelijk weggenomen konden worden. Bij kerken met een andere plattegrond, hetzij driebeukig, hetzij met een of meer dwarsarmen of een centraalbouw, kon het bankenplan dienovereenkomstig worden aangepast. Hoewel weinig 19de-eeuwse bankenblokken meer resteren in de Alblasserwaard, kan er toch iets over gezegd worden, aangezien er tekeningen van oudere situaties bewaard gebleven zijn.

Voor de in 1763 vernieuwde achthoekige kerk te Sliedrecht heeft de bouwmeester J. van Aken een ontwerp gemaakt, waarbij de preekstoel met dooptuin en aangebouwde kerkbanken aan een der lange zijden van de zeskant geplaatst werd. Straalsgewijze daaromheen projecteerde Van Aken eikehouten bankenblokken, waarbij hij het midden vrijliet voor een herenbank en losse stoelen. Toen in het begin van de 19de eeuw de ter beschikking staande ruimte niet meer voldoende was, werden aan oost- en westzijde galerijen ingebouwd, die in 1844 nog eens vergroot werden. Het ruimteprobleem bleef bestaan en in 1849 werd de kerk met een aanbouw aan noordzijde uitgebreid. Het bankenplan werd dienovereenkomstig aangepast, banken werden vernieuwd, de stoelen maakten plaats voor bankenblokken, zonder dat de 18de-eeuwse dispositie geweld werd aangedaan. Dat gebeurde pas in 1964. Alle banken werden gesloopt, met uitzondering van een deel van het herengestoelte, en door nieuwe vervangen.

In Noordeloos werden kerk en inventaris in 1846 voor een deel vernieuwd.

250 Een der ontwerpen uit 1846 voor een bankenplan in de kerk van Noordeloos (aanwezig in het kerkelijk archief, Noordeloos).

251 Gorinchem, Hervormde kerk (zonder toren).

Bankenplan uit 1851.

Schaal 1:300. Ongedateerde tekening van T. Brouwer, bewerkt door J.J. Jehee, 1991.

Van de verbouwing zijn verschillende tekeningen in het kerkarchief van Noordeloos bewaard gebleven, waaronder een drietal bankenplannen, die alle ongeveer op hetzelfde neerkomen: tegen de zuidgevel staat, recht tegenover de noorderdwarsarm de preekstoel met dooptuin, doopbank en kerkeraadsbanken gesitueerd. Tegenover de preekstoel zijn in de noorderdwarsarm twee blokken weergegeven. De overgebleven ruimte van schip en koor waren met blokken, hetzij evenwijdig aan, hetzij haaks op de preekstoel gevuld. Hier spreken de verschillende tekeningen elkaar tegen. Hoe de inrichting uiteindelijk is uitgevoerd is nog te zien op een foto uit 1964 van vóór de restauratie: alle, naar achteren oplopende blokken staan naar het midden van

de kerk, de kruising van schip, koor en dwarsarm gericht. De witgeschilderde preekstoel staat opgesteld tegen de zuidmuur en wordt door een doophek van de kerkruimte afgesloten. Toen de kerk in 1966-'67 werd gerestaureerd zijn alle kerkbanken vervangen.

De Grote kerk te Gorinchem heeft de meubilering, zoals die in 1851 tot stand kwam, nog integraal bewaard. Het bankenplan werd uitgevoerd in de destijds gebruikelijke afgeronde vormen en zoveel mogelijk vaste banken. Voor de preekstoel met dooptuin kwamen stoelen, die bij de viering van het avondmaal verwijderd konden worden. Het met deurtjes afgesloten bankenblok is omgeven door een looppad, dat bij de ingang door een smeedijzeren hek kan worden afgesloten. De dooptuin is tot achter de preekstoel doorgetrokken.

Grafzerken en -monumenten

Aangezien in deze eeuw bij alle restauraties van de middeleeuwse kerkgebouwen de vloeren zijn opgenomen, liggen de oude grafzerken nergens meer op hun oorspronkelijke plaats. Zij zijn herlegd, waarbij in het ene geval meer zorgvuldigheid betracht werd dan in het andere. Schrijnend is de situatie bij de Hervormde kerk te Ameide. Hier is het merendeel der zerken (ongeveer 43 van de 50) na de restauratie volgend op de brand van 1953 niet terug

252 Grafzerken in de travee tussen kerk en toren in de Hervormde kerk te Hoogblokland (foto RDMZ, 1983).

gelegd, maar met onbekende bestemming afgevoerd, tot puin geslagen en ondermeer als wegverharding gebruikt (archief RDMZ).

Dat deze handelwijze zich niet alleen beperkte tot de 20ste eeuw, zal duidelijk zijn. Bloys meldt het in zijn inventarisatie uit 1922 diverse malen: ‘...Bij die gelegenheid [de vernieuwing van de kerk te Meerkerk in 1832] zijn de zerken uit de oude kerk als plaveisel voor de nieuwe gebruikt en voor een groot gedeelte in stukken gehakt...’ (Bloys, II, 212). Over de zerken in de kerk van Schelluinen: ‘...De kerk is in 1900 geheel nieuw opgebouwd. De aanwezige zerken zijn toen verhuisd naar den stal van de pastorie (het zgn. kasteel Schelluinen). Daar dienen twee zerken tot ondersteuning van den tentwagen van den predikant. Een zerk ligt omgekeerd voor den uitgang van den stal...’ (Bloys, II, 446). In Hoogblokland daarentegen werd bij de herbouw van de kerk in 1880 in de travee tussen toren en schip een vloer samengesteld van de vrijgekomen zerken. Meestal was het echter zo dat tijdens de restauratie van de kerk de gaafste exemplaren bijeen gelegd werden, bij voorkeur in het koor. In de 16de eeuw (de vroegst bewaard gebleven zerken dateren van die tijd) vindt men als decoratie randschriften met de vier evangelistensymbolen in een vierpas op de hoeken. Vanaf de 17de eeuw zijn de meeste zerken alleen van een tekst of van een tekst en wapenschilden voorzien. De wapenschilden kunnen rijk gebeeldhouwd zijn.

Wanneer de huidige situatie vergeleken wordt met de inventarisatie van P.C. Bloys van Treslong Prins, die in 1922 een overzicht publiceerde van de genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in de Zuidhollandse kerken, en wel in het bijzonder van de grafzerken en -monumenten die hij daarin aantrof, wordt duidelijk dat er sedertdien nogal wat veranderd is. Veel zerken kunnen niet meer getraceerd worden. Maar ook zijn er bij restauraties zerken ‘aan het licht’ gekomen, die voordien onder een (houten) vloer aan het oog onttrokken waren (Wijngaarden). In de kerk te Hoornaar werd in 1965 een houten vloer verwijderd, waarmee een groot aantal nog onbekende stenen tevoorschijn kwam. Had Bloys er negentien weten te traceren (Bloys I, 123-125), in 1965 kwam het totaal op 33. Bovendien werd er een rood zandstenen altaarsteen gevonden met twee wijdingskruisjes, die na de Reformatie kennelijk als grafzerk gediend had (Belonje, 1967, 117-121). Merkwaardig in het Hoornaarse geval is het feit, dat bij de reparatie van het schip in 1842 expliciet in het bestek gesteld werd dat het gebouw bevloerd moest worden met de oude voorhanden zijnde zerken en tegelen, ‘voor zoo verre die na dat zij zijn goedgekeurd hetzelfde kunnen bereiken’ (Kerkelijk archief Hoornaar, inv. nr. 235: Bestek 1842, art. 6). Kennelijk is er toch een grote partij afgekeurd en onder de vloer terecht gekomen.

Naast zerken zijn (of waren) grafmonumenten te vinden in de kerken van Boven-Hardinxveld, Brandwijk, Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg), Gorinchem en Noordeloos. Het betreffen alle monumenten voor de plaatselijke (ambachts)heer en diens verwanten. Met uitzondering van het monument te Brandwijk staan (of stonden) zij in het koor opgesteld. De marmeren tombe met buste van Pompejus de Roovere werd in 1723 in de kerk van Boven-Hardinxveld opgesteld. Bij de herbouw van de kerk in 1861 werd de tombe overgeplaatst. Echter, toen de kerk in 1935 werd verbouwd, wilde men het monument daar niet meer handhaven. Het is overgebracht naar de Grote kerk te Dordrecht. De marmeren epitaaf voor Jan Wijnand Ram (overl. 1789) in het koor van de Hervormde kerk te Ameide is bij de brand van 1953 verloren

gegaan. De monumenten in Brandwijk en Giessen-Nieuwkerk zijn thans vrijwel aan het oog onttrokken, omdat er in later tijd een orgel voor geplaatst is.

Alleen bij het monument in Noordeloos bestaat de 'grafkelder' nog. In het geval van Giessen-Nieuwkerk is de kelder bij de restauratie van 1970-'71 geruimd, toen de kerkvloer met 90 cm werd verlaagd en de grafkelder diensgevolge open zou komen te liggen. Ook in Sliedrecht is bij de restauratie van de kerk in 1964 de vloer verlaagd. De graven en de grafkelder van de familie Collot d'Escury, ambachtsheren van Sliedrecht, kwamen daardoor bloot te liggen en werden geamoveerd.

253 Het 14de-eeuwse grafmonument van de Van Arkels in de Grote kerk te Gorinchem (foto RDMZ, 1987).

254 Grafmonument voor Wilhelmina van Paffenrode, thans in het Gorcumse museum (foto RDMZ, 1985).

Het enige voor-Reformatorische grafmonument bevindt zich in de Grote kerk te Gorinchem. Het is de door Jan IV van Arkel opgerichte tombe voor zijn vader Jan III van Arkel († 1324) en diens eerste echtgenote Mabelia van Voorne († 1313) (Stamkot, 1982, 30). De tombe stond oorspronkelijk in het

255 Een der engelen van het grafmonument van Wilhelmina van Paffenrode (foto RDMZ, 1985).

O.L. Vrouwe koor van de oude kerk, waar vanaf de 13de eeuw de heren van Arkel werden bijgezet. Bij de afbraak van de kerk in 1844 werden de resten van deze tombe onder de vloer begraven. In 1916 werd de Arkeltombe opgedolven, gerestaureerd en in de noorderzijbeuk opgesteld. Het vermoedelijk vroeg 14de-eeuwse kalkstenen grafmonument van Jan van Arkel en diens echtgenote bestaat uit een deksteen waarop onder vroeg-gotische baldakijnen twee beelden liggen: een van een man in een maliënkolder en wapenrok met een groot schild en een leeuw aan zijn voeten en een van een vrouw in een lang gewaad en huif met twee hondjes.

Een vergelijkbaar lot onderging het 17de-eeuwse, in een grafkapel aan de noordzijde staande praalgraf van Wilhelmina van Paffenrode, geboren Van Arkel. Zij stierf in 1628. Haar graf werd in 1835, toen men de kapel afbrak, deerlijk geschonden. De brokstukken werden onder de grond gestopt waar zij in 1924

gevonden werden. Zij zijn naar het Gorinchemse museum overgebracht (Labouchere, 77). Het praalgraf van Wilhelmina was in de kerk tegen de wand opgesteld met een grafbord erachter dat door twee putti werd vastgehouden, geflankeerd door twee zuilen. De marmeren figuur van Wilhelmina ligt op een paradebed met haar hoofd op twee kussens. Zij heeft haar armen langs haar lichaam gestrekt met de handpalmen rustend op de

256 Epitaaf voor Cornelis de Boodt uit 1718 in de kerk van Giessen-Nieuwkerk voordat het orgel ervoor geplaatst werd (foto RDMZ, 1972).

257 Bovenste gedeelte van de epitaaf voor Samuel Onderwater uit 1821 in de kerk van Brandwijk (foto RDMZ, 1984).

slippen van haar gewaad. De twee schreiende putti zijn, enigszins geschonden, eveneens bewaard gebleven. Hoewel met name het gezicht van Wilhelmina ernstig werd beschadigd, is het duidelijk dat het beeld met de fijn gebeeldhouwde handen en het in ruime plooien vallende gewaad, waaronder de enigszins opgetrokken knieën zichtbaar zijn, van goede kwaliteit is. Wie de maker van dit grafmonument is, is helaas niet bekend. Neurdenberg oppert op stilistische gronden de mogelijkheid van een Dordts beeldhouwer, die in die tijd werkzaam was aan het beeldhouwwerk aan de poort van het Arend Maartenshofje aldaar. Het beeld is in 1982-'84 gerestaureerd (Neurdenberg, 132, 133).

Uit de 18de eeuw zijn wat meer grafmonumenten overgebleven. De grootse opzet uit de 17de eeuw van graftombes met vrijstaand beeldhouwwerk wordt losgelaten om plaats te maken voor eenvoudiger monumenten en vlakke epitafen, gedenktekens die tegen een muur werden opgesteld.

Van de bewaard gebleven epitafen lijken er twee in hun compositieschema sterk op elkaar. Die te Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) voor Cornelis de Boodt uit 1718 en te Brandwijk voor Samuel Onderwater uit 1821 bestaan beide uit een ronde boog met een tekst in het midden, die het verscheiden van de overledene memoreert. Het geheel wordt omgeven door kwartierwapens. De epitaaf in Giessen-Nieuwkerk, verscholen achter het orgel, is opgebouwd uit zwart, wit en roze marmer. De boog

met stadswapens in de ronding staat op Toscaanse pilasters. Binnen de boog is een tombe verbeeld, die door twee gestileerde leeuwepoten wordt gedragen. De wapens van Cornelis de Boodt en zijn echtgenote Cornelia Droste worden door twee eenhoorns gehouden en geflankeerd door beider kwartieren.

In Brandwijk staat de hardstenen epitaaf voor Samuel Onderwater, heer van Brandwijk en Gijbeland (1748-1821) achter een in 1926 opgesteld orgel. Op de hardsteen zijn de decoraties in wit marmer geplakt. Deze epitaaf bestaat uit een voetstuk met de wapens Onderwater, Gijbeland en Brandwijk en Everwijn. In het middendeel staat een door een marmeren festoen van eikeloof omkranste tekst, die verwijst naar de functies van Samuel Onderwater. Tweemaal zestien kwartieren van Onderwater en Everwijn flankeren dit middenstuk. De epitaaf wordt met een ongedecoreerde halfronde hardstenen plaat afgesloten.

Speciale aandacht verdient het uitzonderlijke, zeer rijke grafmonument te Noordeloos, dat over de hele breedte van het koor is aangebracht en

258 Grafmonument van Martinus van Barnevelt uit het laatste kwart van de 18de eeuw in de kerk van Noordeloos (foto RDMZ, 1982).

waarachter zich een overwelfde grafkelder bevindt. Het grafmonument is gesticht door de ambachtsheer Martinus van Barnevelt, die leefde van 1691 tot 1775. Tot 1829 waren de Van Barnevelts ambachtsheren van Noordeloos en Overslingeland. In de grafkelder bevinden zich de stoffelijke resten van een groot aantal leden van deze familie. Aan het monument is wit marmer uit Italië en St. Anna-marmer en Namense steen uit België verwerkt. Het bestaat uit een centraal geplaatst baldakijn met een marmeren sarcofaag. Aan beide zijden zijn zeer fijn gemetselde bakstenen muren opgetrokken, waarin twee houten geprofileerde paneeldeuren in natuurstenen kozijnen, bekroond door versieringen met vergankelijkheidssymbolen als doodskoppen en gevleugelde zandlopers, toegang geven tot de beganegronde grafkelder. Het borstbeeld van Martinus van Barnevelt siert het baldakijn. Tegen de achterwand zijn in wit marmer de kwartierwapens aangebracht en twee platen met teksten die betrekking hebben op Martinus van Barnevelt en diens tweede echtgenote Geertruyda Bruyningh (1694-1775). Zij is enige maanden na haar man gestorven. Een ijzeren hek uit dezelfde tijd van het monument sluit grafmonument en -kelder af.

Kerkborden

De diversiteit aan kerkborden is groot, aangezien zij voor verschillende doeleinden vervaardigd zijn. Houten borden, in hoofdzaak beschilderd met een tekst, gingen vooral in de beginperiode na de Reformatie een belangrijke plaats in het kerkinterieur innemen.

De borden beschreven met de apostolische geloofsbelijdenis en de wet der tien geboden vertegenwoordigen thema's die door de gereformeerden steeds van groot belang werden geacht. Veelal werden deze borden aan beide kanten van de preekstoel of samen met de tekst van het Onze Vader opgehangen. In dat geval vertegenwoordigen zij een drieluik dat geloof, gebod en gebed tot uitdrukking brengt, de kern van het belijden. Een dergelijke dispositie: een preekstoel tussen kerkborden met de tien geboden en de geloofsbelijdenis is te zien in de kerken van Wijngaarden, Ottoland en Bleskensgraaf. Dan zijn er borden met (bijbel)teksten tot stichting en vermaning, borden met bekendmakingen, gedenkborden, borden met

predikantenlijsten en rouwborden. Al deze typen zijn in de Alblasserwaardse kerken terug te vinden.

259 Psalmbordje in de kerk van Goudriaan (foto RDMZ, 1991).

260 Psalmbordje in de kerk van Molenaarsgraaf. De nummers worden aan spijkers opgehangen (foto RDMZ, 1991).

261 Psalmbord uit 1763 in de kerk van Sliedrecht (foto RDMZ, 1991).

Het psalmbord vormt in het protestantse kerkinterieur een vast onderdeel. Hierop wordt aangegeven welke psalmverzen er in de dienst aan de orde komen. Als op een dergelijk bord ook de gezangen worden aangegeven, spreekt men over een psalm- en gezangbord, dan wel een liedbord. Was de eenvoudigste versie een stuk lei waarop de koster met krijt de nummers van de verzen aantekende, de meeste (oude) bordjes zijn zwartgeverfd met letters en cijfers in goud. De laatste geven de nummers aan van de te zingen psalmen en moeten dus verhangen kunnen worden. De op houten plankjes of blikken schijven geschilderde nummers worden op de bordjes tussen

richels ingeschoven of aan spijkers opgehangen. Over het algemeen zijn de psalmbordjes in de Alblasserwaardse kerken betrekkelijk eenvoudig van vorm en daardoor moeilijk dateerbaar: rechthoekig met uitgezaagde versieringen aan de bovenzijde als een klok- en golfmotief zijn de bordjes te Nieuwpoort en Goudriaan (ca 1700), een ronde bovenkant heeft het psalmbord te Wijngaarden, en varianten hierop, een ronde bovenkant met pinakeltjes geflankeerd is in Giessen-Oudekerk te zien, een uitgezaagde boven- en onderkant met bollen en pinakels hebben de psalmborden te Molenaarsgraaf. Een rijkere versie tonen de psalmborden in Groot-Ammers, die met verguld houtsnijwerk in Lodewijk XVI-vormen versierd zijn. De psalmborden van Sliedrecht zijn in een Rococo-omlijsting gevat en vormen stilistisch een geheel met de in 1763 tot stand gekomen inventaris.

Een van de voornaamste taferelen in de protestantse kerk was het tiengebodenbord.

Dit bracht met zich mee dat er aan de uitvoering van tekst en omlijsting bijzondere zorg werd besteed. Het tiengebodenbord te Noordeloos is daarvan een mooi voorbeeld. Het rechthoekige bord met opzetstukjes op de hoeken wordt met een gebroken fronton bekroond. Aan de onderzijde is een accoladevormig aanhangsel aangebracht, waarop de schenkers 'de Jonckheit in Overslingelant' in een sierlijke letter vermeld staan. De tien geboden zijn met dezelfde fraai gekrulde letters binnen twee geschilderde tafelen geschilderd. Rechts onder op het bord staat het jaartal 1607 vermeld. Het geheel is gevat in een geprofileerde lijst, die mogelijk in de 19de eeuw gedeeltelijk is vervangen. Het tiengebodenbord te Bleskensgraaf dateert van 1638. Hier staan de tien geboden in een architecturale omlijsting geschilderd. De schenker Henderick Eldertse ('saliger') en twee kerkmeesters, Aert Cornelisse en Jacop Aertse van Hoftwegen staan vermeld. In 1879 is het bord door J. de Graaf gerestaureerd. Het grote tiengebodenbord te Ottoland is gedateerd 1876, maar is gevat in een

262 Tiengebodenbord uit 1638 in de kerk te Bleskensgraaf (foto RDMZ, 1991).

263 Het tekst- en rouwbord uit 1603 in de kerk van Nieuwpoort (foto RDMZ, 1983).

forse lijst in (neo-)Lodewijk XIV-vormen, bekroond door een gestileerde palmet. Zoals elders zijn de tien geboden ook hier op twee tafelen geschilderd. Dit bord vormt met de 18de-eeuwse preekstoel en het bord met de apostolische geloofsbelijdenis aan de rechterkant niet alleen de al eerder genoemde trits van Geloof, Gebod en Gebed, maar tevens een stilistische eenheid.

Het tiengebodenbord en het bord met de apostolische geloofsbelijdenis te

264 Tiengebodenbord uit 1607 in de kerkte Noordeloos (foto RDMZ, 1982).

Wijngaarden zijn van dezelfde hand. Zij werden in 1882 in 18de-eeuwse stijl vervaardigd door de hoofdonderwijzer G.J. van Tongeren. De schoolmeester op het dorp was kennelijk de aangewezen figuur om de letters te schrijven en te schilderen. Ook in Bleskensgraaf geschiedde dat. Het bord met de apostolische geloofsbelijdenis vermeldt: 'DOOR LOVEN, SCHOOLM. ETC. TE BLESKENS GRAVE GESCHREVEN 1778'. Beide tekstborden in deze kerk werden in 1879 door de veldwachter J. de Graaf gerestaureerd.

Borden met bijbelteksten en vermaningen vindt men in de kerken van Giessen-Oudekerk en Noordeloos. Het houten bord in aediculavorm te Giessen-Oudekerk is met gemarmerde pilasters aan beide zijden van de tekst versierd. Het jaar van vervaardiging en de maker staan vermeld: Anno 1768, J. Broedelet. In de kerk te Noordeloos hangt tegen de westelijke transeptmuur een bord in een fraaie Rococo-omlijsting, waarop enige bespiegelingen omtrent de godsdienst geschreven staan door de plaatselijke timmerman Isaac van Nes. Hij signeerde het bord met zijn initialen. Een bord in een eenvoudig beschilderde en gedeeltelijk beschreven lijst in de kerk te Nieuwpoort combineert bijbelteksten met personalia, in dit geval betrekking hebbend op het verscheiden van Gedeon Iansz. en Debora Ians dochter van de Putte, die overleden in september, respectievelijk oktober 1603. Eenzelfde combinatie treft men aan op het 'rouwbord' van Jan Michielsz. die stierf op 29 augustus 1677. J. van Munnickhof was degene die dit Nieuwpoortse bord 'schreef'. In de kerk van Lexmond bevindt zich eveneens een bord van de hand van Van Munnickhof (Vijfheerenlanden, 99).

Het rouwbord is verwant aan de epitaaf in die zin dat het hoort bij een graf (Van Swigchem, 267). Zij zijn als gedenktekens, van meestal tijdelijke aard, te beschouwen. Een rouwbord is zwartgeschilderd en is gesierd met de wapens van de overledene. Aan de architectuur van een rouwbord is, omdat het

265 Het 18de-eeuwse tekstbord over 'De Godsdienst' in de kerk van Noordeloos (foto RDMZ, 1982).

borden van aanzienlijke geslachten betroffen in de Alblasserwaard, veel aandacht besteed. Heel mooi is dit te zien bij de zeven 18de-eeuwse rouwborden in de kerk van Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) van leden der familie De Boodt en d'Ablaing van Giessenburg, ambachtsheren van Giessen-Nieuwkerk. Zij vertonen hetzij een draperievorm, hetzij een aediculavorm. De borden zijn versierd met vanitassymbolen als gevleugelde zandlopers, schedels met gekruiste botten en omgekeerde fakkels. De namen van de overledenen staan onder de wapens met schildhouders geschreven en worden doorgaans geflankeerd door de kwartierwapens. Een van de borden is in de 19de eeuw de overgeschilderd. In Noordeloos en Giessen-Oudekerk komen eveneens fraaie 18de-eeuwse rouwborden voor. Dat te Noordeloos dateert van 1748 en verwijst naar Antoni van Barnevelt, een zoon van Martinus van Barnevelt,

266 18de-eeuwse rouwborden van ambachtsheren en -vrouwen in de kerk van Giessen-Nieuwkerk (foto's RDMZ, 1991).

267 Gedenkbord uit 1776 in de kerk te Goudriaan (foto RDMZ, 1980).

wiens grote grafmonument in dezelfde kerk staat opgesteld. Dezelfde elementen zijn ook hier terug te vinden: wapen en kwartierwapens van de overledene, vanitassymbolen als een gelauwerd doodshoofd met gekruiste beenderen en een zeis, alles gevat in een rijk gesneden lijst in Lodewijk XV-vormen met rocaille-werk. Het bord te Giessen-Oudekerk van ambachtsheer Jacobus Hofman die in 1793 overleed is, opmerkelijk genoeg voor die tijd, in een late, vrij droge Rococo-stijl uitgevoerd.

Veel moderner van stijl is de ‘Gedenkzuil’, een gedenkbord dat de ambachtsheer Arnoldus Adrianus van Tets (1738-1792), vrijheer van Oud- en Nieuw-Goudriaan in 1776 in de kerk liet ophangen. De reden is in een mooi geschilderde letter uitvoerig onder het wapen van de heerlijkheid vermeld: ‘DOOR D ACHTBARE MAGISTRAAT DEZER PLAATSEN / ALHIER OPPERIGT TOT EEN BEWYS VAN DANKBARE / NAGEDAGTENIS OVER HET BOVEN STAANDE DORPS- / WAPEN DEZER BEYDE HOGE EN VRYIE HEERLYKHEDEN / AAN DEN ZELVEN VEREERD / DOOR DEN WELEDEL GEBOREN GESTRENGEN HEER & MR. ARNOLDUS / ADRIANUS VAN TETS VRY HEERE VAN DEZE BEYDE PLAATSEN / & VAN LANGURAK BEZUIDEN DE LECQ MITSGADERS RAAD IN DE / VROEDSCHAP EN REGEEREND SCHEPEN DER STAD DORDRECHT BY / ZYN WELEDEL GEBN EERSTE IN TREEDE & RECEPTIE BINNEN DEZE / HEERLYKHEDEN OP DEN 29 MEI 1776’. Aan de onderzijde slingert zich een laurierfestoen om het wapen van Van Tets. Het bord is een mooi vroeg voorbeeld, zeker voor de provincie, van zuiver neoklassicisme.

Predikantenborden, met de namen van predikanten die vanaf de Reformatie ter plaatse gestaan hebben, zijn in de meeste kerken te vinden. In Arkel zijn zij in twee neogotische lijsten opgenomen, die in 1855, met de bouw van de kerk gemaakt zullen zijn. Het grote predikantenbord te Hoornaar, dat in het torenportaal hangt, vermeldt tevens de stichting en naam van de patroonheilige.

Twee bordjes in de kerk te Nieuwpoort tenslotte zijn nog het vermelden waard. Zij vermanen de kerkganger niet eerder op te staan, alvorens de predikant de consistorie bereikt heeft. Het andere bord wijst erop dat het spuwen in de kerk verboden is!

Muurschilderingen

Vrijwel niets aan muurschilderingen is bewaard gebleven in de kerken in de Alblasserwaard. Ook hier zijn met name de restauraties in de 19de en 20ste eeuw debet aan het verdwijnen. Als de balans wordt opgemaakt, luidt die als volgt: in Ameide zaten voor-Reformatorische beschilderingen op de kolommen. Door de brand van de kerk in 1953 waren zij onder de kalklagen tevoorschijn gekomen. Zij konden niet behouden blijven. Er is verder ook niets gedocumenteerd of gepubliceerd. Wel zijn er enkele (onduidelijke) foto's van gemaakt. In de 1844 afgebroken Hervormde kerk te Gorinchem waren de wanden beschilderd. De (vermoedelijk eind 14de- of 15de-eeuwse) schilderijen kwamen aan het licht toen de kerk gesloopt werd. Alleen de schilderijen in de noordoostelijke hoek van het noordertransept en op het westelijke uiteinde van de noordwand van het Onze Lieve Vrouwekoor met taferelen uit de geschiedenis van de H. Christoffel, het Oude en Nieuwe Testament zijn beschreven. De vondsten zijn in 1858 gepubliceerd onder bijvoeging van getekende afbeeldingen door L.J.F. Jansen. In het Gorcumse museum wordt een fragment bewaard.

268 19de-eeuws tekstbord in de kerk van Nieuwpoort (foto RDMZ, 1983).

In de Hervormde kerk te Molenaarsgraaf is tegen de binnenzijde van de westgevel bij de restauratie van de kerk in 1960 een vroeg 17de-eeuwse (of laat 16de-eeuwse) tekstschildering aangetroffen van de 'Wet', de Tien Geboden, omgeven door engelen en ranken. De schildering is niet behouden gebleven. De reden daarvan is onbekend.

In Goudriaan bleek tijdens de restauratie van het interieur van de kerk (1965-1968) dat terzijde van de muurstijlen en de vensters geschilderde bloemachtige motieven en teksten uit de 16de eeuw onder de pleisterlagen aanwezig waren. Zij zijn weer ondergewit.

269 Fragment van een muurschildering, afkomstig van de in 1844 afgebroken Grote kerk te Gorinchem. Het fragment wordt in het Gorcums museum bewaard (foto RDMZ, 1992).

270 Calque van een der inmiddels verdwenen muurschilderingen in de kerk van Tienhoven (collectie RDMZ).

271 Goudriaan, Hervormde kerk. Doorsnede over het schip met aanzicht van de oostelijke torenwand.

Schaal 1:150. Opmetingstekening J.J. Jehee, uit 1991.

De fragmentarische schildering zit op de torenwand van omstreeks 1550.

In de Hervormde kerk te Tienhoven waren in 1876, tijdens dringende reparaties aan het kerkgebouw, muurschilderingen ‘van zeer hoge ouderdom’ ontdekt. De muurschilderingen waren tegen de westelijke muur bij de toren aangebracht. Zij zouden dateren uit de tijd van de bouw van het koor in de eerste helft van de 15de eeuw en vóór de verhoging van de muren van het schip met kapconstructie (die er gedeeltelijk voor zat) aan het einde van de 15de eeuw. Men beschreef toen de muurschilderingen als volgt:

‘eene luimige voorstelling der helsche straf ter aanschouwing gegeven. Een groot, in het midden hoog opvlammend vuur waarboven een aantal verdoemden in een ketel zijn voorgesteld, wordt door duivels angeblazen en opgestookt. Eene afschuwelijke duivelsfiguur met olifantskop roert den inhoud van den ketel om, een ander, geholpen door een klein duiveltje, slingert een verdoemde bij de beenen aangegepen, naar den ketel. In den ketel vormt eene koningin, herkenbaar aan het gekroonde hoofd, de voornaamste figuur. Een andere helsche geest ter linkerzijde, sleept in een draagdoek, op den rug geplaatst en van voren met de tanden

bijengehouden, verdoemden mede, welke hij met de regterhand het vuur aanwijst. Achter hem is er nog een monster ten halve zichtbaar, dat de inhoud van den zak met eene sterke vork bedreigt. Eene reusachtige pad grijnst vlak boven het hoofd van den zakdrager. Aan de rechterzijde in den hoek ziet men nog verschillende overblijfselen van figuren maar daaromtrent laat zich tot nog toe niets bepaalds zeggen’.

Zij werden desondanks overpleisterd. Tijdens de restauratie in 1958 werden de muurschilderingen ‘herontdekt’ maar niet gehandhaafd.

De enige muurschildering die in een kerkgebouw bewaard gebleven is, bevindt zich in de Hervormde kerk te Goudriaan. Tegen de oostelijke torenwand, die voorheen waarschijnlijk vanuit de kerk zichtbaar was, zit ter hoogte van de derde geleding nog steeds een schildering, die dateert uit de eerste helft van de 16de eeuw. De schildering is ernstig beschadigd, toen midden in de voorstelling een lichtspleet werd gehakt, ter verlichting van de eerste torenzolder. Noodzakelijk was dit kennelijk niet, want de spleet is inmiddels weer gedicht. Op de schildering staan menselijke figuren verbeeld in geel en rood met zwarte contouren. De voorstelling kan, wegens de pleisterlaag die een deel bedekt en de slechte staat waarin het resterende deel verkeert, niet met zekerheid geduid worden. Het is mogelijk dat het een kruisdraging voorstelt: figuren met een aureool zijn rechts van de lichtspleet en een deel van het kruishout is links daarvan te zien. Opmerkelijk goed bewaard gebleven is een figuurtje dat zijn tong uitsteekt.

Koper

In de hervormde kerken na de Reformatie hebben koperen voorwerpen als lezenaars, kandelaars, doopbekkenhouders, kronen en doopbogen een vooraanstaande rol gespeeld. Koper geeft aan het interieur, indien glimmend gepoetst, een rijk accent, zonder praalzuchtig te lijken (Van Swigchem, 207). Welke koperen voorwerpen kan men in het protestantse kerkinterieur en meer in het bijzonder in de Alblasserwaard nu nog aantreffen? Om te beginnen zijn dat de rechthoekige lezenaars op een draaibare arm of stam, bevestigd aan de preekstoel, waarop de geopende kanselbijbel voor de predikant ligt. In vele gevallen is ook op het doophek een lezenaar aangebracht voor de voorlezer of voorzanger. Als verlichting ten behoeve van predikant en voorzanger dienden koperen kandelaars op preekstoel en doophek. Die aan de preekstoel zijn doorgaans met een draaibare arm gemonteerd. Op het herengestoelte en de kerkbanken zijn de koperen kandelaars bescheidener van afmetingen. Zandlopers, die de predikant tijdens de preek op de tijd attendeerden, zijn eveneens aan de preekstoel bevestigd. Dat de spreektijd van de predikant tot problemen kon leiden, waaraan zelfs de Magistraat te pas moest komen, blijkt uit een besluit van de Gorcumse vroedschap van 5 september 1643: de predikanten mochten daar niet langer preken dan ‘den Santlooper uit is, op boete van een daalder’ (Emck, 1929, 74). Aan de voet of aan de trap van de preekstoel is de koperen doopbekkenhouder vastgemaakt, waarin een (koperen) doopschaal rust. Het doophek kan boven het deurtje met een koperen (of

ijzeren) doopboog met gedraaide knoppen versierd zijn. Ter verlichting van de kerkruimte tenslotte dienen grote koperen kronen en de bescheidener wandarmen.

Over de herkomst en de gieters van de koperen gebruiksvoorwerpen in de Alblasserwaardse hervormde kerken is maar zeer weinig bekend. Een van de weinige uitzonderingen vormt de stam van de grote kroon te Gorinchem, waarop de naam van de Gorcumse (!) gieter en het jaar van vervaardiging gegraveerd staan (Willem vander Buercht, 1588). Het 17de-eeuwse geelgieterswerk zou uit Amsterdam kunnen komen, dat in die tijd een geelgieterscentrum voor het hele land was. Een opmerking uit 1708 in de notulen van de kerkeraadsvergadering van de Hervormde kerk van Hoogblokland, waarin medegedeeld wordt dat in Amsterdam een koopman betaald moet worden voor een kroon in de kerk, bevestigt deze veronderstelling (Kuilenburg, 83).

Voor de 18de eeuw is gietwerk uit Hoorn, Utrecht (?) en Rotterdam bekend. Op de preekstoellezenaar in de kerk van Giessen-Oudekerk is de naam van de Hoornse geelgieter Joan Nicolaus Derck aangebracht. De Nieuwpoortse kronen, die in 1755 vervaardigd zijn voor de Hervormde kerk van Delfshaven, maar in 1834 verkocht werden naar Nieuwpoort (gegevens uit het kerkelijk archief van Nieuwpoort), zijn gesigineerd en gedateerd door de maker Iohannes Specht uit Rotterdam. Het bovenste deel van de doopbekkenhouder te Hoogblokland kan geïdentificeerd worden met werk van de Rotterdamse geelgieter Pieter Bakker. De voorzangerslezenaar in de kerk te Nieuwpoort alsmede de preekstoellezenaar te Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) zijn hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit Utrecht.

Namen en/of wapens van schenkers staan vaker op de koperen voorwerpen vermeld. Een enkel stuk is daarbij gedateerd. Datering op stilistische karakteristieken van het gebruiksvoorwerp blijft problematisch, aangezien diverse gietvormen zeer lang in gebruik bleven. Versieringen als dolfijnekopjes aan kronen en doopbekkenhouders en kwabachtige ornamenten aan de lezenaars duiden in hun algemeenheid op een 17de-eeuwse vormtaal. Het kwabornament is een trant van stileren, waarbij is uitgegaan van weke, kwabachtige of zelfs op skeletten teruggaande vormen.

Deze ornamentvorm, die is voortgekomen uit het Maniërisme aan het eind van de 16de eeuw en die een groot deel van de 17de eeuw in Nederland en Duitsland heeft bestaan, is met name in de drijftechniek van de edelsmeedkunst tot ontwikkeling gekomen, maar heeft ook op de in giettechniek vervaardigde koperen objecten zijn stempel gedrukt. Juist in die techniek bleef het ornament relatief lang gehandhaafd. Gebroken voluten en grote C-voluten aan de lezenaars en de armen zijn ornamenten die vooral in de 18de eeuw toegepast zijn.

Lezenaars

In bijna alle hervormde kerken zijn een of meer lezenaars bewaard gebleven. Zij zijn vrijwel altijd van koper, in een enkel geval van hout. Zo heeft de Hervormde kerk van Nieuw-Lekkerland een opmerkelijke 17de-eeuwse houten voorzangerslezenaar. De stam heeft de vorm van een leeuw, die uit een kelk drinkt, uitgevoerd in kwabachtige vormtaal. De houten lezenaars in de Hervormde kerk van Sliedrecht zijn in 1763 als integraal onderdeel van preekstoel en doophek tot stand gekomen in Rococo-stijl.

De (rechthoekige) lezenaar voor de predikant werd met een stijve of draaibare arm aan de preekstoel bevestigd door middel van zware bouten; die voor de voorzanger of -lezer werden bij voorkeur op de voorzangersbank of het doophek geplaatst. Aangezien diverse doophekken bij de 20ste-eeuwse restauratie van de kerkinterieurs verdwenen zijn, vindt men de voorzangerslezenaars thans ook herplaatst op een sokkel in de nabijheid van

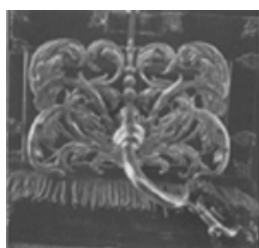

272 17de-eeuwse lezenaarsarm in de kerk te Brandwijk (foto RDMZ, 1984).

de kansel (Molenaarsgraaf en Hoogblokland).

Lezenaars en armen zijn te verdelen in een aantal groepen. Identieke of vrijwel identieke exemplaren komen in de Alblasserwaard of aangrenzende gebieden regelmatig voor. Sommige typen kennen een landelijke verspreiding. Een fraaie 17de-eeuwse arm draagt de preekstoellezenaar in de kerk van Brandwijk. De lezenaar zelf is door een houten plaat aan het gezicht onttrokken. De arm met twee krullen eindigt aan de preekstoelzijde in een mooi uitgewerkt dolfijnekopje en aan de andere kant in een bloemknop. Tot zover onderscheidt hij zich niet van de gangbare 17de-eeuwse armen aan lezenaars en doopbekkenhouders. Om de arm echter kronkelt zich een geschubde slang, symbool van Het Kwaad en zijn influisteringen, dat door Het Woord overwonnen wordt. De arm is identiek aan een wandarm in het Rijksmuseum van een onbekende Nederlandse geelgieter (Dubbe, 1982, 424-425).

Van het type lezenaar dat in de 17de eeuw in de Alblasserwaard het best vertegenwoordigd is, wordt het blad gevormd door opengewerkte bladeren. Het bladwerk is symmetrisch gerangschikt aan weerskanten van een in het

273 Preekstoellezenaar van Ottoland (foto RDMZ, 1977).

midden geplaatste, langwerpige staaf, die is samengesteld uit verscheidene bolvormen, met aan de bovenkant een gestileerde bloemkelk of een naald. De patronen die de bladeren vormen zijn op het oog zeer gelijkend. Bij nadere bestudering blijken zij kleine verschillen te vertonen. De bladeren kunnen dik en plastisch zijn of juist meer gestileerd en plat en kunnen op een andere manier tegen elkaar aansluiten. Het middenmotief is in het ene geval wat slanker dan in het andere. De arm waarop het blad bevestigd is, kan eveneens in vorm variëren. Het is een type blad dat ook elders in Nederland veel voorkomt (voor het aangrenzende gebied zie: Vijfheerenlanden, 102-103). De vorm lijkt voor het eerst voor te komen rond het midden van de 17de eeuw (Amsterdam, Oude kerk, 1643). In 1657 levert de Amsterdamse geelgieter Elias Elias Vliet onder andere een dergelijke lezenaar aan de Deventer Bergkerk (Dubbe, 1980, 146). Tot in het midden van de 18de eeuw worden deze lezenaars, zonder noemenswaardige wijzigingen gemaakt (Wamel, Hervormde kerk, 1722 (Schulte, 199). In de Alblasserwaard treffen wij dergelijke lezenaars aan in de kerken van Ameide, Bleskensgraaf, Goudriaan, Groot-Ammers, Nieuwpoort, Ottoland en Wijngaarden. Zij zijn geen van alle gedateerd. Die van Goudriaan zou, volgens gegevens uit het kerkelijk archief in 1703 geschonken zijn (Van der Graaf, 145). Wel de fraaiste van dit type is de preekstoellezenaar van Ottoland. Het bladwerk is fijn van detaillering en

274 Laat 17de-eeuwse preekstoellezenaar in de Hervormde kerk te Langerak (foto RDMZ, 1971).

uitwerking. De schenksters hebben hun namen op de ranken laten graveren: ‘EYCHIE MAARTENS’ en ‘BARBARA MAARTENS’. De beide dames werden in Ottoland gedoopt in respectievelijk 1642 en 1647. Hun vader Maerten IJsbrants. Verhoef overleed in 1700. Of de dames de lezenaar mogelijk geschonken hebben uit het legaat van hun vader is een veronderstelling. De reden is niet bekend. De forse arm bestaat uit twee krullen; tegen de lezenaar eindigt hij met een bloemknop, aan preekstoelzijde met een dolfijnekopje in de krul bij de aanhechting.

De lezenaars in de kerken van Wijngaarden, Goudriaan en Bleskensgraaf hebben alle drie dezelfde arm. Het is een geknikte arm in kwabstijl, die van onderen in een krul uitloopt en van boven met een stam van kraakbeenornament vastzit aan het blad.

In de Hervormde kerk van Nieuwland (Vijfheerenlanden) bevindt zich een identiek exemplaar. De voorzangerslezenaar te Ameide, aangebracht na de brand en restauratie van de kerk (1953-1955), is een weelderiger uitvoering van dit type. Een midden 18de-eeuwse variant op dit type lezenaar is in de Grote Kerk van Gorinchem te vinden: op de preekstoel en het doophek staan twee identieke lezenaars waarvan het blad is samengesteld uit symmetrisch geordende ranken en banden rond een aanhechtstaaf in kwabstijl (doophek) en een gebroken voluut (preekstoel).

275 Laat 17de-eeuwse voorzangerslezenaar in de Hervormde kerk te Hoogblokland (foto RDMZ, 1983).

Een laat 17de-eeuws type lezenaar treft men aan in de kerken van Noordeloos (twee exemplaren) en Langerak. Binnen een smalle rechthoekige omlijsting (in Langerak met ongelijk afgeschuinde bovenhoekjes) zijn vier geschulpte voluten symmetrisch gerangschikt. De voluten lopen uit in dolfijnekopjes, een kenmerkend 17de-eeuws gegeven. Zij zijn bovendien verrijkt met omkrullende acanthusbladeren. Een zelfde exemplaar is in de kerken van Zijderveld en Beusichem te vinden. De laatste is in 1700 geleverd (De Vijfheerenlanden, 103; De Beaufort, 77, 78, afb. 53). De arm van de beide preekstoellezenaars bestaat uit een geprofileerde stam van drie bollen, waaraan een beweegbare, langgerekte S-vormige arm zit die aan de ene zijde in een krul met dolfijnekop eindigt en aan de andere zijde uitloopt in een bloemkelk. Hierop staat een stam met ranken in kwabstijl, waaraan het blad is bevestigd. De arm van de preekstoellezenaar in de kerk van Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) is hieraan gelijk.

Een uitzonderlijk exemplaar is de Hoogbloklandse voorzangerslezenaar. Binnen een vrij brede rechthoekige gladde omlijsting is een putto, die een blad met vruchten torst ten halve lijve weergegeven te midden van symmetrisch geschikte ranken. Waarschijnlijk is deze lezenaar, hoewel er niets meer van kwabornament te onderkennen valt, nog laat 17de-eeuws.

Figuratieve voorstellingen op de lezenaars zijn overigens zeldzaam in de

276 Voorzangerslezenaar uit 1686 in de Hervormde kerk van Bleskensgraaf (foto RDMZ, 1991).

Alblasserwaard. De voorzangerslezenaar van Ottoland vertoont binnen een rechthoekige bewerkte rand platte ranken met een klimmende leeuw in het midden. Over een datering dan wel een schenker van deze toch betrekkelijk ongewone lezenaar is niets definitiefs bekend. Ook het kerkelijk archief geeft hieromtrent geen opheldering. Een identiek stuk bevindt zich in de Engelse Presbyteriaanse kerk op het Begijnhof te Amsterdam. Deze lezenaar is in 1689 door Willem en Mary geschonken.

De voorzangerslezenaar op het doophek te Bleskensgraaf bestaat uit acht elkaar kruisende, golvende staven binnen een eveneens golvende rechthoekige rand. De voet is in kwabstijl met kraakbeenornament. Dit is een van de weinige lezenaars in de Alblasserwaard die is gedateerd. Aan de onderkant staat de (slecht leesbare) inscriptie 'GIFTE DER CALEESUNRI (?) VAN BLESKENS GRAVE Ao 1686'. Hetzelfde type lezenaar, maar ongedateerd, is te vinden in de Hervormde kerken van de nabijgelegen dorpen Waspik en Besoijen. Die van Waspik is in 1715 aangekocht.

Van de preekstoellezenaar in Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) is de schenker bekend, namelijk Wouter Jansen van Pelt, maar naar de vervaardigingsdatum kan uitsluitend gegist worden. Het rechthoekige blad van de lezenaar bestaat uit vrij 'vlezige', symmetrisch gerangschikte ranken in kwabstijl. Aan de arm die, zoals gezegd, identiek is aan die te Noordeloos en Langerak, hangt een schildje met de inscriptie: 'PETRI IV. 25. HET WOORT DES HEEREN BLIJF IN DER EEWICHEYT WOUTER JANSEN VAN PELT'. Andere voorbeelden van dit type lezenaar in Zuid-Holland bevinden zich in de Hervormde kerken te Rockanje

277 Preekstoellezenaar uit ca 1700 in de Hervormde kerk te Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1991).

en Heenvliet (Don, 147, 148). Met name in de provincie en de stad Utrecht komt deze lezenaar voor, te weten in de kerken te Nigtevegt, Vreeland en Westbroek en in de stad Utrecht in de Jacobikerk, de Buurkerk en de Pieterskerk. Dit type lezenaar is derhalve mogelijk van Utrechtse origine. Een vervaardiger is echter in geen van de bovengenoemde gevallen bekend. Het motief van een rechthoekige lezenaar met al dan niet binnen een omlijsting gerangschikte, symmetrisch geplaatste ranken loopt door tot in de 18de eeuw. Bij de preekstoellezenaar van Nieuw-Lekkerland is het acanthusbladwerk, met druiventrossen midden boven, fijner van bewerking. In het midden is een krans van bladwerk waarbinnen de letters NLKL (= Nieuw-Lekkerland).

De lezenaar is op de rand gedateerd 1721. Uit de eerste helft van de 18de eeuw zullen ook de beide lezenaars in de kerk van Molenaarsgraaf stammen. Zij zijn identiek aan die in de Hervormde kerken van Maasbommel (Schulte, 294), Lienden (De Beaufort, 326, afb. 301) en Veghel. De laatste draagt het jaartal 1751. De lezenaar bestaat uit symmetrisch geplaatste ranken in C-voluten rond een driedelig gelobd middenstuk. Hij is bevestigd aan een draaibare arm, die de vorm heeft van een

278 Preekstoellezenaar uit 1766 in de Hervormde kerk van Hoogblokland (foto RDMZ, 1983).

gebroken voluut en vast zit aan een geprofileerde stam in vaasvorm. De gebroken voluutvorm van de arm komt bij de voorzangerslezenaar terug in de voet.

Vlakker en minder fantasievol van uitvoering is de Nieuwpoortse voorzangerslezenaar die op het doophek staat. De ranken zijn bijna alle gestileerd tot C-voluten rond een vlak middenstuk. Deze lezenaar dagtekent waarschijnlijk uit de tweede helft van de 18de eeuw. Van dit type zijn in de betrekkelijk nabije omgeving drie gedateerde exemplaren bekend. In de hervormde kerk te Westbroek (provincie Utrecht) is de voorzangerslezenaar voorzien van een schildje met inscriptie en het jaartal 1777. De preekstoellezenaar in de Oude kerk te Zeist is in 1785 geleverd (Van Eekeren, 176-177). De preekstoellezenaar in de kerk te Wijk bij Duurstede is blijkens een inscriptie in 1792 geschonken. Andere, niet gedateerde exemplaren van dit type bevinden zich in de kerken te Wijk bij Duurstede (voorzangerslezenaar) en Bunnik (voorzangerslezenaar), zodat het type, onder het nodige voorbehoud, als Utrechts te betitelen is.

Zonder twijfel ontstaan in de 18de eeuw en tot in de 19de eeuw in het hele land voorkomend is het type lezenaar, waarvan het blad is opgebouwd uit grote, ruggelings geplaatste en naar elkaar toegewende C-voluten, die symmetrisch zijn gerangschikt. In het midden, direct boven het aanhechtingspunt van de

279 Preekstoellezenaar uit 1770 in de Hervormde kerk te Giessen-Oudekerk (foto RDMZ, 1991).

arm is het blad voorzien van een gepunt eikeblad. In de kerken van Arkel, Giessen-Oudekerk, Hoogblokland en Oud-Alblas komt dit type voor. Alleen die van Hoogblokland kan op grond van een archiefstuk gedateerd worden: 1766 (Kuilenburg, 84). Geen van deze lezenaars heeft draaibare armen. Die van Arkel en Hoogblokland zijn identiek: twee langgerekte C-vormen die aan beide zijden eindigen met een krul. In Hoogblokland is de arm tegen de preekstoel op een cartouche-vormige plaat bevestigd. De arm van de lezenaar in Oud-Alblas heeft een vorm die geïnspireerd lijkt op een mouw van stof. Dit type lezenaar is waarschijnlijk Rotterdams.

Een fraaie preekstoellezenaar is aanwezig in de kerk van Giessen-Oudekerk. Hij dateert van 1770 en is vervaardigd door Joan Nicolaus Derck afkomstig uit Hoorn. Het blad is trapeziumvormig en is samengesteld uit rankvormige C-voluten. In het midden zijn de alliantiewapens van Jacobus Hofman en diens echtgenote aangebracht. Zij zullen de schenkers van de lezenaar zijn. Met een korte voluutvormige arm is de lezenaar aan de preekstoel bevestigd. Een inscriptie vermeldt: 'JOAN NICOLAUS DERCK ME FECIT HORNA Ao 1770'.

Opmerkelijk is de overeenkomst in vormtaal met die van de leuning van de preekstoel in de Grote kerk van Dordrecht. Deze werd in 1759 door de Amsterdamse geelgieter Piter Rokkers gegoten (Jensma, 14, 26, 56, 71). Hieruit blijkt dat de geelgieters in den lande gebruik maakten van kennelijk algemeen bekende en gedurende lange tijd in zwang zijnde vormen. Uit het midden van de 19de eeuw dateren de beide lezenaars in de kerk te Hoornaar. In vorm volgen zij met hun rechthoekige vlak en uitgezaagde patronen de oude types, maar de uitvoering is zeer vlak en droog.

Doopbekkenhouders

De vele bewaard gebleven doopbekkenhouders in de Alblasserwaard hebben vrijwel allemaal dezelfde basisvorm: de houder wordt gevormd door (meestal zes) gebogen ribben, die aan de bovenzijde verbonden worden door een band en aan de onderzijde in één punt bijeenkomen. Deze doopbekkenhouders dateren uit de 17de eeuw. Zij zijn aan de preekstoelkuip of -trap bevestigd met een stam waaraan een dubbel gebogen arm, die aan de ene kant uitloopt in een krul met dolfijnekop en aan de andere kant met een kelkvorm op de houder aansluit.

Zeer goed vergelijkbaar, zij het niet in alle opzichten identiek, zijn de

280 Doopbekkenhouder uit 1766 in de Hervormde kerk van Hoogblokland (foto RDMZ, 1983).

exemplaren te Tienhoven en Goudriaan (de laatste vermoedelijk uit 1703), waarbij de arm ook nog met krullen is versierd. In Ottoland is de arm van de doopbekkenhouder afwijkend van het gebruikelijke type: aan de viermaal gebogen arm ontspringen krullende ranken. De arm eindigt met een knop. Bij die te Nieuw-Lekkerland, Molenaarsgraaf en Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) bevindt zich op de plaats waar de ribben onderaan samenkomen een bloemknop. Bij de doopbekkenhouder van Giessen-Nieuwkerk zijn bovendien de ribben bovenaan verbonden met een geschulpte rand, waaraan koperen bolletjes hangen. Aan de arm hangt een schild met een inscriptie waarop de schenker Arie Vassen vermeld staat: ‘TITUM 3 v. 5 HET BADT DER WEDERGEBOORTE EN DE VERNIEUWINGE DES H. GEESTES ARIEN VASSEN’.

Een vereenvoudigde versie van dit courante type bevindt zich in de Hervormde kerken van Brandwijk, Bleskensgraaf en Wijngaarden. De dolfinnekop in de krul ontbreekt en de bloemknop is sterk vereenvoudigd. In Wijngaarden zijn twee van de zes ribben rudimentair uitgevoerd. Een afwijkende vorm vertoont de laat 17de-eeuwse doopbekkenhouder in de kerk te Oud-Alblas. De arm is van het hierboven geschetste type met een dolfinnekop als beëindiging van de krul. De houder daarentegen bestaat uit zes balusters, die aan de onderzijde op zes straalsgewijs geplaatste staven staan en aan de bovenzijde bijeengehouden worden door een platte band. Deze vorm wordt bij de zandloperhouders in de kerken te Giessen-Nieuwkerk en Giessen-Oudekerk eveneens aangetroffen.

Zijn al deze doopbekkenhouders van een 17de-eeuws type, die van Hoogblokland uit 1766 is wezenlijk anders van vorm. De arm bestaat uit twee C-voluten

281 Doopbekkenhouder met doopbekken in de Hervormde kerk van Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1991).

282 Doopbekkenhouder in de Hervormde kerk van Oud-Alblas (foto RDMZ, 1991).

en is bevestigd op een cartouche-vormige plaat. De houder zelf is opgebouwd uit drie, zich halverwege vertakkende, gezwenkte ribben met een blad op de snij-en raakpunten. De ribben worden afgesloten met een band met uitstulpend bladwerk aan de onderzijde. Een voor wat het bovengedeelte betreft identiek stuk bevindt zich in de kerk te Oostvoorne en is in 1768 geleverd door Pieter Bakker te Rotterdam (Don, 150).

In de Evangelisch-Lutherse kerk te Gorinchem tenslotte, bevindt zich een waarschijnlijk vroeg 19de-eeuwse doopbekkenhouder, die geheel de 17de-eeuwse traditie volgt: vier ribben zijn onderling door een platte band verbonden. Tussen de ribben hangen eikels. Aan de onderzijde komen de ribben samen in een vrij grove knop.

Zandloperhouders

283 Zandloperhouder in de Hervormde kerk van Giessen-Oudekerk (foto RDMZ, 1991).

In de Hervormde kerken van Giessen-Oudekerk en Giessen-Nieuwkerk bevinden zich nog zandloperhouders. Zij zijn met een draaibare arm aan de preekstoel bevestigd, zodat de predikant tijdens de preek precies de tijd in het oog kon houden. Zij zullen uit de tweede helft van de 17de eeuw stammen. In Giessen-Nieuwkerk bestaat de houder uit zes dubbele balusters, die aan de onderkant op straalsgewijs geplaatste staven staan en bovenaan bijeengehouden worden door een geschulpte band met hangende bolletjes tussen de balusters. De langgerekte, gebogen arm loopt uit in een krul met dolfijnekop en is bevestigd aan een geprofileerde stam met bol die op de preekstoel staat. De zandloperhouder van Giessen-Oudekerk zit vast aan de kuip en

bestaat uit een geprofileerde stam met twee knoppen, waaraan een draaibare S-vormige arm en houder vastzitten. De houder wordt gevormd door balusters op zes straalsgewijs geplaatste staven aan de onderkant en een platte band aan de bovenzijde.

Kronen

In de Alblasserwaard zijn de hervormde kerken vrijwel alle voorzien van koperen kronen, waaronder zich diverse oude en fraaie exemplaren bevinden. Een aantal van die kronen is gedateerd en van de namen der schenkers voorzien. In twee gevallen staat de naam van de geelgieter op de kroon vermeld (Gorinchem en Nieuwpoort). In diverse kerken zijn bij 20ste-eeuwse restauraties kronen veranderd met gebruikmaking van enkele oude onderdelen of nieuw bijgemaakt naar oud model.

Opmerkelijk en uniek in zijn soort in de Alblasserwaard is de stam van de grote kroon tegenover de preekstoel in de Hervormde kerk van Gorinchem. De kroon is ingrijpend veranderd toen de gasverlichting haar intrede deed: de oude stam werd gehandhaafd en hieraan werden vier ijzeren armen gemonteerd, die zich aan het eind in drieën splitsen. De stam bestaat uit drie ringen met versieringen als blaasknorren en een ruitmotief, waaraan de oorspronkelijke armen bevestigd waren. De ringen zijn onderling door kolommen verbonden. Tussen de eerste en de tweede ring staan vijf lansdragende naakte mannen tussen zuiltjes. Aan de onderkant wordt de laagste ring afgesloten met een rand van afgewende blaasknorren, een staand

284 Middendeel uit 1588 van de grote kroon in de kerk van Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

gedeelte met leeuwemaskers en een dubbele kop met ring. De kop vertoont aan de ene zijde een baardeloze man met tulband, aan de andere zijde een besnorde man, eveneens met tulband. De stam wordt bekroond door een pelikaan die zich in de borst pikt. Het is heel goed mogelijk, mede door het duidelijke verschil in stijl, dat de pelikaan ouder is dan de stam. Van Goch oppert de veronderstelling dat de pelikaan afkomstig is van het 14de-eeuwse sacramentshuis, dat in de kerk heeft gestaan. Daarvan is bekend dat het met een pelikaan bekroond was. Direct na de Reformatie zou de vogel op de grote kroon tegenover de preekstoel zijn geplaatst, als symbool van het H. Avondmaal (Van Goch, 21). Op de onderste ring staan twee inscripties met de volgende tekst:

1) 'ALS MEN SCREEF 1500 EN 88 IAREN / GESTACKT HEEFT MEESTER WILLEM / VANDER BVERCHT TOT GVOERCVM / DESE CROOENNE GHEMAECT'.

2) 'VYFTIENMAEL HONDERT IAER EN ACHTENTACHTIG EVEN / MEN SCHREEF DOEN IC VOMAECKT WAS DOOR DE CONSTGEHANT / VAN WILLEM VANDER BVRCHT DIE DOOR DEN GEEST GEDREVEN / TOT CIERAET DESER KERCK BRVYCKTEN SYN CLOECK VERSTANT / A. VOSBERGEN'

Het normale type kroon uit de 17de en 18de eeuw bestaat uit een geprofileerde stam, die in opbouw kan verschillen en die gevormd wordt door onderdelen als ronde bollen, balusters, vaas- en paddestoelvormen. Aan de stam komen een of twee vluchten of kransen van gebogen armen voor, die in standringen zijn ingelaten en kaarshouders dragen. De laatste zijn voorzien van druipschalen of vetvangers. De armen en de standringen zijn genummerd met stippen, Romeinse of Arabische cijfers, dan wel met letters. Ter verzwaring is onderaan een zware bol met knop gehangen,

waarop een versiering kan zijn gegraveerd. Bij uitzonderlijke exemplaren komt het voor dat de stam een sierbekroning heeft met het wapen van de schenker(s). De oudst gedateerde, complete kroon hangt in de kerk te Hoornaar en dagtekent van 1649. De geprofileerde stam bestaat uit een kleine bol en twee vaasvormen en wordt aan de onderzijde door een zware bol afgesloten. De kroon draagt twee vluchten van tien diep doorbuigende armen, die bij de aanhechtingspunten in krullen eindigen. De vetvangers bestaan uit grote, vrij platte schalen waarin de fijn geprofileerde, rechte kaarshouders staan. Op de grote bol is een inscriptie aangebracht met de naam van de schenker: 'DIONYS ANTHONISEN VAN MUYLWYCK ANNO 1649'.

Even imposant is de kroon uit 1662 in de kerk te Goudriaan. De geprofileerde stam, samengesteld uit drie vaasvormen en een grote bol met knop, draagt twee vluchten van tien diep doorhangende armen met geprofileerde en iets gebogen vetvangers en slanke kaarshouders. Bij de stam zijn de armen aan het eind versierd met twee krullen. De armen zijn met Romeinse cijfers gemerkt. Op deze kroon is de schenker met naam en wapenschild vermeld: bovenaan zijn drie identieke schildjes aangebracht, waarop een klimmend hert is verbeeld en de tekst: 'LOURENS CORNELISSEN BROER 1662'.

Uit 1681 dateren een kroon in de kerk te Noordeloos en drie stuks in de kerk te Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg). Die van Noordeloos lijkt sterk op die van Goudriaan, met dit verschil dat er twee vluchten van zes armen zijn bevestigd aan de stam. Bovenaan zitten drie verschillende schildjes met: 1) 'WILLEM LEENDERTSZOON VEREERT' 2) 'DE KERC VAN NOORDEFOOS DEZE KROON 168L' en 3) zijn wapen.

De drie kronen te Giessen-Nieuwkerk zijn iets anders van opbouw: de stam is samengesteld uit een paddestoel- en een vaasvorm. Het knopje onderaan de zware bol is wat grover van model dan in de voorgaande gevallen. Ook deze kronen hebben tweemaal zes armen met een dubbele krul aan het einde tegen de stam. Op een der kronen zijn bovenaan drie schildjes aangebracht met: 1) op wit fond in zwart getekend twee zandlopers; 2) op wit fond drie vissen naar rechts; 3) in zwart geschreven 'MARIGEN WOUTERS VISSER'. De datering staat onder het schild: 1674. In de kerk ligt de grafzerk van Marigen Visser, gestorven in 1681, waarop vermeld staat dat zij de middelste kroon geschonken heeft. Gezien het feit dat de andere twee identiek zijn, kunnen zij alle drie op 1674 gedateerd worden.

285 Grote kroon uit 1662 in de Hervormde kerk van Goudriaan (foto RDMZ, 1980).

286 Kroon in de Hervormde kerk van Brandwijk uit 1792 (foto RDMZ, 1984).

Naast deze gedateerde exemplaren zijn er in verschillende kerken ongedateerde kronen van een 17de-eeuws type aanwezig, die mogelijk later zijn ontstaan. Dit is het geval in de kerken te Hoornaar (drie), Noordeloos (drie) en Tienhoven (twee), Giessen-Oudekerk (drie), Goudriaan (twee) (uit 1703?), Hoogblokland, Meerkerk (twee), Nieuwpoort (eerste kwart 18de eeuw) en Ottoland (twee).

Het type kerkkroon verandert in de 18de eeuw maar weinig. De armen hangen minder diep naar beneden en de monster- of dolfinnekopies worden gestileerder om uiteindelijk te verdwijnen. De kroon in de kerk te Wijngaarden, waarvan de korte balusterstam met bol een vlucht van acht armen draagt (met stippen gemerkt), heeft onderaan een zware bol met een vaasvormige knop. De kroon is zeker in de eerste helft van de 18de eeuw ontstaan. De opbouw van de stam, de vorm van de armen en de detaillering zijn zwak in vergelijking met de 17de-eeuwse voorgangers.

Twee kerken hebben gedateerde 18de-eeuwse kronen. In Hoornaar hangt een kroon, bestaande uit een geprofileerde stam met twee vaasvormen en een bol, voorzien van twee vluchten van acht armen. Op de bol staat de inscriptie: 'ANTONIE ROKVSZ DE VRIES VERTOONT ZYN LIEFDEWERK / VEREEREND DESE KROON O CIERAAT IN HOORNAARS KERK / Ao 1711 / PAX TRANSEVNTIBVS'.

De Nieuwpoortse kerkelijke gemeente kocht in 1834 twee koperen kronen aan van de Hervormde Gemeente te Delfshaven. Onder de onderste bol staat het opschrift: 'IOHANNES SPECHT ROTTERDAM ANNO 1755'. De naam duidt op de geelgieter. De

geprofileerde stam met bol, vaasvorm en onderaan een zware bol draagt twee vluchten van acht breed uitwaaierende armen met vetvangers en kaarshouders.

Tegen het einde van de 18de eeuw treffen wij een kroon in neoklassicistische stijl aan in de kerk te Brandwijk. De kroon is opgebouwd uit een brede ring met rozetten en als beëindiging een conische stam met een bloemknop.

Halverwege de stam is een kleinere ring met rozetten aangebracht waaraan twee vluchten van zes armen. Onderaan de grote ring bevindt zich een rozet waaraan een cul-de-lampe in de vorm van een driedelige slanke (bloem)knop hangt. De in- en uitzwenkende armen zijn met krullen en bladwerk versierd en dragen vetvangers met godrons en gecanneleerde kaarshouders. Bovenaan de kroon zijn de wapens aangebracht van Brandwijk en Gijbeland en van de

ambachtsheer Samuel Onderwater. De kroon zou van 1792 dateren (Voorloopige Lijst, 15).

Wandarmen

Koperen wandarmen zijn zeldzaam in de Alblasserwaard. Alleen in de kerk te Giessen-Nieuwkerk zijn zij bewaard gebleven. De beide 17de-eeuwse wandarmen bestaan uit een geprofileerde stam met S-vormig aanhangsel aan de onderzijde. Hieraan is een tweemaal gebogen arm bevestigd die uitloopt in een krul met dolfijnekop. De arm draagt een vetvanger en een kaarshouder.

Kandelaars

Om de predikant bij te lichten werden in de 17de eeuw steeds een of twee kandelaars met draaibare arm aan de preekstoel bevestigd. Hoewel met de introductie van modernere verlichtingsmethoden vele preekstoelkandelaars verdwenen zijn, kunnen zij in de kerken van Brandwijk, Hoornaar (twee), Giessen-Nieuwkerk, Giessen-Oudekerk, Nieuw-Lekkerland (twee), Nieuwpoort (twee) en Hoornaar (twee uit 1842) nog worden gevonden. Zij zijn alle verschillend.

Eenvoudig van vorm is die uit het laatste kwart van de 17de eeuw te Giessen-Nieuwkerk: een langgerekte gebogen arm, die uitloopt in een krul met dolfijnekop draagt een ronde vetvanger waarop een kaarshouder staat. Vóór de restauratie van de kerk en inventaris waren er twee preekstoelkandelaars.

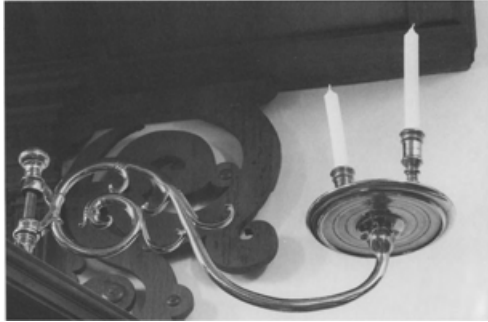
287 17de-eeuwse preekstoelkandelaar in de Hervormde kerk van Giessen-Oudekerk (foto RDMZ, 1991).

Thans is aan de arm van het tweede exemplaar de zandloperhouder bevestigd. Wat vroeger en verfijnder in de detaillering is het exemplaar te Brandwijk. De knop van de op de preekstoel bevestigde balustervormige stam is met een ster versierd. De ronde vetvanger draagt twee slanke kaarshouders op een diabolovormige voet.

De kandelaars in Nieuwpoort, Nieuw-Lekkerland en Giessen-Oudekerk zijn van een ander type. Vanuit de aan de preekstoel bevestigde arm ontspringen hier twee

kleinere, gekrulde armen waarop vetvangers met kaarshouders bevestigd zijn. De omhoogzwenkende arm van het exemplaar te Giessen-Oudekerk vertoont niet de gangbare krul met dolfijnekop, zoals dat bij de andere het geval is, maar is uitgevoerd in kwabstijl en is versierd met paarsgewijs geplaatste krullen.

De preekstoelkandelaars te Hoornaar zijn na de restauratie van het kerkgebouw in 1842 nieuw gemaakt, geheel in de oude traditie. Beide hebben zij een diepdoorbuigende S-vormige arm, waarop een ovale vetvanger met twee rechte kaarshouders is bevestigd.

288 Midden 17de-eeuwse preekstoelkandelaar in de Hervormde kerk van Brandwijk (foto RDMZ, 1984).

289 Doophek met houten lezeaar en twee kandelaars in de Hervormde kerk van Nieuw-Lekkerland (foto RDMZ, 1966).

Niet alleen de predikant, ook de voorlezer had licht nodig. Aan weerskanten van de voorzangerslezenaar zorgden twee staande kandelaars voor het bijlichten. Een dergelijke dispositie is nog heel goed te zien op het doophek in de kerken van Nieuw-Lekkerland en Wijngaarden. De beide voorzangerskandelaars in Goudriaan zijn, bij het verdwijnen van het doophek, verplaatst naar nissen in het koor. In Giessen-Oudekerk en Noordeloos staat nog één dergelijke kandelaar.

Zij zijn alle gemaakt in de tweede helft van de 17de eeuw en hebben een getordeerde stam. Die te Goudriaan en te Nieuw-Lekkerland zijn het simpelst

290 17de-eeuwse kandelaars op de herenbank in de Hervormde kerk van Nieuwpoort (foto RDMZ, 1991).

van opbouw: op de stam is een vetvanger met kaarshouder gemonteerd. De kandelaar in Goudriaan staat op een gelobde voet. Die van Noordeloos heeft bovenaan de stam een beweegbare arm met kaarshouder. De vetvanger ontbreekt. In Wijngaarden loopt de kandelaar bovenaan de stam uit in twee armen met een dolfinnekop versierd. De dolfin heeft de arm in de bek, waarop een vrij brede geprofileerde kaarshouder is aangebracht. Vrijwel hetzelfde type staat in de Hervormde kerk van Oosterwijk (De Vijfheerenlanden, 104). De kandelaar in Giessen-Oudekerk tenslotte laat een tussenvorm van de hierboven geschetste typen zien: op de getordeerde stam, die met een kunstig gedraaide baluster is verlengd, staat een ovale vetvanger, waarin twee gladde kaarshouders met een schroef met knop zijn bevestigd.

In Nieuwpoort werden in 1834 tegelijk met de twee grote koperen kronen 24 17de-eeuwse kandelaars aangeschaft. Drieëntwintig staan er verspreid door de kerk

op het doophek, de kerkbanken en vier los op de avondmaalstafel. Een is er verdwenen. Zij zijn samengesteld uit een voetstuk dat bestaat uit een vierkant plateau en een ronde schaal en een balustervormige stam. In 1843 werden er twee bijgemaakt 'als andersinds' door de koperslager die in dat jaar ook de arm van de preekstoellezenaar vervaardigde: M. Simmers uit (waarschijnlijk) Schoonhoven. De kandelaars verschillen echter van hun 17de-eeuwse voorbeelden: het voetstuk is iets groter en de stam verschilt in details. Ook in Noordeloos zijn op verschillende banken laat 17de-, of vroeg 18de-eeuwse koperen kandelaars bevestigd. Het zijn zeven kandelaars op een achthoekige voet met een geprofileerde stam met kaarshouder en zeven kandelaars op vierkante voet met balustervormige stam en een kaarshouder. In 1737 zouden drie kandelaars zijn aangekocht. Dit zijn waarschijnlijk de exemplaren op een ronde, komvormige voet met geprofileerde stam met kaarshouder (Schakel, 159).

Op de doopbanken in de kerk te Wijngaarden zijn vier zeer kleine kaarsenarmen geschroefd die bestaan uit dunne S-vormige armen waarop een vetvanger en een kaarshouder.

Doopbogen

De resterende doopbogen dateren alle uit de 17de eeuw en zijn eenvoudig van vorm.

De koperen doopboog uit 1684 boven de deur van het doophek in de kerk van Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) is het fraaist van uitvoering. Schenker en jaar van schenking staan uitvoerig vermeld. Het is een geschubde boog met bovenop een blok met een hangende en een staande knop. Op het blok staat de inscriptie ‘ALLE DIE HIERBINNEN 'T PLIJN / HAER AMPT BEKLIJN / DIE DENCKEN DAT SIJ VAN DEN HEEREN / GEROEPEN ZIJN / DAEROM NEEMT ACHT OP U DOEN EN LATEN / OP DAT IJETS VAN GODT NEIT WORT VERSMADEN / ANNO 1684 / GERRIT VONCK’. Aan de ommezijde hiervan ‘GERRIT ARIESEN VONK / VAN NEDERSLINGERLANT / HEEFT DESEN BEUGEL TOT DES / KERCKES VERERINGH GEPLANT / Ao 1684’.

De zwart geverfde ijzeren doopboog van Nieuwpoort heeft in het midden een koperen blok met vaasvormige knop, waarop het jaartal ‘1644’ staat. Ook Bleskensgraaf heeft een ijzeren doopboog. Hieraan zijn drie koperen knoppen bevestigd en valt het jaartal ‘1679’ te lezen. De groen geverfde ijzeren boog in de kerk van Nieuw-Lekkerland is niet gedateerd, maar de versiering met de drie vaasvormige koperen knoppen maakt een datering in de tweede helft van de 17de eeuw waarschijnlijk.

In Ottoland zijn de staande stukken van de doopboog aan het eind van de 19de eeuw tot lampenhouders verbouwd. De lampen zijn thans geamoveerd, zodat de staven uitsluitend nog een decoratieve functie op de doopbank vervullen. In Gorinchem zijn de staande stukken van de doopboog in gebruik als houders van de grote zilveren avondmaalskan.

Zilver

In de Alblasserwaard zijn in veel hervormde kerken voorwerpen van zilver te vinden. Het betreft voornamelijk stukken die gebruikt worden bij de viering van het Avondmaal en een aantal doopbekkens. Het oudste zilverwerk dateert uit de 17de eeuw. In deze periode werden in de meeste kerken uitsluitend bekers bij het Avondmaal gebruikt. Doorgaans bezat een gemeente twee, soms vier of zelfs zes avondmaalsbekers (Graas, 71). Voor de 19de eeuw waren kannen, schalen en borden meestal niet in zilver maar in tin uitgevoerd en kannen ook wel in aardewerk. Ook zilveren doopbekkens van voor die 1800 zijn zeldzaam (Alblasserdam bezit er een uit 1781): zij waren toen veelal van koper. Het bestellen van een compleet zilveren avondmaalsstel ineens, inclusief offerbussen en soms ook met doopbekken en doopkan is in de 19de eeuw ontstaan en heeft zich in de 20ste eeuw doorgezet.

De zeventiende eeuw

Naast een avondmaalsschaal, nu in het Museum Simon van Gijn in Dordrecht bleven in de Alblasserwaard uit de 17de eeuw uitsluitend avondmaalsbekers bewaard. Per gemeente steeds twee: Streefkerk en Molenaarsgraaf ieder twee uit ca. 1643; Groot

Ammers twee uit 1645; Noordeloos twee van voor 1663; Giessen-Nieuwkerk twee uit 1674; Bleskensgraaf twee uit 1675; Langerak twee uit 1676; Arkel twee uit 1689 en Hoogblokland twee uit 1699. Van de in totaal achttien zilveren 17de-eeuwse avondmaalsbekers in de Alblasserwaard werden er acht in Dordrecht vervaardigd, vier in Schoonhoven, vier in Gorinchem en twee in Den Haag.

Van de Dordtse stukken dateren er twee (die in Noordeloos) van voor 1663. Zes (3×2 , Giessen-Nieuwkerk, Bleskensgraaf, Langerak) zijn in resp. 1674, 1675 en 1676 vervaardigd. Opmerkelijk is het feit dat vier bekers (2×2 : Streefkerk, Molenaarsgraaf) zeer vroeg Schoonhovens werk (omstreeks 1643) bleken. In de Alblasserwaard werden ook vier bekers uit Gorinchem aangetroffen, (2×2 , Arkel, Hoogblokland) uit resp. 1689 en 1699, daterend dus uit het laatste kwart van de 17de eeuw.

Op de twee avondmaalsbekers uit Streefkerk (h. 15 cm) staat op de bodem een

291 Inscriptie en merken op de avondmaalsbekers van de Hervormde kerk van Streefkerk (foto RDMZ, 1992).

gegraveerde inscriptie: ‘DRINCK-BEKER DES H. AVONDMAELS DER GEMEINTE JESU CHRISTI TOT STREEF-KERKE ANNO 1651’, waaruit geconcludeerd mag worden dat de bekers in 1651 als avondmaalsbekers dienst gingen doen. De bekers hebben een geprofileerde voet en een glad, cilindrisch lichaam. Blijkens hun stadskeur werden de bekers in Schoonhoven vervaardigd. Het meesterteken is goed leesbaar (slangetje/gegolfde band in ovaal schild), maar niet geïdentificeerd, de jaarletter is hoofdletter E in accoladeschild. De bekers zijn een uitzonderlijk vroeg voorbeeld van zilver gemerkt met het Schoonhovense stadskeur. Deze bekers werden waarschijnlijk omstreeks 1643 vervaardigd en in 1651 door de kerk als avondmaalsbekers in gebruik genomen. Dat zou wijzen op een schenking van de bekers door particulieren. Zilveren bekers deden in die periode namelijk niet alleen dienst als avondmaalsbekers. Ze werden ook wel door particulieren in huis gebruikt en soms jaren na hun vervaardigingsdatum aan de kerk schonken (Graas, 68). Meestal echter laten dergelijke schenkers hun namen en/of wapens op de bekers graveren. Een algemene inscriptie op de bodem van de bekers zoals hier in Streefkerk het geval is, duidt eerder op een aanschaf uit de algemene middelen van de kerk (Graas, 86). Het is daarom ook goed mogelijk, dat de jaarletter E in Schoonhoven meerdere jaren achter elkaar gebruikt is en dat de bekers wel degelijk in 1651 speciaal voor de avondmaalsviering vervaardigd zijn.

Voor dit laatste pleit ook het feit dat er in Molenaarsgraaf eveneens twee avondmaalsbekers zijn met het meesterteken zoals omschreven bij Streefkerk, het stadskeur Schoonhoven en wederom die zelfde jaarletter E in accoladeschild. Het zijn gladde bekers (h. 15 cm.) op een geprofileerde voet. Op de bodem staan de letters ‘L.A. V.L.’ en ‘T.A.H.’, ongetwijfeld de initialen van de schenkers. Hoewel de datering van de jaarletter E dus niet geheel vaststaat is het wel zeker dat de avondmaalsbekers in Streefkerk en Molenaarsgraaf samen met een exemplaar van

Evert van Capelle in het Museum in Schoonhoven tot de vroegste voorbeelden van Schoonhovens zilver gerekend mogen worden. Tevens behoren de bekers in Streefkerk en Molenaarsgraaf tot de vroegste voorbeelden van zilver in de Alblasserwaard.

De twee avondmaalsbekers uit Groot-Ammers dateren uit 1645 (h. 14,5 cm). Het zijn gladde, cilindrische bekers met een geprofileerde voet. Het oppervlak is voor een groot deel van teksten voorzien. Bovenaan, tussen twee gegraveerde lijnen, staat een stichtelijke tekst en de datering: I COR. 10 V 21 GHIJ . EN . CONT . NIET . DEN . DRINCBEKER . DES . HEEREN . DRINCKEN . ENDE . DEN . DRINCKBEKER . DER . DUYVEELEN . AO 1645. In het midden staat: DESE BEECKERS SIJN VAN DEN HOOCHGEBOOREN BARON NU TER TYT INT LEVEN ENDE AEN DE KERCKE ENDE GEMEENTE VEREERT TOT EEN GEDACHTENIS ENDE CIERET GEMAECKT IN GRAVENHAGE DEN 22 MEY ANNO 1645 en langs de voet: WILHELM FRIDRICK GRAVE TOT NASSAU CATCENELENBOGEN VIANDEN DIETZ SPIEGELBERG HEERE TOT BIJLSTEIN BARON TOT LIESVELD STADHOUDER ENDE GOVERNEUR IN VRIESLANDT LANT COMMANDEUR COLONEL VANT WALSCHE REGIMENT en het gekroonde wapen van de schenker, waaromheen een laurierkrans, die boven- en onderaan gestrikt is. De bekers hadden een uitzonderlijke schenker: Willem Frederik, stadhouder van Friesland. Hij was baron van het nabijgelegen Liesveld.

Uitzonderlijk is eveneens, dat in de inscriptie vermeld wordt dat de bekers in 'Gravenhage' gemaakt werden. De merken op de bekers bevestigen deze herkomst en ook de in de inscriptie vermelde datering 1645: Het stadskeur is dat van 's-Gravenhage, de jaarletter P = 1645. Het meesterteken is duidelijk leesbaar, HF in gelobd schild, maar niet geïdentificeerd.

De twee avondmaalsbekers in Noordeloos (h. 16,5, doorsnede 10,5 cm.) dateren van vóór 1663. De bekers hebben een geprofileerde voet en een sterk gewelfde liprand. Bovenaan zijn ze versierd met gegraveerd open bandwerk met ranken waaraan drie rankencartouches hangen met de namen en functies van de schenkers. Op de ene beker: HENDERICK/DIRCKSS/KERCKM; NICOLAVS/DE CONINCK/DROSSD; LEENDERT IANSS/VAN ASPERE/KERCKM. Op de andere beker: IOANNES/VAN CRALINGE/PREDICANT; GERRIT CORNELISS/HORDE/CLAAS PIETERSS/VERLECK/OVDERLINGEN; GERRIT CLAEISS/BEVRGER/PIETER GERRITSS/VAN DOOL/DIAKENS. De bekers waren dus een gezamenlijke schenking. Op

293 Inscriptie en merken op de Noordelose avondmaalsbekers (foto RDMZ, 1992).

292 Twee avondmaalsbekers van de Hervormde kerk te Noordeloos (foto RDMZ, 1992).

beide bekers staat onder de cartouches 'DOET DIT TOT MYNER GEDAGTENIS'. Op de bodem is op beide bekers de plaatsnaam 'NOORDELOOS' gegraveerd. De bekers zijn gemerkt met een nog niet geïdentificeerd meesterteken (naar links lopende hond), het stadskeur van Dordrecht en de jaarletter N = 1614, 1635, of 1658. 1658 is het meest waarschijnlijk, gezien de toenmalige predikant. De bekers werden in ieder geval vóór 1663 gemaakt, omdat vanaf dat jaar de stukken ook met een Hollandse leeuw werden gemerkt, welke op de bekers in Noordeloos nog ontbreekt.

Giessen-Nieuwkerk bezit twee avondmaalsbekers (h. 16,5 cm), die blijkens de merken in 1674 (jaarletter F) in Dordrecht (stadskeur Dordrecht) gemaakt werden. Het meesterteken in schild is duidelijk herkenbaar en stelt een bel voor met aan weerskanten twee verticale streepjes. Het is het meesterteken van een tot nu toe ongeïdentificeerde meester, van wie zich in de Hervormde kerk van Nieuwerhoorn ook twee avondmaalsbekers bevinden. Ook een schotel uit 1689, afkomstig uit het nabijgelegen Bleskensgraaf en nu in het Museum

294 De twee avondmaalsbekers uit 1674 van de Hervormde kerk van Giessen-Nieuwkerk (foto RDMZ, 1992).

Simon van Gijn in Dordrecht, heeft een vergelijkbaar merk. Het is een uitzonderlijke schotel, rijk versierd met drijfwerk van bloemen en een voorstelling van de apostel Petrus. (Ter Molen-Den Outer, 29-30, cat. nr. 56, afb. p. 110). De bekens in Giessen-Nieuwkerk hebben een geprofileerde voet en zijn versierd met graveerwerk: Aan de bovenzijde met open bandwerk, waarin bloemranken en met drie afhangende festoenen met bloemen en vruchten. Aan de onderzijde staan drie vogels op een bergje met tak. Een versiering als deze kwam de gehele 17de eeuw voor op Nederlandse zilveren (avondmaals)bekers. De drie vogels langs de voet komen vooral veel op Dordtse bekens voor. Dezelfde motieven werden met een oneindige variatie in de details keer op keer toegepast. Op de bodem van de bekens staat 'Dese toebehorende de diacony van giesse nieuw kerck'.

De twee bekens uit Bleskensgraaf werden in 1675 gemaakt, een jaar na die van Giessen-Nieuwkerk. Het zijn cilindrische bekens met een gegranuleerd

295 De twee avondmaalsbekens uit 1676 van de Hervormde kerk van Langerak (foto RDMZ, 1992).

oppervlak, waarin een glad veld is uitgespaard met de inscriptie: 'VOOR DE KERCK VAN BLESKINGSGRAEF'. Op de bodem staat: 'TUENIS CORNELUSSEN OUDERLING TOT BLESKINGSGRAEF GESTORVEN DEN 27 JUNI 1675', waaruit blijkt, dat deze bekens bekostigd werden uit het legaat van ouderling Teunis Cornelisz. De bekens zijn gemerkt met het stadskeur van Dordrecht, een meesterteken P M met klaverblad eronder in schild en met de jaarletter G, die, in overeenstemming met de inscriptie, geslagen werd in het jaar 1675. Het meesterteken is tot op heden niet geïdentificeerd. Wel is er een meester Paulus Marsel (1642 † voor 1712) bekend, wiens initialen overeenkomen met die op het meesterteken (B. ter Molen-den Outer, 76, nr. 240). In 1985 zijn twee kopieën van deze bekens bijgemaakt.

Een jaar later, in 1676, werden de avondmaalsbekens van Langerak vervaardigd. Ze hebben een geprofileerde voet en zijn voorzien van, deels figuratief, graveerwerk. Aan de bovenzijde is een versiering van open bandwerk aangebracht, waarin bloemranken en met drie afhangende medaillons met vrouwenfiguur. De vrouwenfiguren zijn steeds hetzelfde, maar dragen verschillende attributen. Ze symboliseren de drie theologische deugden: Geloof met boek en kruis, Hoop met anker en duif en Liefde of Charitas met kind en brandend hart. Tussen de medaillons zijn vruchtenranken aangebracht. De bekens zijn gemerkt met de Hollandse leeuw, het stadskeur Dordrecht en de jaarletter H = 1676. Het meesterteken is duidelijk

296 Inscriptie en merken op de avondmaalsbekers van de Hervormde kerk te Arkel (foto RDMZ, 1992).

leesbaar (ster met liggende maansikkel erboven in geschulpt schild), maar tot nu toe niet geïdentificeerd.

De twee avondmaalsbekers in Arkel (h. 14,5 diameter 9,7 cm.) zijn gemerkt met een onduidelijk meesterteken (mogelijk een dier, haan of vogel?), het stadskeur Gorinchem, de Hollandse leeuw en de jaarletter C = 1689. Ze hebben een geprofileerde voet en het cilindrische lichaam heeft een sterk gewelfde liprand. Aan de bovenzijde zijn ze gegraveerd met open bandwerk en op de bekerwand staan de namen van de schenkers: 'J. VAN ES/PREDIKANT; HENDRICK J. KERPESTIJN/JAN ARISE V. IJSEREN/DI(E)AKENEN; WOUTER GERRIDTZ. D GROOT/HERMEN H. HAGHEN/OUDERLINGEN'. Onder de namen zijn de bijbehorende wapens gegraveerd. Op bodem van de bekens wordt nogmaals de diaconie genoemd en het schenkingsjaar: 'DIAKENIJ/VAN ERKEL/1689'.

De kerk van Hoogblokland bezit twee zilveren avondmaalsbekers (h. 13 cm.). Bovenaan zijn de bekens versierd met open bandwerk, waarin een gegraveerde tekst: 'DESE . BEKERS . SYN . GEKOOMEN . UYT . DE . GEMEYNTE . VAN . HOOGH . BLOCKLAND . DEN 1 JANne 1699'. Op de bekerwand is een wapen aangebracht met 8-puntige ster in een cartouche van bladwerk. Eronder staan de initialen V.D.M. Aan weerszijde van het wapen staat: 'Ad van der Weteringh' en elders op de bekerwand vinden we de namen van twee andere schenkers: 'Gerrit dirck de gelder en Gerrit Cornelisse den dool KMr (kerkmeester)'. De bekens zijn gemerkt met de Hollandse leeuw, het stadskeur van Gorinchem en de jaarletter N in gelobd schild, die staat voor 1699. Schenking en vervaardiging van de bekens vonden hier dus in hetzelfde jaar plaats. Het meesterteken, een naar links gaand beestje in ovaal, is dat van Johan van Sgravenweert.

De 18de, 19de en 20ste eeuw

In de Alblasserwaard bleef naast de 17de-eeuwse avondmaalsbekers ook zilver uit de 18de, de 19de eeuw en de 20ste eeuw bewaard (Wijngaarden, Alblasserdam, Ameide, Streefkerk, Gorinchem). In deze periode blijven de kerken hun zilver kopen en bestellen in de naburige zilversteden. Zo is er in Wijngaarden en Alblasserdam 18de eeuws zilver uit Dordrecht en in de laatste plaats 20ste- eeuws zilver uit Schoonhoven. Opvallend is de opkomst van Rotterdams zilver en dan met name dat van zeer bekende meesters.

Alblasserdam bezit twee schotels van Rudolph Sondag, de belangrijkste Rotterdamse meester uit de tweede helft van de 18de eeuw. Na 1825 is Jacobus van

Schalkwijk de bekendste zilversmid van Rotterdam. Alblasserdam bezit van hem een schotel. Voor Gorinchem vervaardigde hij een uitgebreide avondmaalsstel inclusief doopbekken. In Ameide werd het avondmaalsstel in 1851 gemaakt door de Rotterdamse firma Lang & Koops, die ook veel opdrachten voor gelegenhedsstukken kreeg. In de tweede helft van de 19de eeuw deed de massaproductie haar intrede. Dezelfde ontwerpen werden keer op keer machinaal uitgevoerd. Een van de bekendste fabrieken was Van Kempen & Begeer, welke sedert 1858 in Voorschoten en later o.a. ook in Zeist gevestigd was. Zij verkreeg zelfs een monopoliepositie op het gebied van protestants kerkzilver en het meeste avondmaalszilver van de laatste anderhalve eeuw is uit deze fabrieken afkomstig (Graas, 77). Het is dan ook niet verwonderlijk dat ook in de Alblasserwaard zilver van deze firma te vinden is: het avondmaalszilver van Streefkerk draagt het merk van Fa. J.M. van Kempen en Zn.

Wijngaarden bezit twee avondmaalsbekers, die waarschijnlijk uit (het begin van) de 18de eeuw dateren. Ze verschillen in niets van hun 17de-eeuwse voorgangers. Het zijn gladde, cilindrische bekers op geprofileerde voet, geslagen met vier merken: een ongeïdentificeerd meesterteken boom in gelobd schild, het stadskeur Dordrecht in schild, de Hollandse leeuw en de jaarletter R in rechthoek (1708, 1729, 1771, 1792). De bekers zijn waarschijnlijk na 1700 en voor 1792 gemaakt, omdat in de 18de eeuw de roos in een schild wordt geplaatst en aan het einde van deze eeuw de roos een steel krijgt, wat hier nog niet het geval is.

In Alblasserdam bevindt zich een bijzonder avondmaalsstel dat samengesteld

is uit schenkingen uit verschillende tijdperken. Het bestaat uit twee avondmaalskelken, een grote schaal, twee kleine schalen, een kan en twee offerbussen.

De twee avondmaalskelken (h. 23,5 cm) zijn het oudste. Ze bestaan uit een ronde voet versierd met bladwerk. De gecanneleerde, balustervormige stam heeft boven en onderaan een parellijst en is versierd met afwisselend acanthusbladeren en langgerekte gepunte bladeren. Rondom de stam is een laurierkrans en een kabelband aangebracht. De cuppa is gedeeltelijk gegranuleerd en versierd met gedreven bloemfestoenen, die aan gestrikte linten zijn opgehangen. Het gegranuleerde gedeelte is aan de bovenzijde afgesloten door twee kabelbanden, waartussen een vlechtband. Op de cuppa staat een gegraveerde inscriptie: 'GESCHONKEN 1752 CORNELIS PIJL LEENDZN' en twee maal het gekroonde wapen van de schenker. Deze inscriptie vormt een probleem, omdat de bekens in Lodewijk XVI-stijl zijn uitgevoerd en stilistisch niet uit 1752 kunnen dateren. Voor een latere datering pleiten ook de merken: stadskeur Dordrecht, de Hollandse leeuw, de jaarletter C en een gedeeltelijk afgesloten meesterteken. Het meesterteken stelt waarschijnlijk het aaneengeschreven monogram VT voor van de Dordtse meester Jacobus van Trigt (B. ter Molen-den Outer, 86, nr. 348), te meer, omdat de kerk een doopschaal van dezelfde meester bezit. De jaarletter C zou dan die uit 1778 zijn. Het is mogelijk dat de inscriptie is overgenomen van oudere, in 1751 geschonken, bekens en dat voor deze avondmaalskelken het omgesmolten zilver van de oudere bekens is gebruikt.

Dezelfde schenkingsinscriptie komt voor op twee ronde schotels (diameter 33 cm). Ze hebben een geprofileerde rand met twee kabelbanden, waartussen een opengewerkte vlechtband. Ook hier corresponderen de merken (meesterteken, stadskeur, Hollandse leeuw, jaarletter W) niet met de datering van de inscriptie. Uit de merken blijkt dat de schotels in 1779 gemaakt werden door de Rotterdamse zilversmid Rudolph Sondag, werkzaam tussen 1746 en 1812. Een grote ronde schotel ofwel broodschaal (diameter 36 cm) ziet er hetzelfde uit als de bovengenoemde schotels van Sondag. Het is echter een kopie uit 1827/28. De gegraveerde inscriptie op het plat noemt de namen van de schenkers en het schenkingsjaar: 'C.A. Rijkee & A. Rijkee Geb: Nieuwenhuizen van Alblasserdam 1828'. De schotel is gemerkt met het meesterteken van I. Schalkwijk, werkzaam in Rotterdam tussen 1815 en 1835; lopende leeuw 2; minervakop en de jaarletter S = 1827.

De kan, die bij dit avondmaalsstel hoort (h. 37,5 cm), is bijna een eeuw later door weer anderen geschonken, zoals blijkt uit de schenkingsinscriptie: 'A.M.

297 Een gedeelte van het avondmaalsstel uit 1844 van de Hervormde kerk te Arkel. De beker dateert van 1689 (foto RDMZ, 1992).

Vroege en A.H. Vroege-Smit 6 Augustus 1916'. In dit geval hebben de 18de eeuwse avondmaalskelken model gestaan. Het toegevoegde rechthoekig gebogen oor met rozetten op de hoeken is in overeenkomstige neo-Lodewijk XVI stijl uitgevoerd. De merken zijn die van een zilversmid uit Schoonhoven (HH in rechthoek), waarschijnlijk H. Hartman.

Uit de inscriptie op de twee bijbehorende offerbussen (h. 23,5 cm) blijkt dat deze in 1920 werden geschonken: 'Gegeven uit dankbaarheid voor de komst van Ds A.J. Wormgoor door W. Korevaar diaken der Ned. Herv. Kerk te Alblasserdam 1920'. Hier zijn zowel de 18de-eeuwse kelken als de vier jaar eerder vervaardigde kan tot voorbeeld genomen.

Alblasserdam bezit eveneens de al eerder genoemde doopschaal (diameter 25,5 cm). De rand is versierd met een parelrand en op de achterzijde staat een gegraveerde inscriptie: 'Dit zilvere Doopbekken Aan de Kerke van Alblasserdam verEert Door den Wel Eerwaarden Heer Antonius Breur Endes zelfs Huysvrouw Mejuff Maria Bonnen op den 11 november 1781'. De schaal heeft vier merken: het meesterteken van Jacobus van Trigt (IVT in schild) (noot: B. ter Molen-den Outer, blz. 86, nr. 348); het stadskeur van Dordrecht; de Hollandse leeuw en de jaarletter F = 1781.

Alblasserdam heeft dus een avondmaalsstel, dat er op het eerste gezicht als een geheel uitziet, maar dat in verschillende eeuwen ontstaan is. Gorinchem, Ameide en Streefkerk bezitten avondmaalsstellen, die volgens goed 19de-eeuwse gewoonte wel in een keer als compleet stel geschonken of aangeschaft zijn.

Het oudste en tevens meest uitgebreide 19de-eeuwse avondmaalsstel is dat in de Hervormde kerk te Gorinchem, bestaande uit een kan, vier kelken, een grote schotel en vier kleinere schotels en twee offerbussen in de vorm van een houten kistje met zilveren opzetstuk. Samen met het zilveren doopbekken met bijpassende houder en arm dateert al het zilver van 1826. De uitvoering van de stukken is op elkaar afgestemd. Het rijkst bewerkt zijn de kan en het doopbekken met ornamenten als godrons, parelranden, acanthusbladeren en knoppen in de vorm van een pijnappel. Deze ornamenten komen ook op de andere stukken voor. Het gehele avondmaalsstel en het doopbekken werden vervaardigd door de Rotterdamse zilversmid I. Schalkwijk, werkzaam tussen 1815 en 1835, die we al eerder tegenkwamen als vervaardiger van de grote ronde schotel in Alblasserdam. De Gorinchemse stukken zijn alle gemerkt, doorgaans met vier merken, meesterteken ISW, lopende leeuw 1, minervakop en jaarletter R = 1826. Volgens een schenkingsinscriptie op de doopschaal ('J.F. van Rijsoort van Langerak aan de Hervormde gemeente in Gorinchem 1840') werd in ieder geval dit voorwerp jaren na de vervaardigingsdatum aan de kerk geschonken door de Gorinchemse burgemeester Johan Frederik van Rijsoort, heer van Langerak. Van Goch vermeldt de schenking van de zilveren

298 Het Alblasserdamse avondmaalsstel (foto RDMZ, 1992).

299 Het avondmaalsstel uit 1851 van de Hervormde kerk van Ameide (foto RDMZ, 1992).

300 Het avondmaalsstel uit 1826 van de Hervormde kerk te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

301 Offerbus, behorend tot het Gorcumse avondmaalsstel (foto RDMZ, 1992).

schenkkan in 1837 (Van Goch, 35). Gezien het feit dat alle stukken hetzelfde meesterteken en dezelfde jaarletter dragen, is het waarschijnlijk dat het complete stel in de jaren 1837-40, dus ongeveer 10 jaar na hun vervaardigingsdatum in zijn geheel aan de kerk geschonken is. Het is mogelijk dat het eerst in gebruik was bij Van Rijsoort thuis, maar we kunnen hier ook te maken hebben met een winkelvoorraad.

Het avondmaalsstel uit Ameide dateert van 1851 en bestaat uit een grote ($41 \times 34,5$ cm) en een kleine ($26,5 \times 22,5$) schotel, een kan (h. 34,5 cm.) en een offerbus (h. 21 cm.). Alle voorwerpen dragen dezelfde schenkingsinscriptie: 'Aan de Hervormde kerk te Ameide van wijle Vrouwe T.P. van Berkel, geb. de Jongh 20 April 1851' en dezelfde merken: meesterteken van J. Lang en C. Koops, werkzaam in Rotterdam rond 1860, lopende leeuw 1, minervakop, jaarletter R = 1851. Alleen de kan heeft als extra merk een zwaardje. De schotels zijn zonder ornament uitgevoerd, maar hebben een geprofileerde accoladevormige rand, die terugkomt in het plat. De overige stukken hebben als enige versiering knorren en profielen.

Ook het avondmaalsstel in Streefkerk, bestaande uit een kan (h. 30 cm.), een groot bord (diameter 30 cm.), twee kleinere borden (diameter 23 cm.) en twee offerbussen (h. 25,5) werd in een keer besteld. Het ornament ontbreekt geheel, de voorwerpen zijn glad met hier en daar slechts een profiel. Ook ontbreken schenkingsinscripties; dit avondmaalsstel is dan ook waarschijnlijk door de kerk zelf aangeschaft en niet door derden geschonken. De kan en de drie borden zijn hetzelfde gemerkt: meesterteken van Fa. J.M. van Kempen en Zn., lopende leeuw 2; minervakop; jaarletter z = 1884. De twee offerbussen zijn van zwart geverfd hout en hebben een zilveren voet en rand. Deze zijn gemerkt: meesterteken van Fa. J.M. van Kempen en Zn. Voorschoten en met een zwaardje. Hoewel hier de jaarletter ontbreekt, is het aannemelijk dat de offerbussen tegelijk met het andere avondmaalszilver werd besteld. Streefkerk bezit ook een doopschaal (diameter 24 cm), met een geprofileerde rand

in accolade-vormen. Op het plat is een gedreven laurierkrans aangebracht, waarin het jaartal 1887. Het ongeïdentificeerde meesterteken stelt waarschijnlijk een cirkel met verticale lijn in vierkant voor, het merk H 31 in vierkant is waarschijnlijk het essaieursteken. De andere merken zijn: lopende leeuw 2; minervakop en jaarletter B = 1886.

Gebouwen van sociale zorg

Vrijwel alleen in Gorinchem is, of liever was, er sprake van verscheidene historische ‘liefdadigheidsinstellingen’, gebouwen van sociale zorg. De instellingen en daarbij de gebouwen zijn bijna alle in de loop der tijd verdwenen of hebben een andere bestemming gekregen. Dit geschiedde hetzij omdat de behoefte zich niet meer voordeed - dat geldt bijvoorbeeld voor het Pesthuis en het Leprooshuis - hetzij omdat de bestaande opstallen niet meer voldeden en er nieuwe, ruimere gebouwen gezocht dan wel neergezet werden. Dat is onder andere het geval geweest bij het Ziekengasthuis, het Oude-Mannenhuis, het Diaconie-Armhuis en het R.C. Wees- en Armhuis. Van de meeste gebouwen van sociale zorg in Gorinchem: de gasthuizen, weeshuizen, armenhuizen, oude-mannen- en -vrouwenhuizen, het Pesthuis, Leprooshuis en hofjes zijn in meer of mindere mate restanten nog aanwezig. In bijna alle gevallen - alleen het Oude-Vrouwenhuis en het Burgerweeshuis hebben nog een sociale bestemming - is de ‘liefdadige’ functie komen te vervallen.

Dat laatste geldt overigens ook in de overige gemeenten in de Alblasserwaard. In Nieuw-Lekkerland werd het bejaardentehuis uit 1885 aan de Lekdijk in 1960 als raadhuis in gebruik genomen. De 19de-eeuwse diaconiewoningen naast de Hervormde kerk te Wijngaarden hebben allang hun charitatieve functie verloren en hebben na verkoop een ‘normale’ woonbestemming gekregen.

Vanouds bezat de diaconie van de Hervormde gemeente van Giessendam enkele huisjes beneden aan de Dam, schuin tegenover het gemeentehuis. Zij stonden aan een (verdwenen) steeg naar de Giessen die Pompsteeg heette. In 1908 werden de vijf woninkjes door kalkstenen huisjes aan de Damstraat

302 Het Oude Mannenhuis aan de Molenstraat vlak voor de afbraak (foto RDMZ, 1961).

vervangen. De huisjes bestonden uit een begane grond en een zolder onder een gemeenschappelijk zadeldak. Ieder huisje was een venster en een deur breed (Den Breejen, 177, 180).

Een overeenkomst bij de gebouwen van sociale zorg is de grootte; er moesten immers nogal wat personen in gehuisvest kunnen worden. De oudere gebouwen van sociale zorg blijken dan ook steeds uit verschillende (woon)-huizen te zijn samengetrokken. In stijl, vorm van plattegrond, bouwmassa en constructie onderscheidt dit soort gebouwen zich tot in de 19de eeuw echter niet van de woonhuizen. Diverse instellingen in Gorinchem als het Oude-Vrouwenhuis, het Oude-Mannenhuis en het Burgerweeshuis werden immers in al bestaande huizen ingericht. Pas in de tweede helft van de 19de eeuw worden uitsluitend voor dat doel bestemde gebouwen van sociale zorg ontworpen.

De Gorinchemse gemeente-architect C.J. Loeven ontwierp na het midden van de 19de eeuw zowel het Ziekengasthuis aan de Haarstraat, als het R.C. Weesen Armhuis aan de Molenstraat. De overeenkomst in stijl ligt daarom voor de hand. Loeven paste aan beide gebouwen een gepleisterde gevel met risalieten en (hoek)pilasters toe in de eclectische stijl. Ook de ligging van beide gebouwen, een weinig terug en scheluw ten opzichte van de rooilijn, met een ijzeren hek als afsluiting van het voorterrein, is dienovereenkomstig.

Het een twintig jaar later tot stand gekomen bejaardentehuis aan de Lekdijk 354 te Nieuw-Lekkerland vertoont sporen van een bescheidener eclecticisme, doordat de uit baksteen opgetrokken voorgevel gesierd is met een gebosseerd gepleisterde plint en gepleisterde hoekblokken op de risalieten. Het fronton op het dakhuis van de middenrisaliet en de vorm van de acroteria op de hoekrisalieten geven een levendig aspect aan het betrekkelijk strenge gebouw.

Archivalia

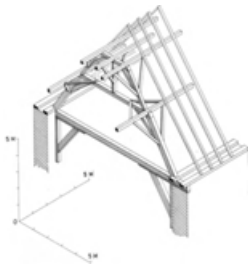
Archieven Rijksdienst Monumentenzorg te Zeist: Oude-Mannenhuis aan de Molenstraat 28 te Gorinchem, dossier 1939-1961; Oude-Vrouwenhuis aan de Groenmarkt 8 te Gorinchem, dossiers 1973-1979; 1981-...; Burgerweeshuis aan de Molenstraat 15 te Gorinchem, dossiers 1936-1969; 1971-1972; Vm Ziekengasthuis aan de Haarstraat 39 te Gorinchem, dossiers 1975-1977; 1980-...; Vm Diaconiehuis aan de Westwagenstraat 14 te Gorinchem, dossiers 1984-...

Literatuur

Van der Aa, deel E-G (1843); Den Breejen; Busch, A.J., *Huize St. Clara, 1966-1991*, Gorinchem 1991; Busch, A.J., *Van een oud gasthuis tot 't nieuwe gasthuis*, Heusden z.j.; Dijk, R.F. van, 'Adel voor de armen?', in: *Oud-Gorcum Varia*, 23, (1992-1), 16-18; Dijk, R.F. van, 'Van Godskamer tot zwijnestal', in: *Oud-Gorcum Varia*, 15 (1989-2), 97-105; Dijk, R.F. van, 'Naakte onnozele kinderen', in *Oud-Gorcum Varia*, 22, (1991-3), 156-160; Emck, 1914; Emck 1929; Van Goch; Labouchere; Slob, J.G., *Nieuw-Lekkerland in oude ansichten*, Zaltbommel 1972.

Het Gasthuis

De stichting van een gasthuis aan de Gasthuisstraat heet uit omstreeks 1300 te dateren. De eerste betrouwbare berichten over het bestaan van een gasthuis dagtekenen echter pas van 1331. Het complex strekte zich uit aan weerszijden van de Gasthuissteeg. In het Gasthuis werden aanvankelijk oude mannen en vrouwen verpleegd, later was het de plaats waar arme vreemdelingen konden worden opgenomen. Als patroonheilige wordt doorgaans de heilige Elisabeth (van Thüringen) genoemd. Ook is er in de 16de eeuw sprake van een patronage van St. Kathrijnen of Catharina (Busch, Gasthuis; Emck, 1914, 61). Op 13 juni 1598 werd het Gasthuis naar de Haarstraat verplaatst naar het ten gevolge van de Reformatie vrijgekomen terrein van het Begijnhof. De oude gebouwen en de bijbehorende kapel aan de Gasthuisstraat werden tot woningen verbouwd. Restanten van muurwerk met bogen en van de vroeg 15de-eeuwse kap bestaan nog steeds in de panden die aan de Gasthuisstraat 47-47A en 49 is gesitueerd.

303 Gorinchem, Gasthuisstraat 47-49. Isometrische projectie van de 15de-eeuwse kapconstructie van het middeleeuwse gebouw waarin het Gasthuis gezeten heeft. De muurplaat en de sporen zijn gedeeltelijk gereconstrueerd.

Schaal 1:250. Opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1991.

304 Het laat 16de-eeuwse poortje aan de Gasthuisstraat (foto RDMZ, 1992).

Achter de Kerk tussen de nummers 3 en 4 staat het Gasthuispoortje. Het is een vroeg 16de-eeuws, uit rode baksteen opgetrokken poortje met een geprofileerde hardstenen doorgang, afgesloten door een boog die op eenvoudige consoles rust. Hierboven zit een rechthoekige opening in het metselwerk. In de driehoekige geveltop is het jaartal 1391 gekrast. Aan de andere kant van de steeg zit, aan Gasthuisstraatzijde ook een poortje op nummer 47a. Het is een 16de-eeuws poortje van natuursteen met een gedrukte boog en een sluitsteen met een verweerd kopje.

In de loop van de tijd werd het (nieuwe) Gasthuiscomplex aan de Haarstraat steeds verbouwd en aan nieuwe behoeften aangepast. Zo werd in 1850 door de toenmalige gemeentearchitect D. Loeven aan het middeleeuwse gebouw een vleugel ontworpen. Wegens verregaande bouwvalligheid konden de middeleeuwse gebouwen echter uiteindelijk niet meer gehandhaafd blijven. Een heel nieuw hoofdgebouw verrees aan de Haarstraat naar ontwerp van C.J. Loeven, die geïnspireerd was door het Rotterdamse Coolsingelziekenhuis van bouwmeester W.N. Rose, hetgeen duidelijk tot uiting komt in de vormgeving van de voorgevel: een gepleisterde gevel met risalieten en (hoek)pilasters, gekoppelde rondboogvensters en een dwergfries onder de dakrand. Het werk werd aanbesteed op 30 maart 1866 en kon een jaar later worden opgeleverd. In 1916 was het de gemeentearchitect H.H. van Zeggeren die een volgende uitbreiding loodrecht op de vleugel van het hoofdgebouw tot stand bracht. In 1930-1931 werd opnieuw een grote uitbreiding ondernomen, waarvoor stadsarchitect B. van der Zijpp het ontwerp maakte. Het Ziekengasthuis bleef tot 1960 in gebruik. Daarna deed het tot 1971 dienst als verpleeghuis (Busch, Gasthuis). Toen ook deze functie verviel, dreigde de totale afbraak van het voor de (architectuur)geschiedenis van Gorinchem typerende gebouw. In 1978 werd het gebouw tot rijksmonument verklaard, wegens de karakteristieke voorgevel. Bij het tot stand komen van nieuwbouw in 1981 werd die dan ook daarin opgenomen.

305 het voormalig Ziekengasthuis tijdens de verbouwing, waarbij de voorgevel werd gehandhaafd (foto RDMZ, 1981).

Het Vrouwenhuis, Groenmarkt 8

In 1604 werd een Oude-Vrouwenhuis gesticht in het na de Reformatie vrijgekomen patershuis van het Begijnhof aan de Haarstraat en wel naast het Gasthuis ten zuiden van het Pesthuis. Op 11 februari 1606 werd het gebouw in gebruik genomen. In de loop van de 19de eeuw werd het echter te klein. Een nieuwe locatie werd in 1865 aan de Groenmarkt 8 gevonden, een midden 18de-eeuws herenhuis dat had toebehoord aan oud-burgemeester W.A. Veruly Verbrugge. Het gebouw aan de Haarstraat werd van de hand gedaan. Op het vrijgekomen terrein werden woningen gebouwd (Labouchere, 84-85). Alle sporen van het huis aan de Haarstraat zijn nu verdwenen. Het gebouw aan de Groenmarkt daarentegen is nog steeds als ‘Vrouwenhuis’ in gebruik.

306 Het voormalig Ziekengasthuis na de verbouwing (foto RDMZ, 1991).

307 Het Oude Vrouwenhuis aan de Groenmarkt voor de verbouwing in 1978, waarbij de buurpanden werden geamoveerd (foto RDMZ, 1976).

308 Stucwerk in de gang (foto RDMZ, 1976).

Het grote dubbele pand is ontstaan door samentrekking van drie gebouwen. Het rechtergedeelte is samengesteld uit een in het midden van de 16de eeuw tot stand gekomen dwars huisje en een daarachter gelegen 17de-eeuws gedeelte. Het dwarse huis kan op grond van de kap, de samengestelde balklaag met sleutelstukken en de aard van de telmerken omstreeks 1560 worden gedateerd. Van het 17de-eeuwse gedeelte, waarin tot 1978 de regentenkamer van het Oude- Vrouwenhuis was gevestigd, is de samengestelde balklaag op de begane grond overgebleven. Het linkerhuis was een diep huis dat in het midden van de 18de eeuw, toen het huidige gebouw werd neergezet, ingrijpend is verbouwd. Hier werd niet zoals rechts de oude kap gehandhaafd.

Wel werd er in de nieuwe kap gebruik gemaakt van oud materiaal. Bij die verbouwing werd op de begane grond een lange gang met kamers te weerszijden gemaakt. De gang werd met stucwerk en een hardstenen fonteintje versierd. Of de kamers ook van stucplafonds voorzien werden is niet meer na te gaan. Wel zijn er hier en daar restanten van de 18de-eeuwse lambrizing te vinden. Op de verdieping handhaafde men de samengestelde balklaag met sleutelstukken in het rechtergedeelte, alsmede, zoals gezegd, de kapconstructie. Toen het huis in 1865 tot Oude-Vrouwenhuis ingericht werd, zullen er ongetwijfeld aanpassingen en vernieuwingen hebben plaats gevonden. De rechtervoorkamer heeft een met bloemboeketten en slingers versierd stucplafond dat uit die tijd zal dateren.

In 1978 is het gebouw verbouwd, gepaard gaande met afbraak en nieuwbouw ter linkerzijde. Het achterste gedeelte van het oude pand is toen afgebroken en door nieuwbouw vervangen. Van de lange gang met stucwerk resteert nog maar een fragment. Het fonteintje werd verplaatst. De 18de-eeuwse houten trap met balusters werd verzaagd en weer toegepast. De schouw die in de regentenkamer stond, is naar de kamer links voor gebracht.

309 Het hardstenen fonteintje (foto RDMZ, 1976).

Het voormalig Burgerweeshuis, thans huize Matthijs Marijke aan de Molenstraat 15

In 1557 schonken Matthijs Aalberts en zijn vrouw Marytje Kolff hun nieuwe woonhuis aan de Molenstraat dat zich uitstreckte tot aan de Stadswatergang, om daar, na hun dood, een weeshuis in te richten voor arme weeskinderen. Dat

310 De gepleisterde voorgevel van het voormalige Burgerweeshuis aan de Molenstraat (foto RDMZ, 1959).

311 De voorgevel na de restauratie (foto RDMZ, 1992).

kon al snel plaats vinden, want Matthijs stierf nog in hetzelfde jaar en zijn echtgenote een jaar later. In 1558 werd het huurpand aan de Molenstraat van Cornelis Michielsz Schimmelpenning, dat zich eveneens tot de achter de huizen van de Molenstraat en de Langendijk gelegen Stadswatergang uitstreckte, via een schenking bij het Weeshuis gevoegd. Het was voor het Weeshuis een belangrijke aanwinst, want aan dit huis was een recht van in- en uitgang verbonden over de erven der belendende percelen. Hierdoor kon men een gang bereiken die op zijn beurt op de Langendijk uitkwam. Bij vroedschapsbesluit van 17 februari 1592 werd besloten tot het maken van een steeg door het erf van de wezen (Emck, 1929, 61), waarmee een directe verbinding Molenstraat-Langendijk tot stand kwam. Hiertoe werden enige oude huizen naast het Weeshuis afgebroken. In 1565, voor de Reformatie, is er sprake van een (huis?)kapel bij het Weeshuis, waar een altaar stond. Een derde pand aan de Molenstraat werd in 1568 bij het bestaande complex gevoegd. In het achterste deel zou later een bakkerij gevestigd worden. In 1591 en 1592 werden nog eens twee (vervallen) huisjes geschonken, die achter het Weeshuis lagen. Deze werden

afgebroken en het vrijkomende terrein werd als binnenplaats voor het complex gebruikt.

Arme kinderen, die wegens de beperkte capaciteit niet in het Weeshuis terecht konden, werden opgevangen door een instelling die 'Heilige Geestkamer' heette. De beheerders van de Heilige Geestkamer, de Heilige Geestvaderen, hadden het beheer over de Heilige Geestkapel in de Arkelstraat, van waaruit uitdelingen aan de armen gehouden werden (zie ook: Kerkelijke gebouwen). De opvang van de arme kinderen geschiedde in de 16de eeuw in een gebouw dat lag achter het huidige pand Eind 32 (Van Dijk, 1991, 156-160). In 1657 werd de stichting van de Heilige Geestarmen met die van het Weeshuis gecombineerd en de 29 Heilige Geestkinderen werden in het gebouw aan de Molenstraat opgenomen.

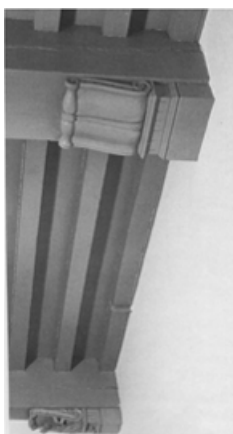
In 1743 vond een grote verbouwing van het Weeshuis plaats. Het rechtergedeelte van het pand werd geheel vernieuwd. Het inwendige van het

voorhuis werd met een middengang min of meer symmetrisch ingedeeld. Het gebouw kreeg een nieuwe aankleding en - het meest opvallend - een nieuwe voorgevel. De bestaande 16de-eeuwse gevelsteen boven de voordeur werd toen uitgebreid met de wapens van de 16de-eeuwse stichters en het jaartal 1743.

Tijdens het beleg van Gorinchem in 1813-1814 werd het Weeshuis, evenals het nabijgelegen Tolhuis en het Oude-Mannenhuis tijdelijk als opslagplaats voor oorlogsbehoeften gebruikt. In de loop van de 19de eeuw is de roedeverdeling in de ramen gewijzigd en is de gevel van een pleisterlaag voorzien (Van Goch, 84-92; Labouchere, 85).

In 1963 kwam de wens op het gebouw te restaureren en een aantal niet meer van nut zijnde ruimten te amoveren, met name de laat 19de-eeuwse gedeelten en het 16de-eeuwse achterhuis. De voorgevel zou dan van de pleisterlaag ontdaan moeten worden en de ramen moesten weer een kleine roedeverdeling krijgen, aldus het door architectenbureau Krüger uit Voorburg opgemaakte restauratieplan. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg ging (weliswaar node maar toch) accoord met de afbraak van de aanbouwen aan de achterzijde, die zoals hierboven gezegd, merendeels dateerden van de 16de eeuw.

Men was echter zeer sterk gekant tegen het ontleisteren van de voorgevel en het aanbrengen van een andere roedeverdeling in de ramen, waarmee een zichtbaar deel van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw immers zou verdwijnen. Bij het besluit de voorgestelde wijzigingen toch uit te voeren werd de doorslag gegeven door de hierna volgende stellingname van de restauratiearchitect: '...Zo blijkt dat de toestand van de voorgevel na ontleistering dermate slecht is, zowel wat het metselwerk als wat de kozijnen betreft, dat de enig verantwoorde oplossing is deze in gedeelten te slopen en opnieuw op te bouwen...'. Deze technische rechtvaardiging vormde de opening om gedaan te krijgen wat men vanaf den beginne al wilde: een ontleisterde voorgevel met roederamen in kleine ruiten. Ook in het inwendige moesten 19de-eeuwse

312 Het plafond van de regentenkamer na restauratie. De console tegen de strijkbalk dateert van 1556, de console onder de moerbalk is tijdens de restauratie bijgemaakt (foto RDMZ, 1969).

modernisering om architectonische redenen verdwijnen. Het stucplafond in de gang werd verwijderd, waarmee de in 1743 aangebrachte balklaag weer in het zicht kwam. In de regentenkamer was een gestuct plafond aangebracht. Daarboven zat een moer- en kinderbinten balklaag uit de bouwtijd van dit gedeelte, namelijk 1556.

Aanvankelijk lag het niet in de bedoeling dit stucplafond te verwijderen. Het bouwverslag is daar zeer duidelijk over: ‘...De verdeling van de moerbinten, die in relatie met de voormalige (lees: 16de-eeuwse) gevel heeft gestaan, zou in de huidige maat van het vertrek weinig fraai zijn. Derhalve tenderen deze onderzoeken naar het handhaven van het gestucadoorde plafond’. Niet voor lang, want ook in dit geval wordt een aanleiding voor verwijdering gevonden. Het bouwverslag: ‘...Aangezien het bij handhaving van het bestaande gestucadoorde plafond onmogelijk was de verrotte balkeinden aan te helen en de balklaag overigens in uitstekende conditie verkeerde moet restauratie van dit plafond ten volle verantwoord genoemd worden...’. Het 19de-eeuwse plafond in de regentenkamer werd derhalve weggenomen, de bestaande schoorsteen gesloopt. Onder de strijk balk boven de scheidingsmuur tussen de regentenkamer en het achterliggende vertrek kwamen daarbij twee elk in de breedte voor de helft weggehakte geprofileerde en geornamenteerde sleutelstukken te voorschijn die tezamen het jaartal 1556 vormden. Onder de overige moerbalken werden analoog aan deze teruggevonden exemplaren ook sleutelstukken, maar zonder decoratie aangebracht. In de regentenkamer werd een midden 17de-eeuwse schouw, afkomstig uit het Leidse Loidanshofje geplaatst. De haardplaat komt uit het Gorinchemse museum. Op de verdieping, boven de regentenkamer zijn de moerbalken vervangen. De 17de-eeuwse glas-in-lood ruitjes, ingebracht in een vertrek op de verdieping en afkomstig uit het gesloopte huis Daetselaar aan de Gasthuisstraat, zijn naar het trappenhuis verplaatst. Een bouwgeschiedenis van vier eeuwen is zo tijdens één restauratie ingrijpend en onomkeerbaar gewijzigd.

De functie van ‘Burgerweeshuis’ is sinds 1982 komen te vervallen. Sedert 1984

313 De gevelsteen (foto RDMZ, 1969).

314 Het 16de-eeuwse drieluik met de beide stichters (foto RDMZ, 1969).

wordt het gebouw verhuurd aan de Algemene Stichting Verzorging en Verpleging van Zwakzinnigen. In het gezinsvervangende huis wonen vijftien mensen.

Op de plaats van twee panden achter een laat 19de-eeuwse gevel aan de rechterkant is door hetzelfde architectenbureau het nieuwe gemeentearchief gebouwd. Restauratie en nieuwbouw zijn tussen 1966 en 1968 tot stand gekomen.

Het oude gebouw staat op een rechthoekige plattegrond en heeft een aan drie zijden omlopend schilddak. De nieuwbouw uit 1966-'68 is aan de achterzijde aangebouwd. Het linkergedeelte van het gebouw is nog middeleeuws en is (een deel van?) het huis uit 1556. De samengestelde balklagen van de begane grond en de constructie van de kap dateren grotendeels uit die tijd. Deuren, balklagen en kap van het rechterdeel zijn van 1743.

De bakstenen voorgevel van het vier traveeën brede gebouw werd in 1743 in deze vorm gebouwd en heeft een gedeeltelijk onder het plaveisel verdwenen hardstenen plint, natuurstenen, gebosseerde hoeklisenen op hardstenen basement en wordt afgesloten door een geprofileerde houten lijst. De roede verdeling der vensters dagtekent van de restauratie uit de jaren zestig. Boven de voordeur zit een gepolychromeerde gevelsteen, met in reliëf een weesvader en -moeder met kinderen en Christus in het midden. Op de

315 De 17de-eeuwse gebrandschilderde vensters in de erker boven de zij-ingang (foto RDMZ, 1969).

rechthoekige gevelsteen, die op het poortje links '1566' gedateerd is, krijgen de weesjongetjes aan de linkerkant onderricht van de weesvader, rechts staan de

weesmeisjes, van wie er een door de weesmoeder wordt ontluisd. Christus staat met gespreide armen tussen de twee groepen in. Eronder staat de tekst 'WEEST DEN WEESEN GEDACHTICH: MIJNE RIJKE ZULT GHIJ SYN DEELACHTICH.' In de 18de eeuw is de steen aan beide zijden met de wapens der stichters en de aanduiding 'anno' en '1743' uitgebreid. In de tijdens de restauratie opnieuw opgetrokken zijgevel zijn stukken natuursteen verwerkt. Het luikje, waarin voorheen kinderen te vondeling gelegd konden worden, is aanwezig, doch vernieuwd. Functioneren kan het niet meer, want direct achter het luikje is een betonnen muur aangebracht.

Vermeldenswaard in het inwendige is de inventaris van de regentenkamer. Naast de deur hangt een midden 16de-eeuws drieluik, met op het middenpaneel het Laatste Oordeel en op de zijpanelen de stichters, omringd door patroonheiligen en weeskinderen. Hun beider wapens staan op de buitenzijde van de vleugels. Onder het middenpaneel is een bord bevestigd met een geschilderde tekst die verwijst naar de stichting van het Weeshuis en het overlijden van de opdrachtgevers. Eveneens uit de 16de eeuw, namelijk uit 1586 volgens een datering op het schilderij, dagtekent het portret van de eerste weesmoeder Hilleken de Roy op 76-jarige leeftijd, omgeven door vier weeskinderen. Boven de schouw hangt het portret van een 38-jarige regent uit 1626. Links naast de schouw is een portret van een 70-jarige weesmoeder uit 1624 met vier weeskinderen, twee jongens en twee meisjes. Uit 1657 dateert een groot schilderij met regenten en regentessen, weesvader en -moeder en 29 Heilige Geestkinderen die in dat jaar in het gebouw aan de Molenstraat werden opgenomen.

Voorts bevinden zich in het gebouw in een erker boven de zijdeur drie

gebrandschilderde ramen uit 1627, die afkomstig zijn uit het huis Daetselaar, dat ooit aan de Gasthuisstraat stond en een uitgang met een poortje aan de Grote Markt bezat. Na zijn ontvluchting uit het kasteel Loevestein heeft Hugo de Groot enige dagen in dit huis doorgebracht. Als herinnering aan diens ontsnapping heeft Adriaan van Daetselaar de glazen in zijn huis laten aanbrengen. Afgebeeld zijn de borstbeelden van Hugo de Goot, de staatsman Rombout Hogerbeets die samen met De Groot op Loevestein gevangen zat en de Leidse hoogleraar Thomas Erpenius. Hieronder zijn drie scènes uit de klassieke geschiedenis verbeeld, de vonnissing van Miltiades, de geschiedenis van de Romein Titus Vinus en de gevangenneming en het eerherstel van Metellus, alles als zinnebeeldige verwijzing naar de gevangenschap, de ontvluchting en het verhoopte eerherstel van De Groot. De geschiedenis van Miltiades, die ondanks zijn vele aan het vaderland bewezen diensten wegens hoogverraad beschuldigd werd en vervolgens tot een levenslange gevangenisstraf veroordeeld werd, is van toepassing op Hoogerbeets en De Groot, hoewel alleen de eerste in gevangenschap gestorven is. De Romein Vinus was door het driemanschap Antonius, Lepidus en Octavianus in de ban gedaan en vogelvrij verklaard. Zijn vrouw Tanusia had hem in een kist verborgen en wist met een list voor Octavianus de kist met haar echtgenoot te openen, waarna vergiffenis volgde. De overeenkomst met de situatie van Hugo de Groot ligt voor de hand. Het derde glas verhaalt de geschiedenis van Metellus, die, ondanks trouwe dienst, uit zijn ambt ontzet werd en door de Romeinse Senaat verbannen. Uiteindelijk volgde na zijn ballingschap eerherstel in zijn vaderland. De (niet geheel juiste) toespelings slaat op De Groot en niet op Erpenius. Zijn enige rol in de geschiedenis van Hugo de Groot was het zenden van boeken ten tijde van diens gevangenschap op Loevestein. De glazen zijn in de loop van de 19de eeuw naar het Weeshuis over gebracht. Van der Aa vermeldt ze in 1843 nog in de Gasthuisstraat (Van der Aa, deel E-G, 1843, 678; Van Goch 89-92).

Het voormalig R.C. Arm- en Weeshuis, Molenstraat 40

Het R.C. Armbestuur liet in 1867 een gesticht aan de Molenstraat bouwen, waarvoor de middelen door Hendrik Matthijs en zijn zuster Margaretha van Kessel gevoteerd werden. Het pand werd ontworpen door de gemeente-architect C.J. Loeven. De eerste steen werd op 1 juli 1867 gelegd. In 1869 was het gebouw gereed. Naast de huisvesting van wezen bood het gesticht ook plaats aan behoeftige oude mannen en vrouwen van de R.K. godsdienst.

316 De situering van het voormalige R.C. Arm- en Weeshuis in de Molenstraat (foto RDMZ, 1962).

Boven de voordeur werd een gedenksteen ingemetseld met ‘R.C. Wees- en Armhuis, gesticht in 1869 door H.M. van Kessel en M. van Kessel’. Op de begane grond bevonden zich de regentenkamer, ziekenkamer, keuken, spreekkamer, de zalen voor mannen en vrouwen en de kinderzaal. Op de verdieping lagen de slaapvertrekken (Busch, 1991, 7; Van Goch, 100-102). Het Wees- en Armhuis werd in 1879 al uitgebreid met het aangrenzende huis aan de noordkant. In 1918 werd er op de verdieping van het hoofdgebouw een kapel ingericht. In 1925 werd aan de zuidkant ter plaatse van een vervallen huis een nieuw gebouw gezet, waarin een pensioenafdeling gevestigd werd (Busch, 1991, 9). In 1966 werd het pand aan de Molenstraat verlaten voor een nieuw gebouw aan de Wijnkoperstraat.

Het voormalige R.C. Arm- en Weeshuis aan de Molenstraat is een eenvoudig gebouw op rechthoekige plattegrond van twee bouwlagen en een kapverdieping hoog. Door de schuine situering ten opzichte van de straat is er ruimte voor een kleine voortuin, die door een 19de-eeuws gietijzeren hek met spijlen wordt afgesloten. De witgepleisterde eclectische voorgevel heeft gekoppelde vensters, die door een brede getoogde band omgeven worden. De gevel wordt door pilasters geleed. De gevelsteen is thans achter een beplanking verdwenen. In het inwendige zijn geen opmerkelijke zaken te vermelden. Na een verbouwing in 1991-1992 bevat het gebouw wooneenheden.

Het voormalig Hervormde Diaconie-armhuis, Westwagenstraat 14

Op 26 april 1752 werd aan de Westwagenstraat het huis ‘De blauwe hemel’ aangekocht en tot Armhuis ingericht. Het huis diende als opvang van arme lieden van de ‘gereformeerde’ religie en stond onder leiding en toezicht van de diakenen der Hervormde kerk. Het bij het huis horende terrein strekte zich uit tot aan de R.K. kerk aan de Haarstraat. Bij de oprichting bestond het huis uit twee bij elkaar getrokken panden met individuele gevels en daken. In 1826 werden zij achter één voorgevel gebracht. In 1898 vond een grote verbouwing plaats. Waarschijnlijk is toen de gevel met portlandcement bepleisterd (Emck, 1914, 10; Van Goch, 92-100; Labouchere, 86). Tot 1984 is de voorgevel in die staat gebleven. In dat jaar werd vergunning verleend tot wijziging van de begane grond uitwendig. Het interieur was al eerder ten behoeve van een winkel en discotheek verbouwd.

Het voormalige bejaardentehuis te Nieuw-Lekkerland, Lekdijk 354

317 Voorgevel van het voormalige bejaardentehuis te Nieuw-Lekkerland (foto RDMZ, 1986).

Op 15 mei 1885 werd de eerste steen voor het gebouw L. en N. Smit's Stichting gelegd, dat zou dienen als bejaardentehuis. Tot aan de Tweede Wereldoorlog heeft het als zodanig gefunctioneerd. Nadat het daarna aanvankelijk door particulieren werd bewoond, is het gebouw op 11 maart 1960 tenslotte als raadhuis in gebruik genomen (Slob, 18).

Het grote rechthoekige, zeven traveeën brede en drie traveeën diepe pand is tegen de dijk aan gebouwd, uit baksteen opgetrokken en aan de voorzijde met pleisterwerk gesierd. Het gebouw is met een schilddak gedekt. Alleen de voorgevel is van een bescheiden decoratie voorzien. De plint is gebosseerd gepleisterd. De licht getoogde vensters hebben gebogen strekken, die met blokken zijn versierd en de midden- en hoekrisalieten worden met gepleisterde 'hoekblokken' verlevendigd. In de middenrisaliet is het jaartal '1885' aangebracht. Het dakhuis heeft zijpilasters met verdiepte velden en een eenvoudig fronton met een gedraaide makelaar. Boven de hoekrisalieten zijn acroteria op opzetstukken aangebracht. Het inwendige is ten behoeve van de raadhuisfunctie gewijzigd.

Woningen en woningbouwcomplexen

318 Molenstraat 44-46 te Gorinchem, waar aan de rechterkant een gangetje is bijgetrokken (foto RDMZ, 1992).

Uitgangspunten bij de bestudering der woonhuizen zijn geweest de inventarisatie ter plaatse, die is verricht in de tweede helft van 1991, de in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aanwezige bouwtekeningen en foto's en het bezoek aan een aantal panden, die representatief zijn voor de ontwikkeling in type en tijd in Gorinchem, Ameide, Nieuwpoort en in Alblasserdam.

Bij de analyses van de verschillende typen, bouwstijlen en constructie-elementen zijn tevens gebouwen van liefdadigheid betrokken, voor zover zij als woonhuis gebouwd zijn.

Archivalia

Gemeente-archief Alblasserdam; Gemeente-archief Gorinchem.

Literatuur

Emck 1929; Van Goch; Van der Graaf; Historische stedenatlas; Meischke 1969; Offenbergh, G.A.M., *Gevelstenen in Nederland*, Zwolle 1986; Peer, H.F. van, 'Over Gorkumse gevelstenen en uithangtekens', in *Oud Gorcum Varia* 1961, 29-51; Prak; Vliet, A. van, *Het bouwen van landhuizen naar werken van Jan Rebel*, Amsterdam 1950; *Volkshuisvesting en Stedebouw*, Tijdschrift voor, 11 (1930), nr. 11, 233-239; idem, 21 (1940), nr. 7/8, 130; idem, 22 (1941), nr. 5, 94-101; idem, 22 (1941), nr. 7/8, 134-136.

De ligging

De als woonhuis gebouwde en als zodanig nog in gebruik zijnde panden bevinden zich in dit gebied voornamelijk in de steden, met de grootste variatie en concentratie in Gorinchem. In een kleine stad als Nieuwpoort komen langs de Binnen- en Buitenhaven, alsmede in de Hoogstraat woningen voor waarvan de vroegste dateren uit de 16de eeuw. Zij worden afgewisseld door boerderijen. Ameide heeft langs de

Voorstraat een rij aanzienlijke 18de- en 19de-eeuwse woonhuizen met stallingen op het achtererf, die vanuit de achterstraat, de Nieuwstraat toegankelijk zijn. De woonhuizen in de dorpen liggen doorgaans tussen de boerderijen. Zij verschillen nauwelijks van de stedelijke bebouwing, zodat een aparte behandeling hier achterwege kan blijven.

De bebouwing langs de straten en stegen te Gorinchem en de voornaamste straten te Ameide, zoals de Dam en de Voorstraat is vrijwel zonder uitzondering aaneengesloten. Dit in tegenstelling tot wat men in Nieuwpoort langs de Binnen- en Buitenhaven en de Hoogstraat aantreft. Daar staan de oudere huizen los van elkaar en zijn met een steeg of ozendrop (druipstrook) van elkander gescheiden. Gangetjes tussen de huizen kwamen, getuige de kadastrale minuut van 1821, ook in Gorinchem voor maar veel minder dan in Nieuwpoort. Veel van die gangetjes of druipstroken zijn in de 19de eeuw en later verdwenen bij het vernieuwen van de voorgevel, die dan werd

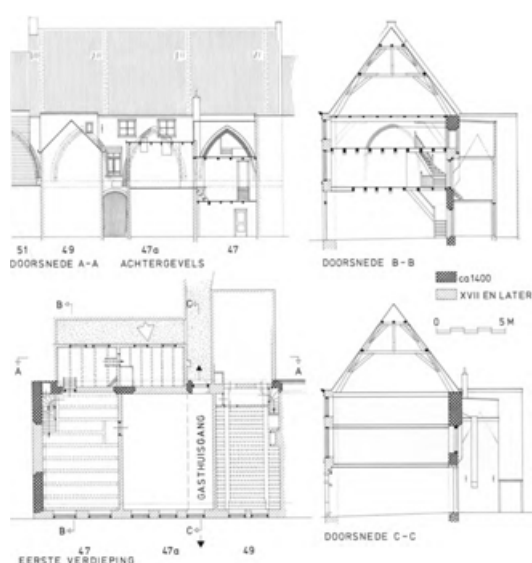
319 Overzicht van het Eind te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

aangesloten aan de huurpanden. Een zeer duidelijk voorbeeld is te zien aan het pand Eind 40 te Gorinchem. Het in oorsprong vijf meter brede huis had aan de linkerkant een gangetje van ongeveer 90 cm breed. Halverwege de 19de eeuw is de gevel verbreed: de gang is bij het huis getrokken. Vensters werden regelmatig over het gevelvlak verdeeld, maar aan de helling van de daknok is de oorspronkelijke breedte van het pand duidelijk te zien. Bij Molenstraat 44-46 is een vergelijkbare situatie. Bij een 19de-eeuwse uitbreiding is de steeg rechts bij het pand getrokken. Hetzelfde geval doet zich voor bij Molenstraat 55-57, waar een steeg aan de linkerkant in de 19de eeuw bij het 17de-eeuwse huis is gekomen.

De ouderdom en datering

De oudste nog aanwezige huizen liggen in Gorinchem. Deze zijn echter niet in eerste instantie als woonhuis gebouwd. Zij betreffen namelijk onderdelen van het Agnietenklooster aan de Groenmarkt en Boerenstraat/Zusterstraat en het oude Gasthuis aan de Gasthuisstraat. Van beide complexen zijn niet meer dan restanten van muurwerk en de houtconstructie over. Beide zijn te dateren in de vroege 15de eeuw, maar zij zijn pas na de Reformatie in wooneenheden opgedeeld. De vroegste woonhuizen in de werkelijke zin des woord dagtekenen pas van de late 15de eeuw. Bij intensiever onderzoek zouden wellicht meer (sporen van) oudere voorbeelden te traceren zijn.

Voor de teloorgang van oude panden zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Vooral stadsbranden hebben het bestand gedecimeerd. Emck vermeldt dat in 1388 de stad Gorinchem vrijwel geheel door brand werd verwoest. Dat was mogelijk, omdat de meeste huizen toen nog van hout waren (Emck, 1929, 13). Het feit dat vanaf 1392 de eerste steenovens bij Gorinchem in gebruik genomen werden (Emck, 1929, 14) waardoor men gemakkelijker in steen kon bouwen zal de schade bij brand nadien beperkt hebben. Toch teisterden in de

320 Gorinchem, Gasthuisstraat 47-51. Plattegrond van de verdieping, dwarsdoorsneden en achtergevel van het voormalige Gasthuis.

Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1991-1992.

De restanten van het 15de-eeuwse muurwerk met spitsbogen en de kap van het voormalige Gasthuis zijn aangegeven, alsmede de indeling en de balklagen van de in de 17de eeuw ingebrachte woningen.

15de en 16de eeuw regelmatig branden de stad: in 1403 tijdens het beleg van de stad in de Arkelse oorlog, in 1432, in 1479, doordat Gelderse troepen de stad in brand schoten, in 1503, in de Rosmolensteeg, waarbij 280 haardsteden in de as gelegd werden, in 1536 in de Arkelstraat bij de Arkelpoort, waarbij huizen en de rosmolen verbrandden (Emck, 1929, 14, 23, 30, 32, 36, 101; Van Goch, 163, 171).

Na het derde kwart van de 16de eeuw breidde de stad zich gestaag uit. In 1584 telde zij 1074 huizen (Emck, 1929, 54). Gedurende de eerste helft van de 17de eeuw is er sprake van een flinke groei, dit in tegenstelling tot de 18de eeuw.

Toen was er een terugval in het huizenbestand. Tussen 1632 en 1732 verminderde het aantal van 1609 naar 1398 (Van Goch, 248, nt. 2). Aan het eind van de 18de eeuw is in Gorinchem weer sprake van schade, ditmaal veroorzaakt door beschietingen van Pruisische troepen in 1787 en door Franse troepen die de stad in 1795 innamen. Aan het eind van de Franse bezetting in 1814 werd de stad dagenlang door Russen en Pruisen gebombardeerd, waarbij nog al wat schade ontstond. Van de 1382 huizen in de stad waren er maar 300 onbeschadigd.

In Nieuwpoort staan de oudste huizen aan de Buitenhaven en de Hoogstraat. Door herhaalde verwoestingen van de stad door branden en oorlogsgeweld in de 15de en 16de eeuw (Historische stedenatlas, 28, 29) zijn er maar weinig oudere sporen dan uit de 16de eeuw te vinden. Het is mogelijk dat de rechterzijgevel van Buitenhaven 15, die is opgetrokken uit grote roodachtige baksteen ($26 \times 12,5 \times 5,5$ cm), uit de 15de eeuw dateert.

Hetzelfde geldt voor Ameide. De oudste sporen aan woonhuizen die gevonden zijn zijn 16de-eeuws. Het sleutelstuk in het winkelpand Dam 3 is daar een

321 Overzicht van de Binnenhaven te Nieuwpoort (foto RDMZ, 1965).

322 Voorstraat 4, 5 en 6 te Ameide (foto RDMZ, 1992).

voorbeeld van. Het pand zelf is in 1989 zeer sterk verbouwd, waarbij de oorspronkelijke structuur teloor is gegaan.

Zijn vóór de 16de eeuw de oudste resten van huizen aan de houtconstructie en incidenteel aan geveldelen te vinden, vanaf de 16de eeuw kan men de ouderdom van de gevels zelf aflezen. De meeste 16de- en 17de-eeuwse huizen zijn echter in de 18de, maar vooral 19de eeuw, hetzij achter een pleisterlaag op de voorgevel, ofwel achter een geheel gemoderniseerde gevel verdwenen. Alleen het dak verradt dan aan de buitenkant door zijn steilte een hogere ouderdom, terwijl balklagen en houtconstructie in het inwendige dan definitief uitsluitsel geven over de ontstaansdatum.

In de 18de eeuw verschijnen in het stadsbeeld hoge huizen met brede gevels van vier, vijf of meer gevelopeningen. Vrijwel steeds blijken er dan achter die brede gevels twee panden te zijn samengetrokken tot één. Dat kan zichtbaar zijn aan een haperend ritme in de gevelopeningen, maar zeker in het inwendige aan bijvoorbeeld niveauverschillen, nog aanwezige scheidingsmuren en aan de kapconstructies. Totale nieuwbouw in een straatwand is in de 18de eeuw uitzonderlijk.

De 19de eeuw drukte in sterke mate haar stempel op het uiterlijk van de woonhuizen. Vooral in de tweede helft van de 19de eeuw wordt er op grote

schaal nieuw gebouwd. Bij oudere panden krijgen de gevels pleisterlagen en grotere vensters. In Gorinchem zijn in de 19de eeuw nogal wat nieuw gebouwde huizen van een jaartal voorzien, dat in een baksteen ingekrast is. Op een andere baksteen kunnen dan de initialen van de opdrachtgever(s) staan. Deze stenen zijn doorgaans vlak boven de plint in de voorgevel ingemetseld. De eenvoudige baksteenarchitectuur, die in de 18de eeuw opkwam, is door de hele 19de eeuw bij de woonhuizen toegepast.

De in de eerste decennia van de 20ste eeuw gebouwde huizen vertonen Jugendstil-vormen, volgen de Amsterdamse School-stijl of de vormen van de Art Déco. Een voor de Alblasserwaard uitzonderlijk monument in dit opzicht is het huis Van Zessen, uit 1923, aan de Westkinderdijk 89 te Alblasserdam, dat is gebouwd is volgens de principes van De Stijl door de architect C. van Eesteren in samenwerking met Theo van Doesburg die het kleurenschema ontwierp. Op 11 mei 1940 is in het Alblasserdamse woningbestand letterlijk een bres geslagen door een bombardement. In de jaren direct daarna zijn aan de Dam en onmiddellijke omgeving in het kader van de Wederopbouw woningen in Delftse-schooltrant gebouwd. Een zelfde beeld doet zich voor in Bleskensgraaf. Ook hier werd de dorpskern in 1940 door een bombardement zwaar getroffen. De kerk en enkele huizen langs de Graafstroom werden in Delftse-schooltrant weer opgebouwd.

Een probleem bij het herkennen van de oudere, 16de- en 17de-eeuwse panden - hierboven kwam het al aan de orde - is dat het uitwendige bijna altijd in later tijd is gemoderniseerd. Dat geldt dan in het bijzonder voor de voorgevel. Achtergevels hebben vaker het oorspronkelijke metselwerk en detaillering bewaard. Ook restauraties hebben hun stempel op het uiterlijk van de huizen gedrukt. Niet in alle gevallen was het resultaat daarvan even positief. Door het streven naar het laten zien van een (soms vermeende) oorspronkelijke uitmonstering verdwenen 18de- en 19de-eeuwse wijzigingen en toevoegingen. Wat nu te zien is, kan in vele gevallen beschouwd worden als een pastiche, een imitatie. Die modernisering is met name voor de indeling en afwerking in de interieurs van toepassing. De originele indeling bij de oudste huizen is door de voortdurende verandering in het gebruik vrijwel overal verloren gegaan. Hetgeen meestal wel herkenbaar overgebleven is - in sommige gevallen slechts fragmentarisch - zijn de verdiepingshoogtes, balklagen, de plaats van de schouw en de houtconstructie van de kappen. Trappen zijn nogal eens verplaatst. De oorspronkelijke plaats kan men dan eventueel aflezen aan een raveling in de balklaag. Gangen blijken afgescheiden te zijn van oorspronkelijk gangloze ruimten. Het omgekeerde komt ook voor: gangen zijn opgeofferd ter verbreding van een vertrek. Schouwen werden weggehaald, toegevoegd, verkleind of verplaatst, wanden werden verschoven, plafonds verlaagd. Dit verschijnsel doet zich het sterkst voor bij winkelpanden, die naar achteren en naar opzij geheel zijn uitgebroken en aan de gevels door middel van een doorlopende pui tot een eenheid gesmeed zijn met de buurpanden. De datering van de panden en de onderdelen daarvan zijn tot stand gekomen door onderlinge stilistische en bouwhistorische vergelijking, met als basis de gedateerde exemplaren.

De verschijningsvormen van de huizen en met name van de gevels wordt uitvoeriger dan hier net is geschied besproken onder de paragraaf 'exterieur'. De verschillende stijlen in de interieurafwerking komen bij 'interieur' aan de orde.

De woonhuistypen

Om een ordening in het woonhuizenbestand aan te brengen zijn verschillende methoden mogelijk. Men kan huizen rangschikken volgens ouderdom, maar ook naar de bouwmassa, de constructie en de indeling van de plattegrond. In deze paragraaf is gekozen voor een ordening op grond van de bouwmassa en de daarin aanwezige constructie en de rangschikking en indeling van de verschillende vertrekken. Er kon zo een onderscheid gemaakt worden tussen

het diepe huis, het dwarse huis, het samengestelde huis en het vierkante huis. Binnen de genoemde hoofdtypen worden subtypen onderscheiden, samenhangend met de ontwikkeling van een huis in de loop van de tijd.

Is de bouwmassa van een huis doorgaans weinig veranderd, de rangschikking en indeling van de vertrekken blijken in de loop van de tijd in een huis nog wel eens gewijzigd te zijn. Hierboven kwam dat al ter sprake. Een indeling in typen blijft daarom beperkt tot een vrij algemene invalshoek.

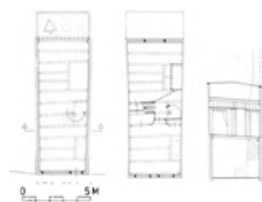
Een aparte categorie vormen de 19de- en 20ste-eeuwse villa's en de door woningbouwverenigingen gebouwde complexen die door de vrije plattegrond en bouwmassa niet in bovengenoemde categorieën vallen.

Het diepe huis

Door de smalle en diepe erven waarop de huizen staan is het diepe huis het meest voorkomende type door de tijden heen. Bij dit huizentype ligt de nokrichting van de kap loodrecht ten opzichte van de voorgevel. De plattegrond van het huis is altijd dieper dan breed. Indien er een balklaag aanwezig is ligt die over het algemeen evenwijdig aan de voorgevel aangezien dit de kortste overspanning betekende.

De breedte van de gevel varieert. De smalste huizen in Ameide, Nieuwpoort en Gorinchem zijn vier tot vijf meter breed (Nieuwpoort, Buitenhaven 13; Ameide, Dam 8, Kerkstraat 2-4-6.; Gorinchem, Groenmarkt 11). De grootste breedte bij een diep huis kan al gauw acht meter bedragen. Dat zijn niet alleen jongere panden, ook de oudere kunnen respectabele afmetingen hebben (Buitenhaven 5 te Nieuwpoort: 8,50 meter). De diepte bij dit type huis hangt uiteraard nauw samen met het aantal bouwlichamen. Bij de aanwezigheid van een achterhuis kan de diepte aanzienlijk zijn. Gemiddeld bedraagt de diepte, zonder achterhuis, tien tot vijftien meter.

Het eenvoudige diepe huis

323 Gorinchem, Kwekelstraat 10. Plattegronden en doorsnede.

Schaal 1:300. Opmetingstekening van J.J. Jehee, 1991.

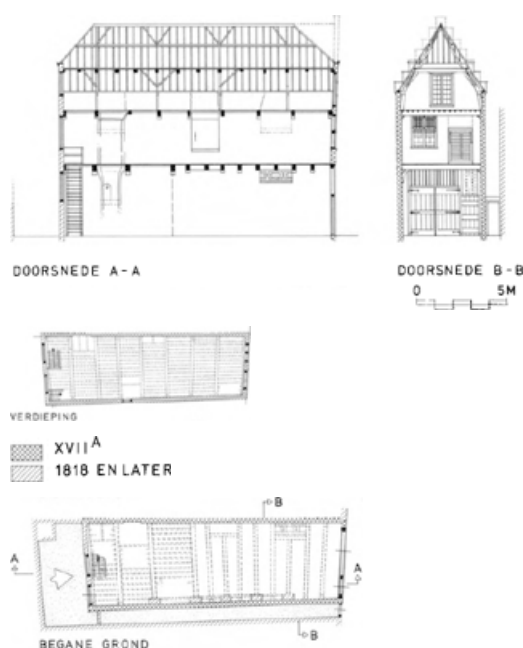
De recente toevoegingen zijn weggelaten. De gedeeltelijke reconstructies zijn gebaseerd op vondsten in het werk. Opmerkelijk bij dit pand is de situering van trap en schouwen aan dezelfde kant van het huis.

In zijn eenvoudigste vorm bestaat het diepe huis uit een begane grond met minimaal twee vertrekken achter elkaar en een kapverdieping. Het voorste vertrek van de begane grond was aanvankelijk direct via de voordeur toegankelijk. Deze kamer was bij de oudere, 16de- en 17de-eeuwse panden van origine meestal onverwarmd. De

haard stond in de kamer daarachter tegen de zij- of achtergevel. Dit vertrek wordt dan ook ‘binnenhaard’ genoemd. Het voorste vertrek diende in veel gevallen als bedrijfsruimte. De plaats van de trap naar boven is doorgaans in de hoek vlak vóór of vlak na de scheiding van vooren achtervertrek. Schouwen staan bij voorkeur tegen de muur tegenover de trap. Toch ligt in een enkel geval (Langendijk 47, Gasthuisstraat 25 en Kwekelstraat 10 te Gorinchem) de trap tegen dezelfde muur.

In Gorinchem staat aan de Gasthuisstraat 39 een in oorsprong 16de-eeuws, maar sterk verbouwd huis van dit type.

In Nieuwpoort behoren verscheidene huizen aan de Buitenhaven tot het eenvoudige type dat bestaat uit begane grond en kapverdieping. Het begrip ‘eenvoudig’ is in dit opzicht vrij betrekkelijk, want de panden nrs. 5 en 14 zijn van een respectabele breedte en van een niet onaanzienlijke diepte. Het pand Buitenhaven 5, met een gevelsteen uit 1613, had twee vertrekken achter elkaar met een nauwelijks verdiepte kelder halverwege. De grote schouw staat tegen de achtergevel. Het voorste vertrek heeft een minder zware enkelvoudige balklaag dan het achterste. In de 19de eeuw is het voorste vertrek opgedeeld in een middengang en twee kamertjes. De gevel is daaraan aangepast. Bij een restauratie in de jaren '70 is die indeling voor een deel weer ongedaan gemaakt. Ook Buitenhaven 14, uit het midden van de 16de eeuw, bestaat uit een begane grond en een kapverdieping. De plaats van de schouwen kan niet meer getraceerd worden door de verbouwingen. Wel is de oorspronkelijke indeling in een voor- en achtervertrek door een niveauverschil herkenbaar. De 16de-eeuwse kap is wel gaaf bewaard gebleven. Ook hier is in de 19de eeuw de gevel veranderd, maar de verdeling van een ongedeeld voor- en achtervertrek is gebleven.

324 Gorinchem, Kerksteeg 8. Plattegronden en doorsneden van de bestaande toestand. Schaal 1:300. Opmetingstekening van J.J. Jehee, 1992.

Het diepe huis met verdieping

Bij een vergroting van het eenvoudige diepe huis konden er een of meer verdiepingen aan worden toegevoegd. Vaker dan het verdiepingloze huis komt het diepe huis van twee vertrekken met een of meer verdiepingen voor. In Gorinchem zijn bijvoorbeeld de panden Westwagenstraat 28, Hoogstraat 7, Langendijk 47, Kruisstraat 19, Kwekelstraat 10, Robberstraat 8 en Kerksteeg 8, in Ameide Dam 8, alle uit de 17de eeuw, hiervan mooie voorbeelden.

Op de gevel van Kruisstraat 19 in Gorinchem staat in een cartouche het jaartal 1613. Het hele huis tot en met de kap is nog van die tijd. Het voorhuis is vijf vakken diep, de omtimmerde spiltrap is in twee vakken opgenomen en het achterhuis beslaat vier vakken. In tegenstelling tot de andere voorbeelden zat hier de schouw op de begane grond en de verdieping in het voorste stuk. Er zijn geen aanwijzingen dat er achter eveneens een schouw was. Een scheidingswand tussen voor en achter is verdwenen.

Zeer vergelijkbaar hiermee is Kwekelstraat 10. Het pand dateert ook uit de eerste helft van de 17de eeuw, maar is wat minder gaaf bewaard gebleven. Inwendig is de oorspronkelijke verdeling tussen voor- en achterkamer op de begane grond weliswaar verdwenen maar nog wel waarneembaar. Op de verdieping is de scheiding met een houten bedsteewand nog wel aanwezig. Het voorvertrek op de begane grond was onverwarmd. Schouwen stonden in de achterkamer op de begane grond en voor en achter op de verdieping, overal tegen de rechterwand, evenals de trap.

In omvang groter, maar in verdeling vergelijkbaar is Kerksteeg 8. Het verschil tussen voorhuis en binnenhaard is op de begane grond, ondanks het ontbreken van een scheidingswand, zeer duidelijk te zien: de balklagen verschillen namelijk. Het

voorste deel heeft een enkelvoudige balklaag, het achterste een samengestelde. Het voorste deel van de begane grond was ook hier oorspronkelijk niet verwarmd.

Het smalle hoekpand Dam 8 te Ameide dateert uit 1668 en heeft de schouw tegen de achterwand van de binnenhaard. Op de scheiding met het voorvertrek loopt de steektrap naar de verdieping. De voorkamers op de begane

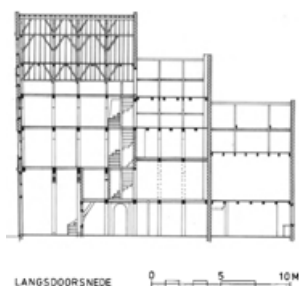
grond en de verdieping zijn onverdeeld. Op de verdieping is over de volle breedte aan het eind van de 18de eeuw een bedstede- en kastenwand geplaatst.

Het diepe huis met achterkamer

Wanneer het diepe huis zich verder in de diepte ontwikkelde, kreeg het een achterkamer, een derde vertrek achter het voorhuis en de binnenhaard. Deze kon daar direct aan vast gebouwd zijn, of met een smaller tussenlid daaraan verbonden. In de 17de eeuw is de laatste variant niet gevonden, wel in de 18de eeuw.

Uit de 16de eeuw zijn de opmerkelijkste voorbeelden van het diepe huis met achterkamer, Burgstraat 30 uit 1563 en Gasthuisstraat 25 uit 1566, beide te Gorinchem, mede door hun hoogte van drie bouwlagen en een kap.

Burgstraat 30, 't Coemt al van Godt' is een diep huis van drie bouwlagen en een kap, oorspronkelijk zes vakken diep, die in een voorhuis, een vak voor de trap en een binnenhaard opgedeeld waren. In de loop van de 19de eeuw is het huis gesplitst en voor gescheiden bewoning ingericht. Van 1941 dateert een ingrijpende restauratie, waarbij aan het exterieur en interieur reconstructies plaats vonden. De oorspronkelijke schouw stond tegen de achterwand van de binnenhaard getuige een zware raveling op zolder. In het voorhuis zijn geen (sporen van) oude schouwen gevonden. Er zitten weliswaar restanten van een rookkanaal in het eerste vak op de verdieping, maar deze zijn niet uit de bouwtijd. De spiltrap lag tegen de linkerwand in het derde vak, maar is bij de restauratie verplaatst (Meischke, 1969, 210-211). Twee vakken van het voorhuis worden thans door een winkel ingenomen. De achterliggende ruimte is daarvan gescheiden door een houten pui, waarvan de puibalk nog origineel is. Op de begane grond is de oorspronkelijk indeling, op de balkvakken na, niet meer terug te vinden. Op de verdiepingen nog wel. Het huis Gasthuisstraat 25, 'Dit is in Bethlehem', is in 1910-'11 gerestaureerd. In het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bevinden zich tekeningen van vóór die restauratie. Daarop is op een van de doorsneden de volgende indeling waarneembaar. Het voorhuis van vier vakken diep heeft een zeer hoge begane grond van bijna vijf meter met een insteek in de twee achtervakken. Die insteek was via een kleine trap in de tweede travee te bereiken. Het voorste, hoge deel van de begane grond was onverwarmd. In het achterste deel staat nu een 19de-eeuwse schouw. Of de insteek op de tussenverdieping verwarmd was lijkt niet waarschijnlijk gezien de aanwezigheid van het rookkanaal van de beganegrondse schouw achter de spiltrap. Vanaf de insteek loopt een originele spiltrap naar de overige verdiepingen. Achter het voorhuis ligt de binnenhaard van drie vakken diep. Dit bouwdeel is lager dan het voorhuis en heeft een eigen kap. Op de begane grond is de ruimte gemeenschappelijk met het voorhuis. Op de eerste verdieping staat sedert de restauratie een schouw tegen de achterwand. Achter de binnenhaard ligt een

325 Gorinchem, Gasthuisstraat 25, 'Dit is in Bethlehem'.

Lengtedoorsnede.

Schaal 1:300. Getekend door B.H.J.N. Kooij in 1992 naar een ongedateerde tekening van A. Mulder, aanwezig in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

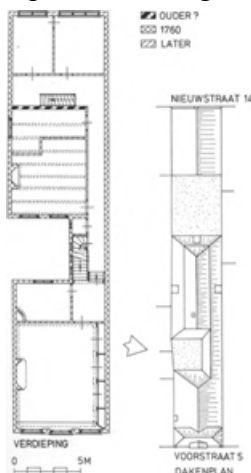
Weergegeven is de situatie vóór de restauratie in 1910.

(later aangebouwd) lager deel waarin de keuken was opgenomen. Ook dit gedeelte van het huis heeft een eigen kap. De grote schouw stond tegen de muur met de binnenhaard. Hiernaast was een bedstede. Bij de ingrijpende restauratie van 1910-'11 is er in het voorhuis een nieuwe trap ingebracht. In de binnenhaard is de derde verdiepingvloer omhoog gebracht, waardoor de muurstijlen moesten verdwijnen. In de keuken maakte de schouw plaats voor een trap. De voorgevel is opnieuw gemetseld, schouwen zijn bijgemaakt en het achterhuisje is hoger opgetrokken.

Ook het pand Hoogstraat 20 te Nieuwpoort had oorspronkelijk geen schouw in het voorhuis. De schouw en bedsteden zaten in de kamer daarachter, de binnenhaard. In het achterhuis was de keuken, getuige de aanwezigheid van een pompbak.

Hoogstraat 36 te Nieuwpoort, in oorsprong een gotisch diep pand van twee vertrekken achter elkaar, is in de 17de eeuw met een kamer aan de achterzijde uitgebreid, waarin een grote schouw gezet werd. Voordien stond de schouw, gezien de ravelingen en de aanwezigheid van gotische sleutelstukken tegen de linkerwand van het voorhuis.

Kerkstraat 2-4-6 te Ameide met een lager en smaller achterhuis, vertoonde voor de restauratie en renovatie in de beginjaren '80 van deze eeuw het inmiddels bekende beeld: een oorspronkelijk onverwarmd voorvertrek, dan een binnenhaard met schouw tegen de rechterzijgevel en in het smallere en lagere achterhuis eveneens een schouw. Op de scheiding van voorkamer en

326 Ameide, Voorstraat 5. Plattegrond van de eerste verdieping. Schaal 1:300. Opmetingstekening van architectenbureau T. van Hoogevest uit Amersfoort uit 1973, bewerkt door A.A.M. Warffemius in 1992.

Dakenplan van het huis aan de Voorstraat en het koetshuis aan de Nieuwstraat. Schaal 1:600. Opmetingstekening van A.A.M. Warffemius, 1992.

binnenhaard stond een bedstedewand.

Men kon bij het diepe huis nog op een andere manier ruimtewinst verkrijgen: door een tussenverdieping of insteek aan te brengen in het (hoge) voorhuis. Heel fraai is dat verschijnsel te zien in het pand Gasthuisstraat 25 te Gorinchem. Ook een uitbreiding naar links of naar rechts met een zijkamer behoorde tot de mogelijkheden. Deze variant is echter vrijwel niet terug gevonden. Aan de Hoogstraat 33-35 te Nieuwpoort staat een diep huis met een zijkamer. Ook tweebeukige diepe huizen bestaan, maar zijn tijdens dit onderzoek niet gevonden.

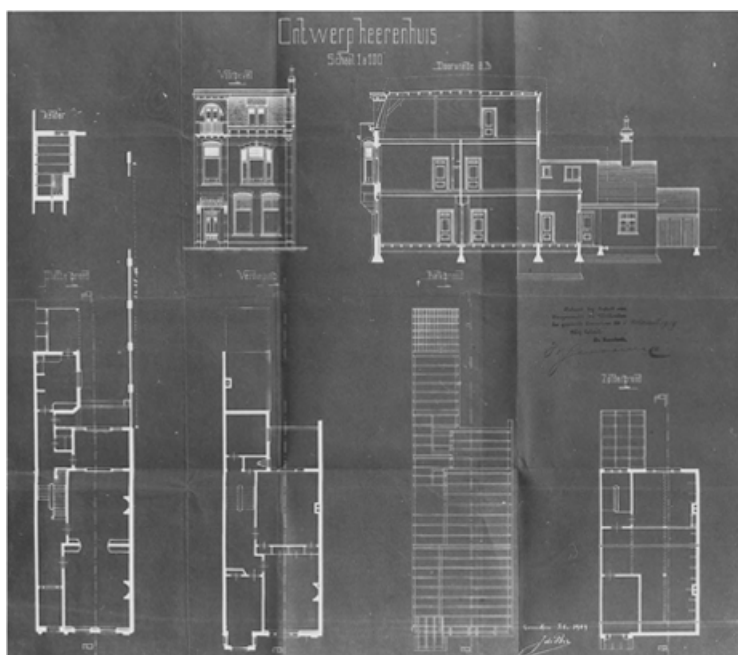
Ontwikkelingen vanaf de achttiende eeuw

Vanaf de 18de eeuw kan de indeling van het diepe huis veranderen. Men valt niet altijd meer met de deur in huis. De binnenhaard verdwijnt. Achter de voordeur loopt een smalle beuk waarin een gang, de trap en de keuken zijn opgenomen. Daarnaast liggen twee kamers en suite. Tot in de 20ste eeuw ziet men bij het diepe huis deze indeling met een brede en een smalle beuk. Tot in de 18de eeuw vindt men de variant van diep huis met achterhuis. In de 19de eeuw is dit een uitzondering geworden (Prak, 25). Om de gewenste indeling te verkrijgen worden in bestaande panden gangen afgescheiden en worden de kamers opnieuw gedecoreerd. Bij nieuwbouw wordt hier al direct rekening mee gehouden.

Voorstraat 5 te Ameide, gebouwd als logement voor het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1760 (zie ook: Openbare gebouwen) is verdeeld in een voorhuis, een tussenlid met toegang tot een binnenplaats en een achterhuis. De gang loopt uiterst rechts van voor naar achter en komt uit op een vertrek over de volle breedte van het pand. Het trappenhuis zit in het tussenlid. Op de eerste verdieping is aan de voorkant over de hele breedte van het pand een zaal met forse schouw, de vergaderzaal van de heemraden. In het achterhuis ligt naast de gang een kleinere kamer die ook van een grote schouw is voorzien, de voormalige kamer van de dijkgraaf. De overige vertrekken op deze verdieping en op zolder waren als slaapkamers in gebruik.

Goed vergelijkbaar hiermee is het huurpand Voorstraat 6. Het schema van voorhuis, tussenlid en achterhuis en een gang aan de zijkant vindt men hier ook. In beide gevallen is alleen het achterhuis, waarin de keuken is ondergebracht, onderkelderd.

Een mooi 19de-eeuws voorbeeld van dit type staat aan de Appeldijk 13 in Gorinchem. Volgens een baksteen in de gevel dateert het pand van 1841. Het is vier gevelopeningen breed en heeft de voordeur in de tweede travee. De

327 Ontwerptekening uit 1909 van Grote Markt 16 (bouwtekening aanwezig in Gem. Archief te Gorinchem).

indeling van het inwendige laat zich al aan de gevel aflezen: achter de deur loopt een gang van voor naar achteren. Halverwege de gang is de trap naar boven. De beide kamers links van de gang liggen en suite en hebben een schouw. Het kamertje rechts van de gang is smal en als zijkamer in gebruik. Achter de trap ligt de keuken.

Het uit omstreeks 1880 daterende pand Eind 24 in dezelfde stad bestaat weer uit een voorstuk, een tussenlid met trappenhuis en een onderkelderd achtervertrek over de volle breedte. De gang loopt uiterst rechts.

Bij het huis aan de Grote Markt 16 te Gorinchem, dat in 1909 gebouwd werd, blijkt de indeling nog steeds dit beproefde principe te volgen: links loopt een gang van voor naar achter die uitkomt op een naar achteren uitgebouwde keuken en (later afgebroken) bijkeuken. Halverwege de gang loopt de trap, rechts ligt een kamer en suite met een serre in het verlengde.

Het dwarse huis

Dit type huis kenmerkt zich door de balklagen die loodrecht ten opzichte van de voorgevel liggen en door een kap waarvan de nokrichting evenwijdig hieraan loopt. De plattegrond van het dwarse huis is over het algemeen breder dan diep. Hoewel dit laatste voor de hand lijkt te liggen, is dat toch niet altijd het geval. Een aantal dwarse huizen blijkt namelijk op een diepe plattegrond te

328 Dwarse huisjes aan de Burgstraat 10-12 te Gorinchem (foto RDMZ, 1962).

staan. Dit gegeven biedt verschillende mogelijkheden voor dakoplossingen van het achterste gedeelte zoals een lessenaardak, een tweede dwarse kap, of een haaks op het voorste gedeelte staande kap.

Het dwarse huis komt in de Alblasserwaard in de 16de en 17de eeuw veel minder voor dan het diepe huis. In de daarop volgende eeuwen daarentegen des te meer. Dit type vertoont zich enerzijds als een zelfstandig bouwlichaam van een of twee bouwlagen met een kap tussen topgevels of onder een schilddak. Dit type huis is bovendien zeer geschikt om in serie te bouwen. De muren en de schoorstenen kunnen dan gemeen zijn en er zijn geen druiptroken voor de waterafvoer van de daken nodig tussen de panden. Dat levert een (bescheiden) ruimtewinst op en neemt een bron van ergernis tussen burens weg. Ook de aaneengebouwde dwarse huizen onder een doorlopende kap komen in één en meer bouwlagen voor. Het is een type dat men in steden én dorpen aantreft.

Ook hier zijn, evenals bij het diepe huis, verschillende varianten te onderkennen. Naast dwarse huizen van een of meer bouwlagen en een kap, al dan niet aaneengebouwd, ziet men dwarse huizen met lagere achteraanbouwen of met een tweede beuk evenwijdig aan de eerste, soms onder een gemeenschappelijk dak, soms met een eigen (zadel)dak.

Over de oorspronkelijke indeling van het 16de- en 17de-eeuwse dwarse huis kan, bij gebrek aan gegevens, maar weinig worden opgemerkt. Vanaf de 18de eeuw zien wij hier dezelfde ontwikkeling als bij het diepe huis: er worden gangen, portalen en trappenhuisen afgescheiden van de woonvertrekken. De indeling van de plattegrond is dan vaak symmetrisch: een gang in het midden en aan beide zijden vertrekken, dikwijls en suite.

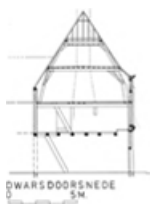
In de 16de en 17de eeuw zijn dwarse huizen gebouwd langs de Gorinchemse hoofdstraten (onder andere Vismarkt 14-15 en 16-17; Burgstraat 10-12, 14, 16 en 18; Zusterhuis 7 en 8; Groenmarkt 3 en 5). In de volgende eeuwen bouwde men dwarse huizen langs de stegen in de stad Gorinchem en de stoepen haaks op de rivierdijken (voornamelijk kleine arbeiderswoningen). Grotere dwarse huizen verrezen langs de straten, bijvoorbeeld op de brede kavels of ter plaatse van twee oudere (diepe) panden en langs de rivierdijken als vrijstaande gebouwen.

Het eenvoudige dwarse huis

Als geschakelde woning, het eenvoudigste type van één bouwlaag en een kap en een raam en deur breed is het dwarse huis tijdloos. Kameren en hofjeswoningen behoorden hiertoe en later arbeiderswoningen.

329 Dwarse huisjes aan de Nieuwstraat 1-3 te Ameide in 1962 (foto RDMZ, 1962).

330 Gorinchem, Burgstraat 10. Dwarsdoorsnede.

Schaal 1:300. Opmetingstekening van J.J. Jehee, 1992.

De 16de-eeuwse kap loopt door in nr. 12. Tot in de 18de eeuw waren de twee panden één huis. Daarna is het in tweeën gesplitst.

Dwars op de Kerkstraat in Alblisserdam staat een rijtje rug-aan-rug woningen van een bouwlaag en een kap als allereenvoudigste vorm van dit type huis. Meestal ligt er toch wel een smalle strook grond achter een dergelijk blok. De panden Nieuwstraat 1-3 te Ameide van anderhalve bouwlaag en een kapverdieping hoog zijn oorspronkelijk uit de 18de eeuw en zijn onderscheidelijk een raam en een deur, dan wel twee ramen en een deur breed. De 19de- en 20ste-eeuwse voorbeelden van dit type zijn legio: in Kinderdijk bijvoorbeeld de panden Molenstraat 36-58 of de iets grotere aan Molenstraat 41-57. Langs de Veerdam en de Lekkade te Kinderdijk zijn omstreeks nog 1900 stroken aaneengebouwde dwarse huizen gezet. In Alblisserdam liet de fabrikant Kloos voor zijn arbeiders aan de Westkinderdijk 191-203 een serie woningen onder een gemeenschappelijk zadeldak zetten. Iedere woning was een raam en een deur breed.

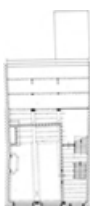
Het dwarse huis met verdieping

Vier in oorsprong 16de-eeuwse dwarse huizen met verdieping en een kap liggen naast elkaar aan de Gorcumse Burgstraat. Het zijn de nrs. 10-12, 14, 16 en 18. Het pand Burgstraat 10-12 werd in de 16de eeuw gebouwd als een dwars huis van ongeveer zeven meter diep, maar is in de 18de eeuw gesplitst in twee woningen. De kap bleef gemeenschappelijk. Er stond op de verdieping van het rechterstuk een grote schouw tegen de rechterzijgevel. De begane grond lijkt oorspronkelijk niet verwarmd geweest te zijn. Er zijn geen sporen van een schouw aangetroffen. Om meer ruimte te verkrijgen zijn in later tijd aan de achterkant twee haakse aanbouwen gezet.

Variant met afhang

Uit ruimteoverwegingen kon men achter het hoofdblok een haakse aanbouw zetten, zoals wij hierboven zagen, of een evenwijdige aanbouw aanbrengen. Deze laatste kon dan onder één dak met het hoofdblok liggen, dan wel met een lessenaardak daar op aanlopen.

SM

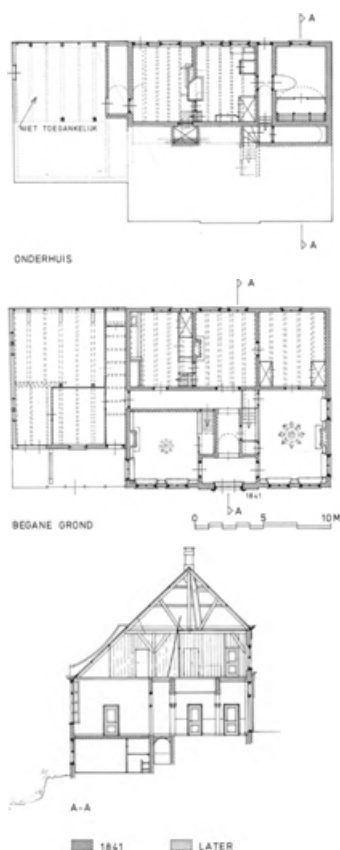

331 Gorinchem, Vismarkt 16-17. Plattegronden en doorsneden.
Schaal 1:300. Opmetingstekening J.J. Jehee, 1991.

Het pand Vismarkt 16-17 in Gorinchem laat de variant met ahang zien. Hoofdblok en ahang liggen onder één zadeldak met ongelijke dakschilden. Het elf meter brede pand is veertien meter diep (met ahang 20 meter). Toch is het door de haaks op de voorgevel staande hoofdbalklagen en de daknok evenwijdig aan de straat als een dwars huis te beschouwen. Hoewel zeer eenvoudig is het met zijn twee bouwlagen en een kap toch niet klein. In de diepte telt het drie vakken. In het middelste vak ligt de schouw tegen de linkerzijgevel.

In Ameide ligt aan de Fransestraat 28-30, omlopend in de Oude Dijk een rijtje vroeg 19de-eeuwse dwarse huizen met een halve verdieping en een ahang aan de achterkant. Ieder huis is twee ramen en een deur breed.

Ook het 19de-eeuwse ambachtsherenhuis aan het Cortgene 9 te Alblasserdam behoort in feite tot deze variant: een dwars huis met ahang.

332 Alblasserdam, Cortgene 9. Plattegronden en dwarsdoorsnede.

Schaal 1:300. Opmetingstekeningen van B.H.J.N. Kooij, 1992.

Het in 1841 gebouwde dwarse huis met ahang is sedert zijn ontstaan nauwelijks gewijzigd. Alleen aan de linkerzijde is het koetshuis met enige meters ingekort.

Het tweebeukige dwarse huis

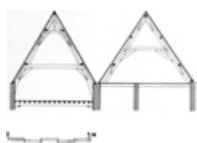
333 Tweebeukig pand aan de Dam 9 te Ameide (foto RDMZ, 1962).

Voortvloeiend uit de wens tot het bouwen van een groot huis en de behoefte de beperkingen van de overspanningsmogelijkheden van de balken te overwinnen ontstond het tweebeukige huis van een of meer bouwlagen. Een karakteristiek gegeven zijn de twee beuken van vrijwel gelijke omvang. Een dergelijk dwars huis met twee

evenwijdige kappen staat te Ameide aan de Dam 9. Aangezien het een hoekpand is kan men deze variant aan dit pand zeer duidelijk herkennen.

Het samengestelde huis

Indien bij de huizen de behoefte aan een tweede kamer gevoeld werd, kon die aan de zijkant of aan de achterkant geplaatst worden. Bij het diepe huis en het

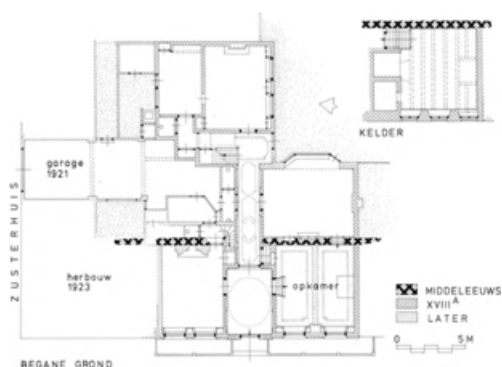

334 Het voormalige Burgerweeshuis aan de Molenstraat 15 te Gorinchem.

Kapconstructie.

Schaal 1:250. Opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1991.

De huidige kapconstructie kwam in twee gedeelten tot stand. Het linkerdeel dateert van 1556 en is in eikehout uitgevoerd. Het rechterdeel is de grenen kap van 1743.

335 Gorinchem, Boerenstraat 3. Plattegrond.

Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1992.

In de plattegrond is het samengestelde karakter van het huis, ontstaan in de 16de eeuw en uitgebreid in de 18de eeuw, duidelijk te zien.

dwarse huis zijn die varianten besproken. Wanneer een huis echter bestaat uit twee of meer gelijkwaardige bouwdelen die niet vallen onder het diepe of het dwarse huis, is er sprake van een samengesteld huis. Een dergelijk type is ontstaan door het samenvoegen van panden, die soms groot, soms klein waren. Bij de samenvoeging kregen de huizen één nieuwe voorgevel. De inwendige balklagen volgen weer de kortste overspanning.

Een duidelijk voorbeeld van een dergelijk samengesteld huis is het voormalige Weeshuis aan de Molenstraat 15 in Gorinchem. Hier is in 1743 een aantal 16de-eeuwse panden opgenomen in een nieuw monumentaal geheel. De kap werd gedeeltelijk en de voorgevel in zijn geheel vernieuwd. Een deel van de evenwijdig met de voorgevel lopende, 16de-eeuwse balklagen is in het linkerdeel te zien.

Bij Groenmarkt 8, het Oude-Vrouwenhuis geldt hetzelfde verhaal: in de 18de eeuw zijn twee 16de-eeuwse panden, een diep en een dwars huis tot een geheel

336 De in de tweede helft van de 19de eeuw gewijzigde voorgevel van Boerenstraat 3. Opmerkelijk is de aanwezigheid van een kelder (foto RDMZ, 1992).

337 Gorinchem, Appeldijk 21. Dwarsdoorsnede over het voorste gedeelte. Schaal 1:300.

Opmetingstekening door A.A.M. Warffemius, 1992.

In de dwarsdoorsnede is de samenstelling uit twee oudere huizen van verschillende breedte te zien.

samengevoegd. De houtconstructie van de oude balklagen en kap en de niveauverschillen in het inwendige maken duidelijk dat het hier om twee panden gaat. Een 18de-eeuwse rijzige voorgevel verbergt de ongelijkheid van de oudere bouwlichamen.

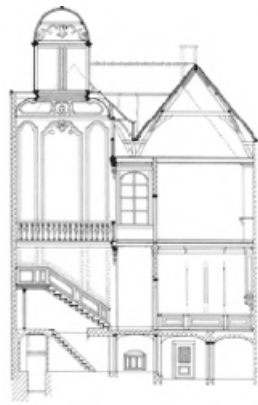
Ook Appeldijk 21 werd in het midden van de 18de eeuw stevig onder handen genomen. In de dwarsdoorsnede over het voorste gedeelte is te zien dat het huidige pand uit twee oudere panden van verschillende breedte en met een ongelijk vloerniveau is gegroeid. Doordat de gevelopeningen regelmatig over de gevel werden verdeeld, zitten de voordeur en het venster daarboven tegen de tussenmuur gedrukt, iets dat van buiten niet, maar van binnen wel te zien is. De gecompliceerde plattegrond van Boerenstraat 3 kwam als volgt tot stand. Het oudste stuk behoort tot een 16de-eeuws dwars huis, waarvan enkele spanten op zolder en een dikke binnenmuur nog getuigen. In het midden van de 18de eeuw is de centrale gang en de hal gemaakt en is het huis naar achteren uitgebreid met onder andere een tuinkamer, een achterkamer en een keuken. De inwendige decoratie en de afwerking dateren van die grote verbouwing.

Het vierkante huis

De voorgaande typen huizen werden gekenmerkt door een specifieke richting van plattegrond, balklagen en daknok. Bij het vierkante huis dat in principe in

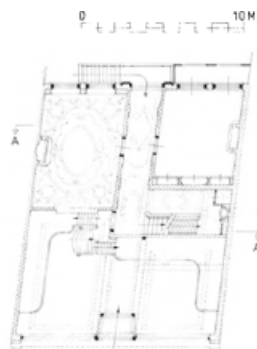
VERDIEPING

DOORSNEDE A-A

KELDER ONDERHUIS

BEGANE GROND BEL-ETAGE

338 Gorinchem, Appeldijk 3-5. Plattegronden en doorsneden.

Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1991-1992. De originele stucplafonds en het oorspronkelijke beloop van de trap zijn in de tekeningen aangegeven.

een keer is gebouwd, is de breedte en diepte van de plattegrond vrijwel gelijk. Het vrijwel altijd twee bouwlagen hoge pand wordt met een rondomgaande kap afgesloten. Dat kan een afgeknot schilddak zijn, maar ook een aan vier zijden omgaand zadeldak. De richting van de balklagen varieert, omdat bij dit type huis gebruik gemaakt wordt van dragende binnenmuren, waardoor iedere ruimte afzonderlijk overspannen kan worden. De indeling van het vierkante huis is vrijwel altijd symmetrisch. De gang ligt centraal met kamers te weerszijden. De trap ligt niet meer tegen een scheidingswand of achtermuur, maar loodrecht ten opzichte van de gang in het midden van het huis aan de linker- of rechterkant. Ook op de verdieping zet deze indeling zich voort. De verschillende vertrekken zijn van stookplaatsen voorzien. Door de ruime afmetingen van het vierkante huis was het geschikt voor representatieve bewoning. Dat manifesteert zich in de architectuur van de gevels en de uitmontering van de interieurs.

Een vroeg voorbeeld van een vierkant huis, is het 17de-eeuwse pand Noordzijde 12 naast de kerk van Goudriaan. Het huis was tevens als boerderij in gebruik, getuige de aangebouwde schuur. Vermoedelijk fungeerde het in de 17de en 18de eeuw ook als rechthuis. De wapens op een steen met het jaartal 1639 boven de voordeur zijn afgehakt (Van der Graaf, 264).

Het vierkante huis werd tot ver in de 19de eeuw gebouwd. Met name voor gebouwen met een min of meer openbaar karakter en voor pastorieën blijkt het type in trek. Bij of naast diverse hervormde kerken treft men ze aan zoals te Hoornaar, Molenaarsgraaf en Noordeloos.

Het mooiste voorbeeld van een vierkant huis is Appeldijk 3-5 te Gorinchem. De voornaamheid van de gevels wordt weerspiegeld in het interieur, met een apotheose in het trappenhuis met de hoge lichtkoepel. Bij de paragraaf over de interieurafwerking komt een en ander uitvoerig aan de orde.

De villa's

Een aparte groep binnen de woonhuizen wordt gevormd door de villa's die aan het eind van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw langs de rivierdijken en tegen de noordelijke stadsrand van Gorinchem werden gebouwd. Volgen de midden 19de-eeuwse grotere vrijstaande huizen nog de traditionele types van dwars of vierkant huis met symmetrisch ingedeelde plattegrond, tegen het derde kwart van die eeuw worden de plattegronden en bouwvormen gevarieerder. Naast de klassieke, beproefde indelingen met de kamers en suite doen asymmetrische plannen opgang, verschillende vertrekken worden in verschillende vleugels en soms in afzonderlijke bouwvolumina ondergebracht. Hierdoor ontstaan schilderachtige bouwmassa's en plattegrond vormen. In de 20ste eeuw ontstaat de 'vlinderplattegrond'. Hierbij maken twee vleugels een hoek met elkaar, zo dat de kamers naar behoefte op de ochtend- of de middagzon gericht kunnen worden (Prak, 101). In Gorinchem is een fraai voorbeeld van een dergelijke plattegrond de villa aan het Plantsoen 20. Aan het Cortgene 127-129 te Alblasserdam staat een eind 19de-eeuwse villa, die is uitgevoerd in een soort Franse neo-Renaissance stijl. Het muurwerk bestaat uit rode baksteen met versieringen in wit stuc. Een asymmetrische torenuitbouw op zware consoles met bewerkte piron

geeft deze villa een ‘kasteelachtig’ aanzien. Het bovenlicht van de voordeur is op neorenaissancewijze versierd met driehoekig fronton en voluten. Een Mansard-achtig dakvenster en het afgeplatte dak verwijzen naar de Franse renaissance. Het onderhuis is gepleisterd en heeft een toegang in de voorgevel. Later is aan de linkerkant een veranda met glas-in-lood uitgebouwd.

Van 1902 dagtekent villa Doresteyn aan het Cortgene 115 te Alblasterdam. Het middenstuk is hoog opgetrokken en heeft een overhuifd gietijzeren balkon. De gevarieerdheid in de vorm blijkt uit de bouwmassa met de lagere zijstukken, de gevel met hoekrisalieten en het verkropte hoofdgestel en de voordeur met zijlichten en bovenlichten uit de bouwtijd.

Vanaf de 20ste eeuw werden aan de noordzijde van Gorinchem ook villa's

339 Cortgene 127-129 te Alblasterdam (foto RDMZ, 1992).

340 Plantsoen 20 te Gorinchem (foto RDMZ, 1986).

gebouwd. In 1930 werd een ontwerp gemaakt voor een landhuis aan het Plantsoen 13 voor M.J. Constandse. Het huis is ontworpen door de Wassenaarse architect M.C.E. Patakij in kubistisch-expressionistische trant. De gevels zijn geled door horizontale betonnen banden. Het pand staat op een vrije plattegrond. De vertrekken op de begane grond en de verdieping zijn gerangschikt rond een centrale traphal. Een garage is met een tussenlid met het hoofdblok verbonden.

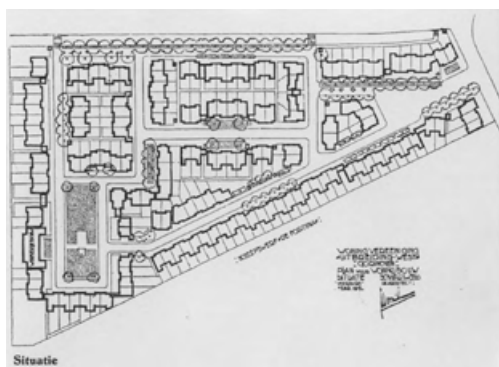
Aan het Plantsoen 20 staat de villa 't Zonnehuis' die in 1938 is gebouwd in opdracht van A.A.C. de Vries Robbé. De architect is Jan Rebel te Laren (NH). Het huis van gele baksteen en rode daktegels ligt in een tuinaanleg, eveneens naar ontwerp van Rebel. De plattegrond van de begane grond is een aaneenkoppeling van woonkamers en dienstvertrekken. Met erkers en terrassen zijn de belangrijkste vertrekken naar de zuid- en oostkant van de tuin gericht. De brede trap met omlopende bordessen voert naar de verdieping met slaap- en badkamers. De vorm van de plattegrond is expressionistisch: naar drie kanten uitdraaiende armen. De beweeglijke expressie van de plattegrond is tevens zichtbaar aan de omhoog zwenkende daklijn en de gegolfde dakvensters (Van Vliet, 151-158).

Woningbouwcomplexen

De 20ste-eeuwse woningbouwcomplexen in Gorinchem, Sliedrecht, Papendrecht en Alblasserdam verdienen aparte aandacht. Tot in de 20ste eeuw werden rijtjeswoningen van een raam en een deur breed, bestaande uit een of twee kamers op de begane grond en een zolder als arbeiderswoningen gebouwd. Bij het dwarse huis kwamen zij ter sprake. Na de Woningwet van 1901 werden in opdracht van gemeentes en woningbouwverenigingen huizenblokken voor arbeiders gebouwd.

In Gorinchem kwam tussen de Linge en het Merwedekanaal onder auspiciën van de woningbouwvereniging 'Jan van Arkel', later opgegaan in de woningbouwvereniging 'Volkshuisvesting', een woonwijk tot stand, waar de eerste blokken van in totaal achttien woningen in 1909 (Van Andel Smitstraat) dateren. Volkshuisvesting besteedde vanaf 1915 woningen aan op een terrein aan de Arkelse Onderweg, naar ontwerp van de secretaris der vereniging J. de Bie. 64 woningen kwamen in 1916 gereed. 51 woningen na 1918. Een tweede complex van 124 woningen werd in 1920 gestart. Een laatste complex van

27 woningen in 1928. Alle woningen dienden ten behoeve van arbeiders van de constructiewerkplaatsen van de firma De Vries Robbé en de suikerfabriek Hollandia. De bouw kreeg bewust een landelijk aanzien. De stedenbouwkundige aanleg is min of meer gecentreerd rond een pleintje (Hugo de Grootstraat en omgeving). In tegenstelling tot het gedeelte uit 1909, dat in 1983 ingrijpend werd gerenoveerd, is van het ontwerp van de vereniging Volkshuisvesting een groot deel nog herkenbaar aanwezig.

341 'Uitbreiding-West' te Gorinchem naar ontwerp van Jan Wils ('Arbeiderswoningen in Nederland', 151).

In 1919-1921 werden eveneens te Gorinchem 149 woningen gebouwd door de woningbouwvereniging 'Uitbreiding-West' naar ontwerp van architect Jan Wils. Zij werden gesitueerd op een trapeziumvormig terrein tussen de rivier de Merwede en het kanaal van Steenenhoek. De hele wijk staat op de nominatie om gesloopt te worden.

In samenhang met de ontwikkeling van de scheepsbouw kwam vanaf 1923 planmatige bebouwing achter het Rijzenwiel te Kinderdijk tot stand. De nieuwe bebouwing bestond uit de Fop Smitstraat, Blokweersingel, Jonkerstraat. Lange rijen, eenlaags sociale woningbouw, zonder opmerkelijke architectonische vormgeving.

Dit in tegenstelling tot wat in Papendrecht gebeurde. Daar kocht de gemeente in 1919 een buitendijks terrein aan rond de Molenpolder, waar een woonwijk werd aangelegd. Samen met de woningbouwverenigingen 'Beter Wonen' (architecten Gulden en Geldmaker) en 'Ons Belang' (architect H. van den Esch) kwamen er rond het Plein en aan de Dijkstraat, de Hoofdstraat, de Middenstraat en de Merwedestraat en -singel tussen 1920 en 1921 202 arbeiderswoningen met de allure van middenstandswoningen tot stand. De woningen waren afwisselend van een voortuintje voorzien. Alle hadden zij de beschikking over een achtertuin. De architectuur van de huizenblokken met de hoge geknikte daken en muurwerk van rode en gele baksteen had een comfortabel karakter. In 1976 is de wijk gerenoveerd, waarbij de bebouwing langs de Merwedesingel en een deel van de Merwedestraat en Dijkstraat door nieuwbouw is vervangen (Volkshuisvesting en Stedebouw, 11 (1930), nr. 11, 233-239).

In Sliedrecht stichtte de Vereeniging tot verbetering der Volkshuisvesting in 1917 woningen op de voormalige Kerkplaat aan de Emmastraat, Julianastraat, de Havenstraat, Middenstraat, Pr. Hendrikstraat, Noorderstraat, Wilhelminastraat en Zuiderstraat. Grotere huizen werden door de Bouwvereniging 'Beter Wonen' in de beginjaren '30 onder andere aan de Merwestraat en Adriaan Volkersingel gebouwd.

De wederopbouw in Alblasserdam en Bleskensgraaf

De aangerichte ravage in Alblasserdam door het bombardement van de dorpskern op 11 mei 1940 was aanzienlijk. Het plan voor de wederopbouw werd door het gemeentebestuur opgedragen aan het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland te Rotterdam. Enige jaren daarvoor, in 1938, had dit instituut al een plan in hoofdzaak, een ontwikkelingsplan, ontworpen voor de gemeente. Het opbouwplan is van de hand van ir. S.J. van Embden, die aan het instituut verbonden was. Na goedkeuring door de Regeeringscommissie voor den Wederopbouw, de Provinciale waterstaat en de Commissie voor Uitbreidingsplannen Zuid-Holland werd de uitvoering ervan aan verschillende architecten uitbesteed, opdat er enige afwisseling in de bebouwing zou ontstaan. Per blok huizen werd één architect aangewezen, om zo té veel variatie te voorkomen.

In het plan stonden voorschriften over het uiterlijk van de nieuwbouw opgenomen betreffende goothoogte en dakrichting, materiaalkeuze en kleurtoepassing. In het centrum waren bijvoorbeeld alleen gebouwen met een volledige bovenverdieping toegestaan. Als supervisor voor de wederopbouw werd B. van Bilderbeek, architect te Dordrecht aangewezen. Met het puinruimen

342 Kaart van Alblasserdam, waarop de verwoeste en gespaard gebleven bebouwing staat aangegeven (Volkshuisvesting en Stedebouw 22, nr. 5, p. 96).

343 De Dam te Alblasserdam (foto RDMZ, 1992).

was men pas in januari 1941 klaar. Met de wederopbouw werd in april van dat jaar een begin gemaakt. In 1942 was het merendeel voltooid. Enige afwerkingen volgden in het jaar daarna (Gemeente-archief Alblasserdam 001-07; 003-05; 004-05; 012-02; 012-03; Volkshuisvesting en Stedebouw 22 (1941), nr. 5, 94-101).

Ook het dorpscentrum van Bleskensgraaf was getroffen. De kerk, het raadhuis (bestaande uit één enkel vertrek), de openbare school, de pastorie, een dokterswoning en een twintigtal winkel-woonhuizen alsmede vijf boerderijen waren daardoor onherstelbaar beschadigd. Het maken van een plan voor wederopbouw werd opgedragen aan Ir. G.C. Lange, secretaris van de Commissie voor Uitbreidingsplannen in Zuid-Holland. Hij ging niet uit van herbouw in de oorspronkelijke staat of op de oude fundamenten. De kerk werd verplaatst en in een plantsoen gelegd. Langs de Noordweg en de Zuidweg, aan beide zijden van de brug over de Graafstroom verrezen kleine woningen en bedrijfjes (Volkshuisvesting en Stedebouw 21 (1940), nr. 7/8, 130; idem 22 (1941), nr. 7/8, 134-136).

Materiaal en constructie

De gevels

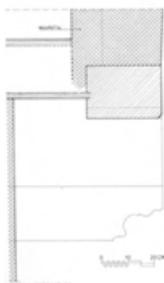
Hoewel houten huizen uit het stads- en dorpsbeeld van de Alblasserwaard verdwenen lijken te zijn, vonden wij in twee gevallen restanten van een vakwerkgevel. Hoe de oorspronkelijke vulling is geweest kon niet meer teruggevonden worden. Aan Vismarkt 16-17 te Gorinchem wijzen de sporen van houten regels op de verdieping op een oude vakwerkconstructie. Gasthuisstraat 36 in dezelfde stad vertoont aan de achtergevel restanten van dragende onderdelen die op een oorspronkelijk houten gevel wijzen. Hetzelfde geldt hier voor de zijgevel.

Bijna alle overgebleven huizen zijn thans van baksteen opgetrokken. In de 16de en 17de eeuw is er een duidelijk verschil tussen rijke en minder rijke, tot zelfs sobere gevels. Het doorgaans helderrode baksteenwerk kan bij de wat

344 Zijgevel van Gasthuisstraat 36 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

rijkere gevels versierd zijn met natuurstenen lijsten (speklagen), banden, blokken en consoles. Boven de vensters is het muurwerk dan met (verdiepte) ontlastingsbogen getooid, die dikwijls geprofileerd zijn en van natuurstenen blokken en bewerkte sluitstenen zijn voorzien. Zeer fraai is dit te zien bij een

345 Gorinchem, een 15de-eeuwse stenen en een 16de-eeuwse houten overkraging bij de achtergevel van Gasthuisstraat 47-49 en de zijgevel van Gasthuisstraat 36.

Schaal 1:10. Getekend door J.J. Jehee, 1992 Bij Gasthuisstraat 36 is het bovenste gedeelte waarschijnlijk als stijl- en regelwerk uitgevoerd geweest.

gebouw als het Gorinchemse Tolhuis. Ook het gebouw van de Doelen vertoont een duidelijk midden 16de-eeuwse gevel met speklagen.

Bij de minder rijk versierde gevels dragen de vensterbogen weinig tot geheel niet bij tot de reliëfwerking. In plaats van bogen kunnen boven de vensters strekken zijn aangebracht.

De muurbeëindigingen van het metselwerk van de oude panden hebben over de hele hoogte kiezelen in de koppenlagen. De rij kiezelen is in een enkel geval ook naast vensteropeningen te zien.

De eenvoudiger panden kunnen in de 17de eeuw uit gele baksteen zijn opgetrokken. In Gorinchem komt dat in een heel enkel geval voor (Langendijk 47). In de andere stadjes en dorpen is in de 16de en 17de eeuw het gebruik van gele baksteen gangbaar

(Nieuwpoort: Buitenhaven 5; Hoogstraat 16, 20 en 36). De strekken boven de ramen bij Hoogstraat 36 zijn voor de afwisseling in rode baksteen.

In tegenstelling tot wat men ziet bij de boerderijen is aan de woonhuizen in de 18de en 19de eeuw weinig gele baksteen toegepast. De meestal donkerrode baksteen heeft in die tijd mooi en zeer dun voegwerk. Veel verdwijnt bij restauraties, waarbij de voegen worden uitgekapt. Dit is bijvoorbeeld te zien bij Appeldijk 21 in Gorinchem waar een deel van het voegwerk is vernieuwd.

In het begin van de 20ste eeuw doet de verblendsteen zijn intrede. Dit is een gladde, met een strengpers vervaardigde baksteen, veelal in heldere kleuren rood, wit of geel. Door de verschillende kleuren aan de gevel te combineren ontstaat een levendig beeld. Een minder duidelijk effect door de doffere kleuren bereikt men met de afwisseling van rode en grijze kalkzandsteen, die vanaf dezelfde tijd, het begin van de 20ste eeuw, wordt toegepast.

De oude bakstenen gevels voor diepe en dwarse huizen kunnen tot in de 18de eeuw op vlucht staan, dat wil zeggen, zij hellen in meer of minder sterkte mate naar voren. Ook bij de zijgevels vindt men dat in een enkel geval. Indien de gevel oud is en hij niet op vlucht staat, is dit doorgaans het gevolg van een restauratie. Bij Gasthuisstraat 25 te Gorinchem uit 1566 staat de voorgevel te lood sedert de restauratie in 1910-'11. Hiertoe zijn het strijkspant en de muurstijlen tegen de voorgevel verwijderd.

Een voorloper van dit verschijnsel ‘op vlucht’ is een gevel met een overstek op verdiepingshoogte. Dit is nog te zien aan de achtergevel van Gasthuisstraat 49 boven de Gasthuisgang in de vorm van een fraai geprofileerde bakstenen overkraging. Aan de rechterzijgevel van Gasthuisstraat 36 bestaat de overkraging uit hout. De moerbalk van de begane grond loopt buiten de onderpui door en wordt gesteund door een korbeel. Op de langs balk, die over de einden van de moerbalken loopt, staan de muurstijlen van de verdieping.

Muurankers

In het muurwerk aan voor-, zij- en achtergevels zitten ankers, die de inwendige

346 In oorsprong vroeg 17de-eeuws pand aan de Molenstraat 55-57 met muurankers uit de bouwtijd (foto RDMZ, 1992).

houtconstructie verankeren aan de muur. De rijkst gedetailleerde ankers zitten in de voorgevels. Vooral vanaf de tweede helft van de 16de en in de 17de eeuw kunnen de gevelankers fraai gekruld van vorm zijn. Na het midden van de 17de eeuw maken de versierde ankers langzamerhand plaats voor rechte ‘staafankers’. Voordien kwamen de staafankers overigens ook voor, maar met name aan de zij- en achtergevels. Bij monumentale voorgevels werkte men de ankers in de 18de eeuw weg in het muurwerk. Pas vanaf de tweede helft van de 19de eeuw gaan de muurankers weer een rol spelen in het gevelaanzicht. Dan worden er gegoten schroefankers gebruikt in de vorm van ronde of gerekte rozetten, palmetten of andere bloemen.

Fraaie gekrulde ankers uit 1598 zijn aan het Gorcumse Tolhuis te vinden. Door de hele 17de eeuw vindt men deze weelderige ankers: Burgstraat 13, Groenmarkt 10-11, Gasthuisstraat 30, Hoogstraat 7, Kruisstraat 19, Kwekelstraat 10, Robberstraat 8, Tolsteeg 3, om maar enige Gorcumse voorbeelden te noemen. Daarnaast komt een variant voor met een vrij lange schieter en fijn gesmede gekrulde uiteinden. In Gorinchem kan men die vinden aan bijvoorbeeld Gasthuisstraat 39, Langendijk 29, Molenstraat 55-57, Havendijk 72 en Kerksteeg 8. In Nieuwpoort hebben Hoogstraat 16 en 36 en 68 (uit 1756) dergelijke gevelankers. Lelieankers zijn betrekkelijk zeldzaam. Hier en daar bleef een restant over zoals aan Langendijk 47 en de achtergevel van Molenstraat 1-3, beide te Gorinchem en Binnenhaven 5-7 te Nieuwpoort. Aan de zijgevel van de Gorcumse Burgstraat 33 zitten ankers met een haak die mogelijk nog 16de-eeuws zijn. Bij veel zijgevels van in oorsprong oude

panden ziet men aan de zijgevels afwisselend lange en korte schietankers, die op de aanwezigheid van een inwendige hout(scelet)constructie wijzen.

De inwendige houtconstructie

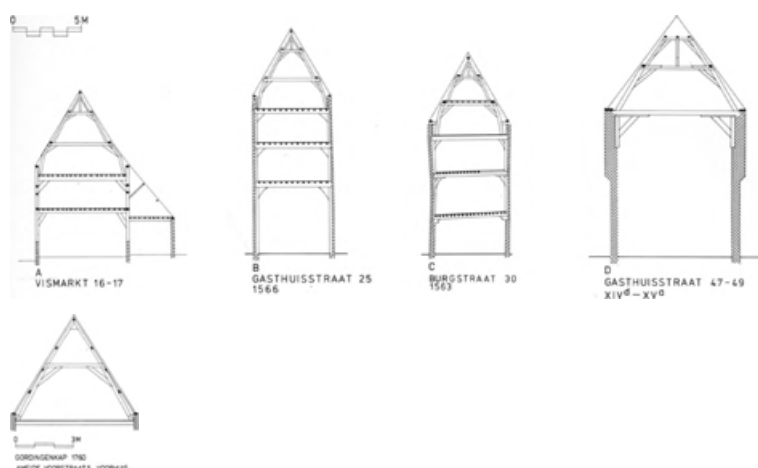
De oudste aangetroffen houtconstructies zijn uit eikehout vervaardigd. Na het begin van de 17de eeuw gaat men geleidelijk over op grenenhout. Een combinatie van de twee houtsoorten is gevonden in de constructie van Kerksteeg 8: grenenhout aan de balklagen en eikehout gedeeltelijk aan de kap. In de loop van de tijd werd hout als constructieonderdeel (dat wil zeggen muurstijlen - moerbalken - kappen) steeds minder toegepast. Aan baksteen als dragend element werd de voorkeur gegeven. Kappen blijven echter tot in de 20ste eeuw overwegend van hout.

Samen met de bakstenen muren vormen de gebintconstructies het dragend element van het huis. Bij de constructies ziet men verschillende mogelijkheden: zie afbeelding 347

- de drukkrachten worden via de stijlen van het gebint naar de fundering afgevoerd. Voorbeelden daarvan zijn de constructies in het voorhuis van 'Dit is in Bethlehem' uit 1566 (Gasthuisstraat 25) en Vismarkt 16-17, beide te Gorinchem (fig. A en B).
- de drukkrachten worden door korbeelstellen via de stenen muren naar de fundering overgedragen. De houtconstructies in Gasthuisstraat 47-47A en Groenmarkt 3 laten dat zien (fig. D).

Bij de oudst aangetroffen constructies loopt de muurstijl vanaf de grond door tot aan de onderkant van de muurplaat en maakt op die manier nog deel uit van de kapconstructie (fig. A, etagegebint).

Bij latere vormen loopt de muurstijl per verdieping vanaf de vloer tot aan de

347 Gorinchem. Verschillende typen draagconstructies (gedeeltelijk gereconstrueerd), zoals die in de oudere huizen te Gorinchem kunnen voorkomen aan de Vismarkt 16-17, Gasthuisstraat 25, Burgstraat 30 en Gasthuisstraat 47-49 en de gordingenkap in Voorstraat 5 te Ameide. Schaal 1:150. Getekend door J.J. Jehee en A.A.M. Warffemius, 1992.

onderkant van de moerbalk (fig. B en C, gestapelde gebinten).

Ook komt het voor dat de muurstijlen halverwege ondersteund worden door een console (fig. D).

Bij de oudste huizen zijn de plafonds samengesteld uit moer- en kinderbalken van eikehout met sleutelstukken of consoles. Als overgang naar de enkelvoudige balklaag die in de 17de eeuw algemeen wordt, gebruikt men een of meer tussenbalken in plaats van de kinderbinten.

Op de tweede verdieping van het 16de-eeuwse huis 't Coemt al van Godt' aan de Burgstraat 30 zijn tussenbalken toegepast tussen de korbeelstellen. Op de verdieping van de achterbouw van Groenmarkt 3 zijn in de 17de eeuw tussenbalken geplaatst en de kinderbinten weggenomen.

In de loop van de 17de eeuw komt de grenehouten enkelvoudige balklaag steeds meer in gebruik. Een combinatie van een samengestelde en een enkelvoudige balklaag van grenehout in één ruimte laat het pand Kerksteeg 8 te Gorinchem zien: op de begane grond heeft het achterste deel moer- en kinderbinten, het voorste stuk daarentegen een enkelvoudige balklaag.

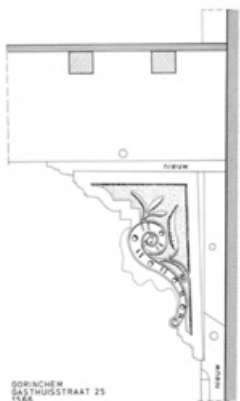
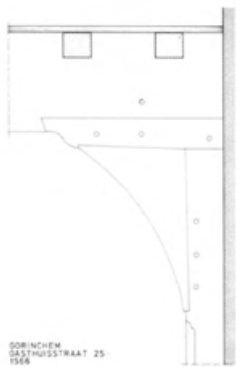
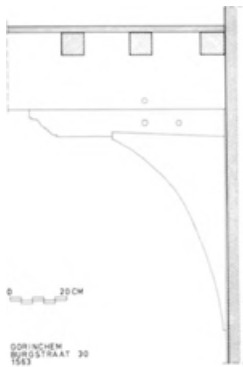
De kapconstructie

De vroegste kapconstructies van de woonhuizen bestaan vrijwel steeds uit een of meer dekbalkjukkan op elkaar met daarop schaar- of driehoekspanten. Kappen zonder nokgording zijn bij de woonhuizen niet aangetroffen. Geschoorde nokstijlen zijn gevonden bij Gasthuisstraat 47-47a en 49, Burgstraat 10-12, Burgstraat 30 en Gasthuisstraat 25, alle in Gorinchem. Bij de oudste huizen kunnen de onderste spantbenen uit eiken krommers bestaan. De langsconstructie wordt gevormd door de nokgording en door flierungen die op de jukkan liggen. Kenmerkend voor 18de-eeuwse kappen is het verdwijnen van de krommers en de flierungen. In plaats van flierungen worden gordingen toegepast (Voorstraat 5 te Ameide). Het (grene)hout

wordt vanaf het midden van de 17de eeuw niet meer handmatig maar machinaal gezaagd.

Sleutelstukken en consoles

De korbelen, sleutelstukken en consoles onder de balken kunnen specifiek van vorm zijn, waardoor een datering van de constructie mede mogelijk is. De meest opmerkelijke van vorm en versiering zijn de 16de-eeuwse renaissance korbelen en consoles. Zij zijn gevonden in Burgstraat 30, 't Coemt al van Godt' uit 1563 (geprofileerde consoles en gebogen korbelen met geprofileerde sleutelstukken), in Gasthuisstraat 25, 'Dit is in Bethlehem' uit 1565 (verschillende korbelen versierd met leeuwemaskers, blad- en rolwerk), in het huis Schelluinderberg te Schelluinen uit dezelfde tijd (fraaie consoles met maskers en koppen tussen rolwerk), in de Gorinchemse Doelen uit 1589 (gerolde consoles met eenvoudige bandversiering). Buitengewoon rijk van

348 Korbelen uit 1563 en 1566. Schaal 1:20, opgemeten en getekend door J.J. Jehee en B.H.J.N. Kooij, 1990-1992.

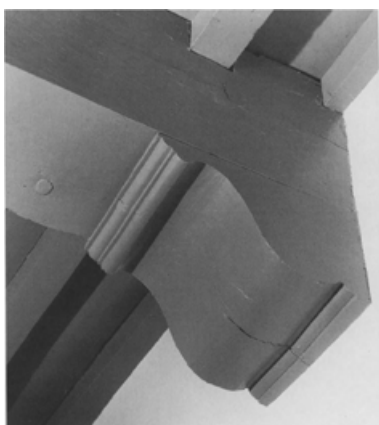
349 Profielen van diverse sleutelstukken en consoles. Schaal 1:10, opgemeten en getekend door J.J. Jehee en B.H.J.N. Kooij, 1990-1992.

350 Gesneden korbeel uit 1565 in het huis 'Dit is in Bethlehem' te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

351 Bewerkte console uit 1598 in het voormalige Tolhuis te Gorinchem (foto RDMZ, 1991).

352 Onbewerkte console uit 1598 in het voormalige Tolhuis te Gorinchem (foto RDMZ, 1991).

bewerking zijn de consoles in het voormalige Tolhuis uit 1598 met de besnorde zonnen, de bloemen en diamantkoppen gevat in rol- en bladwerk.

Bovengenoemde exemplaren zijn uitzonderlijk. Over het algemeen vindt men in de 16de eeuw versieringen als peerkralen aan sleutelstukken en consoles (Appeldijk 9 te Gorinchem: console met dubbele peerkraal; Dam 3 te Ameide, sleutelstuk met enkele peerkraal). In de eerste helft van de 17de eeuw wordt eenzelfde type consoles toegepast. Zij kenmerken zich door een in- en uitgezwenkt profiel met een (recht of rond) neusje aan de bovenzijde, soms verrijkt met een buikvorm aan de onderkant (Burgstraat 13, Langendijk 47, Hoogstraat 7, Overwaardhuis uit 1644: met neusje; Gasthuisstraat 47-47A: consoles met neusje; Kerksteeg 8, Kwekelstraat 10, Kruisstraat 19).

Telmerken

353 Console in de gang van het Tolhuis (foto RDMZ, 1991).

Op de houtconstructie vindt men verschillende merktekens. De meest voorkomende zijn de telmerken die dienen om de verschillende onderdelen op de juiste wijze met elkaar te verbinden. Paringen zijn merken die over twee bij elkaar horende onderdelen van de houtconstructie getrokken zijn om aan te duiden dat die onderdelen bij elkaar horen. Timmermansmerken worden door de maker op het werk aangebracht en vlotmerken zijn grote merken in de vorm van cijfers of letters op de zijkanten van een balk, onder andere aangebracht bij transport te water.

Bij de oudste kappen zijn de merken in het hout gesneden met een gootvormig snijmesje. Deze getrokken, gesneden of gehaalde merken laten tevens het verschil tussen links en rechts zien. Na het midden van de 16de eeuw gaat men op een systeem over waarbij er met de rechte beitel of de guts strepen of gaatjes gehakt worden.

De vier 15de-eeuwse eikehouten spanten van het voormalige Gasthuis zijn gemerkt met visjes en richtingpijlen. Buitenhaven 14 in Nieuwpoort heeft een 16de-eeuwse kap waarbij de zes gebinten op de verdieping vanaf de voorgevel links en rechts zijn gemerkt met gehaalde merken van een tot zes.

Op de kap van Burgstraat 10-12 uit de tweede helft van de 16de eeuw zitten gehaalde merken (links) en gehakte merken (gaatjes) rechts.

De onderdelen van de kap van het huis aan de Burgstraat 30, 't Coemt al van Godt' dateren van 1563 en zijn al van gehakte en gegutste merken voorzien, zonder dat er een logische volgorde te ontdekken valt. Bij Gasthuisstraat 25

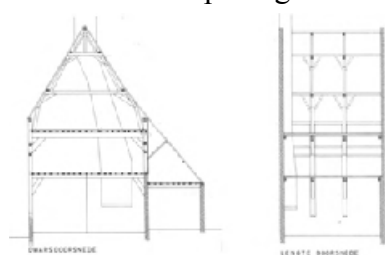
zijn de merken eveneens met de rechte beitel en de guts gehakt. Hier staan de spanten wel op volgorde.

Paringen zitten op de laat 16de-eeuwse eikehouten kap in het pand Kriekenmarkt 1-3, maar ook op de kaponderdelen van Voorstraat 5 te Ameide uit 1760. Hier zijn de merken gehakt.

Secundair gebruik van de houtconstructie

Bij het globale onderzoek naar de inwendige constructie van huizen bleek dat bij ogenschijnlijk jongere huizen oudere houtconstructies kunnen voorkomen. Het van oorsprong 16de-eeuwse pand Hoogstraat 36 te Nieuwpoort werd in de 17de eeuw grondig vernieuwd. De samengestelde balklaag in het voorhuis met gotische sleutelstukken met peerkraalprofiel werd door een enkelvoudige vervangen. De moerbalk handhaafde men, maar het profiel is van de sleutelstukken afgehakt.

Een ander verschijnsel, het voor de tweede maal op een andere plaats toepassen van een houtconstructie (secundair gebruik) is ook gevonden. Een goed voorbeeld daarvan vormt de houtconstructie in het uit omstreeks 1600 gebouwde huis aan de Vismarkt 16-17 te Gorinchem. Bijna alle constructieve onderdelen zijn secundair toegepast. De hoekstijlen van het pand zijn later gebruikt bij herstelwerkzaamheden van het huis. De rechterstrijkbalk op de verdieping en de dekbalken van de dekbalkjukken op zolder komen van elders. Gezien de pen- en toognagelgaten zullen het voormalige hoekstijlen geweest zijn. Dat de constructie waarschijnlijk van elders afkomstig is blijkt onder andere uit de merken op diverse constructieonderdelen. De meeste telmerken bestaan uit amandelvormige gaatjes. Ook de halve-maanvorm komt een enkele maal voor. Het laagste merk is drie en het hoogste is zes. De merken één en twee komen niet voor. Een logisch ritme in de nummering valt niet te onderkennen. Gezien het onlogisch verloop in de telling en het voorkomen van de telmerken vijf en zes kan de constructie niet oorspronkelijk ter plaatse van het drie traveeën brede pand gestaan hebben.

354 Gorinchem, Vismarkt 16-17. Reconstructie van de houtconstructie. Schaal 1:250. Opgemeten en gereconstrueerd door J.J. Jehee, 1992. De houten constructieve onderdelen zijn secundair gebruikt. De herkomst is niet bekend.

Exterieur

Over de ouderdom van de huizen en de moeilijkheden bij het herkennen daarvan is hierboven al het een en ander opgemerkt. Bij het analyseren van de gevels is gekozen voor een chronologische en - indien mogelijk - stilistische benadering. Soms was het omwille van de duidelijkheid nodig om ook andere gebouwen dan woonhuizen in de strikte zin des woord op te nemen, die reeds in een ander hoofdstuk ter sprake kwamen. In die gevallen zal over en weer verwezen worden.

De oudste (bakstenen) voorgevels aan de huizen dateren in de Alblasserwaard uit de 16de eeuw. Zij komen met name in Gorinchem voor. Houten en lemen huizen zijn verdwenen uit het stadsbeeld. Vanaf de 17de eeuw zijn er buiten Gorinchem ook in Nieuwpoort oorspronkelijke voorgevels of delen daarvan te vinden.

355 Achtergevels van panden aan de Langendijk met over de Haven uitgebouwde erkers (foto RDMZ, 1992).

De zijgevels blijken, indien vanaf de openbare weg te zien en ongepleisterd, veel minder fraai afgewerkt te zijn dan de voorgevels en vaak ook opgetrokken uit een andere, goedkopere baksteen. Indien relevant zal daarvan per eeuw melding gemaakt worden.

De enige plaats in Gorinchem waar achtergevels volledig in het zicht zijn, is langs de westkant van de Lingeaven. Hier ziet men de achterkanten van de (achter) huizen aan de Langen- en Kortendijk. Opmerkelijk aan Langendijkzijde - de gevels aan de Kortendijk zijn grotendeels renovatieprodukten - zijn de erkers die in veel gevallen over het water van de haven zijn uitgebouwd. Het hoekpand met de Hoogstraat heeft zelfs over de volle hoogte een uitgebouwde houten erker.

De zestiende en zeventiende eeuw

Van vele 16de- en 17de-eeuwse bakstenen gevels die voor diepe huizen staan is de oorspronkelijke top afgebroken en door een horizontale lijst vervangen. Hetzelfde geldt voor de puien: er is geen volledig originele pui meer aan te wijzen bij de huizen in dit gebied. Zo een pui al een 16de- of 17de-eeuwse vorm heeft, dan is dat het resultaat van een restauratie (Gasthuisstraat 25, Burgstraat 30, Groenmarkt 10-11). In een enkel geval is bij de vernieuwing van de pui wel de originele puibalk gespaard gebleven, waaraan de oorspronkelijke verdeling valt af te lezen (Kerksteeg 8).

Van de dwarse woonhuizen in deze tijd is geen originele gevel meer bekend. In alle gevallen zijn zij in de 18de of 19de eeuw gemoderniseerd, dat wil zeggen

van grotere vensters en een pleisterlaag voorzien. De dikte van het muurwerk, oude muurankers en het op vlucht staan verraden dan de oudere gevel.

De niet afgeknotte gevels voor de diepe huizen kunnen eindigen tegen een top-, trap-, hals-, of tuitgevel, die al dan niet gedecoreerd is.

Zijgevels werden, zo zij in het zicht kwamen, later nog al eens gepleisterd.

Alleen de gevelankers kunnen dan wijzen op de eventuele hoge ouderdom van een dergelijke gevel (Gasthuisstraat 25: jaartalankers 1566 in de zijgevel). Drie muizetandlijsten en dichtgezette kloostervensters aan de rechterzijgevel van Kraansteeg 12-14-16 verwijzen naar de middeleeuwse oorsprong van het pand, dat zelf in de 18de en 19de eeuw ingrijpend is veranderd.

Van de achtergevels valt op te merken dat de 17de-eeuwse exemplaren doorgaans eenvoudiger zijn dan de voorgevels. Vele eindigen met een tuitgevel. De gevelankers zijn over het algemeen recht en niet gekruld.

De rijk uitgevoerde topgevels

Van de overgebleven 16de-eeuwse woonhuisgevels te Gorinchem zijn de topgevels aan de Burgstraat 30, 't Coemt al van Godt' uit 1563 en die aan de Gasthuisstraat 25, 'Dit is in Bethlehem' uit 1566 de meest opmerkelijke.

Hoewel beide panden ingrijpend zijn gerestaureerd in onderscheidenlijk 1941 en 1910, geven zij een goede indruk van twee renaissance-panden met hun buitengewoon rijke detaillering aan beeldhouwwerk. In beide gevallen zijn de

356 Burgstraat 30 vóór restauratie (foto RDMZ, zj.).

357 't Coemt al van Godt', Burgstraat 30 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

358 'Dit is in Bethlehem' vóór restauratie (foto RDMZ, bureau Mulder, 1909).

359 'Dit is in Bethlehem', Gasthuisstraat 25 te Gorinchem (foto RDMZ, Delemarre, 1950).

pui, de vensters en de zijgevels gereconstrueerd in een vormtotaal waarvan men toen dacht dat die de 16de eeuw goed benaderde.

Burgstraat 30 heeft een uitbundig versierde renaissance trapgevel. Het jaartal 1563 is boven de pui te lezen. Het baksteenwerk van de gevel is verlevendigd met natuurstenen banden. De vensters staan op geprofileerde waterlijsten. De naam 't Coemt al van Godt' is weergegeven in cartouches binnen de natuurstenen ontlastingsbogen der vensters van de eerste verdieping. Boven de vensters van de tweede en derde verdieping zijn frontons aangebracht, waarbinnen gebeeldhouwde

kopjes zitten. Op de tweede verdieping zitten twee Ionische pilasters aan de zijkant en in het midden een herme. Op de derde verdieping zijn naast het venster twee medaillons met koppen aangebracht.

Het huis 'Dit is in Bethlehem' heeft een geveltop met in- en uitgezwenkte voluten. Vanaf de eerste verdieping zitten boven de vensters geblokte ontlastingsbogen waarin gebeeldhouwde cartouches of maskerkoppen zijn aangebracht. Boven de puibalk bevindt zich de gevelsteen waaraan het huis zijn naam ontleend heeft: de aanbidding van de herders. Daarboven loopt over de volle breedte een gebeeldhouwd fries met strijdende ruiters. Tussen en naast de vensters van de tweede en derde verdieping zitten hermen en onder de topvoluten gebeeldhouwde rammen. Gekrulde ankers zijn aan de gevel aangebracht. Al het beeldhouwwerk is in 1984-'85 vernieuwd of

ingrijpend gerepareerd. De zachte mergel was in ernstige mate verweerd, met name door ondeskundig onderhoud.

In Gorinchem komt een aantal woonhuizen voor met een zogeheten Dordtse gevel. Dit type gevel kenmerkt zich door de overkragingen der verdiepingen door middel van geprofileerde bogen op kraagstenen. De overkragingsbogen vallen samen met de ontlastingsbogen boven de vensters.

Het pand Gasthuisstraat 30 laat maar een rudiment zien van zo'n Dordtse gevel. In de 19de eeuw is de topgevel afgeknot, in de 20ste eeuw is het pand met een verdieping verlaagd. Een tweede Dordtse gevel, die eveneens, maar minder erg, is verminkt, staat aan de Hoogstraat 7. Ook hier is in de 19de eeuw de topgevel afgeknot en in een lijstgevel veranderd. De pui is geheel gemoderniseerd, maar de eerste en tweede verdieping geven nog een uitstekende indruk van de bouwtijd, die in het begin van de 17de eeuw valt te plaatsen. Evenals bij het vorige pand is het rode baksteenwerk met natuursteenelementen versierd. De vensterbogen komen uit op bakstenen kolonetten met bladkapiteel, die steunen op met besnorde mans- en leeuwekoppen versierde consoles. In de vensterbogen van de eerste verdieping is nog het geschilderde siermetselwerk aanwezig. De vensters van de tweede verdieping staan op een geprofileerde bakstenen lijst die met

360 Dordtse gevel aan de Hoogstraat 7 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

361 Kerksteeg 8 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

natuursteenblokken en een engelenkopje is versierd. Aan de Westwagenstraat 28 staat een huis met een vroeg 17de-eeuwse, levendig gedecoreerde, gevel waarvan de pui en geveltop zoals steeds zijn veranderd. De overgebleven eerste en tweede verdieping laten weer het baksteenwerk zien dat met natuursteen is verlevendigd.

Tussen en naast de verdiepingvensters is het gevelvlak met geblokte dubbele pilasters versierd. Natuurstenen klauwstukken vullen de eerste (en enig overgebleven) geveltrap op de tweede verdieping. Aan de Kerksteeg 8 staat een vroeg 17de-eeuws pand, dat diverse interessante gevelonderdelen bewaard heeft. De geveltop is hier niet helemaal afgeknot, drie trappen aan weerszijden zijn bewaard gebleven. Het rode baksteenwerk is met spekbanden doorsneden. Dit is de enige gevel in Gorinchem die een ongerestaureerd en daarom historisch interessant kruiskozijn bewaard heeft. Ook de puibalk uit de 17de eeuw is nog aanwezig. De toognagelgaten geven de plaats van de voormalige gevelopeningen aan. De plaats van de linkerdeur is eveneens origineel. De diverse onderdelen van de inwendige houtconstructie wijzen op een ontstaansdatum omstreeks het eerste kwart van de 17de eeuw. Groenmarkt 10-11 te Gorinchem heeft een trapgevel die dateert uit de eerste

362 Groenmarkt 10-11 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

363 Tolsteeg 3 te Gorinchem uit 1607 (foto RDMZ, 1992).

364 Kruisstraat 19 te Gorinchem uit 1615 (foto RDMZ, 1992).

helft van de 17de eeuw. Ook hier is het baksteenwerk met horizontale natuurstenen lijsten, blokken en banden verlevendigd. Bij de restauratie is de verf van de natuurstenen onderdelen afgehaald, waardoor de gevel aan levendigheid heeft ingeboet. In de ronde ontlastingsbogen zit een beeldhouwd kopje als sluitsteen. Tussen de vensters zijn gekrulde muurankers aangebracht. Hoewel de onderpui een 20ste-eeuws restauratieprodukt is, geeft het hele pand een goede en complete indruk van een 17de-eeuws woonhuis met een bedrijfsruimte op de begane grond.

De opbouw en decoratie van de afgeknotte voorgevel van Burgstraat 13 zijn hiermee goed te vergelijken evenals die aan de Kalkhaven 70-72. Daar staat een uit 1645 daterend pand met een ingezwenkte tuitgevel, die in de 18de eeuw tot stand gekomen zal zijn. Ondanks de bouwdatum in het midden van de 17de eeuw vertoont de gevel nog de rijke decoratie met natuurstenen banden, lijsten, blokken en beeldhouwde sluitstenen, die vanaf de 16de eeuw opgeld deed.

De eenvoudige topgevels

Naast deze rijke bakstenen gevels komt in deze tijd ook een eenvoudig type voor, waarbij de gevels minder tot nagenoeg onversierd zijn.

Het pand Tolsteeg 3 met een in de 18de eeuw gewijzigde top dateert volgens een anker tussen de verdiepingvensters uit 1607. De uit gele baksteen opgetrokken gevel is met lijsten van rode baksteen versierd. Alleen bij de aanzet van de vensterbogen is natuursteen gebruikt. Ook zitten er nog gekrulde muurankers in de gevel.

Vrijwel onversierd is de vroeg 17de-eeuwse gevel van het pand Langendijk 47. Boven de gewijzigde begane grond verrijst een uit gele baksteen opgetrokken trapgevel, waarvan de trappen met natuursteenplaten zijn afgedekt. Alleen

het venster van de tweede verdieping heeft een ronde ontlastingsboog. De ranke lelieankers en de klezoren in de koppenlagen op de hoeken wijzen op een ontstaansdatum in het begin van de 17de eeuw. Dit wordt bevestigd door de inwendige houtconstructie.

De bescheiden gevel aan de Kruisstraat 19 heeft een tuitgevel als beëindiging. Alleen de rollaag langs de geveltop is ooit eens vernieuwd, overigens is de gevel origineel. Het huis is boven de pui gedateerd 1613. Het enige reliëf aan de gevel bieden de geprofileerde vensterbogen die op kraagsteentjes met koppen uitkomen.

In Ameide en Nieuwpoort zijn verschillende eenvoudige 17de-eeuwse bakstenen voorgevels te vinden, die bijna niet versierd zijn.

365 Dam 8 te Ameide (foto RDMZ, 1962).

366 Hoogstraat 20-22 te Nieuwpoort (foto RDMZ, 1978).

Bij Dam 8 te Ameide is de zijgevel met jaartalankers gedateerd 1668. Het huis heeft een onversierde tuitgevel met schouderstukjes en vlechtingen aan de voor- en achterzijde. De vensters en de deur dagtekenen uit de 18de eeuw. Het pand Kerkstraat 2, waarschijnlijk laat 17de-eeuws, heeft aan voor- en achterzijde onversierde tuitgevels. De raamindelingen zijn produkten van een restauratie.

Aan de Hoogstraat 20-22 te Nieuwpoort staat een diep huis met tuitgevel van gele baksteen, waarvan de onderpui in de 19de eeuw is gewijzigd. Er kwam een deur in het midden en zesruitsvensters aan beide kanten. Het metselwerk is in rode baksteen vernieuwd. De ‘versiering’ van de gevel bestaat uit ronde waterlijsten waarop de iets vergrote vensters staan. Overigens is de decoratie zeer bescheiden. De vensters hebben hanekamstrekken en de muurankers zijn recht.

De voorgevel van Hoogstraat 36 in Nieuwpoort is tamelijk sterk gerestaureerd naar vondsten in het werk. Toch geeft zij nog een goede indruk van een eenvoudig geveltype: boven de vensters zitten rode strekken die een mooie afwisseling bieden met het gele baksteenwerk van de gevel. In de geveltop is een cartouche-vormig versierd licht aangebracht. De gevelankers zijn gekruld.

De achttiende eeuw

In de 18de eeuw zet het beeld van vlakke, weinig gedecoreerde gevels zich voort. Het metselwerk is wat donkerder dan in de tijd daarvoor en vaak strak en fijn gevoegd. De klezoren in de koppenlagen op de hoeken van de gevel verdwijnen in de loop van de 18de eeuw, evenals de gekrulde muurankers.

Eventuele decoratie bij de rijkere panden concentreert zich als snijwerk rond deur- en vensteromlijstingen en bij de lijstgevels op de hoofdgestels volgens de gangbare principes van de ‘Lodewijkstijlen’ van die tijd. De grootste en rijkste huizen hebben plinten van natuursteen, waarin geschulpte panelen zijn opgenomen.

Veel van de geveltoppen voor de diepe huizen zijn, evenals bij de 16de- en 17de-eeuwse gevels, in de loop van de 19de eeuw afgeknot. Tamelijk veel 18de-eeuwse gevels zijn bovendien achter een pleisterlaag verdwenen. Op de hoofdverdiepingen zijn de kleine roedeverdelingen in de vensters vrijwel overal door grote ruiten vervangen. Als men wel de oude kozijnen handhaafde kunnen de sporen van de oorspronkelijke roedeverdeling in de dagkanten zichtbaar zijn. De geveltop aan de voorkant (Westwagenstraat 34) en de achtergevels (Langendijk 47) bewaarden vaker hun oorspronkelijke vensters met de kleine roedeverdeling. Bij de lijstgevels komt het regelmatig voor dat in de loop van de 19de eeuw de houten lijst geheel of gedeeltelijk is vernieuwd. 18de-eeuwse top- en lijstgevels vinden wij buiten Gorinchem in Alblasserdam, Ameide en Nieuwpoort.

De achttiende-eeuwse topgevels

De eenvoudigste toppen bestaan uit ongedecoreerde, rechte of ingezwenkte tuitgevels. Hiervan zijn voorbeelden in Gorinchem te vinden aan de Haarstraat 58-60, de Westwagenstraat 34, 35, 37 en aan Molenstraat 7 en 9. Van nr. 9 is de voorgevel in de 19de eeuw gepleisterd. Een iets rijkere uitvoering van dit type laat de gevel van Arkelstraat 42 zien: de ingezwenkte tuitgevel is met een natuurstenen plaat afgedekt en op de aanzet van de geveltop zitten natuurstenen krullen. De vensters hebben een lichte zeeg. De tuitgevels van de vroeg 18de-eeuwse panden Kortendijk 8 in Gorinchem en Voorstraat 2 te Ameide hebben een houten driehoekig fronton als bekroning. Zouden deze eenvoudige ongedecoreerde tuitgevels ook in de 17de eeuw tot stand gekomen kunnen zijn, kenmerkend en herkenbaar 18de-eeuws zijn de topgevels met klokvormige beëindiging. Aan de Molenstraat in Gorinchem

367 Molenstraat 7 en 9 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

368 Voorstraat 2 te Ameide (foto RDMZ, 1962).

369 Molenstraat 27 en 29 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

staan twee van die klokgevels naast elkaar. Nr. 27 en 29. Schuin daar tegenover is een andere eenvoudige gevel van dat type: nr. 12. Het pand nr. 29, het Tinnen Koelvat, is in 1988 afgebrand. De voorgevel kon vrijwel geheel behouden blijven. Daarachter is het hele pand vernieuwd. Vóór de brand was boven het hoofdstel van de voordeur het jaartal 1750 te zien. Dit is een van de rijkste voorbeelden van een 18de-eeuwse topgevel in de Alblasserwaard. Het middenvenster op de verdieping en de geveltop zijn met natuurstenen ornamenten getooid. Vooral de natuurstenen omlijsting van het verdiepingvenster is in dit opzicht vermeldenswaard, aangezien vrijwel steeds, ook bij de rijkere lijstgevels, dergelijke omlijstingen in hout werden uitgevoerd.

De achttiende-eeuwse lijstgevels

Ook bij de lijstgevels zijn sobere en monumentale voorbeelden aan te wijzen met diverse tussenstadia van bewerkelijkheid.

De eenvoudigste lijstgevels zijn op het hoofdstel na vrijwel ongedecoreerd. Zij zijn in die vorm gedurende de hele 18de en de eerste helft van de 19de eeuw gemaakt. Voorbeelden van de eenvoudigste onder de 18de-eeuwse lijstgevels zijn in Gorinchem onder andere de panden Hoogstraat 10, 12 en 14. De puien van alle drie panden zijn gemoderniseerd, maar het fijne metselwerk, de sterke tot nauwelijks waarneembare zeeg boven de vensters van de drie panden en het gemeenschappelijke hoofdstel met uitgeschulpte lijsten en consoles op het fries wijzen op een bouwdatum in de tweede helft van de 18de eeuw.

Hetzelfde beeld treft men aan bij de panden Eind 6, 8 en 10-12. De friezen van het hoofdstel zijn hier zelfs ongedecoreerd. Klezoren in de koppenlagen en de vrij brede vensters met lichte zeeg maken een ontstaansdatum in de eerste helft van de 18de eeuw waarschijnlijk.

Langs de Voorstraat in Ameide staan diverse 18de-eeuwse huizen. Voorstraat 6, uit het midden van de 18de eeuw heeft ook weer zo'n tamelijk sobere gevel met sterk getoogde vensters. De versiering van het hoofdstel, een klein tandlijstje en vrij platte consoles is weinig uitbundig. Deze dagtekent dan ook

370 Eind 6 en 8 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

371 Haarstraat 27 te Gorinchem uit 1738 (foto RDMZ, 1992).

uit het begin van de 19de eeuw. De voordeur en de omlijsting in Lodewijk XV-stijl is daarentegen een van de rijkste exemplaren in de Alblasserwaard voor die tijd.

Bij brede, monumentale lijstgevels - de bovenstaande voorbeelden betroffen panden van twee en drie traveeën breed - is de decoratie over het algemeen weelderiger. Haarstraat 27 in Gorinchem heeft zijn statige lijstgevel van 1738 vrij gaaf bewaard. Op de natuurstenen plint, die ter hoogte van de muurdammen verkropt, zijn kwartrond geschulpte panelen aangebracht. De deur is met een hoofdstel omlijst en heeft de 18de-eeuwse verdeling met een vrij laag geplaatst kalf. De vensters met lichte zeeg hebben een geprofileerde hardstenen onderdorpel. Hun oorspronkelijke roedeverdeling is weg. Op het fries onder de ver overstekende kroonlijst zitten consoles die eindigen met culots. Uitgeschulpte profiellijsten sieren het fries tussen de consoles.

Westwagenstraat 79 volgt hetzelfde principe in opbouw en uitmontering, zij het dat hier de deur origineel is en zijn hoofdstel rijker van uitvoering is met de consoles onder de kroonlijst. Van beide panden zijn de interieurs niet meer aanwezig.

Goed vergelijkbaar hiermee is de vier traveeën brede lijstgevel voor het hoekpand Appeldijk 21 die in het derde kwart van de 18de eeuw voor twee oudere panden geplaatst werd. In de met natuursteenplaten beklede plint zitten gezwenkte panelen. De voordeur met hoofdstel heeft de oorspronkelijke afmetingen met het laag geplaatste kalf. De roedeverdeling in het bovenlicht is van een restauratie uit de jaren vijftig van deze eeuw. De natuurstenen vensterdorpels hebben een fijne profilering. De forse asymmetrische consoles op het fries zijn in Rococo-stijl uitgevoerd.

Bij de rijkste lijstgevels zijn niet alleen de deuren en de hoofdstels, maar ook de vensters boven de deuren met ornamenten versierd. Fraai bewerkt is het verdiepingvenster van het vroeg 18de-eeuwse Huis te Kinderdijk, Oost Kinderdijk 191 te Alblisserdam. Onder het venster hangt een bladfestoen met een lus waarin een boek, ganzeveer en rol zijn opgenomen. Aan beide zijden van het venster een voluut met bladranken en aan de bovenkant ranken van eikeblad, waarin de voorstelling van het kindje in de wieg met de kat is

372 Appeldijk 21 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

373 Huis te Kinderdijk (foto RDMZ, 1966).

374 Appeldijk 3-5 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

375 Bovengedeelte van de gevel aan de Gasthuisstraat 53-55 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

weergegeven als verwijzing naar het verhaal dat op deze plaats in 1421 tijdens de Sint-Elisabethsvloed de wieg met het kind kwam aandrijven.

De meest uitgesproken voorbeelden van sierlijk bewerkte 18de-eeuwse lijstgevels treft men in Gorinchem aan. Het zijn de panden aan de Appeldijk 3-5 uit 1735 en aan de Gasthuisstraat 53-55-57 uit 1727. Beide panden werden door Gorinchemse vroedschapsleden, Martinus Pompe en Cornelis van der Does, gebouwd. In beide gevallen zijn de puien in de 20ste eeuw gewijzigd. Op de verdieping van Appeldijk 3-5 is het middelste venster rondom met snijwerk versierd. Het venster staat op een verkropt onderstel met schubben en een schelpmotief in het midden. Naast het venster zitten voluten van banden bladwerk en boven het venster is een symmetrische uitgeschulpte versiering aangebracht met een weelderig gestoken kuifstuk. De vensters hebben hardstenen geprofileerde onderdorpels en een uitgeschulpte beëindiging. Forse bladconsoles sieren het hoofdgestel.

De gevel aan de Gasthuisstraat is verfijnder van decoratie. De middenvensters van de eerste en tweede verdieping zijn met snijwerk van blad- en rankwerk omgeven. Het kalf van het venster op de eerste verdieping vertoont dezelfde motieven. Het halfronde bovenlicht heeft de 18de-eeuwse invulling bewaard. Boven het venster

van de tweede verdieping is een adelaar op een rijzende zon aangebracht. Uit de bladranken van de voluten van dit venster ontspruit aan iedere kant een adelaarspoot met bol in de klauw. Het hoofdgestel is geleed door fijn bewerkte consoles in Lodewijk XIV-stijl. In de tussenliggende velden zijn ronde en geschulpte profiellijsten aangebracht. Het middelste vak vertoont een banderolle met het jaartal MDCCXXVII (1727). In het dakvlak zitten twee dakkapellen met segmentvormige beëindiging uit de bouwtijd.

376 Baksteen met het jaartal 1835 in Langendijk 24 te Gorinchem (foto RDMZ, 1962).

De negentiende eeuw

Tot het midden van de 19de eeuw verandert er maar weinig aan de bakstenen gevels. De diepe huizen hebben doorgaans geen geveltop meer, maar een rechte beëindiging. Het formaat van de baksteen wordt wat groter. De deuromlijstingen worden soberder. Van uitbundige raamomlijstingen is

377 Appeldijk 13 te Gorinchem uit 1841 (foto RDMZ, 1992).

vrijwel nergens meer sprake. Dergelijke huizen komen, vrijstaand en in een gevelwand, door de hele Alblasserwaard voor.

Mooie en in de baksteen gedateerde voorbeelden van de sobere baksteenstijl vindt men bijvoorbeeld in Gorinchem aan de Appeldijk 13 (1841), Arkelstraat 57 (1836), Langendijk 24 (1835). In Ameide is het vroeg 19de-eeuwse pand Dam 8-9 een goed voorbeeld en in Alblasserdam het voormalige ambachtsherenhuis uit 1841 aan het Cortgene 9. Hier risaleert de middentravee een weinig. Alleen de voordeur met halffrond bovenlicht heeft een houten omlijsting met hoofdgestel op langgerekte consoles. De bovenzijde van de vensters hebben een lichte zeeg, volgens het klassieke 18de-eeuwse patroon. Zo er bij de gevels in de eerste helft van de 19de eeuw nog sprake is van enige weelderigheid in de decoratie, dan beperkt die zich tot de deuromlijstingen, de friezen en de kroonlijsten. Vooral de laatste kunnen van een uitbundigheid zijn, die niet lijkt te stroken met de eenvoud van het baksteen- of pleisterwerk.

378 Cortgene 9 te Alblasserdam uit 1841 (foto RDMZ, 1992).

379 Detail van het versierde hoofdgestel van Langendijk 24 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

Versieringen met triglyphen en metopen op het fries, enkele of dubbele tandlijsten, eierlijsten, parelranden en lijsten van bladwerk komen regelmatig voor in die tijd (Eind 2-4 en Gasthuisstraat 60-62: dubbele tandlijst; Burgstraat 33: tand- en eierlijsten;

Langendijk 24 tand- en eierlijsten identiek op het hoofdgestel van voordeur en voorgevel; Westwagenstraat 1: dubbele tand- en eierlijst). Consoles op het fries of onder de kroonlijst van het hoofdgestel worden ook toegepast, maar niet in combinatie met de bovengenoemde sierlijsten. De consoles zijn platter, minder uitbundig dan in de 18de eeuw. Zeer veel gevels krijgen incidenteel al in de late 18de eeuw en zeer vaak in de loop van de 19de een pleisterlaag die men met ingesneden voegen bij wijze van imitatie-natuursteenblokken verlevendigt. Bij enkele van die panden volgt men op bescheiden wijze de internationale stijlen: Arkelstraat 6/Eendvogelsteeg; Keizerstraat 47-49-51; de Korenbeurs uit 1853; Groenmarkt 12 / hoek Tinnegieterssteeg 30 uit 1866; Burgstraat 3; Appeldijk 41-43. Hier is het pleisterwerk op neo-klassieke wijze met diepliggende en omlopende voegen dan wel met gestucte platte horizontale banden, bogen en togen versierd. Vanaf het midden van de 19de eeuw verandert het uiterlijk van de (grotere) huizen. Aan de bakstenen en gepleisterde gevels maakt de soberheid plaats voor meer decoratie: rond de vensters komen versieringen als geprofileerde lijsten, kuiven, ornamenten en gedecoreerde blokken en sluitstenen in stuc of terracotta. Een combinatie van pleisterwerk (begane grond) en baksteen (verdiepingen) ziet men in de tweede helft van de 19de eeuw nog al eens aan

380 Een eclectisch pand aan de Vissersdijk 32 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

381 Versierde 18de-eeuwse console op het fries van Arkelstraat 24 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

382 Arkelstraat/Eendvogelsteeg (foto RDMZ, 1992).

de gevels. Deze stroming in de architectuur noemt men eclecticisme. Er is veel in die trant gebouwd in de steden en dorpen.

De panden Haarstraat 41,43,45,47 te Gorinchem, die direct na 1865 gebouwd zijn, vertonen de gebosseerd gepleisterde gevels en de vensters met de afgeronde hoeken.

De drie van baksteen opgetrokken panden aan de Haarstraat 28-36 hebben met uitzondering van nr. 28 met gestucte lijsten omgeven, getoogde vensters met kuiven. De onderpui loopt door over de drie panden en is met pilastertjes geleed. Het rechterpand heeft een kroonlijst met driepasornament. De twee andere hebben spiegels, consoles en een golvende lijst.

Een mooi voorbeeld, wederom in Gorinchem, is Burgstraat 41-43. De gevel van het vier traveeën brede pand dagtekent uit 1865, getuige dit jaartal op de gevelsteen met de Verspieders van Israël. Het onderhuis is gebosseerd gepleisterd. Overigens is het pand opgetrokken uit rode baksteen met stuclijsten en kuiven rond T-vensters. Het fries is met velden gedecoreerd. De gevel is gezet voor twee oudere, 17de-eeuwse panden die de schilddaken haaks ten opzichte van de straat hebben.

Een goed voorbeeld van een eclectisch dwars huis staat in Alblasserdam aan de Westkinderdijk 279. De gepleisterde voorgevel heeft sierstaven en kuiven langs en boven de vensters en toegangsdeur. Op de hoeken staan gecanneleerde pilasters. Het fries is met druiveranken versierd.

Een wat later en eenvoudiger voorbeeld vindt men aan Cortgene 6 te Alblasserdam. Het is een dwars huis onder zadeldak van een bouwlaag en een kap hoog en vijf traveeën breed. Het is opgetrokken uit rode baksteen. Rond de vensters en de voordeur zitten geprofileerde stuclijsten met een kuif. Ook de plint, hoeklisenen en lijst onder de gootlijst zijn gestuct. Een attiekvormige kapel zit aan de voorkant in het dak. De eerste steen van dit huis is in 1882 gelegd door Petronella Smit.

In het laatste kwart van de 19de eeuw komt de neorenaissance stijl geleidelijk in de plaats van het eclecticisme. In bescheiden mate is deze stijl zichtbaar aan voordeuren en vensteromlijstingen, in ruimere mate aan de hele gevel. Ook

383 De Sociëteit aan Eind 26 te Gorinchem (foto RDMZ, 1962).

384 Westwagenstraat 81 te Gorinchem (foto RDMZ, 1962).

385 Appeldijk 35 te Gorinchem uit 1892 (foto RDMZ, 1992).

hier zijn weelderige en sobere varianten aan te treffen. De rijkere varianten ziet men niet zozeer aan de woonhuizen, maar eerder aan gebouwen met een openbaar karakter.

Enkele voorbeelden in Gorinchem: Westwagenstraat 81 is omstreeks 1870 gebouwd in eclectische trant met neorenaissanceversieringen in de details als de lamberkijs onder de verdiepingvensters en de omlijstingen van de voordeur, het verdiepingvenster en de dakkapel.

Aan het Eind 26 in Gorinchem staat de Sociëteit. Het is een pand dat in 1893 als woonhuis werd gebouwd. Het huis heeft een gevel van donkere baksteen. Zijn de vensters op de begane grond bescheiden van ornamentiek (het linkervenster is vergroot in 1911 toen de Groote Sociëteit erin trok), op de verdieping zijn zij aan de onderzijde versierd met lamberkijs. De meeste nadruk ligt echter op de middenrisaliet. Voordeur en verdiepingvenster zijn van een omlijsting met hoofdgestel voorzien met voor de renaissance typerende ornamenten als pilasters met velden en knoppen. De dakkapel is versierd met klassieke elementen als hoekpilasters en een driehoekig fronton. Het

hoekpand Arkelstraat 77 vertoont eveneens betrekkelijk bescheiden neorenaissance trekken. Het is een groot pand van vijf traveeën breed en het is geheel gepleisterd. Ook hier valt de nadruk op de middenrisaliet, waar deur en verdiepingvenster in renaissance-trant zijn omlijst. De gevels zijn rijker dan die van de Sociëteit, aangezien zij op de hoeken met pilasters met verdiepte en opliggende velden en cannelures zijn verlevendigd.

Appeldijk 35 is een groot asymmetrisch pand in neorenaissance stijl uit 1892 met verblendsteen in de getoogde ontlastingsbogen boven de vensters en tegels in de zwikken. Het metselwerk wordt verlevendigd door horizontale witte banden. Gestucte velden zijn als lamberkijs toegepast onder de vensters van de verdieping. Gestuct rondboogfries en consoles. In de ingangstravee zit een gekrulde cartouche met het jaartal 1892. De beëindiging van deze travee is met een halsgevel met segmentvormig fronton en voluten.

De sobere neorenaissance stijl werd nogal eens gebruikt door de overheid voor haar dienstwoningen. De woningen voor brug- en sluispersoneel langs het Merwedekanaal zijn daarvan voorbeelden (zie: Weg- en Waterbouw-kundige werken). De donkere baksteen van de gevels is versierd met banden, hoekblokken, dekplaten en tandlijsten in een afwijkende kleur. Ook de voorkeur voor trapgevels doet zich hier gelden. Heel duidelijk is dat te zien aan de brug- en sluiswachterswoning bij de Linge haven aan het Eind 3 II. In 1910 is daar een in de vorm zuiver 17de-eeuws, Hollands-renaissance huis neergezet onder een zadeldak tussen trapgevels, met kruiskozijnen in de gevels, geblokte ontlastingsbogen en gekrulde muurankers.

386 Kriekenmarkt 21-23-25 te Gorinchem uit 1890 (foto RDMZ, 1992).

387 Kalkhaven 22 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

Buiten Gorinchem is het huis aan de Tolstraat 1 te Meerkerk, dat ook nog dienst heeft gedaan als ambtswoning voor de burgemeester, een goed voorbeeld van een huis in (bescheiden) neorenaissancestijl.

Aan nogal wat voornamere huizen zijn rond de eeuwwisseling onderdelen aan binnen- en buitenkant uitgevoerd in neorenaissancevormen zonder dat er daadwerkelijk sprake is van een integrale toepassing van deze stijl.

De drie aaneen gebouwde woningen met onderhuis aan Kriekenmarkt 21-23-25 te Gorinchem zijn in 1890-'91 gebouwd door de bouwkundige J. Kraai. De voorgevels zijn rijk gedecoreerd met tegelbanden onder de vensters en de goot. Diamantkoppen zitten in de strekken der getoogde vensters. De drie dakvensters vertonen neorenaissance-trekken met hun driehoekige en segmentvormigte frontons. Ook de voordeuren, waarvan er een uit de bouwtijd resteert, zijn in neorenaissancestijl. Vergelijkbaar is in 1902 gebouwde complex Grote Markt 14-15 met half hoog souterrain, bel-etage en verdieping. In de diepe betegelde portieken met Jugendstilmotieven zitten neorenaissance deuren.

De twintigste eeuw

In de 20ste eeuw volgt men, zoals in de vorige eeuwen, op bescheiden wijze de landelijke architectuurstromingen. In de baksteenarchitectuur is dat de Jugendstil, de Amsterdamse school of expressionisme, de naakte door Berlage gepropageerde baksteenarchitectuur met soms een enkel Art Déco-motief en de Delftse school. De eerste drie stromingen ziet men vooral in Gorinchem, de Delftse school-vormen zijn direct na een bombardement in 1940 toegepast aan nieuwbouw in de dorpskernen van Alblasserdam en Bleskensgraaf.

De Jugendstil kenmerkt zich aan de gevels door het afwisselend gebruik van rode, gele en witte verblendsteen, door het toepassen van tegels met geometrische of florale motieven in portieken en vensterzwikken en door ijzeren balkonhekjes in zwenkende vormen. Duidelijk is de toepassing van deze stijl te zien aan Vismarkt 18-18A in Gorinchem. Het is een huis uit witte

388 Langendijk 11 en 13 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

389 Grote Markt 14-15 uit 1902 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

verblendsteen met togen en banden en sierende uitmetselingen in rood. Tegels zitten in de zwikken.

Het huis aan de Kalkhaven 22 in Gorinchem heeft een asymmetrische gevel van rode verblendsteen met banden en togen in witte steen. De indeling van de deur en vensters is nog gaaf. Het diepe pand heeft een geknikt schilddak. In de risaliet boven de voordeur zitten Jugendstiltegels in de vensterzwik.

Geheel van helderrode verblendsteen opgetrokken zijn de panden Langendijk 1A en 3 die van na 1902 dagtekenen. Het dakhuis ‘zakt’ als het ware door de goot en draagt een fronton. De panden Langendijk 11 en 13 zijn uit witte verblendsteen gebouwd. Sierende onderdelen als banden, blokken en lijsten zijn in een contrasterende rode kleur, waardoor de gevels, mede door de ongelijke afmetingen der vensters, een levendig beeld bieden.

Uit 1909 stamt het door J. de Bie voor de steenfabrikant H.F. de Groot gebouwde huis aan de Grote Markt 16, met een kantoortje aan de Zusterstraat 6. De

kalkzandsteen uit de fabriek van De Groot is aan beide gebouwen verwerkt. In de vensterzwikken van de voorgevel zijn Jugendstilachtige bloemmotieven verwerkt. In de interieurafwerking gaf De Bie echter weer de voorkeur aan de ‘ouderwetse’ neorenaissance-stijl.

Als voorbeelden van huizen in expressionistische of Amsterdamse school-stijl kunnen genoemd worden in Gorinchem het complex aan de Oosterstraat 1-3 dat omloopt in Burgstraat 63-65. Het ontwerp van de hand van B. van der Zijpp dateert van 1929. De vier woningen hebben gezwenkte vormen aan de gevel en verspringen in de plattegrond trapsgewijs. Het hoekpand heeft een tweezijdig uitgebouwd venster. Een villa in expressionistische stijl uit 1938 staat aan het Plantsoen 20 in Gorinchem. Zij is in de paragraaf over de villa's al ter sprake gekomen.

390 Oosterstraat 1-3 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

391 Hoogstraat 28 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

De Art Déco manifesteert zich voornamelijk door een decoratief geometrische behandeling van de gevels. De voorbeelden zijn, zoals steeds het geval is in de Alblasserwaard, bescheiden.

Boerenstraat 1 werd in 1923 door J. de Bie verbouwd. De bakstenen gevels zijn verticaal geled door pilasters die door het in- en uitspringen van de stenen een reliëfwerking hebben. Het winkel-woonhuis aan de Hoogstraat 28 is door de firma Albert Heijn in 1930 in eigen beheer verbouwd. De rode baksteen heeft Art Déco achtige versiering in het metselwerk. De onderpui wordt geflankeerd door een rij gebosseerd geglaazuurde tegels en dito banden. De verdiepingvensters hebben een luifel tussen de openslaande ramen en het bovenlicht.

Over de wederopbouw in Alblasserdam en Bleskensgraaf in de Tweede Wereldoorlog is hierboven al geschreven. De toegepast materialen en bouwvormen aan de winkels en woonhuizen zijn traditioneel Hollands: geelrode baksteen, rode pannen en lijst- en topgevels.

Deuren

In veel van de voorgevels vormt de ingangspartij een belangrijke blikvanger. Vaak is het ook het enige onderdeel van de gevel dat min of meer uitbundig versierd is, hetzij door de decoratie van de deur zelf, hetzij door de omlijsting. Hierboven kwam

dat al ter sprake. 17de-eeuwse ingangspartijen en deuren zijn nergens meer in originele staat aanwezig. Bij Kerksteeg 8, het is al eerder opgemerkt, is de originele puibalk bewaard, maar de venster- en deurverdeling zijn verdwenen.

Uit de 18de eeuw zijn er wel enige voorbeelden gespaard gebleven. Een mooi, zij het hergebruikt voorbeeld is te zien aan het huis Cortgene 79 te Alblasserdam. De deur zelf is versierd met gezwenkte panelen, kuiven en C-profielen. Dit laatste element keert terug in het bovenlicht. De deuromlijsting is met forse verkropte pilasters omlijst. De deur is afkomstig van een huis uit de nabijheid, dat inmiddels is gesloopt.

Kerksteeg 28 te Gorinchem (verplaatst van Langendijk 40) laat een eenvoudiger versie van die Lodewijk XV-stijl zien. De paneeldeur heeft een knop met asymmetrisch bloemornament en een kuifstuk waarin een wapen met drie zwaantjes is opgenomen. De deuromlijsting is van later tijd. Een van de mooiste 18de-eeuwse ingangspartijen is in Ameide aan het pand

392 18de-eeuwse voordeur van Cortgene 79 te Alblasterdam (foto RDMZ, 1992).

393 Voordeur van Voorstraat 6 te Ameide (foto RDMZ, 1992).

394 Vroeg 19de-eeuwse voordeur van Haarstraat 2 te Gorinchem (foto RDMZ, 1962).

Voorstraat 6 te vinden. De met rijke rococo-vormen versierde deur heeft een gezwenkt kalf met kuiven. De deuromlijsting bestaat uit Ionische pilasters onder een hoog hoofdgestel met een gezwenkte, verkropte kroonlijst, die ook met kuiven is versierd.

De ingangspartijen uit de laatste decennia van de 18de en het begin van de 19de eeuw zijn aanmerkelijk strakker. De versiering beperkt zich in het algemeen tot een (pilaster)omlijsting met een enkel sierend element als een vaas of festoen en bladwerk. Een goed voorbeeld vindt men aan de Boerenstraat 32 te Gorinchem. De panelen van de deur zijn op de hoeken met rozetjes versierd. Guirlandes lopen aan de bovenkant door de oren van een vaas, aan de onderkant door een strik. Het hoofdgestel is met takken en een kleine tandlijst versierd.

De vroeg 19de-eeuwse deur aan de Haarstraat 2-4 heeft met bladwerk versierde panelen en een deuromlijsting met hoofdgestel op consoles. Het kalf is met bladranken

getooid. Het fries is met doekfestoenen versierd. Het bovenlicht heeft gebogen roeden, een element dat men ook aan vensters uit die tijd terug vindt. Het deurpaneel heeft een amandelvormig middenstuk.

Het fries van de deuromlijsting bij Arkelstraat 57 uit 1836 is ook met doekfestoenen en bovendien met rozetten en een tandlijst getooid.

De meeste deuren zijn eenvoudige paneeldeuren. Na de tweede helft van de 19de eeuw worden daar wel gietijzeren roosters in aangebracht versierd met kunstig vlechtwerk en middenstukken als kopjes of bloemen.

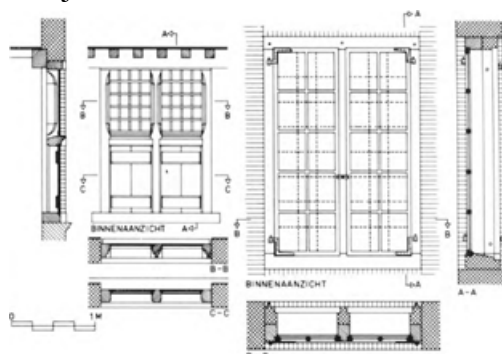
Veel 19de-eeuwse bovenlichten van de deuren zijn met een roedeverdeling, een ovaal of een ruit versierd. In nogal wat gevallen is die versiering het resultaat van een restauratie.

Zoals de architectuur weerspiegelen ook de voordeuren de bouwstijlen van de tijd. Neorenaissancebeeldhouwwerk aan de voordeuren ziet men vanaf de jaren '80 van de 19de eeuw doorlopen tot het eerste decennium van de 20ste eeuw (Arkelstraat 49-51; Grote Markt 14-15 uit 1902; Kriekenmarkt 23).

Vensters

De oorspronkelijke kruisvensters uit de 17de eeuw maakten in de loop van de tijd bijna overal plaats voor de modernere en grotere 18de-en 19de-eeuwse roedevensters. Door die vergroting in de lengte zijn de vensters als het ware door de oude waterlijsten heengezakt. Het pand aan de Kerksteeg 8 in Gorinchem heeft een origineel kruisvenster bewaard. Kalkhaven 1 in dezelfde stad heeft in de linkerzijgevel op de verdieping achterin een houten kruis-

kozijn.

395 Gorinchem, Kerksteeg 8. Aanzicht en doorsneden van het kruiskozijn op de verdieping. Schaal 1:50. Opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1992. Het bovenste gedeelte van het kozijn heeft een verdeling met houten roeden. Het bovenlicht is door middel van een loodslab op de tussendorpel waterdicht gemaakt. **396** Gorinchem, voormalig Arsenaal aan de Boerenstraat. Aanzicht en doorsneden van een venster uit 1755. Schaal 1:50. Opgemeten en getekend door B.H.J.N. Kooij. De vensterconstructie is een combinatie van hout met natuursteen, een zeldzaam gegeven in de Alblasserwaard.

kozijn. In Ameide is aan een bedrijfspand ook nog een (vrijwel ongewijzigd) kruisvenster aangetroffen (Nieuwstraat 12). De gevel waar het in zit is vanaf de straat niet zichtbaar.

In de 18de eeuw doet het vrij brede schuifvenster zijn intrede dat vlak is uitgesneden in het metselwerk. Dergelijke vensters kunnen aan de bovenzijde eindigen met een rechte strek of met een hanekamstrek met lichte zeeg. De oorspronkelijke verdeling van die 18de-eeuwse vensters is met een wisseldorpel halverwege en met een kleine roede-verdeling.

Tegen het eind van de 18de eeuw komen de grotere ruiten en vensters met een brede middennaald in de mode. Vanaf omstreeks 1860 doet het T-venster zijn intrede, waarbij het vaste bovenlicht onverdeeld is. Nieuw in deze tijd is een rechthoekig venster met afgeschuinde of afgeronde bovenhoeken. Vooral in Gorinchem zijn die vensters in groten getale te vinden. Ook getoogde vensters komen in deze tijd weer voor.

397 Kriekenmarkt 17 waar lamberkijs boven de vensters zitten (foto RDMZ, 1992).

Een opmerkelijk element aan die vensters, met name en in grote hoeveelheden in de stad Gorinchem, zijn de lamberkijs of lambrequins. Als versieringsmotief komen zij regelmatig onder de vensters voor. Hierboven kwam dat enkele malen ter sprake. Ook zijn lamberkijs houten kappen, van onderen doorgaans golvend uitgezaagd,

waarachter de zonneblinden voor de ramen opgetrokken werden. Onder meer het Gorinchemse stadhuis heeft aan de vensters deze kappen zitten. De voorbeelden zijn legio. Al lopend door de stad kan men ze overal zien, zij het dat zij in een snel tempo aan het verdwijnen zijn (Arkelstraat 77, 83, Arkelstraat, hoek Hoogstraat, Eind 22, Kriekenmarkt 17, Molenstraat 37-39, 71-73, Pompstraat 52, Verlengde Pompstraat 27 en 29, Westwagenstraat 81).

Winkelpuizen

Een verschijnsel in het straatbeeld dat in de 19de eeuw algemeen wordt is de winkelpui die in het beganegrondgedeelte van de voorgevel is opgenomen. De winkelpui is in dit gebied een typisch stedelijk gegeven: buiten Gorinchem zijn er nauwelijks voorbeelden te vinden. In die stad zijn de meeste winkels en daarmee de meeste winkelpuizen te vinden langs de Burgstraat, Hoogstraat, de Gasthuisstraat, de Westwagenstraat, de Langendijk en in mindere mate de Molenstraat. Zij zijn twee- of driedelig en in maar een enkel geval meerdelig van opbouw. Zeer veel is sedert de jaren '60 van deze eeuw echter gemoderniseerd of vervangen, vooral in de drukkerie winkelstraten als de Langendijk en de Gasthuisstraat - Westwagenstraat.

Een gedateerd vroeg voorbeeld is de stadsapotheek aan de Langendijk 24. De

uit 1835 daterende pui heeft een deur met twee vensters te weerskanten, die onderling door een puibalk verbonden worden.

In de loop van de 19de eeuw groeit de puibalk uit tot een hoofdgestel, de 'gewone' vensters worden tot grotere etalagekasten en -ruiten. Een eenvoudig maar compleet voorbeeld van deze ontwikkeling laat Haarstraat 71 zien. Ook de indeling van de winkel met de kasten in het voorste deel van het huis is nog aanwezig.

Van omstreeks 1880-'90 dateert de winkelpui met slanke gietijzeren zuiltjes en keperboogvormige vensters aan het hoekpand Langendijk 58. De driedelige pui zet zich om de hoek voort.

Eind 19de-eeuws zijn de winkelpuien aan de Burgstraat 13 en 15. De tweedelige houten winkelpui van nr. 13, een vroeg 17de-eeuws pand, bestaat uit een smalle deur met bovenlicht links en een grote etalageruit op een lage plint. De pui wordt afgesloten met een hoofdgestel op pilasters met consoles.

398 Winkelpui met gietijzeren zuilen aan de Hoogstraat 9 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

Het huis nr. 15 dagtekent van omstreeks 1890. De driedelige winkelpui is van dezelfde tijd. Hier wordt de iets terugliggende voordeur geflankeerd door ranke zuilen met kapitelen. De etalageramen staan op een met tegels ingelegde plint en hebben een gebogen beëindiging. Op de hoeken is de pui afgesloten door pilasters met fantasie renaissance-ornament die een hoofdgestel dragen.

Een voor Gorcumse begrippen rijke winkelpui is in 1902 aangebracht aan het huis Appeldijk 3-5. De ingang ligt iets verdiept in een portiek in het midden. Aan beide zijden zitten hoge etalagekasten. De naar binnen buigende plint en stoep zijn van hardsteen. De puibalk rust aan beide uiteinden op muurdammen van rode verblendsteen met hardstenen basement en kapiteel. De etalagevensters worden gekenmerkt door karakteristiek gebogen roeden en verticaal verdeelde bovenlichten. Geornamenteerde gietijzeren zuilen met composiete kapitelen staan op de hoeken van het portiek.

Aan de vijfdelige winkelpui van Hoogstraat 9 zijn ook gietijzeren kolommen verwerkt. De (gekoppelde) zuilen zijn met bladmotieven en cannelures versierd en dragen composiete kapitelen. Onderling zijn zij door samengestelde bogen verbonden.

Hoogstraat 28 is in 1930 tot winkel-woonhuis verbouwd. Hierboven kwam het al even ter sprake. De winkelpui met de gebosseerde hoekpilasters van geglazuurde tegels en het hoofdgestel met geglazuurde lijsten en gestileerde bloemmotieven op de plaats van een kapiteel geven een goed tijdsbeeld.

399 Winkelpui van Burgstraat 15 (foto RDMZ, 1992).

400 Winkelpui aan de Westwagenstraat 3-5-7 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

Uit dezelfde periode, maar rijker uitgewerkt, is de expressionistische houten pui aan de Westwagenstraat 3-5-7. De voordeur naar het bovenhuis en de driedelige winkelpui zijn in een architectuur opgenomen die strak van vormgeving is en een sterke horizontale werking kent door de lange liggende roeden in de bovenlichten.

Gevelstenen

401 Het Hugo de Grootpoortje aan de Grote Markt 23-24 te Gorinchem (foto RDMZ, 1991).

Vooral in Gorinchem zijn diverse huizen van geveldecoraties voorzien, die variëren van versieringen rond vensters en deur, tot gevel-, jaartal- en letterstenen. Deze laatste zijn vooral in de 19de eeuw aangebracht. Het is al even genoemd. Een zeer rijk

voorbeeld van geveldecoratie uit de 16de eeuw laten de panden Burgstraat 30 en Gasthuisstraat 25 zien. Beide panden zijn echter ingrijpend gerestaureerd, waarbij het beeldhouwwerk grotendeels is vernieuwd. Hierboven kwam dat al ter sprake. 17de-eeuwse jaartalstenen zijn veelal gevat in een cartouche met rolwerk (vroeg 17de-eeuws) of kwabornament (midden 17de-eeuws). Buiten Gorinchem komen figuratieve gevelstenen veel minder voor, niet omdat ze er niet waren, maar doorgaans omdat ze inmiddels zijn verdwenen. Ook in Gorinchem is het bestand aan gevelstenen verminderd. De stenen die zijn overgebleven, dateren grotendeels uit de 17de eeuw. De aard van de voorstellingen is divers: naast wapenstenen worden nogal eens bijbelse voorstellingen en verwijzingen naar handel en ambacht aangetroffen. De meeste gevelstenen zijn in recente tijd gepolychromeerd.

Hugo de Groot poortje

Van de vele poortjes die ooit toegang gaven tot stegen of achterterreinen van grote huizen aan de hoofdstraten in de steden zijn er maar heel weinig overgebleven. Aan de Grote Markt 23-24 bevindt zich het zogenoemde Hugo de Grootpoortje. Deze poort markeert de voormalige achteruitgang van een inmiddels niet meer bestaand huis aan de Gasthuisstraat. De poort van Bentheimer zandsteen is uit het begin van de 17de eeuw en is rijk gedecoreerd. Op beide voetstukken zijn leeuwemaskers uitgehakt. De pilasters zijn van cannelures en diamantkoppen voorzien en eindigen met een Ionisch kapiteel. De tussenliggende boog met diamantkoppen heeft op de sluitsteen een roos.

Het poortje wordt door een architraaf en een geprofileerde lijst met fronton afgesloten. In 1908, toen afbraak en verkoop van het poortje overwogen werd, is er door Adolph Mulder een rapport opgemaakt (ARA, archief Binnenlandse Zaken K&W, 1875-1918, inv. nr. 942, stuk nr. 14), waaruit bleek dat het op dat moment gemarmerd geschilderd was.

402 Diverse gevelstenen (foto RDMZ, 1991):

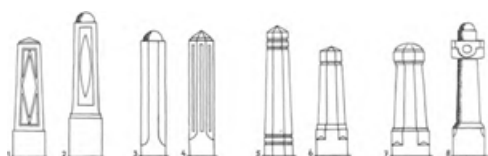
- Botersloot 13-14 te Noordeloos
- Eind 3 te Gorinchem
- Binnenhaven 37 te Nieuwpoort
- Vogelsangsteeg 3 te Gorinchem
- Appeldijk 31 te Gorinchem
- Revetsteeg 3 te Gorinchem
- Burgstraat 41-43 te Gorinchem
- Grote Markt 11 te Gorinchem
- Krommenhoek 31 te Gorinchem

Stoeppalen

Het stuk grond dat direct voor het huis ligt, was doorgaans particulier eigendom. Als erfafscheiding of afgrenzing van die stoep voor het huis werden stoepstenen, stoeppalen en natuurlijk hekken toegepast. Veel voorkomend in den lande zijn renaissance stoepstenen, die in oorsprong in paren waren geplaatst en die zijn versierd met rolwerk, diamantkoppen of voluutvormige decoraties. In de top is plaats voor een wapenschild of een ruit, waarop de wapens van de bewoners geschilderd waren. In Nieuwpoort staan twee van dergelijke stoepstenen met renaissance versieringen aan beide kanten van de Hervormde kerk. In de ronde top is een onbeschilderd wapenschild uitgehakt. De voet is vernieuwd. In 1991 plaatste de gemeente rechts van de kerk de tweede paal.

403 Nieuwpoort, Binnenhaven. Stoeppaal naast de Hervormde kerk. Schaal 1:40. Tekening T. Brouwer 1990.

404 Gorinchem, diverse stoeppalen.

- 1 Appeldijk 21
- 2 Eind 2-4
- 3 Krijtstraat 14-16
- 4 Havendijk 74
- 5 Tolsteeg 1d
- 6 Hoge Torenstraat 5
- 7 Groenmarkt 8
- 8 Appeldijk 23

Schaal 1:40. Tekening T. Brouwer 1990.

Natuurstenen stoeppalen, onderling en met de gevel van het huis door staven of kettingen verbonden, kwamen veel voor, met name in Ameide en Gorinchem. Het merendeel van de stoeppalen en de bijbehorende hardstenen stoepen hebben de laatste twintig jaar, meestal om verkeerstechnische redenen, het veld moeten ruimen. Slechts gaten in de voorgevel duiden er dan nog op dat er ooit stoeppalen met ijzeren stangen gestaan moeten hebben. Zoals gezegd zijn de stoeppalen vrijwel steeds van hardsteen. Alleen voor het pand Voorstraat 3 in Ameide staan (19de-eeuwse?) houten stoeppalen met spitse top. De nog resterende natuurstenen palen in de steden Ameide en Gorinchem zijn doorgaans eenvoudig van vorm: onbewerkte ronde of veelzijdige

palen met een bolle, spitse of vrijwel platte beëindiging. Rijkere exemplaren kunnen een bewerkte of overstekende top en een versierde schacht hebben. Door de traditionele vormgeving en het materiaalgebruik - hardsteen was ook in de 18de eeuw de gangbare steensoort- is het bijzonder lastig om een datering te geven. Alleen bij expliciet versierde palen zou op stilistische gronden een datering mogelijk zijn.

Stoephekken

Naast stoeppalen met staven of kettingen worden hekken als erfafscheiding gebruikt. Langs de Voorstraat in Ameide zijn bijna alle huizen van natuurstenen stoepen met hekwerken voorzien. Een mogelijk laat 18de-eeuws ijzeren hek, samengesteld uit ijzeren palen die onderling door gebogen stangen zijn verbonden en tegen de gevel met een krul eindigen staat voor het pand

nummer 7. Een zelfde, iets eenvoudiger hek is bij het huurpand nr. 6 te zien. Aan het hek zit een ijzeren voetschraper. Voetschrapers zijn ook aan of bij de hekken voor de nrs. 4 en 5 te vinden.

In Gorinchem staat voor de stoep van de Sociëteit aan Eind 26 een laat 19de-eeuws ijzeren hek met spijlen, dat door bogen wordt onderbroken. Voor Molenstraat 40 staat een ijzeren hek op een laag muurtje. Een laat 19de-eeuws spijlenhek, onderbroken door ijzeren palen met denneappels als bekroning sluit het terrein van het voormalige Ziekengasthuis aan de Haarstraat, thans genummerd 101-579, af.

Als beëindiging van de stoep bij Buitenhaven 5 in Nieuwpoort dienen gesmede, gekrulde ornamenten. Een andersoortige stoepafbakening vormen de waaiervormige stoephekken, die variëren van uitwaaierende spijlen tot een wat rijkere variant, waarbij de spijlen in een hartvormig motief eindigen (Oud-Alblas, Dorpsstraat 54).

Interieur

Bij de bespreking van de verschillende huizentypen is de indeling hier en daar al ter sprake gekomen. De functies van de verschillende vertrekken, voor zover te achterhalen, kwamen zijdelings aan de orde. De hoofdindeling (diep of dwars etc.) bepaalt de ligging van de kamers ten opzichte van elkaar en hangt nauw samen met het ruimtegebruik. Bij de grotere woonhuizen waren dienstvertrekken, woonvertrekken en representatieve ruimten van elkaar

405 Laat 18de-eeuwse bedstedewand in het huis Dam 8 te Ameide (foto RDMZ, 1992).

406 18de-eeuwse bedstede op de zolder van Dam 8 te Ameide (foto RDMZ, 1992).

gescheiden, bij de kleinere huizen werden de verschillende functies nog al eens gecombineerd (Prak, 25). Dienstvertrekken werden in de meer afgelegen delen van het huis ondergebracht. Dat kon een achterhuis zijn, maar vanaf de 18de tot in de 20ste eeuw wordt daar bij voornamen huizen het onderhuis of souterrain voor benut. Voorraadkamers of -kelders liggen dicht bij de keuken (Appeldijk 3-5; Cortgene 9, Kriekenmarkt 21-23-25, Grote Markt 16, Appeldijk 67 in Gorinchem en Voorstraat 5 en 6 te Ameide). De zolder(s) dienen naast opslag als meiden-, linnen- en strijkruijnte (Voorstraat 5).

Slaapvertrekken bevonden zich op de verdieping, maar ook in de beganegronde kamers zelf, in de vorm van bedsteden. Het Alblasserdamse ambachtsherenhuis heeft in alle vertrekken, met uitzondering van de zaal een of meer bedsteden. Tot in de 20ste eeuw werden arbeiderswoningen met bedsteden gebouwd.

Kelders

Er zijn bij de woonhuizen in verhouding weinig kelders gevonden. In de steden en dorpen langs de rivieren zijn de meeste tegen de dijken aan liggende panden in het achterste deel onderkelderd. Huizen aan de Molenstraat en Gasthuisstraat in Gorinchem lijken niet in groten getale van kelders te zijn voorzien. Bij de oudste huizen aan het Eind loopt de overwelfde kelder tot aan de voorgevel (Eind 10-12). Veel kelders zijn echter dichtgegooid. Soms zijn de kelders de enige aanduiding van de oudere leeftijd van een pand. De omvang en ligging half bovengronds van de kelders kan van dien aard zijn dat er eerder sprake is van een souterrain of onderhuis (Appeldijk 3-5 en Kriekenmarkt 21-23-25 in Gorinchem, Cortgene 9 te Alblasserdam).

407 Kelder van Eind 10-12 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

Trappen

De eikehouten spiltrap in het huis ‘Dit is in Bethlehem’ vanaf de insteek tot bovenaan toe dateert van de bouwtijd 1566. De treden zijn gepend. Aan de ene kant zitten ze in de spil en aan de andere kant in de muur. Dit is de oudste trap die wij in een woonhuis gevonden hebben. (Voor de spiltrap uit 1598 in het Tolhuis zie: Openbare gebouwen).

In enkele 17de-eeuwse panden zijn vaker (delen van) spiltrappen aangetroffen. Heel mooi is de spiltrap nog aanwezig in Kruisstraat 19. De trap zit tegen de rechterzijgevel en beslaat de breedte van twee balkvakken in het midden van het pand. Zij is met wagenschot afgetimmerd. Het ‘trappenhuis’ om de trap beslaat vijf zijden van een achthoek. De geprofileerde treden zijn in de trapspil ingelaten. In Langendijk 47 te Gorinchem, waarvan de begane grond ingrijpend is verbouwd, loopt dat wat resteert van de spiltrap vanaf de eerste verdieping naar de zolder. De spil eindigt daar met een spitse knop. De toegang tot de trap op de verdieping is met een houten wand afgescheiden. De treden hebben een profiel aan de kant van de trappaal.

De situering van de trap in de 17de-eeuwse panden is doorgaans halverwege het pand op de scheiding tussen voor- en achterhuis. Bij Kruisstraat 19 en Langendijk 47 zit de trap precies in het midden. Bij Kerksteeg 8 zat de trap direct achter de scheidingswand tussen voorvertrek en binnenhaard. Ten gevolge van een latere verbouwing is die tegen de achtergevel gezet in de vorm van een steektrap. In het

pand Kwekelstraat 10 zat de spiltrap ook direct achter de scheiding van voor- en achtergedeelte.

In de 18de eeuw worden er geen spiltrappen meer gemaakt. Men gaat over op steek- of bordestrappen, al dan niet met een draai. Aan de vormgeving van de trap wordt veel aandacht geschonken.

Tamelijk eenvoudig is de uit 1760 daterende bordestrap in het pand

408 Trap in Voorstraat 6 te Ameide (foto RDMZ, 1992).

409 Trapaanzet van de trap in Appeldijk 3-5 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

Voorstraat 5 te Ameide. De beginbaluster van de trap is vrij plat en heeft een profiel van langgerekte C-voluten. De gedraaide balusters zijn bescheiden vormgegeven. Aan de muurkant zit een lambrizing met panelen die met hetzelfde profiel met C-voluten eindigt als de beginbaluster. De rechte traptreden hebben een geprofileerde wel.

Het huurpand, Voorstraat 6 is enige jaren vóór nr. 5 gebouwd, getuige een dichtgezet venster in de scheidingsmuur. De trap van nr. 6 zal dan ook van vóór 1760 dagtekenen. Deze trap heeft een kwart draai. Langs de muurkant loopt een houten lambrizing met rechte panelen. Aan de andere kant heeft de trap mooie opengewerkte Lodewijk XV-balusters. Onder de schuinte van de trap zit op de begane grond een kast.

Een hoogtepunt in de 18de-eeuwse interieurafwerking is het trappenhuis met lichtkoepel uit 1735 in Appeldijk 3-5 te Gorinchem. De trap zelf is een bordestrap met twee armen, die in 1902 is versmald. Zij heeft aan de muurkant een eikehouten lambrizing met panelen. Aan de andere zijde loopt een zeer rijk gesneden balustrade met opengewerkte balusters en een trappaal of hoofdbaluster met een sfinx op de aanzet. De geprofileerde leuning eindigt boven de trappaal in een fraaie bladkrul.

Niet alle trappen zijn zo rijk bewerkt. Doorgaans zijn de houten balusters in de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw gedraaid. Tegen het eind van de eeuw worden zij vervangen door gietijzeren spijlen. De trappaal blijft ook dan nog een blikvanger door zijn beeldhouwde vorm: rond 1900 werden diverse trappalen in Gorinchemse woonhuizen met een rijk gedecoreerd kapiteel versierd.

Schouwen

Schouwen van vóór de 18de eeuw zijn niet gevonden. Dat wil niet zeggen dat zij helemaal niet meer bestaan, maar wel dat volledige schouwen uit de 16de en 17de eeuw uitermate schaars zijn. 16de-eeuwse schouwrestanten werden aangetroffen in het pand Burgstraat 10 te Gorinchem. De mooie zandstenen schouw die op de begane grond in het huis ‘Dit is in Bethlehem’ stond, siert

thans, in ingekorte vorm, de zaal op de eerste verdieping van het Tolhuis. Ook in Kerksteeg 8 zijn de schouwen verdwenen. Wat wel is bewaard is een met symmetrische stucornamenten gesierd haardgewelf in de balklaag over de begane grond. Dit gewelf stamt zeker uit de bouwtijd, eerste helft van de 17de eeuw. Alleen het feit dat het pand gedurende anderhalve eeuw als opslagplaats gediend heeft is de reden dat dit simpele stucwerk nog bestaat.

410 Gestuct haardgewelf in Kerksteeg 8 (foto RDMZ, 1992).

18de-eeuwse schouwen, eenvoudige hangschouwen en schouwen met rijk bewerkte schoorsteenmantels en schouwboezems zijn in nogal wat huizen aangetroffen. De mooiste exemplaren bevinden zich weer in het huis Appeldijk 3-5. In de voormalige eetkamer rust het hoofdgestel van de hangschouw op bewerkte eikehouten pilasters met consoles. De marmeren hangschouw in de tuinkamer wordt daarentegen opgevangen door marmeren pilasters en consoles. Op de pilasters zitten verdiepte spiegels met culots die ook op de onderkant der consoles voorkomen. De gebogen lijst van de mantel is gesierd met velden, krullen en een rozet. De schoorsteenboezem is samengesteld uit mahonie- en notehout. In een gezwenkte omlijsting is een 19de-eeuwse schildering van de Haarstraat met de kerk opgenomen. Onder het schilderstuk fijn snijwerk van symmetrisch geordend blad- en bloemwerk.

Aan de bovenzijde zit een symmetrische kuif van bladwerk. Op de grond ligt een marmeren plaat met spiegelgebogen hoeken. Ook de achterzijde van de haard buigt enigszins in. Van een zelfde rijkdom en verfijning is de schouw in de voorkamer van dit huis. Ook daar is de omlijsting op de boezem met een 19de-eeuwse schildering gevuld.

De schouw in de vergaderzaal van de heemraden aan de Voorstraat 5 te Ameide uit 1760 volgt hetzelfde principe: de aan de onderkant gebogen boezem rust op platte pilasters met asymmetrische kuiven. Hier is op de boezem geen schildering maar het wapen van de Alblasserwaard aangebracht binnen een gezwenkte omlijsting.

Dit schema wordt, in een strakkere vormgeving, voortgezet in de daarop

411 Schouw in de tuinkamer van Appeldijk 3-5 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

412 Schouw in de vergaderzaal van de heemraden, Voorstraat 5 te Ameide (foto RDMZ, 1992).

volgende decennia. De boezems en de schoorsteenmantels worden volgens de mode van de tijd gedecoreerd en vormen daarin een geheel met de afwerking van de deuren en de plafonds. Goede voorbeelden hiervan bevinden zich in de huizen Boerenstraat 3 te Gorinchem (eerste helft 19de eeuw) en Cortgene 9 te Alblasserdam (1841). Toen in de loop van de 19de eeuw de open schouwen plaats maakten voor kachels in het woonvertrek, veranderde het aanzien van de stookplaats: veel huizen kregen een hoge en betrekkelijk smalle halfronde kachelnis, die met een eenvoudige omlijsting getooid werd.

De afwerking van de interieurs

De oudste ‘interieurafwervingen’ die gevonden zijn dagtekenen van de 16de en 17de eeuw. Het zijn uitsluitend balklagen. Lambrizingen en stucplafonds uit die tijd lijken niet meer te bestaan.

In veel van oorsprong oude huizen zit een enkelvoudige of samengestelde balklaag ondersteund door sleutelstukken en consoles. Zo die balken ooit beschilderd waren, dan is daar nu geen spoor meer van over, althans, in het kader van deze werkzaamheden niet gevonden. De balken van Groenmarkt 3 te Gorinchem waren rood geschilderd met een witte bies. Bij de restauratie in 1985 zijn die sporen

verdwenen. Het pand Kelenstraat 9-11, dat in de jaren '70 is gesloopt, was versierd met sjabloonbeschildering op de balken.

Wandafwerkingen uit de 17de eeuw als bespanningen of goudleer zijn evenmin meer gevonden.

Uit de 18de en daaropvolgende eeuwen zijn meer interieurzaken over.

Lambrizingen en binnenluiken met paneelwerk, deuren, plafonds van hout of versierd met stuc, ja zelfs beschilderd behang. In de eenvoudiger huizen blijft de (enkelvoudige) balklaag lang gehandhaafd. De balken zijn vaak versierd met een kraalprofiel. Vlakke houten plafonds worden eveneens gevonden. De zaal op de eerste verdieping van Voorstraat 5 (1760) te Ameide

413 Gang met stucwerk in Appeldijk 3-5 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

414 ‘De Gerechtigheid’, stucwerk in de gang van Appeldijk 3-5 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

heeft zo'n houten plafond. Bij de grotere huizen stapte men vanaf de 18de eeuw in gangen en de voornaamste kamers over op de modernere plafonds met stuclijsten en versieringen op de hoeken en in het middenveld. Vanaf de 19de eeuw zijn de stucplafonds met versieringen in de heersende modevormen niet meer weg te denken uit de interieurs.

Een uitzonderlijk rijke interieurafwerking uit het tweede kwart van de 18de eeuw bevindt zich in het pand Appeldijk 3-5 te Gorinchem. De marmeren gang heeft wanden die geled zijn door gestucte pilasters en die worden afgesloten door geprofileerde en gekorniste lijsten. Eikehouten deuren zijn met snijwerk, panelen en in- en uitzwinkende lijsten versierd. Boven de gangdeuren is figuratief stucwerk in

hoog-reliëf aangebracht van een man en twee vrouwen. Ook op het plafond zitten stucreliefs: een geblinddoekte putto met in zijn handen een zwaard en een weegschaal als verbeelding van de Gerechtigheid en een putto met een afgeknotte zuil in zijn arm. Hij personifieert Fortitudo, de Kracht. In de tuinkamer bestaat het plafond uit een in een ovale lijst gevat middenstuk, omgeven door in- en uitzwenkende lijsten met koppen op doeken op de raakpunten aan de lange zijden en kuiven aan de korte zijden. In de vier hoeken zijn vierpassen aangebracht waarbinnen putti, die de vier jaargetijden symboliseren. In het middenstuk zitten Flora en twee putti op een wolk met bloemen en slingers in de hand.

Het monumentale en weelderig gedecoreerde trappenhuis met zijn lichtkoepel vormt letterlijk en figuurlijk het hoogtepunt in het huis. De wanden en de koepel zijn met stucreliefs versierd. De trap zelf kwam hierboven al ter sprake. Boven het trapbordes zit een reliëf van een staande

415 'De Winter', detail van stucplafond in de tuinkamer van Appeldijk 3-5 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

vrouw, de personificatie van Fides, de Trouw. Op het plafond van de lichtkoepel is Jupiter op zijn adelaar verbeeld. Hij heeft een bliksemschicht in de ene en een scepter in de andere hand.

Dit huis is een uitzondering. Over het algemeen zijn de plafonds wel met banden en kuiven maar weinig met figuratief stucwerk versierd. Een voornaam pand als Groenmarkt 8, het Vrouwenhuis, heeft een met stuc versierde gang in een vroege Lodewijk XV-stijl. De wanden van de gang zijn door pilasters geleed en op plafond en wanden zitten versieringen als banden, beslagwerk, kuiven en bloemboeketten boven de deuren. Helaas is deze gang bij een verbouwing in 1978 zeer sterk ingekort.

416 Trappenhuis met stucreliëfs in Appeldijk 3-5 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

Beter bewaard, maar eenvoudiger van uitvoering is het Lodewijk XV-stucwerk in het pand Appeldijk 21. De gang en de plafonds op de begane grond zijn met geprofileerde lijsten met kuiven getooid.

In de hal van Boerenstraat 3 zit een rond beschilderd plafond in een stucomlijsting. Het stelt de apotheose of vergoddelijking van Hercules voor, een verhaal ontleend aan de Metamorfosen van Ovidius (Metamorfoses 9: 240-273). De naam van de kunstenaar is niet bekend. Ook in dit huis is enige figuratief stucwerk in de gang.

417 Stucwerk in de gang van Groenmarkt 8 te Gorinchem (foto RDMZ 1976).

418 Stucwerk in de gang van Voorstraat 7 te Ameide (foto RDMZ, 1992).

419 Beschilderd plafond in de hal van Boerenstraat 3 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

420 Fonteintje in de gang van Appeldijk 3-5 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

Tegen het eind van de 18de eeuw worden de stucversieringen minder weelderig: de zware staaflijsten en kuifstukken maken plaats voor platter, liefelijker ornament.

Het stucplafond uit 1804 in de rechtersvoorkamer van Voorstraat 7 te Ameide heeft rechte geprofileerde lijsten en rozetten in de hoeken. Het ronde middenstuk met rozet wordt omgeven door een ovaal gezwenkte klimoprak.

In de gang zit nog een origineel stucornament: amandelvormig waarbinnen een uitgezwenkte ruit en bladwerk.

Bij de opkomst der neo-stijlen na het midden van de 19de eeuw en met name de neorenaissance, worden de plafondversieringen uitbundiger. De kamers op de bel-etage van de huizen aan Kriekenmarkt 21-23-25 hebben voor en achter stucplafonds met middenornament en hoekornamenten met muziekinstrumenten. Bloemboeketten worden met rolwerk gecombineerd tot in 1909 (Grote Markt 16).

De rechtersvoorkamer van Voorstraat 7 te Ameide is aan drie kanten voorzien van beschilderd behang. Boven de deur een bovendeurstuk met een korf met bloemen, gesigeneerd H. van Barneveldt 1804. De over de verschillende

wanden doorlopende schildering stelt een buitenplaats voor met parkaanleg, gestoffeerd met diverse gebouwtjes als een theekoepel, een chinese tent, een centraalbouw met neogotische vensters een uitzichtstorentje op een heuvel met rondgaande paden, huizen, orangerie en een smeedijzeren hek met initialen V en W. Op een van de behangsels is met enige fantasie de Domtoren en de Buurkerk in Utrecht te ontwaren.

In Appeldijk 3-5 tenslotte is achter de trap naar boven een marmeren fonteintje in een nis met consoles en een schelpornament van stuc. Het fonteintje wordt geflankeerd door twee kasten (een daarvan is tot WC verbouwd). Een dergelijk hardstenen fonteintje zat in het huis Groenmarkt 8. Bij de restauratie is het wel gehandhaafd maar verplaatst.

421 Beschilderd behang in Voorstraat 7 te Ameide (foto RDMZ, 1992).

Kastelen en buitenplaatsen

Het hoofdstuk over kastelen en buitenplaatsen in de Alblasserwaard is kort, omdat vrijwel niets bewaard is gebleven. Alle middeleeuwse kastelen en hun opvolgers, de 18de-eeuwse buitenhuizen, zijn gesloopt. In een enkel geval bleven er bouwfragmenten over (Giessenburg, Herlaer, Souburg, Liesveld) of zijn de kasteelterreinen nog in het landschap herkenbaar (Souburg, Langerak, Schoonenburg). Hetzelfde geldt voor de ‘lusthoven’ die vanaf de 17de eeuw binnen de vestingwal in Gorinchem tot stand kwamen.

Alleen de kleine 16de-eeuwse buitenplaats Schelluinderberg in het dorp Schelluinen ten westen van Gorinchem bestaat nog. Dat is de reden dat hieraan vrij uitvoerig aandacht geschonken wordt.

Over de stichting en geschiedenis van de middeleeuwse kastelen is doorgaans alleen bij benadering iets bekend. Zij behoorden tot de goederencomplexen van de grote territoriale heren Arkel en Uten Goye. Langerak hangt samen met Uten Goye, de rest met Arkel. Volgens de geldende genealogieën komen de heren van Herlaer en Liesveld voort uit takken van de Arkels, evenals de heren van Noordeloos. Wouter van Langerak, heer van Hagesteyn is een zoon van Gijsbert Uten Goye, landcommandeur van de Duitse Orde, genoemd omstreeks 1270. Ook Herlaer, Liesveld en Noordeloos verschijnen pas in de tweede helft van de 13de eeuw op het toneel van de regionale geschiedenis. Er is alle reden om aan te nemen dat ook hun kastelen niet ouder zijn dan de jaren zeventig van diezelfde eeuw.

Van de meeste kastelen en herenhuizen zijn in de 17de en 18de eeuw tekeningen gemaakt door topografische tekenaars als Roghman, Pronk en De Beijer, Rademaker, Tavenier, Spilman en Stellingwerf. Men kan zo een indruk krijgen van de aard en de ligging van de gebouwen. De tekeningen dienen echter met prudentie te worden geïnterpreteerd. Niet alle afbeeldingen zijn namelijk even betrouwbaar gebleken. Iets zeggen over het type van de kastelen aan de hand van die tekeningen is dus een hachelijke zaak.

Aan de rivier de Lek lagen de kastelen Ameyde of Herlaer, Langerak, Liesveld en Schoonenburg. Aan de Linge zou gelegen hebben volgens de verhalen tegenover de kerk in Arkel het oudste kasteel van de Arkels. Aan de Merwede bevond zich de burcht van de Arkels en later het grote kasteel te Gorinchem. In het midden van de Alblasserwaard lag aan de rivier de Giessen het slot Giessenburg, aan het stroompje de Noordeloos het kasteel van Noordeloos en in de meander van de Alblas bij Alblasserdam het hof te Souburg.

In historische publikaties wordt verder melding gemaakt van een ‘Huys te Donck, hebbende vier toornen; is gelegen in de Alblasserwaard ontrent Brandwijk en Bleskensgraaf. In 1575 is het van de Spanjaarden in genomen en afgebrand; doch A. 1616 weder vernieuwd en namaals noch verbeterd’ (Smids, 63). Er zijn echter geen concrete aanwijzingen dat dit kasteel daadwerkelijk heeft bestaan. Het lijkt alsof de schrijvers een vergissing gemaakt hebben met het kloostergebouw dat op de Brandwijkse Donk heeft gestaan (zie: Kerkelijke gebouwen).

Archivalia

RDMZ, Dossiers slot Liesveld 1977-1979; 1980-1988.

Literatuur

Van der Aa, diverse delen; Brouërius van Nidek, M., *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden*, 4, Amsterdam 1727-1733; Busch, A.J. en Carla S. Oldenburger-Ebbers, *Lusthoven in Gorinchem*, Gorinchem, 1990; Groningen, C.L. van, 'Schelluinderberg, een 16de-eeuwse buitenplaats', in *De Woonstede door de eeuwen heen*, 86 (1990), 3-16; Horden, A., *Wij heeren van Noordeloos*, Alphen aan den Rijn 1973; Labouchere; Ouweneel, G. (red.), *Beschrijving van de heerlijkheid Alblasserdam door Leonardus Gerardus Herfst anno 1817*, Alblasserdam 1990; Smids, L., *Schatkamer der Nederlandsse outheden; of woordenboek, behelsende Nederlands steden en dorpen, kasteelen (...) Vercierd met LXII verbeeldingen (...) meerendeels geteekend door Roeland Rochman*. Tweede druk, Haarlem 1737; Stamkot 1982; Waale, M.J., 'Het Arkelse kasteel in het Wijdschild bij Gorinchem' in *Oud-Gorcum Varia* 1990-3, 137-148; Wyck, H.W.M. van der, *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman I*, Alphen aan den Rijn 1989.

Herlaer

De plaats van het huis Herlaer tussen Ameide en Tienhoven is nog uitsluitend aan de aanwezigheid van een hek aan de voet van de dijk te herkennen. Aan de Lekdijk 84 te Tienhoven staan namelijk het 18de-eeuwse toegangshek van het verdwenen huis.

Over de geschiedenis van dit kasteel is het volgende bekend. In 1312 beschouwt Diederik van Herlaer zijn huis en heerlijkheid als een leen van de bisschop van Utrecht. In 1388 werd het belegerd in een oorlog tussen Jan van Arkel en Hendrik van Vianen (Kabinet van Ned. Outheden, 238-240). Op de plaats van het middeleeuwse kasteel is in 1730 of vlak daarna een huis gebouwd. Brouërius van Nidek schrijft in zijn uitgave van 1727-1733 nog dat het Huis ter Ameyde het vervallen huis aan de westkant van het dorp is, dat ook huis Herlaer genoemd wordt. Het 18de-eeuwse huis is vóór 1822 gesloopt.

Het staat al niet meer getekend op de kadastrale minuut van dat jaar. Van der Aa meldt in 1844 dat er op de plaats van het huis dan notebomen staan (Van der Aa, deel H (1844), 461). In de jaren dertig van deze eeuw is het huidige gebouw op de plaats van het oude huis gekomen. De hekken aan de dijk

422 Hekken bij het huis Herlaer (foto RDMZ, 1965)

dateren uit de tijd van dit 18de-eeuwse huis. Zij bestaan uit twee bakstenen pijlers, afgedekt met overstekende en geprofileerde natuurstenen dekplaten. Hierop zitten schildhoudende leeuwen. De wapens die met doken aan de natuurstenen schilden bevestigd waren, zijn verdwenen. Op de pijlers is de naam van het huis vermeld: 'HET HUYS' EN 'HERLAAR'. Tussen de pijlers zitten gebogen smeedijzeren hekken, die eindigen met een rozet.

Langerak

Het terrein van het kasteel Langerak ligt ten westen van de Hervormde kerk. In het terrein is het beloop van de vroegere gracht te zien, de enig overgebleven visuele herinnering aan het grote kasteel met zijn hoektorens en bijgebouwen op de voorburcht. In de 18de eeuw is de bouwtechnische staat van het middeleeuwse gebouw al niet meer optimaal. Brouërius van Nidek

423 Het kasteel Langerak, getekend door Jan de Beijer (coll. Gem. mus. Arnhem, top. atl. buiten Gelderland G.M. 1168 (nr. 57 Verhuell).

schrijft dat het slot zeer oud is, doch sedert enige jaren vertimmerd (Kabinet van Ned. Outheden, 232). Van der Aa weet in 1846 te vermelden dat het slot aan het eind van de 18de eeuw is gesloopt (Van der Aa, deel L-M, 1846, 51). Dat zal in grote lijnen juist zijn want de kadastrale minuut van 1827 geeft op het kasteelterrein alleen een (dienst?)gebouwtje met een langgerekte plattegrond weer. Met een lijn is de omtrek van het grote kasteel aangegeven.

Schoonenburg

Van het kasteel Schoonenburg is slechts een heuvel in het landschap over. De heren van de Lek beschikten over een kasteel dat stond op een heuvel ten westen van de Zijdeweg, op de grens tussen Nieuw-Lekkerland en Streefkerk. Vóór 1277 lag de burcht nog buitendijks. Met de bedijking van de Alblasserwaard is het binnendijks komen te liggen. Het lijkt waarschijnlijk dat het kasteel in verval is geraakt toen de heren in de loop van de 14de eeuw vertrokken waren. Volgens overlevering is het kasteel na 1450 gesloopt. Nadat de toren van Streefkerk in 1572 was afgebrand, schijnt die hersteld te zijn met stenen afkomstig van het kasteel.

De kastelen en buitenplaatsen in en bij Gorinchem

Gorinchem had in het begin van de 13de eeuw, toen het nog viel onder de graven van Benthem en onder de heerlijkheid Wolferen, waarschijnlijk een kasteeltje. Waar dit precies gelegen moet hebben is niet duidelijk (Stamkot, 8, 9).

Nadat de overdracht van Gorinchem aan de heren van Arkel had plaats-

gevonden

424 Het kasteel te Gorinchem met de Blauwe Toren (J. Schijnvoet naar R. Rochman (ca 1660) in Smids, Schatkamer etc., t.o. p. 20).

bouwden dezen tussen 1267 en 1290 een groot kasteel, een ‘keizerlijke burcht’ zoals die genoemd werd, in het Wijdschild, ongeveer ter hoogte van de tegenwoordige Kasteelplaats waar de Dalemse dijk de oostelijke vestingwerken nadert. Toen deze dijk in 1815 werd aangelegd is de exacte plaats teruggevonden en de fundamenteën zijn opgemeten. De verbinding tussen dat kasteel en Gorinchem liep via de Burgstraat. Het voor die tijd sterke kasteel was omringd met een gracht en een aarden wal met houten palissade. Tijdens de Arkelse oorlog (1401-1412) kwam Gorinchem aan de graaf van Holland. Het kasteel in het Wijdschild werd op last van de graaf in 1412 met de grond gelijk gemaakt (Stamkot, 17; Waale, 142, 144, 146).

Aan de Merwede werd door de Hollandse graaf Willem VI een nieuw kasteel gebouwd ten zuiden van de lijn Krabsteeg-Tolsteeg. Daartoe liet hij de Wolferense poort afbreken. Het kasteel maakte deel uit van de middeleeuwse stadsversterking. Karel de Stoute, die door zijn vader Philips de Goede van Bourgondië met de stad Gorinchem begiftigd was, vatte in 1461 het plan op voor de bouw van een groot, nieuw kasteel met drie torens. Tevens wilde hij een stenen brug over de Merwede laten aanleggen, als bolwerk tegen zijn vader met wie hij in onmin geraakt was. De brug werd niet gebouwd, het kasteel slechts gedeeltelijk, aangezien vader en zoon zich in 1465 verzoenden. Het meest markante onderdeel van de werken was een grote uit natuursteen opgetrokken toren op de zuidoosthoek die dan ook ‘De Blauwe Toren’ genoemd werd (Labouchere, 55 ev; Stamkot, 36).

In 1572 werden de middeleeuwse vestingwerken gedeeltelijk geruimd om in later jaren verbeterd te worden (zie verder ‘Verdedigingswerken’). Het kasteel de Blauwe Toren was een der onderdelen van de middeleeuwse stadsversterking die het veld moest ruimen. De kostbare blauwe steen werd opnieuw gebruikt aan verschillende gebouwen in de stad en onderdelen van de verdedigingswerken.

Vanaf de 17de eeuw werd in Gorinchem binnen de nieuwe uitleg aan de westkant van de oude stad een aantal ‘lusthoven’ aangelegd. Ter plaatse van het huidige Kazerneplein lag in het begin van de 17de eeuw in een tuinaanleg een huis met bijgebouwen. De huizen werden tussen 1756 en 1771 gesloopt.

Op het terrein werd in 1826 de Willemskazerne gebouwd. Een 18de-eeuws hek aan de Struisvogelstraat in Gorinchem, fungeert nu als toegang tot het voormalige

kazerneterrein. Het hek - het laatste overblijfsel van deze buitenplaats - bestaat uit hardstenen gebosseerde hekpijlers met Lodewijk

XIV-vazen als bekroning en smeedijzeren midden- en zijhekken. Tot 1900 stond het aan de Torenstraat tegenover de Nieuwstad. In dat jaar maakte het plaats voor een uitbreiding van de Citadelpkazerne, en het hek verhuisde naar de plek waar het nu nog staat. Beide kazernes zijn inmiddels afgebroken. Het terrein doet nu dienst als parkeerplaats (Busch, 1990, 38; Van Goch, 321-322). Twee andere lusthoven lagen daar vlak bij, namelijk aan de oostkant en de westkant van de Nieuwstad. Van de tuinaanleg is niets meer over. Het huis aan de westkant werd in 1815 afgebroken, maar het huis aan de oostkant, Nieuwstad 3, bestaat nog. Het is een groot pand van drie traveeën breed en met drie bouwlagen onder een schilddak. De voorgevel is in 1884-1885 van een stucafwerking in neorenaissance-vormen voorzien. Het huis is via een deur in het rechts daarvan gelegen pand toegankelijk, de vroegere toegangspoort (Busch, 1990, 8-32).

Giessenburg

Restanten van grachten en wallen, een lange oprijlaan alsmede enkele muurfragmenten markeren de plaats van het grote kasteel Giessenburg aan een bocht van de rivier de Giessen tegenover de dorpskern van Giessen-Oudekerk. Roghman geeft in het midden van de 17de eeuw het kasteel weer als een rijzige rechthoekige woontoren door water omgeven (Van der Wyck, cat. nr. 54). Op een 18de-eeuwse pentekening die bewaard wordt in de collectie Bodel Nijenhuis (port. 304 I 22) staat het kasteel Giessenburg als ruïne afgebeeld. De resten van het middeleeuwse kasteel werden in 1802 voor afbraak verkocht (Van der Aa, E-G, 843). Op de kadastrale minuut uit 1822 zijn al geen gebouwen meer getekend.

Noordeloos

Ook in Noordeloos stond ooit een middeleeuws kasteel. In 1573 werd dit door de Watergeuzen in brand gestoken, aangezien er Spaanse troepen in gehuisvest waren. Gedurende anderhalve eeuw heeft het kasteel daar als ruïne gelegen. In de eerste helft van de 18de eeuw liet de toenmalige heer van Noordeloos, Hendrik van Barneveldt, op dezelfde plaats een nieuw huis

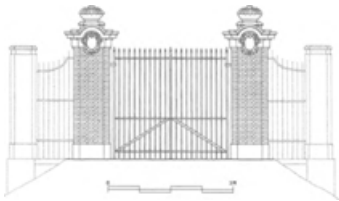

425 Het voormalig huis te Noordeloos (foto RDMZ, 1965).

bouwen. Tot 1880 heeft dat er gestaan. In dat jaar werd het op last van de familie Van Dam van Noordeloos vervangen door een neogotisch ‘slot’. Dit was een gebouw van vijf vensterassen breed, geheel gepleisterd, met keperbogen boven de vensters, kantelen en een ‘poortgebouw’ in de middenrisaliet. Bij het slot dat door een gracht was omgeven en via een brug toegankelijk was, hoorden lanen, wandelwegen, boomgaarden en bouw- en weilanden. Het laatste huis te Noordeloos is in 1968 afgebroken. Op die plaats verrees een moderne villa. Alleen het neogotische bruggetje is over (Horden, 6, 49, 54, 55).

Hof te Souburg bij Alblasserdam

Het middeleeuwse gebouw dat volgens overlevering omstreeks 1280 is gebouwd, lag op een eilandje in de Alblas. In het midden van de 17de eeuw was het al zo deerlijk vervallen dat alleen nog maar restanten van muurwerk en fundamenteën te zien waren. In 1817 was dat al niet meer het geval. Wel was en is de plaats waar het oude gebouw stond herkenbaar aan de brede gracht die er omheen loopt (Ouweneel, 1990, 20). Vlak daarbij is in de 18de eeuw een nieuw huis gebouwd, dat in 1857 door een boerderij met een rijk gedecoreerd voorhuis is vervangen.

426 Alblasserdam, Souburg.

18de-eeuws toegangshek tot het hof te Souburg aan het Kortland. De zijhekkens zijn gereconstrueerd.

Schaal 1:100. Tekening T. Brouwer, 1990.

Het terrein van het 18de-eeuwse Hof Souburg ligt in de zuidoostelijke hoek van de polder Souburg bij Alblasserdam. Het was oorspronkelijk via twee toegangen aan het Kortland te bereiken: een westelijke en een oostelijke. Van de twee vrijwel identieke inrijhekkens aan beide toegangen is het oostelijke hek tegenover Kortland 48 het best bewaard gebleven. De beide bakstenen pijlers staan op een natuurstenen voet en hebben een gezwenkte en geprofileerde bekroning in hardsteen met aan de straatzijde cartouches en aan landzijde schelpmotieven in Lodewijk XIV-stijl. De hoofdpijlers waren voorzien van gegroefde, bolvormige bekroningen. Oorspronkelijk waren er ook zijhekkens aanwezig, die tegen een eenvoudiger bakstenen pijler eindigden. Het ijzeren hekwerk, nog aanwezig bij de oostelijke toegang, dateert van omstreeks 1930. Bij de westelijke toegang is de laatste pijler met zijhek in 1985 geamoveerd. Deze was van een gebosseerde bepleistering voorzien. De bekroningen van de beide hoofdpijlers zijn ondersteboven op lage voetstukken gezet. De hekpijlers dateren uit het midden van de 18de eeuw. Tussen 1752 en 1787 heeft de toenmalige eigenaar Mr. J.G. de Mey Souburg tot een buitenplaats verfraaid. De pijlers hebben deel uitgemaakt van deze verfraaiing.

Liesveld

Van het kasteel of huis te Liesveld is wel een zeer klein gedeelte, namelijk een deel van het poortgebouw, bewaard gebleven. Over de geschiedenis is niet veel met zekerheid bekend. Brouërius van Nidek meldt dat het kasteel vanouds een van de uitmuntendste kastelen van Holland qua grootte en sterkte was. Het heet gesticht te zijn door het geslacht van Liesvelt dat ook de naam aan het kasteel heeft geschonken. Het zou gebouwd zijn in 1042. Er bestaan echter geen bronnen die deze bouwdatum bevestigen. De eerste heer van Liesvelt

treedt op in 1283: Arent van Liesvelt. Het kasteel wordt in 1319 een Hollands leen genoemd. Van der Aa geeft aanvullende gegevens over de geschiedenis. In 1572 zou het kasteel door Prinsgezinden in brand gestoken zijn en daarna direct weer zijn opgebouwd. Een tekening van Roelant Roghman uit 1646 laat twee vleugels van het gebouw zien met twee ronde hoektorens en een rechte. Het tussenliggende muurwerk is onversierd en wordt alleen door enkele vensters onderbroken. Een borstwering (met weergang) op een uitkragend dwergfries sluit de gevels af. Een dergelijke weergang tussen afsluitende muren komt in Nederland vanaf de 15de eeuw vaker voor (Duurstede, Hernen en Well). Het kasteel wordt door water omringd. Op de achtergrond is de omringende muur van de tuinen en de kap van het poortgebouw te zien (Van der Wyck, cat. nr. 103). Op een kaart van vijftig jaar later (ARA, Inv. Hingman II, 2457) staan het kasteel, bijgebouwen en een park afgebeeld. Het door water omgeven voorterrein is voor de helft ingenomen door een symmetrische tuinaanleg en voor de helft door bijgebouwen, bestaande uit een poortgebouw en drie vleugels. Van daaruit is via een brug het kasteel

427 Kasteel Liesveld, gewassen pentekening (151 ½ 230 mm) door C. Pronk, 1731 (coll. RPK, inv. nr.: A3084).

bereikbaar. Een tekening van Cornelis Pronk uit 1731 (coll. RPK, inv. nr. A 3084) vertoont het complex nog eens overhoeks: voorterrein en kasteel beide door water omgeven. Tijdens de grote watervloed van 1740 heeft het kasteel nog als schuilplaats gediend, maar direct daarna is het afgebroken. Het afkomend materiaal is aangewend voor de versterking van de dijk. In 1745 werd volgens Van der Aa een nieuw gebouw opgetrokken voor de drossaard en de vergadering van de hoge vierschaar. Of dat werkelijk zo was, kan bij gebrek aan gegevens niet vastgesteld worden. In ieder geval is elk spoor van het kasteel en huis thans verdwenen. Op de kadastrale minuut van 1827(?) staat de zuidelijke vleugel van het poortgebouw met drie halfronde uitbouwen in plattegrond getekend. De overige gebouwen bestaan al niet meer. Van de zuidvleugel van het poortgebouw resteert nu nog het linkerdeel dat zal dateren van de herbouw na 1572 (Kabinet van Ned. Outheden, 4, 155, met afb.; Van der Aa, deel L-M, 1846, 318).

In 1978 ontstond het plan het resterende stuk, dat koetshuis genoemd wordt, te restaureren en op een deel van de oude funderingen nieuwbouw in oude vormen te realiseren. Na enig heen en weer geschrijf tussen rijk, gemeente (beide tegen) en de opdrachtgever werd in 1979 uiteindelijk alleen tot de

428 Restant van het koetshuis van kasteel Liesveld (foto RDMZ, 1992).

restauratie van het 'koetshuis' besloten. Tussen 1980 en 1984 vond de restauratie plaats onder leiding van J. Walraad.

Het gebouw op rechthoekige plattegrond ligt onder een zadeldak met een dakschild aan de westkant. In de noordgevel zitten enige geblokte ontlastingsbogen. De zuidgevel heeft een half kruisvenster en een aantal schietgaten. De binnenmuren zijn bij de restauratie alle vervangen en een groot deel van het muurwerk is opnieuw opgetrokken. Ook de schuifvensters met roedeverdeling zijn restauratieprodukten.

Schelluinderberg

In 1220 werd in het dorp Schelluinen een commanderij van de Duitse Orde gevestigd. Aanleiding voor deze vestiging was de schenking door Diederik van Altena van het patronaatsrecht van de St. Nicolaaskerk te Schelluinen aan de Duitse Orde. Nadat in 1232 in Utrecht eveneens een Duits Huis gesticht was, werd de vestiging te Schelluinen, met de overige commanderijen in de Noordelijke Nederlanden, bij de Utrechtse ingedeeld. De 'Balijs van Utrecht' bestaat tot op de dag van vandaag.

Lange tijd is gedacht dat het Duitse Huis en het huis Schelluinderberg een en hetzelfde gebouw waren. Zuidervaar heeft echter overtuigend kunnen aantonen, dat er twee 'stenen huizen' in het dorp stonden: één ten noorden van de kerk: het Duitse Huis, en één ten zuiden van de kerk: de kleine buitenplaats Schelluinderberg. Het Duitse Huis te Schelluinen is in het midden van de 18de eeuw afgebroken. Op die plaats is nu een nieuwbouwwijkje verrezen. Bij werkzaamheden in de jaren '50 van deze eeuw, toen de nieuwbouw werd gerealiseerd, zijn de fundamenten van het Duitse Huis (even) aan het licht gekomen.

(Bouw)geschiedenis

Jan Snouck, burgemeester van de stad Gorinchem, liet in 1546 een nieuw huis bouwen op een terrein met een bestaande woning, zeer waarschijnlijk een boerderij, dat hij

in 1545 had weten te verwerven. Hij behield zijn huis in de stad aan de Langendijk. Het Schelluinse huis diende hem en zijn gezin uitsluitend als buitenverblijf.

429 Schelluinderberg aan de zuidzijde voor de restauratie (foto RDMZ, 1912).

Het nieuwe huis was een heel eenvoudig, zeer klein rechthoekig gebouw. Het was eigenlijk niet meer dan een zaal voorzien van een schouw met een zeskante traptoren op de zuidwesthoek. Heden ten dage valt het oudste stuk aan de buitenkant te herkennen als het deel aan de noordzijde onder een zadeldak. Ongeveer twintig jaar later liet Snouck het huis fors uitbreiden: aan de oost- en de westkant werd een smalle vleugel (thans onder lessenaardak) aangebouwd. De vleugel aan westzijde werd wat hoger en rijker uitgevoerd. Aan de achterkant werd het oorspronkelijke bouwblok zelfs verdubbeld waardoor de traptoren bijna helemaal werd ingebouwd. De zuidgevel kreeg een moderne, in- en uitzwenkende gevel. De aan twee zijden verlengde noordgevel werd helemaal met beeldhouwwerk opgesierd.

Het precieze bouwjaar van de uitbreiding is ongewis. In 1568 begon de opstand tegen het Spaanse gezag. De stad Gorinchem koos in 1572 de zijde van de prins van Oranje en in hetzelfde jaar werden in Schelluinen de kerk en het Duitse Huis in brand gestoken door de opstandelingen. Jaren bleven beide gebouwen als ruïne staan. Pas in 1593 was de toestand in het land zo gestabiliseerd dat herstel van kerk en commandeurshuis ter hand genomen werd. Het huis van de protestantse Jan Snouck was door de plunderende troepen echter ontzien. De uitbreiding zal toen al plaats gehad hebben. Na 1568 lijkt op grond van de historische gegevens onaannemelijk: de tijd was er niet naar. De toegepaste versieringen, het beeldhouwwerk in Renaissance-stijl aan de gevels, duiden evenmin op een ontstaansdatum ver na 1568. De motieven van de engeltjes in bandwerk in de frontons en het rolwerk aan de cordonlijsten, ter zijde van de medaillons met de koppen, komen voor het eerst voor in de ornamentprenten van de Vlaamse kunstenaars Cornelis Floris en Cornelis Bos in de jaren '40 van de 16de eeuw. Aan buitenarchitectuur wordt het motief van het vrij platte rolwerk in de Noordelijke Nederlanden niet vóór 1560 gevonden. Daarenboven, en dat argument is doorslaggevend, staan in de stad Gorinchem twee gedateerde huizen met zeer vergelijkbaar beeldhouwwerk: het huis 'Dit is in Bethlehem' uit 1566 aan de Gasthuisstraat 25 en het huis 't Coemt al van God' uit 1563 aan de Burgstraat 30. Het huis uit 1563 heeft nog laat-gotische elementen als korfbogen boven de vensters. Het rolwerk is daar uitsluitend als vullingsornament in cartouches in de bogen

430 Schelluinderberg aan de zuidzijde (foto RDMZ, 1975).

aangebracht. Het huis ‘Dit is in Bethlehem’ van drie jaar later laat een meer architectonische verwerking van het rolwerk zien. De ornamentatie van Schelluinderberg lijkt stilistisch tussen 1563 en 1566 in te zitten. Een datering van de uitbreiding en de toen aangebrachte decoratie omstreeks 1565 is daarom alleszins aannemelijk.

Na het overlijden van Jan Snouck in 1585 en van zijn echtgenote Anna van Sevenbergen in 1586 wordt het huis door de erven al spoedig van de hand gedaan. In de 17de eeuw zal het huis nog vaker verkocht worden. Uit 1643 dateert een koopakte waarbij het bezit precies omschreven is: er is een boomgaard met grachten rondom, waarop het huis en verdere opstallen staan. Aan de rand van het terrein, vlak bij het kerkhof staan een schuur en een poort.

Aan het eind van de 17de eeuw verandert de functie. Was het steeds een buitenhuis voor in Gorinchem wonende regenten geweest, omstreeks 1690 is het huis als pastorie bij de Hervormde kerk in gebruik. Pastorie zou het tot ver in de 20ste eeuw blijven. Pas in 1954 wordt het huis aan particulieren verkocht. In 1768 wordt gestart met een grote verbouwing. Aan de zuidoostkant wordt een vleugel bijgebouwd. Door de metselaarsbaas Kobus Wallaards en timmerman Jacob Vuurens is niet gestreefd naar een harmonische aanpassing aan het bestaande gebouw: zowel de gele baksteen als het formaat en de indeling van de vensters met roederamen waren geheel eigentijds van maat en constructie. In 1813, tijdens het beleg van Gorinchem, diende het huis als huisvesting voor de Pruisische Luitenant Kolonel Graaf Finkenstein. Dat was dan ook de reden dat Schelluinderberg werd uitverkoren als onderhandelingsplaats tussen beide strijdende partijen. Op 4 februari 1814 kon de capitulatie worden getekend. De Fransen gaven de vesting Gorinchem over. Na de capitulatie werd herstel van huis en tuin voortvarend ter hand genomen. Het is bij die gelegenheid dat in de noord- en de zuidgevel op de begane grond de ouderwetse vensters met de kleine roedeverdeling (24-ruits en 30-ruits) vervangen werden door twaalfruitsvensters. De voordeur in de noordgevel werd gemoderniseerd en kreeg een bovenlicht met gebogen roedeverdeling.

In de zaal aan de zuidkant werd de grote schouw gesloopt. Op die plaats kwam een groot venster met twaalf ruiten. Van die zaal werd bovendien een gang

afgescheiden. In de zuidgevel werd een toegang gemaakt met een zelfde deur als voor.

Een volgende verbouwing vindt plaats in 1834 of 1844. Aan de keuken wordt een aanbouw gemaakt waar de pomp is ondergebracht.

Het onderhoud van het gebouw was steeds een punt van zorg voor de Hervormde gemeente. In het begin van de 20ste eeuw begon het ernstige constructieve gebreken te vertonen. De afbraak van de schouw in de zaal en het venster op die plaats deed de zuidmuur naar buiten hellen. Een niet nader aangeduid bijgebouw, waarschijnlijk het oostelijke, had zich van het hoofddeel losgescheurd. De traptoren vertoonde eveneens scheuren. Dat was kennelijk al eerder geconstateerd, want in vroeger tijden was er een steunbeer tegenaan gezet om verder overhellen tegen te gaan.

In 1920 gaat de restauratie met de nodige moeilijkheden van start met als restauratie-architect Wolter te Riele Gzn uit Deventer. Ondanks alle opmerkingen en bijstellingen van de kant van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg is het een ingrijpend werk. Alle 19de-eeuwse vensters en deuren zijn vervangen door exemplaren in 'passender' vormen: kruiskoziijnen in het 16de-eeuwse deel en een eikehouten voordeur met ijzerbeslag. De twee grote kamers, de zaal of salon en de hal kregen een eikehouten lambrizing naar ontwerp van professor Sluyterman. Alle overige betimmeringen, deuren en kasten zijn gemaakt naar ontwerp van de architect Te Riele. Heel consequent heeft hij dezelfde fijne profilering in de kozijnen, de ramen, deuren en deurlijsten doen toepassen. Een van de weinige originele elementen die niet werden aangepakt is de eikehouten spiltrap in de traptoren. Slechts een enkele trede is vervangen. Aan de hand van de rekeningen kan gereconstrueerd worden dat de balken en hoofdbalken in de studeerkamer, de westelijke aanbouw, zijn verwijderd en weer teruggebracht, waarbij sleutelstukken zijn gemaakt. De balken met sleutelstukken in de keuken en de woonkamer zijn geheel vernieuwd. Ook de balklaag in het vertrek boven de hal is opnieuw gelegd. Alle sleutelstukken in salon, studeerkamer en hal zijn gerestaureerd. De kappen van huis en torentje werden eveneens geheel nieuw gemaakt.

Eind mei 1922 is de eerste oplevering. Toch blijken er nog zoveel gebreken te kleven aan het uiteindelijke resultaat, dat de laatste oplevering pas in december 1924 kan plaatsvinden.

Veel ingrijpende wijzigingen heeft het huis sedertdien niet meer ondergaan. In 1937 werd het gemoderniseerd: elektrische leidingen en waterleiding werden aangelegd. Na de verkoop in 1954 is het huis van een centrale verwarming voorzien.

Het beeldhouwwerk

Het beeldhouwwerk aan de gevel is van mergel. Midden boven in het oudste deel van de noordgevel zitten de twee wapens van de stichter en zijn vrouw, Jan Snouck (links) en Anna van Sevenbergen (rechts). Daarnaast bevinden zich aan weerskanten medaillons met bustes van gehelmde krijgers. Tussen de ramen van de begane grond is in een rechthoekige cartouche het teken en motto van de familie Snouck te zien: een grote snoek in een ovale vatting, omgeven door bladwerk en engeltjes in

bandwerk, met op een lijst het opschrift 'INT WATER CLOVC'. Ook naast het wapenteken zitten twee medaillons met koppen: een met het hoofd van een Romeins krijgsman, de ander met het hoofd van een Germaanse strijder, beiden te herkennen aan de vorm van hun helm. Boven de voordeur zit in een segmentvormig fronton een rijke renaissanceversiering bestaande uit twee vrouwenfiguren, met een gekuifd vogeltje op de knie die ieder met een hand een masker in het midden van het fronton vasthouden. In de beide hoeken is een vaasachtig voorwerp zichtbaar dat met de vrouwen door bandwerk verbonden is.

De westelijke aanbouw is ook met beeldhouwwerk getooid. Aan beide zijden van het venster op de begane grond zit een medaillon met een vrouwefiguur. De vrouw rechts symboliseert de Hoop (Spes). Zij draagt een anker op haar

431 Snoeck int Water Clouc (foto RDMZ, 1912).

432 De Hoop (foto RDMZ, 1912).

schouder, een kraai zit op haar hand, de vogel die met name in de Romeinse tijd met Spes geassocieerd werd. De vrouw links verbeeldt het Geloof (Fides). Zij houdt in haar linkerhand een kaars, haar rechterhand klemmt zij tegen de borst, een karakteristiek gebaar voor Fides. Boven het begane grondvenster zit een driehoekig fronton waar in het midden een engeltje in bandwerk staat, geflankeerd door twee gekuifde vogeltjes en vazen aan het uiteinde, zoals bij het fronton boven de voordeur. Naast het verdiepingvenster zitten weer twee portretmedaillons. Een vrouw rechts en een man links. Zij zijn niet van attributen voorzien, zodat het niet duidelijk is of zij iets en zo ja wat symboliseren. Boven het verdiepingvenster staat ook een driehoekig fronton waarvan de voorstelling in de loop van de tijd is vervaagd, maar waarin mogelijk een engeltje in bandwerk te herkennen viel. Tussen de begane grond en de verdieping van de westvleugel lopen fijne banden versierd met leeuwepopjes.

De voorstellingen op de frontons en op het motto van Snouck zijn duidelijk geïnspireerd op de ornamentprenten van Cornelis Bos en Cornelis Floris. Het omkrullende rolwerk, de engeltjes zonder nek, gevangen in bandwerk en de vogels met de kuifjes komen regelmatig voor op diens prenten. De medaillons hebben een andere inspiratiebron. Het hoge reliëf van de koppen en de plat uitlopende banden aan vier kanten komt eveneens voor aan de twee huizen in Gorinchem 't Coemt al van Godt' en 'Dit is in Bethalem'.

433 Fronton boven het venster op de begane grond in de westelijke aanbouw (foto RDMZ, 1912).

Bedrijfsgebouwen

In het midden van de 19de eeuw was de bescheiden industriële bedrijvigheid in de Alblasserwaard duidelijk te overzien. In de Binnenwaard was het voornamelijk vee- en hennepeteelt waar men zich mee bezig hield. Van ‘industrie’ was eigenlijk geen sprake, of het moesten de verschillende kleine timmermanswerkplaatsen zijn waar onderdelen vervaardigd werden voor molens en voor in de in waard veel gebruikte schouwen. In Ottoland vermeldt Van der Aa een dergelijk bedrijfje (Van de Aa, deel N-O, 642). Ook in Overslingeland was een timmerbedrijf voor lokale behoeften aanwezig (Mollema, 55). Te Elshout bevond zich wel de bekendste fabrikant van molenroeden, die omstreeks 1850 niet meer van hout maar van ijzer gemaakt werden, namelijk de firma Gebr. Pot. Langs de rivier in Alblisserdam, Kinderdijk, Nieuw-Lekkerland tot aan Streefkerk toe was het de scheepsbouw met toeleveringsbedrijven als touwslagerijen (Alblisserdam en Streefkerk), die de voornaamste industriële activiteit vormde. Aan de zuidkant van de Alblasserwaard hield men zich bezig met rijshout- en rietkwekerijen, griendcultuur en hoepelmakerijen en waren het de dijkwerkers en baggeraars die de industrie-nijverheid ter plaatse bepaalden (Giessendam, Hardinxveld en Sliedrecht).

Alleen in Gorinchem was de bedrijvigheid gevarieerder. Hier handelde men in koren, aardappelen, hennep en zuivel en hield men zich met de visvangst bezig, met name de zalm. Er waren in het midden van de 19de eeuw dan ook drie zalmrokerijen in de stad. Van de Aa maakt voorts melding van een aantal brouwerijen en mouterijen, twee kunstazijnmakerijen, vier leerlooierijen en een taanderij, scheepstimmerwerven en ondersteunende bedrijven als zeilmakerijen en een touwslagerij, een zeepziederij, een zijdefabriek, wel vier boekdrukkerijen en twee steendrukkerijen en tenslotte een aantal industriemolens, zoals houtzaagmolens, oliemolens, koren-, mout- en pelmolens. Een aantal jaren later komt daar nog de suikerindustrie en een tamelijk belangrijke tabaksverwerkingsnijverheid bij. Tegen het eind van de 19de eeuw groeide het aantal bedrijven. Waren aanvankelijk de bedrijven binnen de stadsomwalling gevestigd, vanaf het eind van de 19de eeuw verrezen de stichtingen aan de west- en de noordkant van de stad. Een van de belangrijkste was een fabriek van stoomwerktuigen die in 1881 gesticht werd door De Vries Robbé. Een deel van de immense bedrijfsruimten van het in de jaren '70 ten onder gegane bedrijf ligt nog langs de Linge. Ook aan de Linge lag sedert 1871 de beetwortelsuikerfabriek van de firma Jäger-Ravenswaaij en Co, later Hollandia. Hiervan staat nog een groot uit rode baksteen opgetrokken gebouw met getoogde ijzeren ramen uit 1895 tussen de nieuwe opstallen die bij een chemisch bedrijf in gebruik zijn (Feis, 62, 64-65).

In de 20ste eeuw kwamen in en rond Gorinchem nog bedrijven bij als melkfabrieken, stoomwasserijen, een machinefabriek, een kruiwagenfabriek, een kalkzandsteenfabriek, een koekfabriek en een staalkabelfabriek als voortzetting van de touwslagerij.

Bij Alblisserdam werd het giet-, wals- en draadtrekkersbedrijf Nedstaal (de NV Nederlandsche Kabelfabriek) in 1938 gebouwd in de buitenpolder Ruigenhil.

Literatuur

Van der Aa, diverse delen; Busch, A.J., *Molens in Gorinchem*, Gorinchem 1978; Feis, B.R. en P. Nijhof, *Bedrijfsgebouwen in het Groene Hart van Holland; een verkenning van monumenten van bedrijf en techniek in Midden-Holland en West-Utrecht*, Zwolle 1983; Korpel, A., *Historie houtzaagmolen 'Ons Genoegen'*, Alblasserdam 1987; Mollema-Gons, J.M.K. en M. Mollema, *Overslingeland een buurtschap*, Noordeloos 1990; Nijhof, P., 'Bedrijfsmonumenten in de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden', *Alblasserwaard en Vijfheerenlanden, jaarboek 1985*, Utrecht 1984, 49-57; Schakel, Verheij, B.A., 'De drinkwaterleiding der gemeente Hardinxveld', in: *Gas en Water* 8 (1924), 297-300; Visser, H.A., *Land van polders en molens*, Ameide 1982; Visser, H.A.,

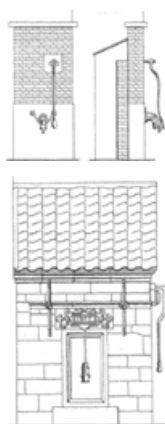
'N.V. Alblasserdamsche waterleiding Alblasserdam 1905-1955. Vijftig jaar particuliere drinkwatervoorziening', in: *Water* 39 (1955), 343-347; *Wonen in de watertoren*, Gorinchem 1984.

Nutsbedrijven

Naast genoemde industriegebouwen rekent men tot de monumenten van industriële archeologie de complexen die verband houden met de ontwikkelingen van de infrastructuur, zoals stations en gebouwen ten behoeve van openbare voorzieningen als gas, water en elektriciteit, ook wel 'nutsbedrijven' genoemd.

Pompen en Watertorens

Vóór de komst van de waterleiding hadden alle steden en dorpen openbare pompen. De meeste zijn verdwenen. Een enkele is teruggebracht, waarbij men de oude onderdelen weer toepaste, zoals bij de pomp voor het raadhuis van Ameide.

434 Gorinchem, pompen.

Voor- en zijaanzicht van de pompen aan het pand Revetsteeg 1 / Molenstraat 38A en Pompstraat tussen de nrs. 1 en 3.

Schaal 1:100. Tekening T. Brouwer, 1989.

435 Noordeloos, dorpskern met lantarn/pomp (foto RDMZ, 1991).

436 Gorcumse stadspomp naast Arkelstraat 28 (foto RDMZ, 1991).

Gorinchem heeft nog enkele stadspompen. Zo staat tussen Pompstraat 1 en 3 een bijzonder pompgebouwtje. Het is een vierkant bouwwerkje van natuursteen onder een lessenaardak. De tromp is van ijzer, evenals de zwengel. De pomp is aan de voorzijde op een rolwerkcartouche gedateerd 1607. Naast Arkelstraat 28, de voormalige St. Nicolaaskapel, is een moeilijk dateerbaar restant van een waterpomp met koperen tromp en ijzeren zwengel. Een stadspomp met het wapen van Arkel op de zwengel bevindt zich naast het pand Revetsteeg 1, aan de Molenstraat.

Een opmerkelijke combinatie van een gietijzeren pomp en straatlantaarn staat midden in de kern van Noordeloos op de brug van de Botersloot. De oorspronkelijke pomp/lantaarn dateerde uit 1902 (Schakel, 320). Na de Tweede Wereldoorlog is hij door een moderne stalen lichtmast vervangen. De huidige pomp, die een replica is van de oude dateert van na 1973. Het object bestaat uit een rechthoekig onderstuk op een basement met appliques van festoenen. Hierboven staat een ronde schacht, waarop de lantaarn is gezet.

Vanaf 1886 kregen verschillende gemeenten in de Alblasserwaard een eigen drinkwatervoorziening. De waterleidingcomplexen bestonden uit een watertoren voor wateropslag en waterdruk, een pompstation om het water de toren in te pompen, filterbedden en bezinkbassins ten behoeve van de waterzuivering en dienstwoningen voor de machinist, de stoker en de opzichter. In de loop van de tijd werden die complexen vernieuwd en uitgebreid om in de jaren zeventig van deze eeuw bijna allemaal opgeheven te worden, aangezien de exploitatie centraal overging naar de Stichting Drinkwaterleidingbedrijf 'De Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden' te Meerkerk. In 1990 is de exploitatie overgegaan naar de watermaatschappij Zuid-Holland Oost te Gouda.

De watertorens zijn alle bewaard gebleven. Tot 1905 werden zij van baksteen opgetrokken en gedecoreerd volgens de toen heersende stijlopvattingen. De toren te Gorinchem is onder andere een fraai voorbeeld van een toren in neorenaissance-stijl. De constructie is bij alle bakstenen torens dezelfde: de muren met een ronde doorsnede zijn dragend en het uitkragende reservoir is van ijzer samengesteld, maar van een bakstenen ommanteling voorzien. De eerste betonnen toren werd in 1915 te Nieuw-Lekkerland gebouwd. Hier werd een betonskelet van kolommen en dwarsbalken toegepast, met vullingen van beton. De betonnen wanden van de torens te Boven-Hardinxveld en te Meerkerk zijn weer dragend. De doorsneden van de betonnen torens zijn dan niet meer rond maar gevarieerd van vorm: vier-, zes- en

achtzijdig. Zeer opmerkelijk en betrekkelijk zeldzaam in Nederland is het vierkante reservoir van de watertoren te Boven-Hardinxveld.

In Gorinchem werd op 27-7-1886 het waterleidingbedrijf in gebruik genomen. Aan de Visserslaan was tussen 1885 en 1886 naar ontwerp van J. Schotel een watertoren gebouwd. Het complex was voorts voorzien van bezinkbassins, zandfilters en twee opvoerwerktuigen. Die bestonden uit zuig- en perspompen, aangedreven met Cornwall stoomketels. Zij stonden in een ketelhuis aan de noordkant van de toren. In 1922 werd de opvoering van het water geëlektrificeerd. De stoommachines deden nog tien jaar dienst als noodvoorziening, maar werden toen afgekeurd. De kolenloods en de schoorsteen werden afgebroken. De exploitatie van het waterleidingbedrijf was aanvankelijk in handen van de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Waterleidingen in Nederland, die te Amsterdam was gevestigd. Op 19 december 1909 ging het waterleidingbedrijf naar de gemeente Gorinchem over. Vanaf 1976 was het het Drinkwaterleidingbedrijf 'De Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden' te Meerkerk, die de exploitatie verzorgde. Het waterproduktiebedrijf in Gorinchem werd gesloten. De toren was overigens al in 1955 buiten bedrijf gesteld omdat er lekkages optraden. De toren kwam in 1978 weer in handen van de gemeente. In 1985 werd zij verbouwd. Er werden negen woningen in gevestigd (Wonen in de watertoren, Gorinchem 1984). De eerste aanzet tot een waterleidingnet in Sliedrecht dat op 1 januari 1887 in gebruik genomen werd - als eerste gemeente op het platteland van Zuid-Holland-,

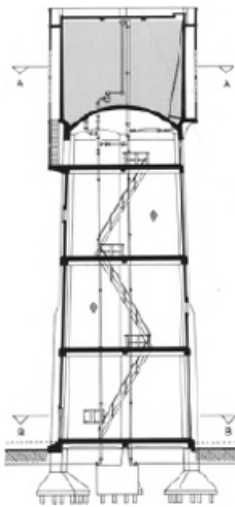
437 Watertoren te Gorinchem (foto RDMZ, 1980).

was de bouw van een watertoren buitendijks bij de Zaaï aan de oever van de Merwede. De toren werd op 22 december 1886 opgeleverd en was eveneens een ontwerp van architect J. Schotel. Het complex bestond voorts uit twee bezinkbassins, waarin het water werd opgevangen en twee zandfilters, waarin het water gereinigd werd. Het water werd opgevoerd door twee opvoerwerktuigen, bestaande uit plungerpompen, aangedreven door Cornwall stoomketels. Aanvankelijk was het complex eigendom van de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Waterleidingen in Nederland. Op 1 juli 1920 is het bedrijf overgenomen door de gemeente. Het Sliedrechtse waterleidingbedrijf is in 1970 verkocht aan het Drinkwaterleidingbedrijf 'De Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden' te Meerkerk. De watertoren is thans niet meer in gebruik.

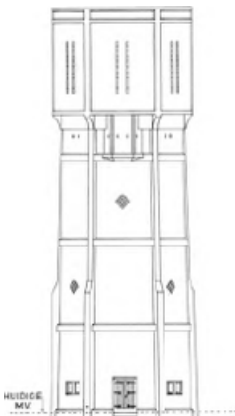

438 Watertoren te Nieuw-Lekkerland (foto RDMZ, 1992).

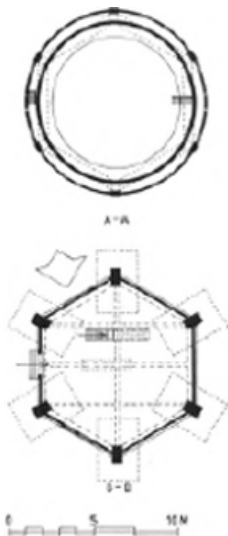
In Alblasserdam werd al in 1887 aan de gemeenteraad concessie gevraagd voor de aanleg van een drinkwaterleiding. Men betrok nog steeds het water uit de rivieren de Noord, de Alblas of uit de poldersloten, dan wel uit eigen bronnen. Om financiële redenen kon de aanleg toen geen doorgang vinden. Pas in 1904 werd aan M. Visser en J. Smit uit Papendrecht wel door de gemeente concessie verleend voor de aanleg en exploitatie van een rivierwaterleiding. Als plaats van de watertoren en bijbehorende gebouwen werd op het noordelijk stuk van de griend 'Rapenburg', een buitendijks terrein aan de rivier de Noord en aan de oostkant van de gemeente beschikbaar gesteld. Op 25 maart 1905 werd de eerste steen van de toren gelegd. De bouw van het pompstation was in december 1905 voltooid. Het waterleidingbedrijf werd op 21 december van dat jaar officieel in gebruik gesteld. Al spoedig moest het uitgebreid omdat de watervoorziening van de gemeente Papendrecht in 1909 mede ter hand genomen was. Bezinkvijvers en filters werden in de loop der jaren toegevoegd. De opvoerwerktuigen, zuigasmotoren

VERTICALE DOORSNEDE

FRONTAANZICHT

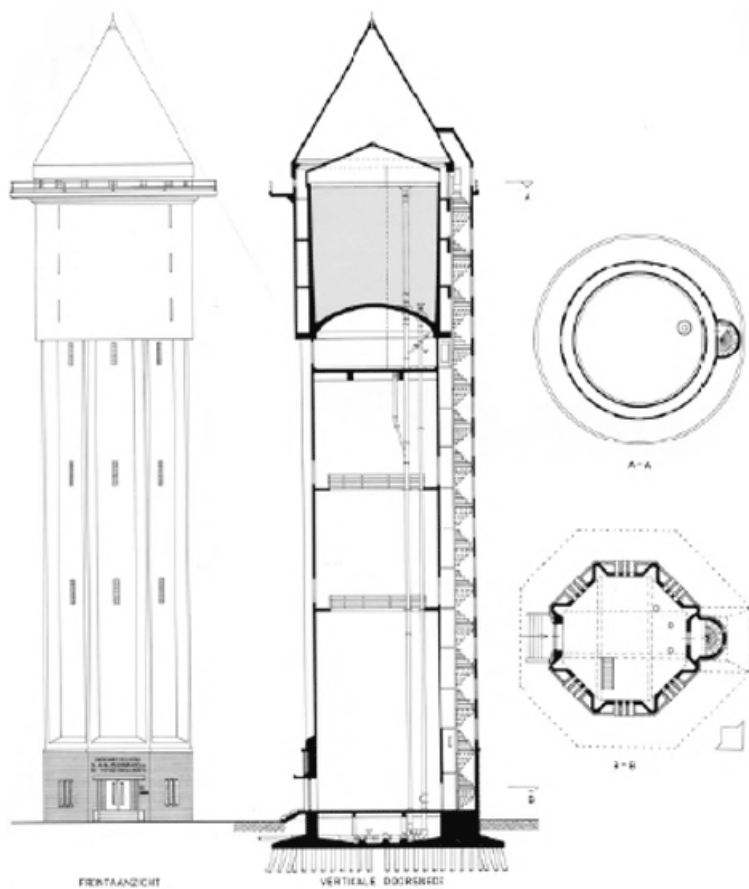
439 Nieuw-Lekkerland, watertoren aan de Lekdijk.

Aanzicht, doorsnede en plattegronden.

Schaal 1:300. Getekend door B.H.J.N. Kooij in 1992 naar tekening van W.Z.H.O te Gouda, L. Peters 1983.

die plungerpompen aandreven, werden in 1928 en nog eens in 1948 door moderne centrifugaalpompen vervangen, die in een in dat laatste jaar gebouwde machinekamer werden ondergebracht. De oude machinekamer werd tot werk- en opslagplaats in gebruik genomen. Sedert 1964 is de toren te Alblasserdam eigendom van de staalfabriek Nedstaal. Zij is buiten gebruik. In 1915 werd een deel van Nieuw-Lekkerland en de hele gemeente Streefkerk op het Alblasserdamse waterleidingnet aangesloten. Daartoe werd te Nieuw-Lekkerland eveneens door Visser en Smit uit Papendrecht een hulptoren ontworpen en gebouwd, die in 1921-'22 met een pompstation werd uitgebreid. Hierdoor werd het mogelijk de watervoorziening van Groot-Ammers, Oud-Alblas en Bleskensgraaf in de jaren daaraanvolgend ter hand te nemen (Visser, 1955, 343-347). De exploitatie geschiedde tot 1964 door de N.V. Alblasserdamsche Waterleiding. Daarna werd het produktiepompstation te Alblasserdam gesloten. De Nieuwlekkerlandse toren werd in 1976 overgenomen door de Stichting Drinkwaterleiding 'De Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden'. Zij is nog in gebruik.

Te Boven-Hardinxveld werd in 1923 ten behoeve van de drinkwatervoorziening van de gemeente Hardinxveld een zelfstandig bedrijf opgericht. Voordien werd de gemeente voor een deel van drinkwater voorzien door het Sliedrechtse waterleidingbedrijf en deels maakte men gebruik van water uit de rivier. De toren staat aan de Rivierdijk 420 en werd ontworpen door het Technisch Adviesbureau der Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten te Amersfoort. De bouw is uitgevoerd door de N.V. Algemeene Beton Compagnie uit 's-Gravenhage. De elektrisch aangedreven centrifugaalpompen en zuiveringstoestellen werden in de toren geplaatst, zodat een extra

440 Meerkerk, watertoren aan de Burg. Sloblaan 18.

Aanzicht, doorsnede en plattegronden.

Schaal 1:300. Getekend door B.H.J.N. Kooij in 1992 naar tekening van W.Z.H.O. te Gouda, L. Peters, 1980.

441 Watertoren te Boven-Hardinxveld (foto RDMZ, 1992).

machinekamer overbodig was (Verheij, 297-300). Sedert 1970 was het de Stichting Drinkwaterleiding 'De Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden' die de exploitatie verzorgde. De toren is nog in gebruik.

Aan de Burgemeester Sloblaan, hoek Slingelandstraat te Meerkerk staat de uit 1936 daterende watertoren, die gebouwd werd voor het drinkwaterleidingbedrijf 'De Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden' en nog steeds in gebruik is. Het ontwerp is ook hier van het Technisch Adviesbureau der Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten. Het is niet bekend wie de toren heeft gebouwd. De betonnen toren is 59,7 meter hoog. De romp is achthoekig van doorsnede.

Gasvoorziening

Gasfabrieken zijn in de jaren zeventig van deze eeuw overbodig geworden omdat de Nederlandse gasproductie is gecentraliseerd en in handen is van de Nederlandse gasunie. De laatste particuliere gasfabriek in de Alblasserwaard stond in Gorinchem op bastion III, dateerde van 1855 en werd in 1970 opgeheven. Sliedrecht had vanaf 1859 een eigen gasvoorziening. De Sliedrechtse gashouders zijn in de jaren '80 gesloopt.

Elektriciteitsvoorziening

Het eerste volwaardige elektriciteitsbedrijf in de Alblasserwaard werd in 1886 te Kinderdijk (Nieuw-Lekkerland) aan de Molenstraat 12 gesticht: de NV Electriche Verlichting Kinderdijk. Tot 1915 werd daar elektriciteit geproduceerd (Feis, 47, 49). Het rechthoekige, witgeschilderde gebouwtje bestaat nog. Het ligt haaks ten opzichte van de dijk en telt zes traveeën. In de voorgevel bevindt zich een rondboogtoegang met vensters aan beide kanten. Drie vensters en het jaartal 1886 prijken in de geveltop.

Industriemolens

Naast watermolens, die in het hoofdstuk over de Weg- en waterbouwkundige werken uitvoerig aan de orde geweest zijn, bevonden zich in de Alblasserwaard diverse industriemolens als korenmolens, houtzaagmolens, oliemolens, trasmolens en beukmolens (om hennep te kloppen). Weinig van deze molens hebben de 20ste eeuw overleefd. Zij zijn of afgebroken, of gemoderniseerd tot werf of maalderij.

Houtzaagmolens bestaan bijvoorbeeld niet meer in de Alblasserwaard. De laatste zaagmolen was de in 1842 gebouwde en in 1952 afgebroken molen 'Ons Genoegen', een achtkante getailleerde bovenkruier op een stenen schuur, van de scheepswerf Jan Smit Czn te Alblasserdam. Deze molen werkte met zes zaagramen en was daarmee een der grootste die in ons land ooit gebouwd werd. Ook de vijf Gorcumse zaagmolens zijn gesloopt. Hetzelfde geldt voor de beide oliemolens te Gorinchem en een exemplaar in Nieuwpoort. Een trasmolen, een molen waarin tufsteen werd fijngemalen, waarna het, vermengd met kalk en water, tot metselspecie gemaakt werd, stond tot 1889 te Papendrecht. Een beukmolen is bekend in Alblasserdam. Deze werd in 1904

442 Korenmolen De Hoop te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

443 Molen De Vriendschap te Bleskensgraaf (foto RDMZ, 1992).

444 Molen met schuren te Streefkerk (foto RDMZ, 1965).

naar Nieuw-Lekkerland overgebracht en tot korenmolen omgebouwd. Tot 1938 heeft die daar dienst gedaan.

In verscheidene dorpen stond in het midden van de 19de eeuw een of meer korenmolens, zoals te Oud-Alblas, Ameide, Brandwijk, Groot-Ammers, Bleskensgraaf, Giessen-Oudekerk, Giessen-Nieuwkerk, Langerak, Nieuw-Lekkerland, Meerkerk, Noordeloos-Overslingeland, Ottoland, Sliedrecht en Streefkerk.

Korenmolens kan men heden ten dage nog wel aantreffen. Het zijn alle stellingmolens. Op de wallen van Gorinchem staan er nog twee. Aan de zuidkant staat op bastion VIII, op het Dalembolwerk, molen 'De Hoop', een ronde stenen stellingmolen uit 1764. De naam van de molen dateert pas van 1879 (Busch, 1978, 46). Aan de noordzijde van de stad staat op bastion I de molen 'Nooit Volmaakt', die in 1718 als ronde stenen grondzeiler gebouwd is en in 1763 werd verhoogd en van een stelling voorzien. Zijn naam kreeg de molen pas na 1891, toen de oliemolen 'Nooit Volmaakt' op bastion VII ontmanteld en afgebroken was (Busch, 1978, 38, 42-46). Voorts staan er korenmolens in de dorpen Oud-Alblas (korenmolen 'De Hoop', ronde stenen stellingmolen uit 1844), Bleskensgraaf (molen 'De Vriendschap', ronde stenen stellingmolen uit 1890), Arkel (achtkante stellingmolen uit 1851, bestaande uit een hoge stenen voet en een houten, met riet gedekt bovengedeelte) en Streefkerk (houten

stellingmolen met schuren uit 1893) (Visser, 31-32). Van de korenmolens te Brandwijk, Nieuw-Lekkerland en Ottoland resteert alleen nog een stomp.

Melk- en veevoederfabrieken

Tegen het eind van de 19de eeuw werd ook het boerenbedrijf in de waard meer gemechaniseerd. Het verwerken van de melk geschiedde steeds meer in melkfabrieken. De verwerking van graan en de bereiding van veevoer werden eveneens gemechaniseerd. Van die oude fabrieksgebouwen is in de meeste gevallen weinig meer over.

In 1908 werd de Coöperatieve Landbouwvereniging Giessen-Nieuwkerk

445 Voormalige Stoomgraanmaalterij en veevoederfabriek te Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) (foto RDMZ, 1992).

446 Voormalige stoomzuivelfabriek 'De Samenwerking' te Giessen-Nieuwkerk (Giessenburg) (foto RDMZ, 1992).

opgericht. Met de fabricage van lijnkoeken werd aangevangen in een gebouwtje aan de Doetseweg, dat in 1911 afbrandde. In hetzelfde jaar werd een nieuwe graanmaalterij gebouwd. Het gebouw staat er nog steeds, maar is als opslagplaats voor een antiekhandelaar in gebruik. Op de gevel aan de kant van de Giessen staat 'Stoomgraanmaalterij en veevoederfabriek Anno 1911'. Van 1908 dateert de zuivelfabriek 'De Graafstroom' in Bleskensgraaf, die in 1932 aanzienlijk werd uitgebreid en nogmaals in 1991.

De NV Stoomzuivelfabriek 'De Samenwerking' werd in 1906 in Giessen-Nieuwkerk opgericht. Het langgerekte gebouw ligt in de breedte langs de Giessen, in verband met het laden en lossen van de schepen. Het ontwerp van fabriek en directeurswoning is gemaakt door M.A. Rozendaal uit Noordeloos. De fabriek had het uiterlijk van een grote rechthoekige boerderij. In 1908 zijn er zeven woningen voor het personeel gebouwd naast de fabriek, alsmede een kaaspakhuis en een ketelhuis.

Gebouwen voor transport en opslag

Stationsgebouwen

Van de spoorlijn Dordrecht-Elst, ook wel ‘Betuwelijn’ genoemd, kwam het gedeelte Geldermalsen-Gorinchem gereed in 1883. Het laatste deel, Gorinchem-Dordrecht, werd op 16 juli 1885 voor het publiek geopend. Van de stationsgebouwen die tijdens de aanleg van de ‘Betuwelijn’ in de Alblasserwaard gebouwd werden zijn die van Arkel-Schotdeuren (1881-1883) en van Sliedrecht (1883-1885) bewaard. De oude stationsgebouwen van Gorinchem en Giessendam-Hardinxveld zijn door nieuwbouw vervangen. Van de spoorbrug over de Merwede bij Baanhoek ten westen van Sliedrecht zijn alleen de pijlers nog uit 1880. De bovenbouw van de brug is vernieuwd.

447 Stationsgebouw te Arkel vóór de renovatie (foto RDMZ, 1986).

De stationsgebouwen van Arkel en Sliedrecht zijn, door hun overstekende dakvlakken, bewust landelijk van karakter. Beide gebouwen zijn opgetrokken uit grauw-rode baksteen met onderdelen als plinten, stoepen, dorpels en kozijnen in hardsteen, getoogde strekken in Utrechtse steen en horizontale banden en vlechtwerk in lichte en donkere accenten. Het Arkelse station is sedert een renovatiebeurt in 1990 verarmd, aangezien de uitgezaagde windveren aan de overstekende dakvlakken zijn vereenvoudigd.

448 Voormalig stationsgebouw te Sliedrecht (foto RDMZ, 1992).

Het station van Sliedrecht (en het afgebroken station van Giessendam-Hardinxveld) is een vergrote uitvoering van dat van Leerdam (Vijfheerenlanden, 161, 317). Ook dit heeft een hoofdgebouw met verdieping, waarin de woning van de stationschef opgenomen was en lagere zijvleugels voor wachtkamers en overige lokalen. Aan perronzijde heeft het een overkapping die steunt op gietijzeren zuiltjes. De overstekende dakvlakken zijn versierd met figuurzaagwerk, De getoogde vensters hebben een roedeverdeling. Het stationsgebouw is buiten gebruik.

Het Arkelse station staat op een kleine rechthoekige plattegrond en heeft een puntgevel boven het risalerende middendeel. Dit gebouw bevat ook een woning en enkele lokalen.

Pakhuizen en de korenbeurs

In Gorinchem zijn in de binnenstad veel pakhuizen te vinden. Een vroeg voorbeeld ligt aan de Kraansteeg 14-16. Het pakhuis 'De Hoop' is een gebouw met een gewitte gevel, waarin twee getoogde poorten zitten. Het pand is van middeleeuwse origine. Restanten van middeleeuws muurwerk en gedichte kloosterkozijnen ziet men in de rechterzijgevel. Het werd aan het eind van de 18de eeuw (?) helemaal uitgesloopt van binnen en van (secundair gebruikte) zware balken voorzien.

Langs de Haven en in de haaks daarop en op de hoofdstraten staande stegen zijn nogal wat pakhuizen uit de 19de eeuw te vinden. Vele van die pakhuizen zijn in een steen in de gevel gedateerd, waaruit men kan opmaken dat zij grotendeels tussen de jaren dertig en zestig van de 19de eeuw zijn gebouwd. In hun voorkomen zit weinig variatie. Bijna alle (lijst)gevels zijn van rode

449 Pakhuis uit 1837 aan de Appeldijk 33 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

450 Pakhuis uit 1850 aan de Havendijk 22 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

451 De Kornbeurs uit 1853 te Gorinchem (foto RDMZ, 1992).

452 Het badhuisgebouw aan de Havendijk (foto RDMZ, 1992).

baksteen. De rondboog- of segmentvormige vensters en deuren hebben natuursteenblokken voor de neuten, voor de boogaanzetten en als sluitsteen. Daarop ziet men nogal eens de initialen van de bouwers en de jaartallen van de bouw. Kleine stilistische verschillen zijn wel aan te geven. Bij de vroege pakhuizen zijn deuren en vensters in een ronde boog gevat (Appeldijk 33 uit 1837). Later ziet men een voorkeur voor de getoogde segmentboog opkomen (Havendijk 22 uit 1850, Keizerstraat 4 uit 1852). Het uit 1860 daterende pakhuis ‘de Olifant’ aan de Kabeljauwsteeg 1 is echter weer geheel voorzien van rondboogopeningen, die op de begane grond met ijzeren staven beveiligd zijn. Bij het pakhuis ‘Handellust’ uit omstreeks 1840 aan de Robberstraat 2 hoek A.B. steeg, is de vulling van de rondboogvensters nog met de originele houten spaakroeden.

In verschillende dorpen zijn kaaspakhuizen te vinden. Ten oosten van Nieuwpoort liggen er twee tegenover elkaar aan de Lekdijk, beide uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Kenmerkend voor dit soort gebouwen zijn de van spijlen voorziene ramen. Groot-Ammers heeft aan de Sluis 51 een dergelijk kaaspakhuis, van twee bouwlagen hoog onder een mansardekap. Ook hier zitten spijlen voor de ramen, die afgesloten kunnen worden met luiken.

De Kornbeurs in Gorinchem is gesticht in 1853. Het complex, bestaande uit twee vleugels, ligt haaks ten opzichte van de Havendijk. Oorspronkelijk werd de beurs aan de Havendijk door een neoklassicistisch gebouw afgesloten. Op 1 september

1892 tot 1902 was in enige lokalen van de voormalige Korenbeurs de Ambachtsschool gevestigd. Daarna is de school naar de Haarstraat verplaatst. Op 28 oktober 1892 werd een gedeelte der noordelijke galerij van de Korenbeurs tot vismarkt ingericht. In 1906 werd een deel van de Korenbeurs tot Volksbadhuis bestemd. Op 13 oktober 1926 is het badhuis geopend met onder andere een gebouw aan de Havendijk. De gevels aan de Korenbeurs zijn geled met rondboogvensters en pleisterwerk met diepe, omlopende voegen. De toegangen in de Korenbeurs zitten tegenover elkaar en hebben een hoofdgestel.

Boerderijen

Tot 1986 was weliswaar in verschillende publikaties aandacht besteed aan de ontwikkeling van boerderijtypen in de Alblasserwaard, waarbij steeds de als markant geachte voorbeelden Zouwedijk 79 in Meerkerk en het Hooze Huys B 13-15 in Ottoland (Laag Blokland) model stonden, maar een systematische analyse had tot dan toe niet plaats gevonden.

In 1986 verscheen de publikatie over de boerderijen langs de Giessen van de hand van R. Brouns en F. Ruiter, waarin de ontwikkeling van de Alblasserwaardse boerderij getoetst werd aan de hand van een inventarisatie in de Giessenstreek. Deze streek kenmerkt zich door een grote diversiteit aan boerderijvormen. De samenstellers keken ook buiten dit gebied. Dit bracht hen tot de conclusie dat de ontwikkeling van de boerderijtypen elders in de Waard overeenkomt met die in de Giessenstreek (Brouns, 15).

Bij de bestudering van het onderwerp ‘boerderijen’ voor de Geïllustreerde Beschrijving van de Alblasserwaard is gebruik gemaakt van het werk dat beiden verricht hebben. De hier volgende analyse is gebaseerd op deze studie en op de resultaten van eigen inventarisatie en onderzoek in het overig deel van de Alblasserwaard. Hierbij werden ook de jongere boerderijen betrokken. Tenslotte werd gebruik gemaakt van opmetingen van de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek (SHBO), die voornamelijk uit de jaren zestig dateren. Hoewel een aantal van de door SHBO opgemeten boerderijen inmiddels is afgebroken, zijn de opmetingen toch gebruikt als ondergrond voor de analyse. Bij iedere onderzochte boerderij is naar de oorspronkelijke constructie en indeling gezocht. Bij de schuren leverde dat doorgaans niet zoveel problemen op. Constructie en indeling zijn over het algemeen betrekkelijk weinig aan ingrijpende veranderingen onderhevig geweest. De meest ingrijpende

453 Het dorp Hoornaar. Gewassen pentekening 127×204 mm door C. Pronk (?) uit het midden van de 18de eeuw (coll. Brussel, Museum van Schone Kunsten, verz. De Grez, cat. 1913, nr. 2922).

verbouwingen lagen vooral in het weghalen van doorgaans zeer lage gebintstrijkbalken. Vooral als de schuur geheel voor bewoning werd ingericht heeft men dat gedaan.

Bij het woon- en werkgedeelte van de boerderijen was het niet altijd even gemakkelijk om de oorspronkelijke indeling te achterhalen. In de loop van de geschiedenis paste men de verschillende vertrekken in voorhuis en keukentravee aan aan het aantal gezinnen dat een boerderij bewoonde. 'Ouderwetse' zaken als grote tochtige schouwen werden afgetimmerd of afgebroken. Kamers waren opgesplitst of uitgebroken. Karnmolens waren afgebroken en kelders waren dichtgegooid of verkleind dan wel verplaatst. Waterzolders werden afgebroken en waterstallen werden uitgegraven. Door het plaatsen van een melktank in de jaren '80 werd in oude indeling van de schuren beïnvloed.

Bijgebouwen als wagenstallen, kleine veestallen, zand- en kolenhokken hebben meestal de modernisering niet overleefd.

De hiervolgende analyse geeft een grote lijn aan, waarlangs de ontwikkeling van de Alblasserwaardse boerderij plaats vond, geïllustreerd met voorbeelden die dit zo duidelijk mogelijk laten zien.

Literatuur

Van der Aa, SHBO; *Boerderijen in Zuid-Holland. Aquarellen van J. Verheul Dzn.*, Zutphen 1989; Brouns; Enquete; Hekker, 1986; Tegenwoordige Staat; Hollestelle, J., *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560; brickmaking in the Netherlands up to 1560*, Assen 1961; Huijts, C.S.T.J., *De ontwikkeling van de Middendelflandse boerderij*, Maasland 1984; Informacie; Olst, E.L. van, *Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek. Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934*, 2 dln, Arnhem SHBO, 1991; Verhagen; Verrips, J., *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971*, z.p., z.j. [1977]; Voskuil.

Soort bedrijven

De vroegste betrouwbare gegevens die er over Alblasserwaardse agrarische bedrijvigheid bestaan, vallen te ontleen aan de 'Enquete' en de 'Informacie' uit respectievelijk 1494 en 1514, opgemaakt om het belastbaar vermogen van de dorpen en de steden vast te stellen. Het begin van de 16de eeuw blijkt voor de Alblasserwaard weinig rooskleurig te zijn geteist als het gebied wordt door oorlogen, die met plundering en brandschatting gepaard gaan.

Als inkomsten geven de bewoners de volgende bedrijvigheden op:

'lantneringe ende bouwerije' (akkerbouw), 'vogelen ende visschen', 'metter koe', 'sayen van haver', diverse malen met de aantekening 'als heure landen drooch zijn', alsmede 'spitten, delven, graven en dijken', soms 'een weijnich kemp' (hennep). In de 'Informacie' wordt vaker melding gemaakt van hennepeteelt, dan in de 'Enquete'. In de 17de en 18de eeuw zou de hennepeteelt de grootste bron van inkomsten worden.

De landbouw is dan sterk teruggelopen, wegens de overstromingen, die na de tweede helft van de 16de eeuw regelmatig tot in de 19de eeuw in de Alblasserwaard voorkomen. De ‘Tegenwoordige Staat’ beschrijft in 1749 de Alblasserwaard als een gebied, dat ongemeen laag ligt en bestaat uit veel dor hooiland, bezaaid met kwalijk onkruid. Het land is niet geschikt als zaailand, maar wel als weiland en henneplanden (Tegenwoordige Staat, Holland IV, 385, 386).

Wanneer men de gegevens van de Enquete, Informatie en de Tegenwoordige Staat vergelijkt ziet men een gestage groei van de huizen in de dorpen. Dit hangt samen met de opleving van de conjunctuur. In het midden van de 19de eeuw is de situatie, getuige Van der Aa, weinig veranderd. De omstandigheden verbeteren direct daarna tot ca 1900 (Verrips, 41, 42), waarna zij tot ca 1940 redelijk constant blijven (Verrips, 103). Verrips vermeldt overigens uitsluitend de situatie in Ottoland.

De hennepteelt heeft direct invloed gehad op het type boerderij: het feit dat

hennepakkers een intensieve bemesting nodig hadden om optimaal te kunnen opleveren, bracht de noodzaak met zich mee een grote veestapel te houden om in die mest te kunnen voorzien. Veel vee had veel hooi nodig. In de winter diende dat te worden opgeslagen, binnen in de schuur en hoog op de balken in verband met de wateroverlast. Dat is de reden van de hoge hooischuren aan de boerderijen. De melk werd verwerkt in karnmolens en pekelbakken en de produkten werden bewaard in kaaskamers en melkkelders. Dorsvloeren zullen er maar weinig geweest zijn: vrijwel nergens was graanbouw of een gemengde bedrijf in het lage land mogelijk.

Verspreiding en situering van de boerderijen

Boerderijen komen voor door de hele Alblasserwaard. In de dorpen liggen zij tussen de rest van de bebouwing gestrooid. In de stadjes Ameide en Nieuwpoort komen zij in het algemeen aan de rand voor, op de grens van gesloten bebouwing naar een meer open gebied. Zij liggen bijna altijd haaks op de kavel in lange reeksen langs de rivieren de Lek, de Merwede en de Noord, langs stroompjes als de Noordeloos, de Giessen en de Alblas en langs de gegraven weteringen. Buiten deze reeksen is in feite niet of nauwelijks sprake van enige agrarische bebouwing, dan uit recente tijd. Langs de verbindingswegen tussen die bebouwingsstroken ligt geen boerderij van enige importantie. Alleen langs de noordzijde van de Giessen (Slingelandse weg te Giessenburg) en langs de Graafstroom (Bleskensgraaf, Heulenslag en Oud-Alblas, Noordzijde en Peperstraat) liggen diverse boerderijen met de voorgevel naar het water gericht en dientengevolge met hun schuurgedeelte

454 Evenwijdig met de weg gelegen dwarsdeelboerderij aan het Westeinde 37 te Oud-Alblas (foto RDMZ, 1991).

455 Aan de overkant van de boerderij gelegen kookhuis (foto RDMZ, 1991).

naar de weg. Daar waar weg en water dicht bijeen liggen wordt de plattegrond van de boerderij als het ware ‘ingeperkt’. Vandaar dat bij Heulenslag 1-2 te Bleskensgraaf omstreeks 1870 bij een uitbreiding van de boerderij een Uvormig complex ontstond:

uitbreiding naar voren noch achteren was hier mogelijk. Bij de boerderijen Westeinde 37 in Oud Alblas en Abbekesdoel 37-38 te Bleskensgraaf om maar een enkel voorbeeld te noemen, speelt hetzelfde: zij liggen ingeklemd tussen weg en water. Om zoveel mogelijk te kunnen profiteren van het ter beschikking staande terrein zijn zij evenwijdig met de weg gebouwd. Plaats voor opstallen als een wagenschuur/bakhuis en een kleine veestal was er niet meer: die liggen dan ook in het geval van Westeinde 37 aan de overkant van de weg.

In Graafland onder Groot-Ammers is weer een andere oplossing gevonden: hier liggen de boerderijen wel haaks op de kavel, maar bij een aantal liggen de schuren niet in het verlengde van het voorhuis, maar zijn dwars aangebouwd. Situering van een boerderij in de kromming van de weg of de dijk, waardoor het moeilijk te bepalen is of zij er nu haaks of evenwijdig aan ligt, is gevonden op verschillende plaatsen (Giessenburg, Bovenkerkseweg 90: rondlopende

schuur, Meerkerk, Broekseweg 58-60, Noordeloos, Noordzijde 118-120, Goudriaan, Zuidzijde 103-104, Noordzijde 52, Oud Alblas).

Veel voorkomend is de woonheuvel, een verhoging van het erf ten opzichte van het maaiveld van soms wel twee meter, waarop een of meer boerderijen kunnen voorkomen. In verband met de watervloeden in het verleden, die tot 1820 vrijwel jaarlijks en in 1953 voor het laatst de Alblasserwaard teisterden, bestond er behoefte aan 'schuilplaatsen', voorzieningen tegen het water, waar de woonheuvel er een van was. Later zal op dit verschijnsel uitvoerig worden ingegaan.

Voor het uiterlijk en de indeling van de boerderij maakt de situering, of die haaks, scheluw dan wel evenwijdig op de verkaveling is, niets uit. Het uiterlijk en de indeling van de plattegrond van de Alblasserwaardse boerderij wordt eerder door het gebruik dan door de situering bepaald. Afwijkingen in ordening van woon-, werk- en bedrijfsgedeelte komen alleen voor in geval van een dijkboerderij, waarbij het uitbreiden naar achteren wordt bemoeilijkt door het sterk aflopende terrein.

De boerderijen langs de Lek aan de noordkant, de Zouwe aan de oostkant en de Merwede aan de zuidkant van de Alblasserwaard zijn in sommige gevallen tegen de dijk aangebouwd, zodat het voorhuis ten opzichte van de daarachter liggende ruimtes veel hoger ligt. Een kelder kan dan ook niet tegen de voorgevel aanliggen, maar is halverwege gesitueerd, tussen voorhuis en keuken in.

Het erf

Het rechthoekige erf van een boerderij is veelal door sloten omgeven. Het erf is bereikbaar via een brede oprit, die bij de dwarsdeelboerderij altijd langs de deeldeuren leidt. Op het erf komen diverse opstallen voor als een extra veeschuur (direct achter de boerderij), een wagenschuur (aan de oprit), een zomerhuis (naast de boerderij), een boenhok aan het water, vaak gecombineerd met een kookhok, waarin de was en/of het veevoer gekookt werd en een zandhok. De plaats van de mesthoop is direct achter de

456 Geometrische boerentuin aan de Broekseweg 40 te Meerkerk (foto RDMZ, 1990).

mestluiken op het laagste punt van het erf, bij de sloot. Hooi- en schuurbergen zijn nooit zeer veel voorkomend geweest in de Alblasserwaard, aangezien het hooi binnen, óf op de grond maar meestal op de balken van het bedrijfsgedeelte werd opgeslagen. Toch geven de verschillende kadastrale minuuts uit de vorige eeuw wel hooibergen bij de boerderijen aan. De meeste zijn thans geamoveerd. Langs de rivieren en in het tegen De Vijfheerenlanden aanliggende gebied worden nog steeds hooibergen aangetroffen. Het grootste deel dateert echter uit de 20ste eeuw en heeft betonnen roeden.

Voor de boerderij is nogal eens een bloementuin, vrijwel steeds in combinatie met een groentetuintje, aanwezig. De tuin wordt van de weg en het erf afgesloten door of een ijzeren hek of een heg, hetzij van iepen, hetzij van liguster. Haagbeuk en meidoorn komen eveneens voor als heg, maar in veel mindere mate. De tuin zelf is via een houten of ijzeren hekje tussen heg en voorgevel toegankelijk. De bloementuin kan in de Alblasserwaard, evenals in de naastliggende Vijfheerenlanden gevat zijn in bedden, afgeperkt door palmheggetjes (Vijfheerenlanden 184-185). Het plantenbestand is betrekkelijk weinig gevarieerd in een dergelijke tuin. In de perken worden veelvuldig afrikaantjes, begonia's en knolbegonia's, geraniums en ook wel rozen aangetroffen. Bij de ouderwetse boerentuin steken de bloemkronen iets uit boven de rand van de heggetjes, die een hoogte van een 30 cm maar weinig te boven gaan. Hogere soorten als dahlia's, irissen en monnikskap zijn langs de kanten te vinden. Struiken van sering en hortensia ontbreken in een ouderwetse boerentuin eigenlijk nooit. De bloementuin is het dichtst bij het huis gelegen, de groentetuin met meestal een of twee fruitbomen ligt ervoor of ernaast en is door een pad of een palmheg van de bloementuin gescheiden. De vorm van de bloemperken met palmheggetjes is meestal geometrisch. De eenvoudigste siertuinen bestaan uit cirkels of vierkanten binnen een rechthoek die met bollen op de hoeken kan zijn afgebakend. Een minder stijve variant laten de tuintjes met 'barokke' en 'rococo'-vormen zien. Bij een 'barokke' aanleg zijn de vormen van de perken op zich minder streng geometrisch. De tuin zelf kent wel een as en ligt binnen een rechthoekige afbakening. In het geval van een 'rococo-aanleg' heeft de tuin een indeling met slingerende heggen die de perken omzomen, waardoor er eerder sprake is van een eenheid, dan een optelsom van vormen.

Voor het huis staan leibomen. In Oud Alblas en langs de Kerkstraat in Alblasserdam zijn de stammen van de leibomen witgekalkt tegen het ongedierte. Dit werd (en in vele gevallen wordt) ieder jaar na de schoonmaak van de stallen gedaan.

De meeste inrijhekken van de erven zijn verdwenen, aangezien zij te smal bleken te zijn voor de brede melkauto's.

Aan het water voor of achter de boerderij tenslotte liggen houten of betonnen boenstoepjes.

Hierboven kwam al even de uitbreiding van een erf over de weg (Westeinde 37 Oud Alblas) ter sprake. Ook overtuinen, tuinen aan de andere kant van de weg komen tamelijk veel voor (Noordeloos, Overslingeland; Giessenburg langs de Peursumseweg).

Herinneringen aan de hennepcultuur, die tot het eind van de 19de eeuw het voornaamste middel van bestaan was in de Alblasserwaard, zijn bijna verdwenen: de eenvoudige braakhutten, ver achter de boerderij, zijn alle afgebroken. De smalle

percelen achter de boerderijen en de knotwilgen langs de sloten herinneren als laatste hier nog aan.

Maatregelen tegen het water

Wateroverlast was een steeds terugkerende bedreiging voor de gebouwen in de Alblasserwaard. Regelmatig heeft dit geleid tot zware overstromingen. Na het midden van de 19de eeuw nam het overstromingsgevaar af door betere bemaling en stabielere dijken. Voordien was men evenwel aangewezen op vluchtplaatsen om en in de boerderij. P. Verhagen stelde een boek samen,

verschenen in 1987, waarin hij de verschillende soorten tijdelijke en permanente schuilplaatsen tegen de vloed in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden beschreven en geïllustreerd heeft. Van de talrijke vernuftige voorzieningen, die Verhagen heeft gesignaleerd zullen hierna de meest markante beschreven worden.

Opmerkelijk is de uitwendige aanpassing van het voorhuis van de boerderij aan aanstormende watervloeden of zelfs aan ijsgang. Aan de kant waar het water vandaan kwam bouwde men de gevel als het ware pijlervormig uit zodat de stroom gebroken kon worden. Diverse boerderijen hebben pijlervormige muren. Heel duidelijk is dit zichtbaar bij de zeer hoge boerderij Brandwijkседijk 47-48 te Brandwijk aan de westzijde. De ringen in het metselwerk van de linkerzijgevel dienden om steigerwerk of pakwerk vast te maken, als extra bescherming van het gebouw (Verhagen, 135). Graafdijk Oost 16 uit de 17de eeuw, Graafdijk West 3-4 (ca 1650), Graafdijk West 10-11 (18de eeuw) en Graafdijk West 29 (uit 1808?), alle te Molenaarsgraaf zijn van een schuin uitgebouwde linkerzijkant aan de oostzijde voorzien. De ringen in het metselwerk zijn op veel plaatsen nog te zien.

457 Boerderij het Hooge Huys te Ottoland met hoog in de voorgevel geplaatste vensters en deur (foto RDMZ, Delemarre, 1960).

In het inwendige trof men zowel in het woongedeelte als in het bedrijfsgedeelte beschermende maatregelen. In het woongedeelte kwam in eerste instantie de (uitgebouwde) opkamer in aanmerking als wijkplaats tegen het water. Door de aanwezigheid van een schouw en (in veel gevallen) bedsteden was deze in extreme omstandigheden toch goed bewoonbaar. Via de hoog in de gevel gelegen vloed- of waterdeur, die bij diverse opkamers nog steeds te vinden is, kon men tijdens watervloeden met een bootje de wijk nemen. Het verhogen van de vloer in de middenbeuk of in het hele voorhuis was een andere mogelijkheid om tijdens overstromingen droge voeten te houden. Bij heel wat boerderijen uit de 17de en 18de eeuw is deze verhoging terug te vinden, soms in bescheiden mate, niet meer dan vier stoep treden hoog, maar soms bedraagt de verhoging meer dan twee meter. Waterkamers, zoals Verhagen ze noemt (Verhagen, 65 e.v.), zijn aan de buitenkant duidelijk herkenbaar door de hoge plaatsing van vensters en deur in de voorgevel. Als

AANZICHT VOORGEVEL MET VM VENSTERS

458 Molenaarsgraaf, Graafdijs West 3-4. Gevelaanzicht en doorsnede.

Schaal 1:300. Opmetingstekening door J.J. Jehee, 1989.

Het betreft een in oorsprong 17de-eeuwse boerderij met een hoger gelegen, onderkelderde middenkamer. De plaats van de oorspronkelijke gevelopeningen is aan de hand van de gekoppelde bogen traceerbaar.

voorbeelden zijn te vermelden: Brandwijkse dijk 47-48 te Brandwijk en Peperstraat 48 te Oud-Alblas uit het midden van de 18de eeuw; Kerkstraat 75 te Alblasterdam, uit de 17de eeuw; Peursumseweg 95 te Giessenburg, ook oorspronkelijk 17de-eeuws. Bij de laatste boerderij is de verhoogde vloer in de middenbeuk later ingebracht (Brouns, 78, 79). De in Molenaarsgraaf gelegen boerderijen Graafdijs Oost 16, Graafdijs Oost 24, en Graafdijs West 3-4, alsmede in Noordeloos Noordzijde 3 uit 1891, Noordzijde 27 uit 1922 en Overslingeland 8 te Noordeloos, en 't Hooge Huys B 13-14-15 te Ottoland hebben alle een duidelijk aan de buitenkant zichtbare waterkamer. De waterkamer in de middenbeuk van Noordzijde 95 te Noordeloos ligt hoger dan de zijbeuken, doordat de boerderij op een heuvel gebouwd is. In een enkel geval zijn er op zolder voorzieningen als een schouw aangebracht (Graafdijs West 43 te Molenaarsgraaf).

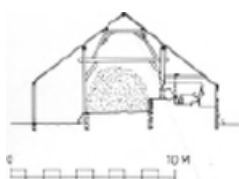
Onder de waterkamer ligt in alle gevallen de kelder, die dan op maaiveldniveau is gesitueerd.

In het bedrijfsgedeelte bestonden twee mogelijkheden als wijkplaats voor het vee: die van de waterstal en van de waterzolder. Bij de waterstal werd een gedeelte van het bedrijfsgedeelte, meestal de zijbeuk, met aarde verhoogd. In een enkel geval werden zij- en middenbeuk verhoogd: in de zijbeuken stond het vee, de middenbeuk diende voor de hooitas (Van Olst, II, 546-547). Aan de buitenzijde is de aanwezigheid van een waterstal zichtbaar door de veel hogere plaatsing van de mestluiken in de gevel (Burggraaf 6 te Meerkerk, rechterzijgevel; Graafdijs West 3-4 te Molenaarsgraaf, linkerzijgevel). Via een oplopend aarden talud, in of buiten de stal, kon het vee op de hoge stallen komen. Bij Ottoland A 42 lag de vermoedelijk 17de-eeuwse waterstal direct achter de brandmuur (Van Olst, II, 482-483). Peperstraat 48 te Oud-Alblas heeft een in de 18de eeuw gemaakte onderkelderde waterstal tegen de scheidingswand tussen keuken en stal. In de 20ste eeuw zijn, door het wegblijven der overstromingen waardoor de voorziening overbodig werd, de meeste waterstallen afgegraven.

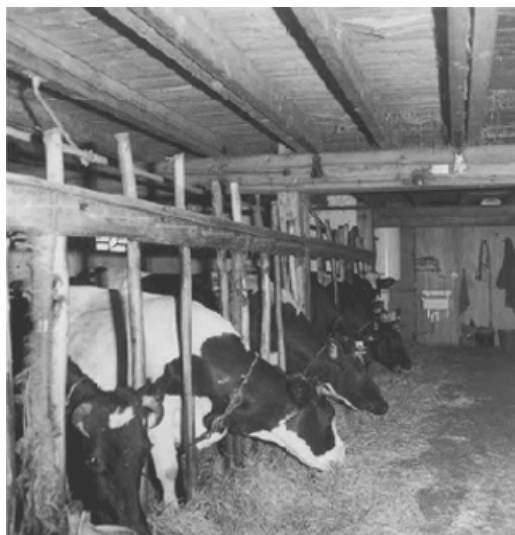

459 Zijgevel van Burggraaf 6 te Meerkerk waarvan de hooggeplaatste mestluiken duiden op de aanwezigheid van een waterstal (foto RDMZ, 1980).

Spectaculairder is de waterzolder op de balken van het bedrijfsgedeelte als wijkplaats voor het vee. Bijna iedere boerderij in de Alblasserwaard had een waterzolder. Vele zijn er nog aanwezig, maar weinige meer compleet. Het vee kon op twee manieren op de zolder komen: van buiten af via een loopplank of via een (tijdelijk) opgeworpen aarden talud en van binnen uit door middel van een beweegbare brug, die in de constructie van de zolder opgenomen was. Of de waterstal, dan wel -zolder al in de 17de eeuw voorkwam is niet eenvoudig vast te stellen. Er zijn geen voorbeelden uit die tijd bewaard gebleven. Voor een bewijs is men derhalve aangewezen op schriftelijke bronnen. In een verslag van een watersnood in 1709 is sprake van het bergen van vee ‘op stellingen’ (Verhagen, 23). Hoe die ‘stellingen’ eruit zagen, wordt niet beschreven. Verhagen veronderstelt dat het tijdelijke voorzieningen geweest moeten zijn (Verhagen, 102). In 19de-eeuwse stallen komen waterzolders in ieder geval regelmatig voor. Een opmerkelijk late waterzolder, vermoedelijk

460 Meerkerk, Burggraaf 6. Dwarsdoorsnede over de waterstal. Schaal 1:300. Getekend door J.J. Jehee in 1992 naar een opmeting van SHBO uit 1984.

461 Stal met waterzolder aan de Nieuwendijk 12-13 te Noordeloos (foto RDMZ, 1990).

462 Detail van de waterzolderconstructie (foto RDMZ, 1990).

uit 1920, is aanwezig bij Nieuwendijk 12-13 te Noordeloos. De beweegbare brug zit met bouten vast. Door deze los te draaien zakt de brug en kan het vee naar boven gedreven worden. De oudste plaatsing van een waterzolder lijkt tegen de brandmuur te zijn, boven de keukentravee over de breedte van de boerderij. Indien de waterzolder boven de keukentravee tegen de brandmuur was gesitueerd, was het onmogelijk om ook nog eens de grote schouw(boezem) aan die kant te hebben. Het gevolg was dat de schouw met bakoven hetzij geplaatst werd in de zijbeuk ofwel in het voorhuis was opgenomen. Aangezien de ruimte boven de keukentravee, in de breedte van de boerderij maar beperkt was, liggen de meeste waterzolders toch boven een van de zijbeuken. Mestluiken of -kleppen zijn dan in het plankier of in de buitengevels aangebracht.

De boerderijtypen

De boerderijen in de Alblasserwaard horen vrijwel zonder uitzondering tot de familie van de driebeukige hallehuisgroep, zoals die in het grootste deel van ons land voorkomt. Voor de Alblasserwaard valt die groep op grond van de inrichting van de bedrijfsruimte te verdelen in een *voerdeelvariant*, een *dwarsdeelvariant* en een *zijlansdeelvariant*. Hiervan komt de dwarsdeelvariant het meeste voor. De ontwikkeling van het voorhuis vóór en de werkruimtes direct achter de brandmuur loopt voor de verschillende types weinig uiteen. Vandaar dat dit onderdeel voor alle driebeukige varianten tegelijk wordt behandeld. De beschrijving van het bedrijfsgedeelte wordt daarna gescheiden in een voerdeel-, een dwarsdeel- en een zijlansdeelvariant.

Naast de driebeukige boerderij komen in de Alblasserwaard tweebeukige boerderijen (en schuren) voor. Deze zijn onmiddellijk herkenbaar aan de asymmetrische bouwmassa: de ene zijgevel is een stuk hoger opgetrokken dan

de andere (Brandwijk, Gijbelandsedijk 16 en 17; Molenaarsgraaf, Graafdijk West 29; Noordeloos, Noordzijde 13). De tweebeukige boerderij is een 18de-eeuwse ontwikkeling.

Ook eenbeukige boerderijen zijn aanwezig in de Alblasserwaard. Dit zijn voornamelijk boerderijen die op of tegen de dijk gebouwd zijn. De verschillende vertrekken en bedrijfsruimten liggen dan naast elkaar.

De driebeukige boerderij

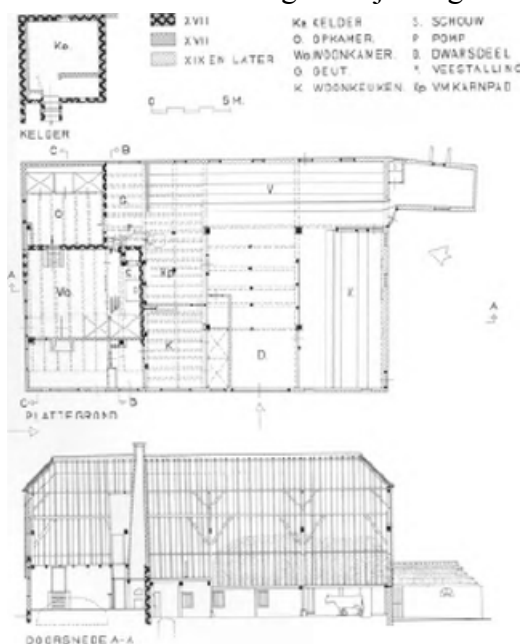
Bij de driebeukige boerderijen bestaat de hoofdconstructie uit een aantal gebinten waarvan de stijlen het inwendige in de breedte in drie beuken verdelen. Er komen, zoals hierboven al werd aangeduid, verschillende typen en verschijningsvormen voor.

De verschillen in typen hebben te maken met de indeling van het bedrijfsgedeelte: voerdeel, dwarsdeel of zijlansdeel. De verschillen in de verschijningsvormen manifesteren zich in de vorm van de plattegrond en/of in de bouwmassa's (rechthoekig, L-vormig of T-vormig). Begonnen wordt met de boerderij op rechthoekige plattegrond.

Het voorhuis

Het woongedeelte van de boerderij ligt vóór de brandmuur en wordt dan ook 'voorhuis' genoemd wordt. Het volgt de driebeukige indeling in de breedte, zoals die bepaald wordt door de ankerbalkgebinten.

De middenkamer was aanvankelijk onverdeeld. Via een deur in de voorgevel is deze kamer direct toegankelijk. Tegen de brandmuur staat de schouw. In één

463 Molenaarsgraaf, Graafdiijk Oost 6. Plattegrond van kelder en begane grond, doorsneden en voorgevel.

Schaal 1:300. Tekening van J.J. Jehee uit 1989 naar opmeting van architectenbureau R. Visser.

Weergegeven is de toestand van voor de restauratie en functieverandering in 1973. De 17de-eeuwse boerderij met uitgebouwde opkamer is in de 18de eeuw ingrijpend verbouwd tot een boerderij op rechthoekige plattegrond. De oorspronkelijke toestand is met een stippellijn aangeduid.

van de zijbeuken is een onderkelderde opkamer opgenomen. Daarachter ligt in de resterende ruimte tot de brandmuur een spoelruimte, die in de Alblasserwaard ‘de geut’ genoemd wordt. De andere zijbeuk was of geheel als kaaskamer in gebruik, of hij was opgesplitst in twee vertrekken, onderling door een houten wand gescheiden, die als berg- of slaapruijnte dienden. Dit is de gebruikelijke indeling van het voorhuis als er achter de brandmuur een zogeheten keukentravee (ook wel middentravee genoemd) ligt met een schouw en bakoven. Het voorhuis werd na de winter schoon gemaakt en afgesloten voor dagelijks gebruik. De keukentravee deed dan tevens als woonkeuken dienst.

Het voorhuis kan tamelijk diep zijn en meerdere (tot drie) gebintvakken omvatten. In een vroege ontwikkelingsfase van de Alblasserwaardse boerderij kan de keuken bij het voorhuis opgenomen worden. Het gedeelte achter de brandmuur bevat dan geen keuken maar enkel de stal en eventueel een kleine spoelruimte. De grote schouw met bakoven komt in dat geval alleen in het voorhuis voor.

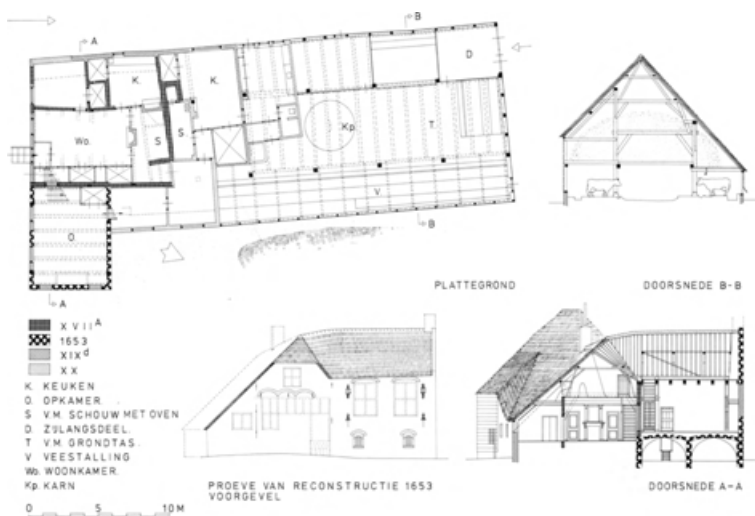
In de Alblasserwaard is de combinatie woongedeelte en keuken vóór de brandmuur niet gangbaar. Toch is het bij diverse, in oorsprong 17de-eeuwse, boerderijen nog te vinden. De boerderij A 42 te Ottoland uit de 17de eeuw heeft voor de brandmuur de grote schouw met bakoven gehad. Direct achter de brandmuur lag een waterstal in open verbinding met de rest van het bedrijfsgedeelte. De 18de-eeuwse boerderij Graafdiijk Oost 6 te Molenaarsgraaf heeft voor de brandmuur in de middenkamer een schouw met bakoven. Binnendamseweg 94-96 in Giessenburg, in oorspronkelijk eveneens een 17de-eeuwse boerderij, heeft de schouw en bakoven voor de brandmuur (Brouns, 65, 69). Vóór de ingrijpende verbouwing in 1991 van de vroeg 17de-eeuwse boerderij Dorpsweg 55-57 te Hoogblokland, waarbij iedere authenticiteit geheel is verdwenen, zat alleen in het voorhuis een grote schouwboezem.

Achter de brandmuur waren geen roetsporen of bewijzen van de aanwezigheid van een schouw te vinden. Bij Oudkerkseweg 6-8 te Giessenburg is het voorhuis voorzien van een schouw met oven, hetgeen erop duidt, dat de keukenfunctie zich hier afspeelde (Brouns, 68 en 73). Bij deze boerderij bestaat wel een midden- of keukentravee als aparte eenheid, afgescheiden als zij is door een houten wand van de stal, maar deze is in gebruik geweest als spoelkamer. De pompbak staat ook hier opgesteld. Via de spoelkamer was een directe toegang door de brandmuur heen tot de kaaskamer in het voorhuis. De nogal ingewikkelde plattegrond van Bovenkerkseweg 88-90 te Giessenburg laat hetzelfde zien: vóór de brandmuur een (thans verdwenen) schouw en oven, direct na de brandmuur een spoelruimte (Brouns, 72). Bij Noordzijde 75 te Noordeloos, een boerderij uit het laatste kwart van de 19de eeuw ziet men nog steeds dit principe: de keuken en het woongedeelte liggen voor de brandmuur. De aan de dijkverzwaring ten offer gevallen boerderijen Bergstoep 39 en Nieuwe Veer 16 in Streefkerk hadden, getuige de opmetingen van SHBO, beide de keuken met bakoven en schouw voor de brandmuur. Een heel mooi voorbeeld was de inmiddels ook niet meer in de oude vorm bestaande, door SHBO opgemeten, boerderij Muisbroekseweg 61 te Giessenburg. Achter de brandmuur was alleen een spoelruimte en veestalling. De keuken met bakoven was met de middenkamer in het voorhuis gecombineerd.

Huyts constateert deze variant met de functies wonen en werken vóór de brandmuur ook bij de Midden-Delflandse boerderij (Huyts, II, 20). In dat gebied komt dat verschijnsel vooral bij 16de-eeuwse boerderijen voor. In de Alblasserwaard is er

geen aanleiding om een vroegere datering dan 17de-eeuws voor dit type boerderij aan te houden.

Bij de oude types is in het voorhuis de middenbeuk, zoals gezegd, onverdeeld. Zij is direct via een deur in de voorgevel toegankelijk en heeft een grote schouw tegen de brandmuur. Later werd er omwille van de bruikbaarheid en wegens de tocht meestal een gang of trapportaal afgescheiden. Aangezien een grote schouw door de trek ook veel tocht te weeg bracht, is bij diverse boerderijen aan het eind van de 19de eeuw voor de schouw in de middenbeuk

464 Brandwijk, Gijbelandsedijk 119-120. Plattegrond, doorsneden en reconstructie voorgevel. Schaal 1:300. Opmetingstekening door architectenbureau R. Visser, bewerkt door J.J. Jehee, 1989. Opmerkelijk voorbeeld van een 17de-eeuwse L-vormige boerderij van een kenmerkend Alblasserwaards type. De zijlangedelschuur met kameelrug is een latere verbouwing.

een wandje geplaatst, waartegen een veel kleinere schouw of een kachel zijn plaats vond. In het drie vakken diepe voorhuis van de 17de-eeuwse boerderij Gijbelandsdijk 119-120 te Brandwijk stond de schouw aanvankelijk tegen de brandmuur. In de 19de eeuw is die naar voren verplaatst. Bij de gelegenheid werden in de verkleinde middenkamer bedsteden aangebracht. De middenkamer van de vroeg 17de-eeuwse boerderij aan de Graafdijk Oost 1 te Molenaarsgraaf is rond 1900 door een houten wand voor de schouw verkleind. De resterende ruimte erachter is als opslagplaats in gebruik. In andere gevallen werden er in die alcoofachtige ruimte slaapvertrekjes ingericht. In de boerderij Noordzijde 75 te Noordeloos is meteen bij de bouw omstreeks 1880 de (kleine) schouw al naar voren, weg van de brandmuur gezet. De resterende ruimte tussen schouw en brandmuur is opgevuld met een trap naar boven en kleine lichtloze (slaap)vertrekken of alcoven.

In de laatste decennia blijken, ingegeven door de wens tot modernisering van het woongedeelte, heel wat oude schouwen afgebroken te zijn. Geprofileerde boezembalken en rookkanalen op zolder zijn soms de enige aanwijzing dat zij er ooit geweest zijn.

De inrichting van de zijbeuken volgt tot ver in de 19de eeuw een tamelijk vast patroon: de ene zijbeuk was als kaaskamer dan wel als slaapvertrek in gebruik. Soms ziet men beide functies gecombineerd. Bij Nieuwe Veer 16 te Streefkerk zaten de bedsteden in de kaaskamer tegen de brandmuur (tekening SHBO, de boerderij is afgebroken). Bij de laat 19de-eeuwse boerderij Dorpsweg 8 te Hoornaar is het nog wel aanwezig. Veel boerderijen hebben in de kaaskamer de met plavuizen of grijze estrikken belegde vloer en de planken waarop de kazen werden uitgelegd. In de andere zijbeuk bevindt zich vrijwel altijd een kelder met opkamer, alsmede een daarachter gelegen spoelruimte die men hier ‘geut’ noemt en die door de brandmuur heen tot een keuken kon uitgroeien.

De meeste boerderijen zijn aan de voorkant onderkelderd. De ligging van de kelder varieert. Het is niet met stelligheid te onderbouwen dat de kelder altijd aan de oost- of de westkant moet liggen, hoewel er een voorkeur lijkt te bestaan voor de koele (noord)oost kant. Als een boerderij onderkelderd is, ligt de kelder bijna altijd onder een van de zijbeuken. Leek de kelder met evenwijdig aan de voorgevel liggend tongewelf bij Botersloot 5 te Noordeloos onder de middenbeuk een uitzondering te zijn (Brouns, 94; de boerderij werd in 1991 afgebroken), bij boerderijen met een verhoogde middenkamer in de binnenwaard en bij jongere boerderijen wordt dit vaker aangetroffen (Broekseweg 57 te Meerkerk uit de tweede helft van de 19de eeuw; Noordzijde 27, Noordeloos, 1922 gedateerd, mogelijk in oorsprong wat ouder; Heulenslag 1-2 te Bleskensgraaf, ca 1880; Noordzijde 3 in Noordeloos uit 1891; alle zijn onder de middenbeuk van de boerderij onderkelderd).

465 Onder de middenbeuk onderkelderde boerderij aan de Heulenslag 1-2 te Bleskensgraaf (foto RDMZ, 1990).

De plaats van de kelder is vaak, maar niet altijd tegen de voorgevel. Bij diverse boerderijen ligt de kelder tegen de brandmuur. Bij dijkboerderijen is dat, wegens het grote hoogteverschil begrijpelijk (Meerkerk, Zouwedijk 79 en 117). In het midden van de Alblasserwaard (Gijbelandsedijk 5, 10, 12, 17 te Brandwijk, Slingelandseweg 36 en 42 te Giessenburg, Dorpsweg 55-57 te Hoogblokland en A 71-73 te Ottoland om maar een paar voorbeelden te noemen) is het minder voor de hand liggend. Een onverdiepte kelder, achter de brandmuur in de middenbeuk vlak voor de stal heeft de boerderij Zuidzijde 85 te Goudriaan. Een vrijwel onverdiepte kelder, ook achter de brandmuur, maar hier gecombineerd met een waterstal is bij Peperstraat 48 in Oud-Alblas gevonden. Deze in oorsprong 17de-eeuwse boerderij heeft ook in het voorhuis een kelder. In de stal, ver achter de brandmuur ligt de kelder van Brandwijksewijk 53-54 uit 1875.

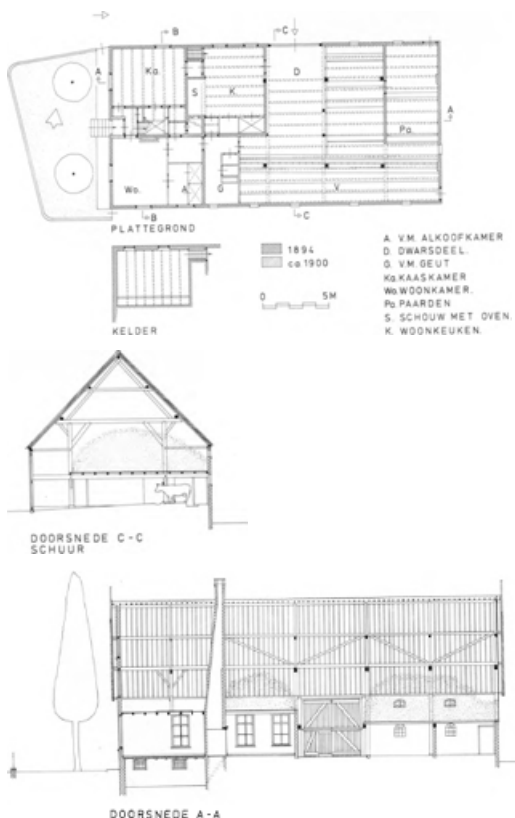
Bij de oudste boerderijen komt het voor dat de kelders vanuit de middenbeuk toegankelijk zijn (Graafdijs West 28 en Graafdijs Oost 6, beide te Molenaarsgraaf en A 33 in Ottoland). In de loop van de 18de eeuw verhuist de toegang naar de zijbeuk. De kelders zijn via een deur of opklapbaar luik bereikbaar. Geen van de kelders is van buitenaf toegankelijk (geweest). De buitendeur naar de kelder van het Hooge Huys in Ottoland is later aangebracht. De opkamer in de zijbeuk boven de kelder en onder het schuine dak zal bij de oudste rechthoekige boerderijen, wegens de lage zijmuren, weinig leefruimte geboden hebben en was daardoor als berging of slaapplek in gebruik. Een van de oplossingen voor het bewoonbaar maken van de

opkamer bestond uit het verhogen van de zijmuur waardoor een ruimtewinst in de hoogte

verkregen werd (Graafdijs West 10-11, Molenaarsgraaf). Gebruikelijker is een zijwaartse uitbouw en verhoging van de opkamer, waardoor de functie ervan gevarieerder kon worden. Zeker in het geval van de aanwezigheid van een schouw zal de opkamer dan tot dagverblijf gediend hebben, zoals bij A 33 te Ottoland, het voormalige Rechthuis, heel mooi te zien is (Hekker, 1986, 164). Hierop zal bij het type van de L-vormige boerderij nader worden ingegaan.

Ontwikkeling van het voorhuis na het midden van de negentiende eeuw

Na het midden van de 19de eeuw, als de door de gebinten bepaalde driedeling van het voorhuis bij de jongere Alblasserwaardse boerderij niet meer voorkomt, ontwikkelt het voorhuis zich constructief onafhankelijk van het driebeukige bedrijfsgedeelte. Bij Gijbelandsedijk 10 te Brandwijk uit 1875 loopt een gang van voor naar achteren tot de brandmuur met aan beide kanten een, respectievelijk twee kamers. Een variant op deze indeling is dat direct na de voordeur een klein portaal gelegen is met daarachter de trap naar boven. Onder de trap is dan ruimte voor een bergplaats of een alcoof (Hoornaar, Dorpsweg 8 uit 1894), jazelfs voor een bakoven (Brandwijksedijk 28 te Brandwijk uit 1884). Bij een uitzonderlijke (here)boerderij als het Hooge Huys in Laag Blokland (Ottoland), die in de eerste helft van de 18de eeuw in de huidige gedaante tot stand is gekomen, komt een dergelijke plattegrond met middengang en kamers aan weerskanten al voor. De rijkste ontwikkeling van een 19de-eeuws voorhuis aan binnen- en buitenkant laat het Hof Souburg bij Alblasserdam uit 1857 zien.

DOORSNEDE B-B
VOORHUIS

466 Hoornaar, Dorpsweg 8. Plattegrond en doorsneden.

Schaal 1:300. Opmetingstekening J.J. Jehee, 1989.

De boerderij uit 1894 vertegenwoordigt een late fase in de ontwikkelingsgeschiedenis van de rechthoekige boerderij in de Alblasserwaard.

467 Het rijk gedecoreerde voorhuis uit 1857 van het hof Souburg bij Alblasterdam (foto RDMZ, 1990).

De midden- of keukentravee

Hiervoor is al het gegeven behandeld van de keuken, die zich in het woongedeelte vóór de brandmuur ontwikkelde. Gangbaarder blijkt de aanwezigheid van een (woon)keuken met betegelde schouw en bakoven áchter de brandmuur te zijn.

Het - doorgaans driebeukige - gedeelte áchter de brandmuur van de boerderij was als stalling en opslagruimte in gebruik. Het eerste vak na de brandmuur diende geheel of gedeeltelijk voor het verrichten van huishoudelijk werk, was 's zomers als woonkeuken in gebruik en stond aanvankelijk in open verbinding met het bedrijfsgedeelte. In een enkel geval is daadwerkelijk de oorspronkelijk open keukentravee aangetroffen (Zuidzijde 100 te Goudriaan).

In het verdere verloop van de ontwikkeling werd deze travee van de rest van het bedrijfsgedeelte afgescheiden, in het begin door een houten schot, waarin een bedsteden- en kastenwand opgenomen kan zijn, later door een muur.

Heel mooi in dit opzicht is de bedstedenwand op de scheiding met de stal in de keukentravee bij Prinsegracht 26 te Ameide.

468 Boerderij met uitgebouwde kapellen boven keukentravee en deeldeer, A 33 te Ottoland (foto RDMZ, 1965).

469 Grote rechthoekige boerderij uit 1875 aan de Gijbelandsedijk 10 te Brandwijk met de deeldeuren over de volle hoogte van het muurwerk (foto RDMZ, 1991).

De plaats van de keuken neemt vrijwel steeds de middenbeuk en een van de zijbeuken in beslag. De andere zijbeuk was ofwel als spoelkeuken in gebruik (in plaats van de geut in het voorhuis), waar ook de karn(ton) of pomp kan staan. In veel boerderijen echter wordt niet de hele breedte van de middentravee door een woon- en werkkeuken ingenomen: de groepstal loopt in dat geval in één zijbeuk tot aan de brandmuur door.

De zolder boven de keukentravee is vrijwel altijd bij de stal opgenomen en dient hetzij als opslagruimte, hetzij als waterzolder.

Omwille van een betere lichtinval -vooral in oudere boerderijen met lage zijgevels was de middentravee donker- werd het lage venster vergroot, waartoe de zijgevel op die plaats iets verhoogd moest worden (Graafdijk West 28, Molenaarsgraaf). Het muurwerk ter plaatse kon tot een topgevel over de hele breedte van de middentravee worden opgetrokken, waarin naast een venster ook een deur voorkomt. Boerderijen met dergelijke kapelvormig uitgebouwde zijgevels aan de keukentravee komen voor door de hele Alblasserwaard, maar vooral bij oudere boerderijen (A 33 te Ottoland, 17de eeuw; Noordzijde 118-120, Noordeloos, uit 1614; Peperstraat 48, Oud-Alblas, 18de eeuw). Een andere mogelijkheid is, dat later aan een van de gevels de dakvoet over de lengte van woon- en werkgedeelte wordt opgelicht, zodat er hogere vensters in de zijgevel geplaatst kunnen worden. Aan de voorgevel is dat steeds goed te zien: hetzij door de aanwezigheid in het muurwerk van de oude vlechtingen, hetzij door het asymmetrische uiterlijk ervan. Bij de jongere Alblasserwaardse boerderij is het muurwerk van de zijgevels al zo hoog opgetrokken, dat voorzieningen van kapellen in de zijgevel niet meer nodig zijn.

Het bedrijfsgedeelte van de voerdeelboerderij

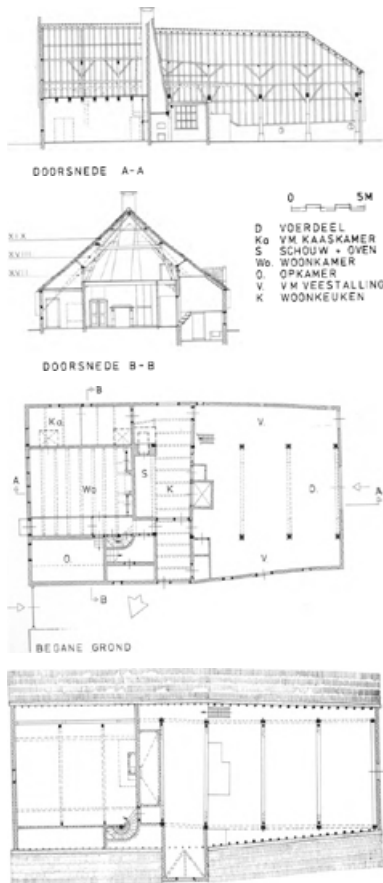

Bij de voerdeelboerderij gebruikt men de brede middenbeuk van de bedrijfsruimte als deel waarop in voorkomende gevallen tevens (gedorst en) gekarnd wordt. In de smalle zijbeuken staat het grootvee met de koppen naar de deel opgesteld. Voor het vee lopen de voergoten, achter het vee liep de groep, thans vervangen door de mestgang. De mest wordt via deurtjes in de achtergevel of via luiken in de zijgevels naar buiten geschept. Bij de oudste varianten dient de deel als grondtas. Bij de 18de-eeuwse boerderij Burggraaf 6 te Meerkerk is die nog volledig aanwezig. Hoewel meestal enig hooi 'op de balken' boven zij- en middenbeuken kon worden opgetast, werd het grootste deel toch buiten in kap- of schuurbergen geborgen. Aan de buitenzijde valt de voerdeelboerderij te herkennen aan de grote deeldeuren midden in de

achtergevel. Aan weerskanten zijn bijna altijd lage mestdeuren en venstertjes aangebracht. Dit betrekkelijk eenvoudige type boerderij, dat zo kenmerkend is voor de Vijfheerenlanden, komt in de Alblasserwaard voornamelijk in het oostelijk randgebied (Meerkerk) en langs de Lek (Langerak, Streefkerk, Tienhoven) voor. Incidenteel is de voerdeelboerderij in de rest van de Alblasserwaard te vinden (Goudriaan, Zuidzijde 100, Noordeloos, Botersloot 13-14).

Het bedrijfsgedeelte met een voerdeel is ouder dan een dwarsdeel- of een zijlangsdeelschuur zo is bij het veldwerk gebleken. De meeste voerdelen werden in de loop van de 18de eeuw door dwarsdelen vervangen, waarbij de gebintconstructie of gehandhaafd bleef, maar ter plaatse van het rijgebint werd verhoogd, of in zijn geheel werd vervangen.

Bij de boerderij Lekdijk 14 te Tienhoven (tekening SHBO 1961) is het bedrijfsgedeelte drie vakken diep. De karnmolen stond opgesteld in het eerste vak na de keukentravee in de middenbeuk. Een zijbeuk is voor koestalling ingericht, de andere zijbeuk voor paarden en jongvee. De grote deeldeuren zitten in de achtergevel, die tevens van mestdeurtjes aan de uiteinden is voorzien.

VERDIEPING

471 Ameide, Prinsengracht 26. Plattegronden en doorsneden, toestand 1979. Schaal 1:300. Opmetingstekening op basis van verbouwingsplan door aannemersbedrijf Streefkerk BV uit 1979, door J.J. Jehee, 1989. In oorsprong 17de-eeuwse, rechthoekige middenlangsdeelboerderij, die enige malen werd verhoogd, maar desondanks een goed voorbeeld van haar type is.

Het bedrijfsgedeelte van Prinsegracht 26 in Ameide is drie vakken diep en heeft een ankerbalkconstructie waarvan de stijlen bestaan uit ronde eiken palen. De keukentravee is door een wand waarin bedsteden en kasten zijn opgenomen van het bedrijfsgedeelte afgescheiden.

Bij Zuidzijde 100 in Goudriaan is een vroege ontwikkelingsfase zichtbaar: de keukentravee en het bedrijfsgedeelte zijn ongedeeld en in het eerste vak na de brandmuur was in een van de zijbeuken de zomerkeuken ingericht. De gedeeltelijk betegelde schouw met bakoven getuigen daarvan.

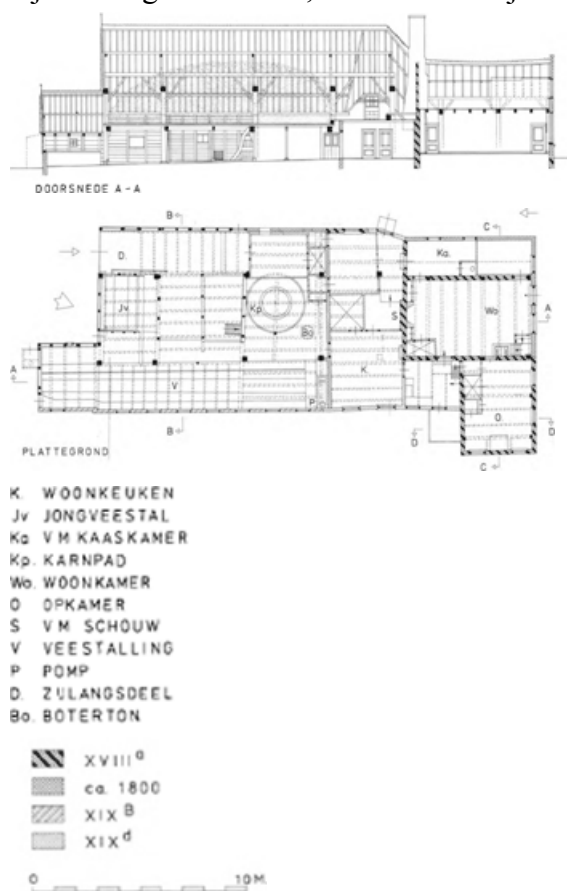
Het bedrijfsgedeelte van Botersloot 13-14 te Noordeloos heeft zeer dikke zijmuren, hetgeen een bouwdatum in de 17de eeuw (de boerderij is in een gevelsteen 1610 gedateerd) niet onaannemelijk maakt. Het gebint lijkt van later datum te zijn, maar volgt de oude voerdeelindeling.

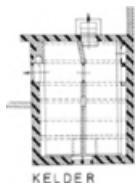
Het bedrijfsgedeelte van de dwarsdeelboerderij

In verband met de bedrijfsvoering (weidebedrijf) geniet in de Alblasserwaard de dwarsdeelboerderij verreweg de voorkeur. Wanneer de dwarsdeelschuur voor het eerst voorkomt in de Alblasserwaard is niet helemaal duidelijk. Over het algemeen neemt men aan dat de nieuwe inrichting van de schuur samenhangt met het (gedeeltelijk) naar binnen brengen van de hooitas (Hekker, 1986, 170). De middenbeuk werd als grondtas ingericht en de inrit werd overdwars in de schuur gelegd. De hoge deeldeuren, die voordien midden in de achtergevel zaten, verschoven naar een van de zijgevels, waarmee de dwarsdeelboerderij ontstaan was. Nergens is overigens een complete 17de-eeuws dwarsdeelschuur meer aangetroffen in de Alblasserwaard. Van alle 17de-eeuwse boerderijen is het bedrijfsgedeelte in de 18de, maar vaker nog in de 19de eeuw vernieuwd. Een 18de-eeuwse bedrijfsgedeelte werd gevonden in het Hooge Huys in Ottoland. De constructie van voor- en achterhuis dateert uit de jaren rond 1730.

De tweebeukige boerderij Brandwijkседijk 47 heeft eveneens een midden 18de-eeuwse houtconstructie, evenals de stallen van Noordzijde 20 en Peperstraat 48, beide in Oud-Alblas.

In het inwendige van de dwarsdeelschuur bleef de veestalling in een van de zijbeuken gehandhaafd, in de andere zijbeuk moest zij wegens de inrit

KELDER

DOORSNEDE B-B
SCHUUR

DOORSNEDE C-C
VOORHUIS

DOORSNEDE D-D
KELDER - OPKAMER

472 Molenaarsgraaf, Graafdiijk West 28. Plattegrond en doorsneden, toestand 1987. Schaal 1:300.
Opmetingstekening door SHBO, P.Th.L. van Wijk. Bewerkt door J.J. Jehee, 1990.
Vroeg 18de-eeuwse L-vormige boerderij met een rond 1800 in deze vorm tot stand gekomen
zijlangsdeelschuur. (Zie verder de tekst op p. 354 en 355).

473 L-vormige boerderij met 'kameelrug' aan de Graafdijk West 28 te Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1992).

vervallen. Een nieuwe plaats voor veestalling werd langs de achtergevel gevonden of in een smalle uitbouw achter de schuur (Graafdijk West 28, Molenaarsgraaf). Aan weerskanten van de dwarse inrit werden in de zijbeuk een karmmolen, paardenstalling en eventueel een wagenstalling ingericht. De plaats van de karmmolen was overigens niet vast: vaak stond deze in de middenbeuk, dicht tegen de scheidingswand met de keukentravee.

In verband met de steeds terugkerende watervloeden en de behoefte aan grotere opslagruimtes verlaat men het principe van de grondtas en gaat men tot de boventas over: het hooi wordt boven de standplaats van het vee en de deel opgetast. Het kwam op de balken aan beide zijden van het dwarse rijgebint. De balken boven het rijgebint liggen los, zodat zij uitgenomen kunnen worden als de hoog opgetaste wagens binnen gereden worden en het hooi ter weerszijden van het rijgebint op de balken wordt getast. In de Alblasserwaard wordt deze constructie 'vangtil' genoemd.

Door het verplaatsen van de hooideuren van de achtergevel naar de (in het begin lage) zijgevel bij de dwarsdeelboerderij moesten voorzieningen getroffen worden in de constructie: de ver boven de zijgevels uitstekende deeldeuren werden derhalve opgenomen onder een in het dakvlak van de schuur aanlopend steekkapje, dat 'kapelhuis' genoemd wordt. Wanneer in de loop der tijd bij de ontwikkeling van de Alblasserwaardse dwarsdeelboerderij de zijgevels steeds hoger opgetrokken worden, kan de kapel vervallen en is doorgaans het oplichten van de dakvoet boven de deeldeuren al voldoende. Aan het eind van deze ontwikkeling, of zo men wil, aan het begin van een nieuwe ontwikkeling, namelijk die van het type van de jongere Alblasserwaardse, grote rechthoekige boerderij, worden de deeldeuren volledig in de hoogte van de zijgevel opgenomen.

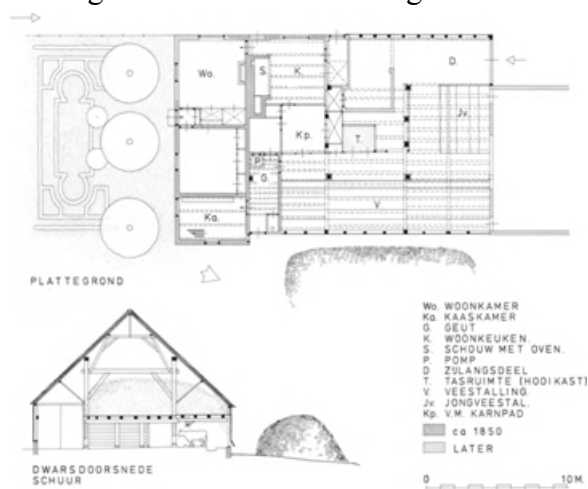
Voorzieningen om het vee tijdens overstromingen op zolder te stallen veranderen het uiterlijk en de constructie van de schuur ingrijpend. Teneinde een zo groot mogelijk opslagrendement te hebben wordt vanaf de 18de eeuw de kap achter de brandmuur omhoog gebracht. Wanneer de kap van het woongedeelte op de oude hoogte blijft, ontstaat een vloeiende overgang tussen de daklijnen van woon- en bedrijfsgedeelte die 'kameelrug' genoemd wordt.

Hoewel de 'kameelrug' als typerend Alblasserwaards (en Giethoorns) omschreven wordt in de literatuur, komt zij met name voor in de binnenwaard. Langs de rivieren wordt de kameelrug bijna niet aangetroffen. Een andere variant, die overigens ook kameelrug heet, is de verticale verspringing van de daken ter hoogte van de brandmuur.

Een andere vergroting, niet zozeer in de hoogte maar meer in het grondoppervlak wordt in uitbouwen gevonden: reeds in een vroeg stadium worden bedrijfsgedeelten met een dwarse uitbouw aan de achterzijde vergroot. Hierin werd de groepstal ondergebracht. De dwarse uitbouw aan het uiteinde van de schuur van Binnendamseweg 24 te Giessenburg komt reeds voor op de kadastrale minuut van 1822, evenals die van Binnendamseweg 94-96. Bij de in oorsprong midden 18de-eeuwse boerderij A 71-73 in Ottoland dateert de dwarse schuur uit ongeveer 1860. Het merendeel van de dwarse schuren in dit gebied is na de tweede helft van de 19de eeuw tot stand gekomen.

Het bedrijfsgedeelte van de zijlangsdeelboerderij

De zijlangsdeel lijkt haar intrede aan het eind van de 18de eeuw in de Alblasserwaard te doen. Bij boerderijen aan het Achterland te Groot Ammers, de Gijbelandsedijk te Brandwijk en langs de Graafdijk in Molenaarsgraaf bevinden zich voorbeelden van schuren met zijlangsdelen. Geen daarvan is ouder dan laat 18de-eeuws. Dit type schuur is zoals bij de andere typen ook in drie beuken verdeeld. Daarbij is zij voorzien van een in de lengterichting gelegen deel in een van de zijbeuken. De deel is via deeldeuren in de achtergevel toegankelijk. De veestalling was tegen de rest van de achtergevel en de andere zijbeuk. De middenbeuk was gedeeltelijk bestemd voor veestalling, maar ook voor grondtas, opslag of huishoudelijke bezigheden. De zijlangsdelen nemen niet de volledige diepte van de zijbeuk in beslag. Bij Brandwijksedijk 41 te Brandwijk dateert de zijlangsdeelboerderij uit ca 1850. De zijlangsdeel is hier in een gedeelte van de schuur gelegen. Vee staat tegen de achtergevel en over de hele lengte van de andere zijbeuk. De resterende

474 Brandwijk, Brandwijksedijk 41. Plattegrond en doorsnede, toestand 1989. Schaal 1:300. Opmetingstekening J.J. Jehee, 1989.

De boerderij is een goed voorbeeld van een midden 19de-eeuwse T-boerderij met zijlangsdeelschuur, waarin de oorspronkelijke functies nog duidelijk afleesbaar zijn. De siertuin voor het huis is gedeeltelijk gereconstrueerd.

ruimte in midden- en zijbeuk wordt ingenomen door opslagplaats voor landbouwprodukten, in dit geval bieten en een hooivak, waarin het hooi vanaf de zolder geworpen wordt. Een knechtenbedstede is naast het hooivak te vinden.

Gijbelandsedijk 119-120 in Brandwijk laat hetzelfde principe zien: de zijlangsdeel beslaat niet de volledige diepte van de schuur. De rest van de linkerzijbeuk wordt door een paardestal ingenomen. Een grondtas ligt in de middenbeuk en het vee staat langs de achtergevel en in de rechterzijbeuk. De zijlangsdeelschuur van Graafdijk West 3-4 te Molenaarsgraaf is wat vroeger dan de voorgaande voorbeelden. Zij kan uit het eind van de 18de eeuw dateren. In de zijbeuk waar zich niet de inrit bevond, was een ongeveer 1,50 m hoge waterstal, die thans is uitgegraven. De hooggeplaatste mestkleppen in de zijgevel getuigen nu nog van die fase.

Bij Graafdijk Oost 1 in Molenaarsgraaf is de zijlangsdeel in het midden van de 19de eeuw tot een dwarsdeel verbouwd. De sporen van de deeldeuren zijn in de achtergevel nog waarneembaar.

De naar één zijde uitgebouwde of L-vormige boerderij

De boerderij met een aan het voorhuis naar links of rechts uitgebouwd gedeelte komt veel voor in de Alblasserwaard. In het uitgebouwde gedeelte zijn een kelder en opkamer ondergebracht.

Het verschijnsel van de uitbouw heet ingegeven te zijn door de behoefte aan een grotere kelder in verband met de opslag van zuivelprodukten. Bovendien wenste men extra woonruimte in de erboven liggende opkamer (Hekker, 1986, 164, 165). Vanaf de 16de eeuw komt dit type boerderij vooral voor in Midden-Delfland (Huijts, 20), van waaruit het zich naar het oosten heeft verspreid, getuige het gegeven, dat daar de L-vormige boerderij pas vanaf het begin van de 17de eeuw voorkomt.

475 Botersloot 13-14 te Noordeloos (foto RDMZ, 1990).

De L-vormige boerderij is óf in een keer gebouwd, of in twee fasen, waarbij het (onderkelderde) gedeelte meestal ‘gegroeid’ is uit de rest van de boerderij. De oudste voorbeelden in de Alblasserwaard dateren uit de vroege 17de eeuw (Botersloot 12-13 te Noordeloos uit 1610, Noordzijde 118-120 te Noordeloos uit 1614). Het type wordt tot na de helft van de 19de eeuw gebouwd (Nieuwendijk 12-13 te Noordeloos uit 1862; Dorpsweg 35 te Hoog Blokland uit de tweede helft van de 19de eeuw).

476 In oorsprong 17de-eeuwse L-vormige boerderij aan de Dorpsweg 125 te Hoornaar (foto RDMZ, 1965).

Naar haar uiterlijk is de L-vormige boerderij in dit gebied ruwweg in twee groepen te verdelen. Bij het ene type wordt de daknok van opkamer en voorhuis recht omgezet in die van het bedrijfsgedeelte. De daklijn van de

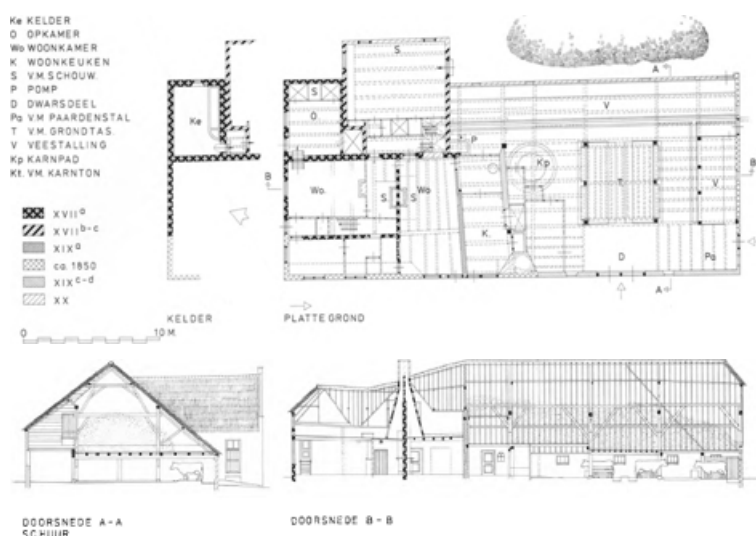

477 Gevelbeëindiging van de 17de-eeuwse boerderij A 47-48 te Ottoland (foto RDMZ, 1991).

rieten kap loopt horizontaal over opkamer en voorhuis en kan iets opgolven boven zoldervensters. De daklijn van het zijschild over woon- en bedrijfsgedeelte ligt laag, snijdt de voorgevel schuin af en wordt aan de zijkant onderbroken door een opgolving of een uitgebouwde kapel ter hoogte van de keukentravee en de dwarse deeldeuren (A 33 te Ottoland; Botersloot 13-14 te Noordeloos). Veel gangbaarder in de Alblasserwaard is een ander type L-vormige boerderij waar de daknok van het voorhuis eindigt tegen een tuitgevel Hoornaar, Dorpsweg 125) of een wolfeind (Ottoland, A 74-75). De nok van het opkamerdak loopt hierop aan. Soms is er een verschil in hoogte in de twee bouwlichamen te onderscheiden: het uitgebouwde gedeelte kan iets lager zijn. De zijgevel van de uitbouw eindigt tegen een tuitgevel of een puntgevel, die soms onderbroken is door schouderstukjes halverwege (A 48 te Ottoland). Trapgevels, zoals die in de Vijfheerenlanden bij dit type boerderij voorkomen, zijn in de Alblasserwaard niet aangetroffen. De meeste opkamers hebben een schouw, getuige de schoorsteen op de top van de eindgevel.

Diverse opkamers zijn van buiten af toegankelijk, hetgeen er mogelijk op wijst dat dit bouwlichaam een aparte functie bezat, los van de rest van het voorhuis. Langs de Giessen zijn er verschillende aangetroffen: Oudkerkseweg 6-8 met hoge stoep (vroeg 17de-eeuws?), Bovenkerkseweg 92 met hoge deur zonder stoep en Bovenkerkseweg 94-96 alle te Giessenburg. Verder bij Dorpsweg 55, Hoornaar uit oorspronkelijk de 17de eeuw met stoep, Graafdijk Oost 1 Molenaarsgraaf (dichtgezet), Dorpsweg 71 te Hoog Blokland en Noordzijde 118-120, Noordeloos (dichtgezet), Oosteinde 14-19, Oud Alblas, en A 74-75 in Ottoland. Of dergelijke opkamers als ‘heerschapskamer’ dienst hebben gedaan, wordt door verschillende schrijvers verondersteld (Hekker, 1986, 165, noot 11), maar is moeilijk bewijsbaar. Het rechthuis van Ottoland was in de opkamer van boerderij A 33 gevestigd. Een eigen toegang bezat deze echter niet. Constructief gezien vormt de opkamer wel een eenheid met de rest van het voorhuis.

De toegang van binnenaf tot de uitgebouwde opkamer is in de 17de-eeuwse boerderij vrijwel steeds via de middenbeuk en in combinatie met de keldertoegang. Uiteraard zijn er weer verschillende varianten mogelijk. De opkamer van de uit de 17de eeuw daterende boerderij Binnendamseweg 94-96 in

478 Molenaarsgraaf, Graafdiik Oost 1. Plattegrond van kelder en begane grond en doorsneden.

Schaal 1:300. Opmetingstekening door J.J. Jehee, 1989-1990.

In oorsprong vroeg 17de-eeuwse L-vormige boerderij, die door veranderingen en verbouwingen via een zijlangsdeeltje tot een Alblasserwaardse dwarsdeelboerderij is uitgegroeid.

Giessenburg is wel vanuit de middenbeuk, de kelder echter is uitsluitend vanuit de zijbeuk te bereiken. Ook bij Dorpsweg 125 te Hoornaar (vroeg 17de eeuw), Graafdiik Oost 1 te Molenaarsgraaf (idem) en Dorpsweg 71 te Hoog Blokland (midden 17de eeuw) is dit het geval. De opkamer uit 1653 van Gijbelandsedijk 119-120 was in oorsprong zowel vanuit de middenkamer als vanuit de zijbeuk toegankelijk. Het is een latere variant dat de opkamer alleen vanuit de zijbeuk wordt betreden.

De kelderloze uitbouw

Het is lang niet altijd zo dat in het uitgebouwde gedeelte een kelder en opkamer zijn ondergebracht. De boerderij uit 1610 aan de Botersloot 13-14 te Noordeloos heeft geen kelder onder het uitgebouwde gedeelte. De in oorsprong 17de-eeuwse boerderij aan de Gijbelandsedijk 86 in Brandwijk is naar rechts uitgebouwd, maar is daar niet onderkelderd. De uitbouw is niet later tot stand gekomen, hetgeen misschien een verklaring voor het ontbreken van een kelder zou kunnen zijn. In het metselwerk van de uitbouw zijn namelijk korbogen zichtbaar, die duiden op een 17de-eeuwse bouwdatum. Lekdijk 121-122 te Langerak is een naar links uitgebouwde voerdeelboerderij uit de 17de eeuw, die in 1828 een verbouwing heeft ondergaan, waarbij ondermeer de voorgevel werd veranderd. Naar het metselwerk van de linkerzijgevel te oordelen, dateert dit wel van het oorspronkelijke gebouw. Een kelder is hier echter nooit aanwezig geweest. Die zit achter het uitgebouwde gedeelte in de zijbeuk. De uitbouw heeft hier de functie van ouderhuis, aangezien er een eigen ingang is.

De boerderij A 71-73 te Ottoland dateert ook uit de 18de eeuw. Het gelijktijdig tot stand gekomen uitgebouwde gedeelte heeft geen kelder. Deze ligt wel aan

479 Boerderij met knechtenkamer links aan A 27 te Ottoland (foto RDMZ, 1965).

dezelfde kant, maar in het tweede vak van de boerderij, tegen de brandmuur. Tot ver in de 19de eeuw komt de kelderloze uitbouw voor. De L-vormige boerderij Nieuwendijk 12-13 in Noordeloos (1862) is onder het schuine dak onderkelderd. Dit is ook het geval bij Noordzijde 79-80 te Noordeloos. In later tijd wordt nogal eens een stuk aan een rechthoekige, reeds onderkelderde, boerderij gebouwd, waardoor een tweede kelder niet direct nodig is. Bij de midden 19de-eeuwse boerderij Ottoland, A 27 is in het begin van de 20ste eeuw een uitbouw voor de knecht met schouw, bedstede en kast gerealiseerd. Ditzelfde doet zich voor bij Zuidzijde 97-98 te Goudriaan: de aan de rechtse kant onderkelderde boerderij uit waarschijnlijk de 18de eeuw is in het begin van de 19de eeuw naar links uitgebouwd. De uitbouw heeft de functie van zomerhuis of ouderhuis met een eigen ingang. Zuidzijde 100 eveneens te Goudriaan is rechts onderkelderd en later naar links uitgebouwd. Bij de 17de-eeuwse boerderij Peursumseweg 95 te Giessenburg liggen de onderkelderde opkamer en de daarachter gesitueerde kaaskamer in de rechterzijbeuk onder het schuine dak; de uitbouw aan de linkerkant is uit de 19de eeuw (Brouns, 79). De uit de 18de eeuw daterende boerderij A 100-101-102 te Ottoland is aan de rechterkant van het hoofdblok onderkelderd. De uitbouw rechts is pas na het midden van de 19de eeuw tot stand gekomen. Op de kadastrale minuut van 1827 is hij nog niet getekend.

Varianten in het uitgebouwde gedeelte

Over het algemeen is het onderkelderde opkamergedeelte ongeveer één vak diep, corresponderend met een gebintvak van het hoofdblok. Bij diverse, met name 18de-eeuwse, boerderijen is dit deel soms verder ontwikkeld en kan zelfs de keuken erin opgenomen zijn. Deze ontwikkeling hangt in veel gevallen samen met een opsplitsing van de boerderij voor dubbele bewoning. Verschillende opkamers kennen in de 18de eeuw een uitbreiding in de diepte met een tweede beuk.

Het aan de voorzijde hoog onderkelderde gedeelte van Gijbelandsdijk 77 in Brandwijk uit omstreeks 1700 heeft een gelijktijdig gebouwde, lagere tweede beuk. Hierin is het stookhok opgenomen.

De boerderij Noordzijde 8 in Noordeloos vertoont een variant hierop: naast de oorspronkelijke 17de-eeuwse onderkelderde opkamer is aan het eind van de 18de eeuw een tweede opkamer zonder kelder gebouwd. Achter beide opkamers is toen

tevens een tweede beuk gerealiseerd, waarin de kaaskamer en de geut ingericht werden (Brouns, 87).

De uitgebouwde opkamer bij de 17de-eeuwse boerderij Binnendamseweg

94-96 in Giessenburg heeft een tweede beuk (Brouns, 65, 69) waarin de keuken (zonder schouw, die staat in de middenbeuk voor de brandmuur) een plaats vond.

Bij Bovenkerkseweg 86 in Giessenburg is dit eveneens het geval. Hier was de kaaskamer in de tweede beuk ondergebracht (Brouns, 77).

Ook Lekdijk 14 te Tienhoven uit het midden van de 17de eeuw heeft achter de onderkelderde opkamer een later aangebouwde, lage tweede beuk, waarin voorheen een zomerkeuken was ondergebracht.

De uit 1748 daterende naar links uitgebouwde boerderij aan het Oosteinde 22-23 te Oud Alblas was oorspronkelijk aan de rechterkant onderkelderd. In de tweede helft van de 19de eeuw werd de uitbouw met een tweede beuk uitgebreid, waarin een (begane grondse) kelder alsnog werd opgenomen. De door SHBO opgemeten boerderij Lekdijk 18 te Streefkerk laat een uitgebouwde gedeelte zien, die door de brandmuur heen schiet en waarin de keuken met schouw (vóór de brandmuur) en oven (ná de brandmuur) is opgenomen. De traditionele dispositie van schouw in de middenbeuk is hier vervallen.

Zeer vergelijkbaar is de 18de-eeuwse boerderij aan de Binnendamseweg 24 te Giessendam (Brouns, 60, 61). De geut achter de onderkelderde opkamer is daar uitgegroeid tot een uitgebouwde woonkeuken met schouw en bakoven, die enkele meters buiten de plattegrond uitsteekt en met een steekkap aanloopt op het dakvlak. De ‘keukentravee’ is bij deze boerderij echter ontwikkeld in het voorhuis in plaats van in het bedrijfsgedeelte achter de brandmuur. Ook hier staat geen schouw in de middenbeuk.

Overslingeland 8 te Noordeloos dateert uit het eind van de 17de eeuw. Het metselwerk van de zeer forse, naar rechts uitgebouwde gedeelte, dat voor en achter de brandmuur uitsteekt is later dan het hoofdblok en doet een bouwdatum in de tweede helft van de 19de eeuw vermoeden. Dit gedeelte is niet onderkelderd. De keuken met stookplaats en bakoven is vanuit de middenbeuk van het hoofdblok verschoven naar het tweede vak van de uitbouw, achter de brandmuur. Deze keuken is direct via een deur in de zijgevel toegankelijk. De boerderij is in de loop van de tijd vrij ingrijpend verbouwd, zodat de functies van de verschillende vertrekken niet meer te achterhalen zijn. Mogelijk diende het onverwarmde vertrek in het deel van de uitbouw voor de brandmuur als kaaskamer.

De naar twee zijden uitgebouwde of T-vormige boerderij

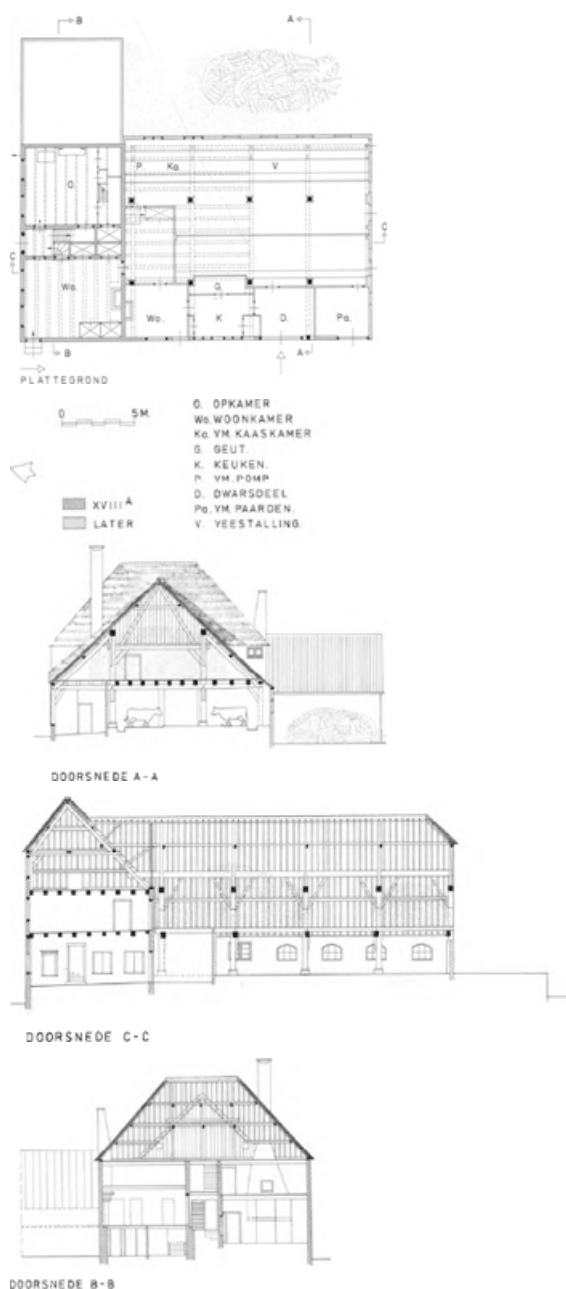
Boerderijen waarvan het woongedeelte een zadeldak of een schilddak heeft en dat dwars voor het bedrijfsgedeelte staat noemt men ‘T-boerderijen’. De daknokken van de woning en het bedrijfsgedeelte staan haaks op elkaar. Zij komen in de hele Alblasserwaard voor, met een concentratie langs de Lek (Streefkerk), de Broekseweg in Meerkerk en de Bazeldijk. Toch zijn zij

480 T-boerderij met verdieping aan Abbekesdoel 2 te Bleskensgraaf (foto RDMZ, 1991).

481 Zuidzijde 90 te Goudriaan (foto RDMZ, 1990).

482 Ottoland, B 13-14-15, Het Hooge Huys te Laag Blokland.

Plattegrond en doorsneden.

Schaal 1:300. Opmetingstekening naar gegevens van architectenbureau Van Asbeck (1968) en J.J. Jehee, door J.J. Jehee, 1989. Zeer grote vroeg 18de-eeuwse boerderij met waterkamers en waterzolder voor het vee.

betrekkelijk gering in aantal, vergeleken met de rechthoekige en de L-vormige boerderijen.

Doorgaans zijn zij in een keer gebouwd. Bij sommige is het zichtbaar dat zij ontstaan zijn uit een voorgaande L-vormige boerderij. De 17de-eeuwse boerderij A 33 te Ottoland bijvoorbeeld is in het midden van de 19de eeuw aan de rechterkant verhoogd tot een T-boerderij. Veel oude T-boerderijen zijn niet aangetroffen. Bergstoep 14 in Streefkerk uit 1643 en Dorpsweg 74-75 te Hoogblokland uit de 17de eeuw lijken de vroegste voorbeelden te zijn. Bij de laatste is het zelfs niet zeker of

die als T-boerderij is gebouwd. Pleisterwerk op de gevels verbergt de aanwezigheid van bouwsporen die hierover uitsluitsel kunnen geven.

Uit de eerste helft van de 18de eeuw dateert de opmerkelijke boerderij Het Hooge Huys in Ottoland (Laag Blokland). Hier ligt het zeer hoge dwarsgeplaatste voorhuis onder een schilddak. Langs de rivieren de Lek en de Merwede zijn diverse oudere T-boerderijen in het kader van de dijkverzwaring, of -verbreding in de laatste twintig jaar afgebroken. De meeste T-boerderijen kwamen tot stand in de (tweede helft van de) 19de eeuw. Mooi bewaard is de midden 19de-eeuwse boerderij aan de Brandwijkse dijk 41 te Brandwijk, waarvan het voorhuis onder een zadeldak en de zijlansdeelschuur onder een wolfdak is gelegen.

In het type zitten weinig varianten. Veel T-boerderijen met een verdieping zijn

483 Het Hooge Huys vóór de vroeg 18de-eeuwse verbouwing. Gewassen pentekening, 106 × 80 mm door H. Spilman naar A. de Haen?, 1733 (coll. RPK, inv. nr.: A 1790).

484 Het Hooge Huys, zoals dat in het begin van de 18de eeuw tot stand kwam (foto RDMZ, Delemarre, 1960).

er niet. Gebruikelijk is de opbouw van een begane grondverdieping waarboven een kapverdieping. Het dwarse voorhuis is vrijwel altijd met een zadeldak met rechte daklijn gedekt. Alleen langs de Lek zijn voorbeelden aangetroffen waar het woonhuis een puntgevel midden voor heeft. De wat rijkere gevel van de T-boerderij wordt door een geprofileerde houten gootlijst afgesloten. De gevelindeling van de 17de-eeuwse T-boerderij is niet symmetrisch: de deur zit niet in het midden van de gevel. Bij de 19de-eeuwse voorbeelden is dat over het algemeen wel het geval: een deur in het midden en een of twee vensters aan weerskanten.

Na het midden van de 19de eeuw wordt er steeds meer aandacht aan de gevelafwerking gegeven. Souburg bij Alblasserdam met zijn gepleisterde, eclectische gevel uit 1857 is wel het mooiste voorbeeld. De gevel van de vroeg 20ste-eeuwse boerderij aan de Zuidzijde 90 in Goudriaan is verlevendigd met stucwerk en lisenen. De rijk uitgewerkte dakkapel is getooid met arkelachtige zijstukken, pironnen en een uitkragende top.

Het woongedeelte ligt vrijwel altijd midden voor het bedrijfs gedeelte.

Afwijkingen van dit principe zijn doorgaans het gevolg van de situering van de boerderij op een kavel waar met de ruimte gewoekerd moest worden. Bij de 18de-eeuwse boerderij Slingelandseweg 24 te Giessenburg is er maar weinig ruimte tussen water en weg, waardoor gekozen is voor een oplossing waarbij de boerderij evenwijdig aan de weg ligt. De schuur en linkerzijgevel van het voorhuis liggen in één lijn, het rechter gedeelte van het voorhuis steekt ver uit buiten de plattegrond van het bedrijfs gedeelte.

Door de aanwezigheid van een middengang in vrijwel alle boerderijen, is de middenkamer met schouw komen te vervallen. De schouw verhuist aanvankelijk naar één van de zijkamers. Bij de latere boerderijen worden beide zijkamers verwarmd. Aan de buitenkant is dat zichtbaar aan twee schoorstenen op de daknok.

Het dwarse voorhuis werd vrijwel altijd uitsluitend voor bewoning gebruikt. De werkruimtes bevinden zich, evenals bij de andere typen boerderijen in de middentravee, achter de brandmuur. Zij zijn niet verschillend van hetgeen bij de rechthoekige boerderij hierboven werd opgemerkt.

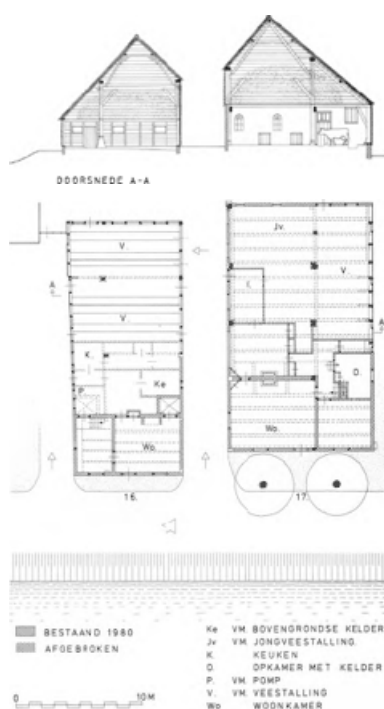
De tweebeukige boerderij

Werd bij de ontwikkeling van de driebeukige boerderij in de keukentravee en het bedrijfs gedeelte de behoefte aan betere lichttoetreding respectievelijk toegankelijkheid opgemerkt, die resulteerde in het plaatselijk verhogen van de zijgevel, de tweebeukige boerderij lijkt het antwoord te zijn op die behoefte. Bij de tweebeukige boerderij is de ene zijgevel namelijk aanmerkelijk hoger dan de andere door het ontbreken van een derde, lage zijbeuk. In de hoge zijgevel konden de gewenste hoge vensters en deeldeuren opgenomen worden zonder aanpassing van de boerderij met de tamelijk gecompliceerde constructie van kapelhuizen of opgelichte dakvoeten.

Vanaf de 18de eeuw komen boerderijen en schuren met een tweebeukige constructie voor. Zij worden tot in de 19de eeuw gebouwd. In een enkel geval is de combinatie van een tweebeukig voorhuis met een driebeukige schuur

485 Gijbelandsedijk 16 en 17 (foto RDMZ, 1991).

486 Brandwijk, Gijbelandsedijk 16 en 17. Plattegronden en doorsneden, toestand ca 1980.

Schaal 1:300. Opmetingstekeningen met gebruikmaking van gegevens van W. Kuyper, RDMZ (1973) en H.J. Boerema (1980), door J.J. Jehee, 1990.

Het complex van de beide 18de-eeuwse tweebeukige gebouwen waarvan nr. 16 oorspronkelijk als schuur en nr. 17 als boerderij is gebouwd, staan samen met de hoge kant tegenover elkaar op een woonheuvel en hebben de smalle oprit naar de erven gemeenschappelijk.

gevonden (Noordzijde 20 Oud Alblas, eerste kwart 18de eeuw; B 35-36 Ottoland, midden 19de eeuw). Andersom komt ook voor: een driebeukig voorhuis met een tweebeukige schuur (Noordzijde 118-120 te Noordeloos voorhuis uit 1614, schuur uit de 19de eeuw; Dorpsweg 126 in Hoornaar, voorhuis midden 19de eeuw en de tweebeukige schuur uit het einde van de 18de eeuw).

Twee naast elkaar liggende tweebeukige boerderijen op een verhoging vormen Gijbelandsedijk 16 en 17 te Brandwijk. Ze liggen met de hoge kant naar elkaar toegewend en hebben een betrekkelijk smal gemeenschappelijk pad. Beide zijn in de 18de eeuw gebouwd. Nr. 16 was in die tijd echter de schuur bij boerderij nr. 17. De verbouwing tot boerderij van nr. 16 zal in het midden van de 19de eeuw hebben plaats gevonden. Als voorbeeld werd de

487 Boerderij met tweebeukig voorhuis aan Noordzijde 20 te Oud-Alblas (foto RDMZ, 1991).

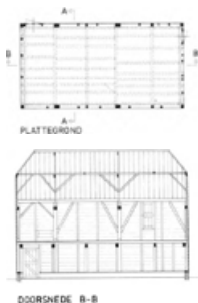
indeling van nr. 17 gehanteerd. Het inwendige van de beide boerderijen is namelijk gespiegeld van indeling: de grootste voorkamer onder het hoge gedeelte bevat de schouw tegen de brandmuur; in de zijbeuk is aan de voorkant een slaapkamer, daarachter ligt bij nr. 17 een onderkelderde opkamer die door de brandmuur heen schiet, bij nr. 16 is op die plaats een begane grondse 'kelderkamer' gerealiseerd. In beide gevallen is er een keukentravee achter de brandmuur opgenomen.

Het tweebeukig voorste gedeelte van de boerderij aan de Noordzijde 20 in Oud-Alblas heeft aan beide zijden van de brandmuur de schouw in het grootste vertrek. Een kleine kelder ligt tegen de brandmuur.

De eenbeukige boerderij

Een eenbeukige constructie komt maar weinig voor bij boerderijen. Deze lijkt met name voor losse stallen te zijn gebruikt. Alleen waar de terreinomstandigheden het bouwen van (bredere) twee- en driebeukige gebouwen niet mogelijk maakten, werd de eenbeukige boerderij gebouwd. In de Alblasserwaard is dit eigenlijk alleen langs de dijken het geval. Zeer veel dijkboerderijen zijn inmiddels evenwel geamoveerd.

Een evenwijdig aan en gedeeltelijk op de dijk liggende boerderij, die breder is dan diep ligt in Papendrecht aan Bosch 50-52. Het rechtergedeelte bevat de woonvertrekken, die door een gang gescheiden zijn van het bedrijfsgedeelte links. De stal ligt langs de achtergevel en heeft daar ook de mestkleppen. Van het hoogteverschil is gebruik gemaakt door de kelder tegen de dijk te situeren, waardoor het verschil in vloerniveau tussen voor en achter min of meer wordt opgevangen.

DOORSNEDE A-A

488 Oud-Alblas, Noordzijde 17. Plattegrond en doorsnede, toestand 1989. Schaal 1:300.

Opmetingstekening P. Matthyssen, 1989.

Een dergelijke eenbeukige houten schuur voor veestalling is een veel voorkomend element op de erven van de Alblasserwaardse boerderijen.

De constructie

De draagconstructie van de boerderij, voerdeel, dan wel dwarsdeel, wordt gevormd door gebintstellen, bestaande uit een gebint waarop een of meerdere kapgebinten staan. De gebintstijlen verdelen de inwendige ruimte van de boerderij in de breedte doorgaans in drie beuken, waarvan de middelste globaal tweemaal zo breed is als de beide buitenste. Bij de constructie van eenen tweebeukige boerderijen ontbreken, zoals de naam al aanduidt, een of twee zijbeuken.

Eenbeukige constructies worden doorgaans voor losstaande schuren gereserveerd (schuren bij Noordzijde 16-17 en bij Peperstraat 48, beide te Oud-Alblas), of bij bepaalde typen dijkboerderijen, dan wel voor zeer eenvoudige gebouwen als daglonerswoningen.

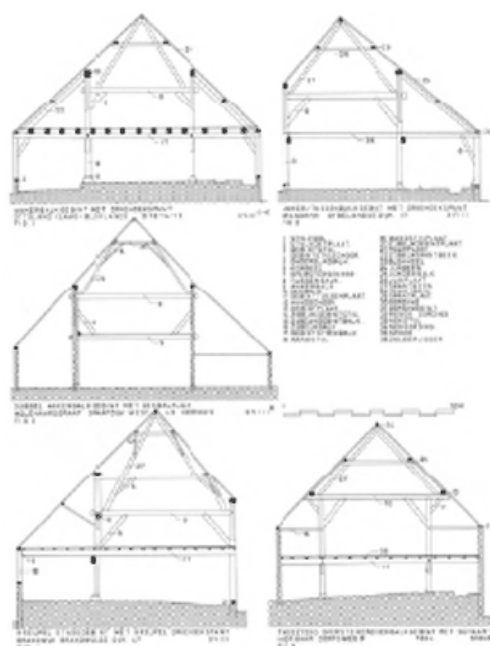
Tweebeukige constructies komen zowel bij boerderijen als bij schuren voor. Van buitenaf worden dergelijke gebouwen gemarkeerd door een asymmetrische bouwmassa.

Voor de benamingen van de draagconstructies en hun onderdelen in de tekst en de tekeningen is gebruik gemaakt van de in 1973 door de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek te Arnhem uitgegeven publicatie 'De benaming van houtverbindingen en constructieve houten elementen bij oude boerderijen; een voorstel tot normalisering' (zie tekeningen op p. 366-367). Het meest voorkomende gebint is het *ankerbalkgebint* (fig. 1, 6 en 9). Tot ver in de 20ste eeuw wordt het in de bedrijfsgedeelten toegepast. De constructie bestaat uit twee verticale stijlen, de *gebintstijlen* (fig. 1; 3), die onderling door een *ankerbalk* (fig. 6; 9) verbonden zijn. De ankerbalk is hiertoe dóór de stijlen heen getrokken met tot pennen versmalde uiteinden. Door deze pennen zijn wiggen geslagen, die de balk aan de stijlen verankeren, vrijwel altijd extra versterkt door toognagels. De hoek tussen stijl en ankerbalk wordt door een *korbeel* (fig. 1; 6) geschoord, die door middel van pen en gat met toognagels is bevestigd. De toepassing van een *gebintstijlschoor* (fig. 3; 4 en fig. 11; 4) in plaats van een korbeel is verscheidene malen gevonden in het woongedeelte van de boerderijen (Brandwijkседijk 41, Brandwijk, A 73 te Ottoland, Graafdijk West 43, Molenaarsgraaf).

Op de stijlen van het ankerbalkgebint rust in de langsrichting de *gebintplaat* of *worm* (fig. 1; 13), die de *sporen* (fig. 1; 35) ondersteunt, waarop rietlatten gespijkerd zijn. Die dragen de dakbedekking. De stijlen staan op gemetselde poeren met een breed grondvlak. De sporen zijn rond of rechthoekig. Rietlatten kunnen vervaardigd zijn uit gekloofd subfossiel hout, dat tevoorschijn is gekomen uit het veen. 18de- en 19de-eeuwse ankerbalkgebinten zijn forser en hoger dan hun 17de-eeuwse voorgangers. Het constructieprincipe blijft gelijk.

Vele variaties op het gewone ankerbalkgebint zijn in de 18de, maar met name in de 19de eeuw in de boerderijen toegepast. In één gebouw kunnen verschillende typen al voorkomen. Dit komt enerzijds doordat de bouwdatum van voor- en achtergedeelte nogal eens kan verschillen (heel veel schuren zijn jonger dan het woongedeelte) en anderzijds doordat er andere, zwaardere eisen aan het draagvermogen van de constructie wordt gesteld: de schuren zijn ingericht op het dragen van de zware hooivrachten en de meeste zijn bovendien gedeeltelijk voorzien van waterzolders.

Gebinten waarbij *de hoogte van de ankerbalk varieert* is een 18de-eeuws verschijnsel. Dit komt voort uit de verschillende eisen die aan de verschillende ruimten werden gesteld, Hierbij hebben de gebinten in de schuur een hoog geplaatste ankerbalk in verband met de ruimte die gevraagd werd voor de hooitas. Het gebint dat staat op de scheiding schuur en keukentravee heeft een lage ankerbalk die is voorzien van gebintstijlschoren. Hierop ligt het plafond van de keuken. In de brandmuur zit weer een hoog geplaatste ankerbalk. De ankerbalk van het gebint in het voorhuis is weer laag. Het mooist is dit verschijnsel te zien bij de boerderij Peperstraat 48 te Oud-Alblas. Ook bij Brandwijkседijk 47 te Brandwijk en Graafdijk West 43 te Molenaarsgraaf

489 Verschillende draagconstructies van drie-, twee- en eenbeukige boerderijen en schuren in de Alblasserwaard met de benamingen der onderdelen.

Schaal 1:250. Opmetingstekeningen door J.J. Jehee, 1989.

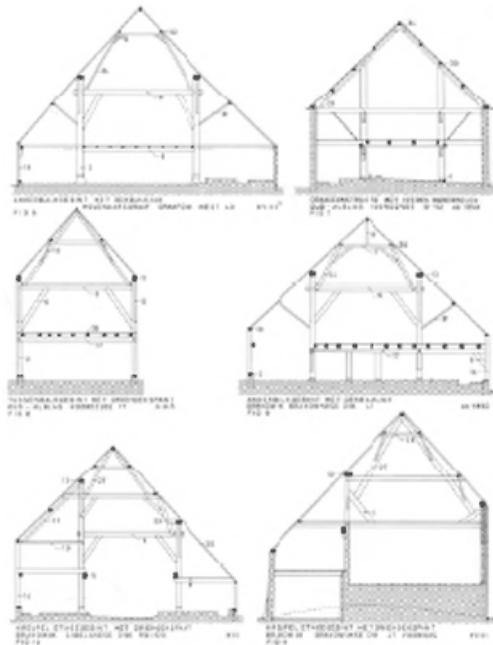
De figuren 1, 2 en 9 zijn gedeeltelijk reconstructies. Bij veel stallen is te zien, dat het vee hierin boven het niveau van het maaiveld was opgeteld.

komt de variabele hoogte van de ankerbalk voor (zie isometrische projecties). Een *dubbel ankerbalkgebint* (fig. 3), één gebint met twee ankerbalken (fig. 3; 9) (ook wel 'étagegebint' genoemd) zit in het woongedeelte van de boerderij Graafdijk West 43 te Molenaarsgraaf en de stal van Zuidzijde 100, Goudriaan, alle uit de 18de eeuw.

Men spreekt over een *kreupel étagegebint* (fig. 4, 10 en 11) als de bovenste horizontale balk aan de ene kant rust op of in een (verticale) stijl en aan de andere kant op een *spantheen* (fig. 11; 27), dat op de onderste ankerbalk staat. Heel duidelijk is deze constructie te zien op de dwarsdoorsnede van de schuur van Gijbelandsedijk 119-120 (fig. 10; 27) en van de tweebeukige schuur bij Brandwijksedijk 47 (fig. 4; 27), beide te Brandwijk.

Naast het ankerbalkgebint komt een sterk hierop lijkend *tussenbalkgebint* (fig. 8) voor, een constructie waarbij de balk tussen de stijlen is ingelegd zonder daarbuiten uit te steken. Deze constructie werd toegepast om het weggroten van de pennen te voorkomen. In de opkamer van de 17de-eeuwse boerderij Gijbelandsedijk 119-120 is dit gebint gevonden, alsmede in de opkamers van Ottoland A 33 en Graafdijk West 28 te Molenaarsgraaf. Een variant is te zien in de schuur van Brandwijksedijk 47 te Brandwijk (fig. 4). In de binnenstijl zit de gebruikelijke constructie: een pen door de balk, terwijl bij de buitenstijl de balk in de stijl ligt, met toognagels verankerd.

In het laatste kwart van de 19de eeuw wordt in plaats van het ankerbalkgebint in de schuren nogal eens een *dekbalkgebint* (fig. 5) toegepast. Bij dit type gebint

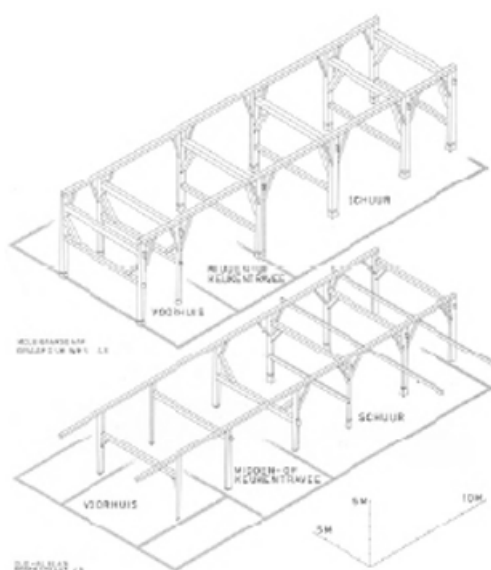
is de horizontale (dek)balk aan beide zijden niet in maar óver de stijlen gelegd en daarmee met pen en gat verbonden (fig. 5; 10).

Enkele van de vroegste voorbeelden bevinden zich aan de Gijbelandsedijk 10 in Brandwijk, in de gevel gedateerd 1875 en in Ottoland, de boerderij A 18-19 uit 1878. Bij Dorpsweg 8 te Hoornaar uit 1894 loopt de balk over de stijlen heen.

Kenmerkend voor de Alblasserwaardse boerderij is vanaf de 18de eeuw de toepassing van een *gebintstrijkbalk* (fig. 5; 17). Dit is een betrekkelijk lage horizontale balk, die aan de zijkant tegen de stijlen van het gebint is bevestigd door middel van een spiebout. Deze balk diende voor het dragen van het hooi, dat in verband met de hoge waterstanden op de gebintstrijkbalken liggende *zolder*-, of *tasliggers* (fig. 5; 36) opgeslagen moest worden. Ter plaatse van de waterzolder zijn de dwarsbalken zwaarder van formaat. De gebintstrijkbalk werd óf bij de constructie van het gebint al aangebracht, óf later, waarbij de stijlen dan extra verdikt moesten worden. Gezien de lage plaatsing van deze balk, soms op 1,50 m hoogte, is hij bij de boerderijen, waarbij de hooitas op zolder vervallen is, verwijderd.

Bij oudere boerderijen wordt met de gebintstrijkbalk de zijbeukconstructie gevormd: onder de gebintstrijkbalken staan op de stijlvoetplaat de zijbeukgebintstijlen met korbelen. Heel mooi is dit te zien bij Ottoland het Hooge Huys in Ottoland (fig. 1).

Bij de zijlangsdeelboerderij ontbreekt de gebintstrijkbalk. Daar wordt de in de

490 Isometrische projectie van de hoofdconstructie van twee 18de-eeuwse boerderijen in de Alblasserwaard. Schematische weergave.

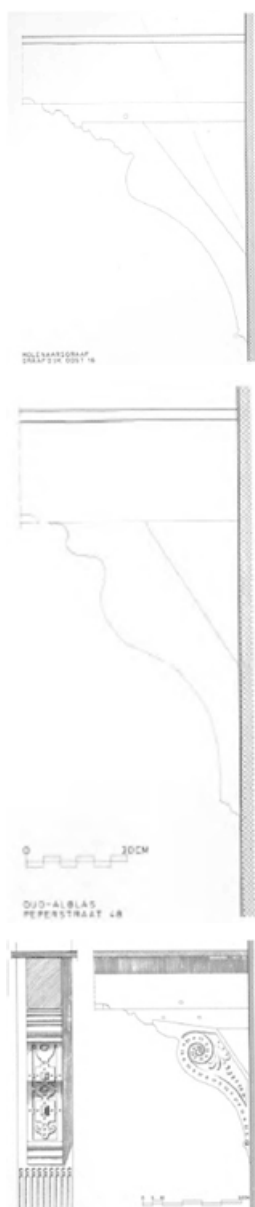
Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door J.J. Jehee, 1989-1990.

Opmerkelijk is het verschil in hoogte van de ankerbalken bij de gebinten. Dat hangt samen met de ruimtes die zij overspannen.

lengte lopende *onderslagbalk* (fig. 10; 5) toegepast, in verband met de in de lengte lopende inrit.

In de schuren staat op het hoofdgebint een kapegebint, dat doorgaans is samengesteld uit een dekbalkjuk (fig. 3, 6 en 9), een schaarspant of een driehoekspant. Bij een *schaarspant* (fig. 5) kruisen de twee schuin geplaatste benen elkaar vlak onder de nok en dragen daar de *nokgording* (fig. 5; 34). Bij een *driehoekspant* (fig. 1, 2 en 8) ontmoeten de twee benen elkaar in de nok. De 17de-eeuwse en vroeg 18de-eeuwse voorhuizen en uitgebouwde kamers hebben veelal een sporenkap van bijzonder licht rondhout. Deze sporen staan op de muurplaat.

De oudste gebinten in de Alblasserwaardse boerderij zijn van eikehout en dateren uit de 17de en heel soms uit de 18de eeuw. Veel eiken gebinten in schuren zijn niet gevonden, aangezien de meeste integraal vernieuwd zijn in de 18de en 19de eeuw in grenenhout. De 17de-eeuwse boerderij Lekdijk 14-15 in Tienhoven heeft in de schuur een eikehouten ankerbalkgebint, waar in een later stadium een grenen strijk balk tegenaan gezet is. De boerderij aan de Zouwedijk 153, die in een kozijn 1726 is gedateerd, heeft een eiken ankerbalkgebint, evenals de 17de-eeuwse boerderij Dorpsweg 71 te Hoogblokland. Het in oorsprong 17de-eeuwse eikehouten gebint in de schuur van Lekdijk 96 te Langerak is verzaagd. In de schuur van de midden 18de-eeuwse boerderij aan de Noordzijde 20 te Oud-Alblas komt ook een eiken gebint voor. De boerderij aan de Peperstraat 48 te Oud-Alblas heeft in woongedeelte en schuur een eikehouten gebintconstructie van een 17de-eeuwse voorgangster. Het gebint

491 17de- en 18de-eeuwse zwanehalskorbelen in de boerderijen Graafdiijk Oost 16 te Molenaarsgraaf, Peperstraat 48 te Oud-Alblas en Gijbelandsedijk 119-120 te Brandwijk. Schaal 1:20. Tekening J. Jehee, 1990.

in voor- en achterhuis van Prinsegracht 26 te Ameide is geheel van eiken. De gebinten in de woongedeelte zijn, indien zij in het zicht zijn, vrijwel altijd van een verflaag voorzien, zodat de houtsoort niet herkenbaar is.

Telmerken op de gebintconstructies werden regelmatig aangetroffen. Meestal bestonden zij uit rechte gehakte merken, die telden van een tot vier of vijf, al naar gelang het aantal gebinten. Naast gehakte merken kwamen halve maantjes en gaatjes voor. Het is niet zo dat ieder gebint altijd gemerkt was en zelfs niet aan beide kanten. Bij de grenehouten constructies is het vaak, door de verwerking van het materiaal, moeilijk te zien.

Bij de oudere 17de- en 18de-eeuwse boerderijen kan de gebintconstructie in de brandmuur zijn opgenomen (Gijbelandsedijk 16 en 17 te Brandwijk) om er doorheen te lopen tot in het voorhuis, soms zelfs tot aan de voorgevel (Dorpsweg 55-57 te

Hoogblokland). Het voorhuis kent daardoor eveneens een driedeling. De aard van de constructie verschilt wel wat van die van het bedrijfsgedeelte. Indien de gebintconstructie tot in het voorhuis (tot de voorgevel tot laat in de 18de eeuw) doorloopt, zijn de muurstijlen in het zicht en kan de korbeel, vooral in de 17de eeuw, fraai bewerkt zijn tot een zogenoemd zwanehalskorbeel. Gijbelandsedijk 119-120 heeft zelfs beslagwerk als versiering op de korbeel, een gegeven dat voorbehouden leek te zijn aan het rijkere woonhuis in de stad. Hoewel de zwanehalskorbeel doorgaans gereserveerd blijkt te zijn voor het voorhuis, is in de keukentravee van de boerderij A 33 te Ottoland deze constructie ook aangetroffen. In de 18de eeuw zijn de korbelen in het voorhuis recht (Graafdijs West 15-16 te Molenaarsgraaf, Noordzijde 60, Goudriaan). Pas in de 19de eeuw verdwijnt langzamerhand de gebintconstructie uit het voorhuis. Het eerst is dat het geval met de stijlen, dan volgen de gebintplaten en de fliering. Bij de boerderij Dorpsweg 8 te Hoornaar uit 1894 zijn het alleen de flieringen nog die tot in het voorhuis doorlopen. Een onafhankelijke ontwikkeling in de constructie van voor- en achterhuis komt al eerder voor bij T-boerderijen. De 18de-eeuwse boerderij 't Hooge Huys in Ottoland en de midden 19de-eeuwse hoeve Brandwijkse dijk 41 te Brandwijk getuigen daarvan.

In de 17de eeuw wordt in de middenkamer van het voorhuis meestal een constructie met tussenbalken gevonden. De hoofdconstructie heeft dan korbeelstellen, de tussenbalkconstructie rust op kleine consoles (Graafdijs Oost 1 en Graafdijs West 3-4 te Molenaarsgraaf; A 33 te Ottoland, Peursumseweg 99 te Giessenburg (Brouns, 81) en Noordzijde 60 te Goudriaan) of zij zijn opgehangen aan de gebintplaten (Graafdijs Oost 1 te Molenaarsgraaf). Over het algemeen is het voorhuis in midden- en zijbeuken

van een enkelvoudige balklaag voorzien. Een samengestelde balklaag van moer- en kinderbalken is een uitzondering. Dorpsweg 125 te Hoornaar heeft die constructie.

De constructie van de uitgebouwde opkamer volgt een eigen ritme, los van de draagconstructie van de rest van boerderij, ook al is het uitgebouwde stuk tegelijk tot stand gekomen met het overige gedeelte. Nemen wij als voorbeeld de 17de-eeuwse L-vormige boerderijen aan de Dorpsweg 125 te Hoornaar en A 33 te Ottoland. De draagconstructie van het 'hoofdblok' loopt door tot aan de voorgevel en is in het voorhuis een tussenbalkgebint. Onder de gebintplaat is de scheidingsmuur tussen voorhuis en zijdelingse uitbouw gemetseld. De scheiding boven de gebintplaat is van hout. De houtconstructie van de opkamer, eveneens een tussenbalkgebint, staat loodrecht op die van de boerderij, maar staat daar geheel los van. Het enige dat boerderij en uitbouw gemeenschappelijk hebben is de uit gele baksteen opgetrokken voorgevel.

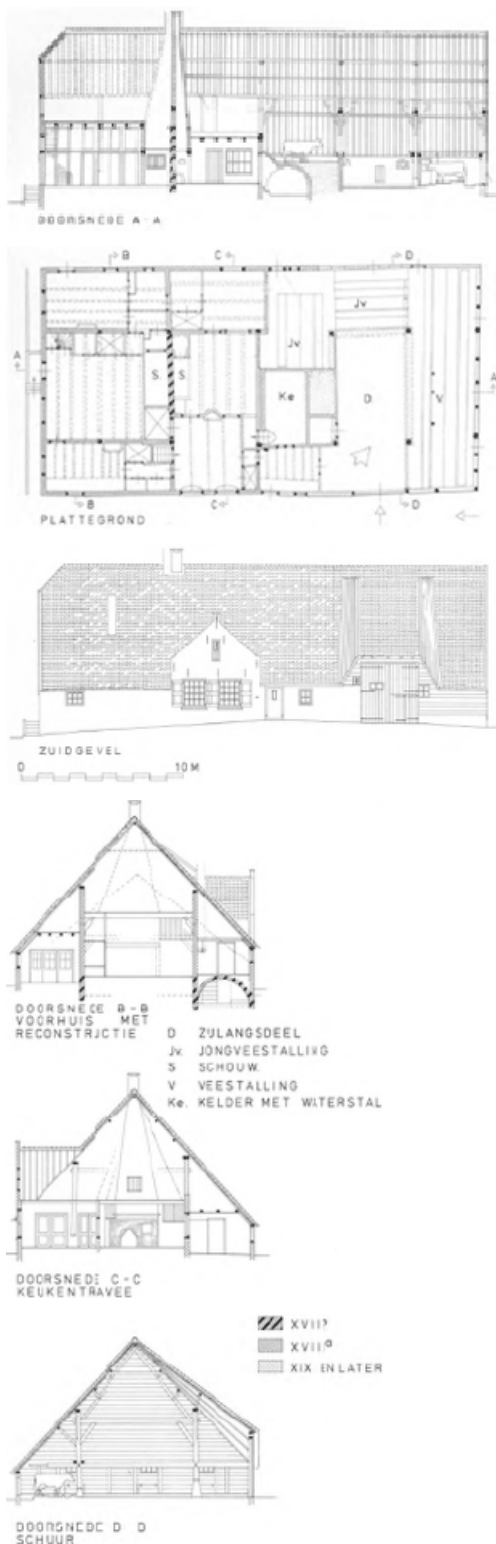
492 Korbeel in de opkamer van Gijbelandsedijk 119-120 (foto RDMZ, 1975).

493 Zwanehalskorbeel in de boerderij Graafdijs West 3-4 te Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1991).

Kelders worden afgedekt met (ribloze) kruisgewelven, tongewelven, plat of met troggewelven. De constructie met (ribloze) kruisgewelven en tongewelven is in 16de- en 17de-eeuwse boerderijen gevonden (Noordzijde 118-120 uit 1614; Gijbelandsedijk

119-120 te Brandwijk uit 1653; Binnendamseweg 94-96 te Giessenburg en Lekdijk 14-15 te Tienhoven, alle uit de 17de eeuw). Kelders met tongewelven en plat afgedekte kelders worden in de 17de en 18de eeuw aangetroffen (twee 17de-eeuwse boerderijen: A 33 te Ottoland, drie tongewelven naast elkaar en Graafdijk Oost 1 te Molenaarsgraaf, tongewelf evenwijdig aan de voorgevel, alsmede de 18de-eeuwse boerderij Graafdijk Oost 6 te Molenaarsgraaf). Plat afgedekte kelders komen tot ver in de 19de eeuw voor (Dorpsweg 125 te Hoornaar, 17de eeuw; Noordzijde 95 te Noordeloos, 1706). Vanaf het midden van de 18de eeuw komen de troggewelven in zwang, aanvankelijk met houten balkjes (Graafdijk West 28 en 43 te Molenaarsgraaf uit het midden van de 18de eeuw). Later worden de gewelfjes op ijzeren balken gemetseld (Hoornaar, Dorpsweg 8; Brandwijksedijk 28 te Brandwijk uit 1884).

494 Oud-Alblas, Peperstraat 48. Plattegrond, doorsneden en zuidgevel, toestand ca 1969. Schaal 1:300. Opmetingstekening naar gegevens van P. van der Sterre (1969) en Th. Verlaan (1969) door J.J. Jehee, 1989. De grote, vroeg 18de-eeuwse boerderij met waterkamer en waterstal is opgebouwd met gebruikmaking van oudere constructieve elementen. De tekening geeft de situatie uit 1969 weer, voordat de boerderij haar agrarische functie verloor.

Hergebruik van constructieve onderdelen

Vooraf in de schuren, waar de noodzaak voor gelijke afmetingen van balken niet aanwezig is, is sprake van de toepassing in de houtconstructies van hergebruikt materiaal zoals molenroeden of scheepsmasten. Opmerkelijk is het hergebruik van houten constructie-onderdelen in de boerderij aan de Peperstraat 48 te Oud-Alblas. Deze boerderij is gebouwd in de eerste helft van de 18de eeuw. Daarbij maakte men gebruik van 17de-eeuwse eikehouten constructieve onderdelen, die afkomstig waren van een iets kortere en lagere voorganger. Zo zijn bijvoorbeeld de beide eiken stijlen die in het voorhuis stonden omgedraaid en hoger geplaatst. Door de plaats van de toonagelgaten en sleuven van windschoren op beide stijlen op te meten, kon dit gegeven en daarmee de vorm van de 17de-eeuwse boerderij gereconstrueerd worden. In de tekening is de reconstructie gestippeld aangegeven. De oorspronkelijke zwanehalshorbelen vonden wederom hun plaats, maar passen slecht. In de stal is het zesde gebint van grenenhout, terwijl de overige van eiken zijn. Het zesde gebint lijkt het enige nieuwe constructieve element te zijn dat bij de herbouw in de 18de eeuw is toegepast. Om de gewenste hoogte voor de boerderij te krijgen, plaatste men de kennelijk te korte stijlen op zeer hoge gemetselde poeren of zette er stukken onder.

Bouwmaterialen

Noch de 'Enquete' uit 1494, noch de 'Informacie' uit 1514 geven informatie over het materiaal waaruit huizen en boerderijen in de Alblasserwaardse dorpen zijn opgetrokken. Naar door Voskuil wordt aangenomen, zijn de wanden van het merendeel van de boerderijen in dit gebied in het begin van de 16de eeuw nog van hout en vlechtwerk (Voskuil, 32). Na de tweede helft van de eeuw is, samenhangend met oorlogshandelingen in het begin van de 16de eeuw waarbij nogal wat huizen afgebrand zijn (Informacie, 508) en een snelle stijging van de welvaart na het midden van de 16de eeuw, in een groot deel van Zuid-Holland het vlechtwerk door (rode) baksteen vervangen (Voskuil, 34). Hoewel hij in zijn bewijsvoering geen voorbeelden uit de Alblasserwaard aanhaalt, komt deze stelling overeen met de vroegste baksteen die aan boerderijen is aangetroffen. De verstening geldt in de Alblasserwaard tot ver in de 19de eeuw alleen voor het voorhuis. Het bedrijfsgedeelte was steeds, en is in de meeste gevallen nog altijd, overwegend van hout. De oudste boerderijen zijn opgetrokken uit geel-rode baksteen van een tamelijk groot formaat, die werd gebakken in steenovens langs de rivieren. De ovens maakten gebruik van op de uiterwaarden afgezette klei (Hollestelle, 119). De oudste boerderijen in dit gebied, daterend uit eind 16de, begin 17de eeuw. De voorgevel van Dorpsweg 55-57 te Hoogblokland, laat 16de, of vroeg 17de eeuw, laat een baksteenformaat zien van $24,3 \times 12,2 \times 5,1$ cm; 10 lagen = 66 cm. De baksteen is in dit geval secundair verwerkt. Vanaf de late 16de eeuw doet de meer geel gekleurde steen in Zuid-Holland zijn intrede, die werd samengesteld uit slib dat uit de rivieren werd gebaggerd. Vooral de Hollandse IJssel bleek bij uitstek geschikt voor de nieuwe methode te zijn. Het formaat van de gele steen was veel kleiner dan de tot dan toe gebruikte rode steen en de kwaliteit was beduidend beter (Hollestelle, 122). De rode baksteen werd nu voor versiering aan strekken en bogen gereserveerd. Betrekkelijk vaak, maar lang niet altijd worden klezoren in het eind van de koppenlagen toegepast. De toepassing op grote schaal van de nieuwe steen in de Alblasserwaard heeft vanaf de 17de eeuw plaats gevonden. De lagenmaat varieert van 47 tot 50 cm. In de 18de eeuw wordt de baksteen steeds kleiner en strakker gemetseld met een lagenmaat die zelden boven de 45 cm uitkomt. De gele steen blijft toegepast. Klezoren verdwijnen halverwege de 18de eeuw uit de koppenlagen. Er wordt een verschil gemaakt tussen de voor- en zijgevel: aan de voorgevel wordt de mooiste steen toegepast. Verschil in bouw materiaal aan verschillende gevels betekent dus niet altijd een verschil in bouwperiode.

In de loop van de 19de eeuw wordt de steen helderder geel van kleur tot bruingeel en het formaat wordt weer groter. Ook wordt na het midden van deze eeuw rode baksteen in het grote waalformaat steeds vaker aangetroffen (formaat: $21,8 \times 10,7 \times 5,2$ cm), hoewel de voorkeur voor gele steen blijft bestaan.

Het blijkt in de praktijk toch niet goed mogelijk een boerderij uitsluitend te dateren op grond van het toegepaste baksteenformaat mede omdat de baksteen nog wel eens opnieuw toegepast blijkt te zijn. Als grove richtlijn kan men hanteren, dat in de 17de eeuw de lagenmaat van de gele baksteen 47 tot 50 cm bedraagt en in de 18de eeuw wat kleiner, namelijk 44 tot 46 cm. De buitenwanden van die gedeelten van de boerderij die als keuken en spoelruimte in gebruik waren, werden eerder 'versteend' dan de wanden van de schuur. Houten bedrijfs gedeelten (op stenen voet) komen, zoals gezegd, bijzonder veel voor. Hoewel een zekere verstening hiervan

waarneembaar is - soms zijn de wanden voor het onderste gedeelte van steen - is hout het meest toegepaste bouw materiaal, ofwel gepotdekseld dan wel gerabat. Naar de overwegingen om de bedrijfs gedeelten in hout uit te voeren in tegenstelling tot het voorhuis, kan uitsluitend gegist worden. Het is niet ondenkbaar dat het te maken heeft met de vele overstromingen, die aanzienlijke schade aanrichtten. Een houten wand is sneller en goedkoper gerepareerd dan een stenen muur. De dakbedekking is overwegend van riet, afkomstig van de buitendijkse grienden in de waard. De nokken zijn met gebakken rietvorsten afgedekt.

Alleen laat 19de-eeuwse en 20ste-eeuwse boerderijen hebben een pannen dak. Als bij oudere boerderijen een pannen dak is aangebracht, is dat doorgaans na een brand of bijvoorbeeld ten gevolge van stormschade geweest. Als isolatie werd wel riet onder de pannen aangebracht. Men spreekt dan over ‘gelaterd’. Veel variatie in de dakpannen is niet aanwezig. Oud-Hollandse pannen en kruispannen komen het meeste voor. Alleen bij de opmerkelijk rijke boerderij ‘Souburg’ uit 1857 ten oosten van Alblasterdam zijn Oegstgeester pannen met beverstaarten toegepast.

Exterieur

De oudste boerderijen in dit gebied dagtekenen voor wat het exterieur betreft uit de 17de eeuw. Zij hebben een flauwe dakhelling en tamelijk lage zijgevels. De voorgevels kunnen op bescheiden wijze decoratief behandeld zijn. Zo ziet men in die tijd accolade- of ronde bogen boven vensters en deuren in de voorgevel. Klezoren zijn toegepast in de koppenlagen op de hoeken van het metselwerk en naast de oude deuren en vensters. Lelievormige of gekrulde ankers verankeren de inwendige houtconstructie. De schuin tegenover elkaar aan de Graafstroom gelegen boerderijen, Gijbelandsedijk 119-120 (Brandwijk) en Graafdijk Oost 1 (Molenaarsgraaf) dateren beide uit het midden van de 17de eeuw. Bij Graafdijk Oost zitten accoladebogen boven vensters en deur en bij de boerderij aan de Gijbelandsedijk 119-120 korfbogen met siermetselwerk in de boogvullingen. Vrijwel identiek gevulde korfbogen zitten boven de (19de-eeuwse) vensters en vloeddeur bij de boerderij Graafdijk West 3-4 in Molenaarsgraaf. Zeer opmerkelijk bij deze boerderij is de versiering aan beide zijden van de voordeur: vier boven elkaar geplaatste en in elkaar overlopende cirkels, afgedekt met een boog. Deze versiering is overigens in de 18de eeuw aangebracht toen de houten onderpui plaats maakte voor de huidige kozijnen.

495 Accoladeboog in het metselwerk van de voorgevel van Graafdijk Oost 1 te Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1968).

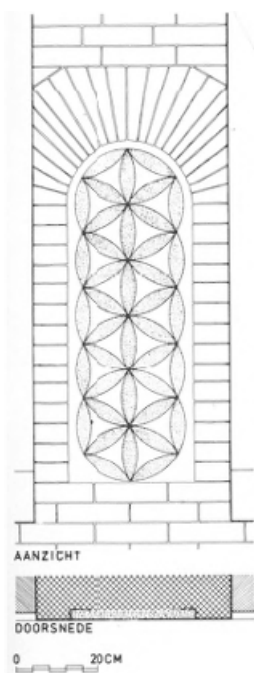
De accoladebogen in het metselwerk van de voorgevel van de boerderij Noordzijde 118-120 te Noordeloos dateren van 1614. Dit jaartal is met ankers in de gevel aangegeven en er bestaat geen aanleiding om aan de juistheid daarvan te twijfelen. In Meerkerk staat aan de Zouwedijk 79 een 17de-eeuwse boerderij waarvan de (gerestaureerde) voorgevel boven de puibalk gekoppelde bogen vertoont. Op het deurschild staat 1646 geschilderd. De bogen zijn nog al eens verlevendigd met ‘natuursteenblokken’ die erop geschilderd zijn. Opmerkelijk is de versiering van het metselwerk van de twee 17de-eeuwse boerderijen Lekdijk 14-15 te Tienhoven en

Zouwedijk 79 in Meerkerk: V-vormige metseltekens, die ‘heksetangen’ genoemd worden, zijn daar in de gevel aangebracht in een afwijkende kleur baksteen.

Specifiek 17de-eeuws zijn de vaak fraai gemetselde kelderlichten die eindigen met een ronde boog en beveiligd zijn met gedraaide smeedijzeren spijlen. In een enkel geval bleven de originele 17de-eeuwse kruiskozijnen, bolkozijnen

496 Detail van voorgevel Graafdijk West 3-4 te Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1991).

497 Molenaarsgraaf, Graafdijk West 3-4. Detail voorgevel.

Schaal 1:10. Opmetingstekening J.J. Jehee, 1989.

De pleisterdecoratie is in een iets verdiept veld aangebracht bij een 18de-eeuwse wijziging van de voorgevel. De donkere gedeelten zijn rood gesausd. Een dergelijke geveldecoratie is in de Alblasserwaard enig in zijn soort.

(half kruiskozijn in de breedte) en kloosterkozijnen (half kruiskozijn in de hoogte) bewaard met hun fijn geprofileerde bovendorpels. Deuren uit de 17de eeuw zijn in veel mindere mate over gebleven. Hier en daar vindt men ze nog met fraai beslag en ijzeren sloten (Kerkstraat 175 te Alblasserdam).

In de 18de eeuw wordt de gevelafwerking gladder en vrijwel ongedecoreerd, behoudens de rollagen of strekken boven de vensters en vlechtingen langs de dakrand. De zijmuren worden wat hoger opgetrokken en de vensters krijgen een kleine roedeverdeling met een wisseldorpel halverwege. Van jaartalstenen, die een eeuw

later overigens frequenter voorkomen, wordt veel werk gemaakt. Aan de boerderij Noordzijde 95 te Noordeloos is het jaartal 1706 omgeven door de initialen en het huismerk van de bouwers, met in het midden een achtpuntige ster.

Tot het midden van de 19de eeuw blijft de uitwendige afwerking zeer eenvoudig. De glasruiten in de vensters worden groter, tot een verdeling met zes ruiten. Vanaf het eerste kwart van de 19de eeuw is die indeling zeer veel toegepast. Bij de grote rechthoekige boerderij, die in die tijd verre de voorkeur geniet boven de T- of L-vormige boerderij, komen vanaf 1850 aarzelend rijkere decoraties voor. Het begint met een simpele sluitsteenversiering in stuc boven de vensters en met versierde velden in de vorm van ruiten of rechthoeken met afgeschuinde hoekjes op de plinten. Rozetankers vervangen de tot dan toe gangbare staafankers. De stucversieringen boven de vensters groeien uit tot blokken met diamantkop- of bloemversiering die door een lijstje worden afgedekt. De strekken boven de vensters zijn niet langer recht maar krijgen aanvankelijk een lichte zeeg, die tot een segmentboog kan uitgroeien, liefst in een of meerdere afwijkende kleuren baksteen. Bij dit type boerderij wordt in het laatste kwart van de 19de eeuw in het hele gebied een gevelafwerking aangetroffen van twee kleuren baksteen: rode baksteen onder en gele boven, door een lijst ter hoogte van de eerste verdieping gescheiden. De lijst kent verschillende uitvoeringen: recht of met een kleine bloktandlijstje, tot de

498 Boerderij met versierde windveren langs de geveltop aan Westeinde 21 te Oud-Alblas (foto RDMZ, 1991).

499 17de-eeuws kloosterkozijn aan de eindgevel van A 48 te Ottoland (foto RDMZ, 1991).

dubbele lijst met uitkragende bloktanden aan de onderzijde en in verschillende kleuren baksteen gemetselde figuren. Deze laatste rijke variant kan men zien op de lijst bij de boerderij Noordzijde 99 te Noordeloos. Bij deze boerderij is het bovengedeelte nog eens extra verlevendigd met een klimmend fries ook weer met bloktandversiering. De rechte vensters verdwijnen met name in de geveltop. Hier wordt ofwel een rond licht met een gietijzeren roostracing toegepast, dan wel een rondboogvenster. De boerderij Peursumseweg 101 te Giessenburg vertoont een mooie gevel uit 1898, die door het gebruik van verschillende kleuren baksteen in de strekken en de lijst een bijzondere allure heeft gekregen. De laat 19de-eeuwse boerderijen hebben vaak een met pannen belegd dak met fraai gezaagde windveren langs de geveltop. Een makelaar vormt de bekroning. Een van de meest markante voorbeelden van een rijke laat 19de-eeuwse gevelafwerking laat de boerderij aan Oosteinde 45 te Wijngaarden zien. De voorgevel van de volgens een gevelsteen in 1892 opgetrokken hoeve bestaat uit twee soorten baksteen, rood

500 Oosteinde 45 te Wijngaarden (foto RDMZ, 1990).

501 Vloedstenen naast de voordeur van Noordzijde 99¹ te Noordeloos (foto RDMZ, 1990).

502 Vloedstenen bij Graafdijk West 28 te Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1992).

en grijs van kleur. De plint is van helder rode strengperssteen. De gevel is door lisenen ter dikte van een steen op de hoeken en terzijde van de middenrisaliet geled. Twee horizontale banden, tussen de begane grond en de eerste verdieping en tussen de eerste en tweede verdieping, eveneens een steen ten opzichte van het gevelvlak uitspringend, lopen over de volle breedte. Opzetstukjes zijn aangebracht op de beëindiging van de lisenen. Naast getoogde vensters en deur zijn blindnissen in de gevel verwerkt.

Als herinnering aan de ergste watervloeden in de Alblasserwaard zijn in de voorgevel van verscheidene boerderijen hardstenen vloedstenen aangebracht,

503 Houten achtergevel met zijlangsdeel en uilegaten in de top aan de Graafdijk West 28 te Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1992).

die het peil van het water in de jaren 1740, 1809 en 1819 aangeven (Molenaarsgraaf, Graafdijk West 10-11 en 28 en Noordeloos, Noordzijde 99¹ en 118-120). De stenen zitten echter niet altijd op de originele plaats. Bij Graafdijk West 28 in Molenaarsgraaf zijn zij, na een reparatie in de 19de eeuw verplaatst. De uit omstreeks 1900 daterende boerderij Noordzijde 99¹ te Noordeloos heeft veel oudere vloedstenen.

Bij de meeste bedrijfsgedeelten zijn de wanden tot ver in de 19de eeuw geheel of grotendeels van hout. De horizontaal aangebrachte planken zijn over het algemeen gepotdekseld. De (grenen) delen werden geteerd. Gerabatte delen zijn met name in de vroege 20ste eeuw toegepast en zijn over het algemeen geverfd. De hoge dubbele deeldeuren hebben meestal een kleiner ‘mandeurtje’ en houten venstertjes terzijde. Deeldeuren in een kapel hebben vaak een makelaar in de top. Versieringen met witgeschilderde biezen zijn rond deur en luiken aangebracht.

In de houten gevelwanden zitten ter plaatse van de stallen mestkleppen met

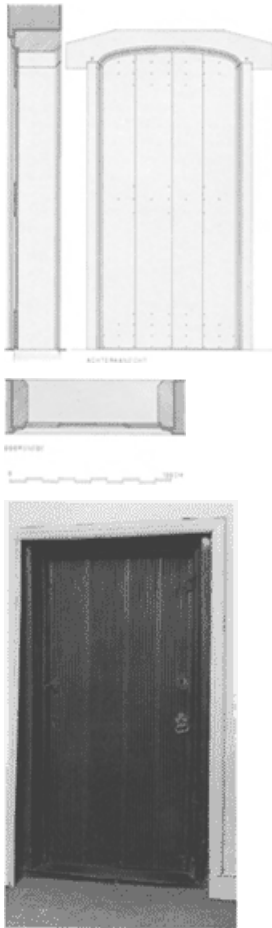
lange scharnieren, die via een katrol van binnenuit te openen zijn. In stenen gevelwanden, die op halve hoogte weer van hout worden, zijn mestluiken en vensters of een combinatie van beide aangebracht. De venstertjes zijn of van hout met een roedeverdeling, maar in de meeste gevallen half rond of getoogd gemetseld met gietijzeren spaakroeden. Op de verdieping bevinden zich in de lange stalgevels hooiluiken en in een enkel geval ook mestluiken, te gebruiken ten tijde van watersneden als het vee op de waterzolder stond. Heel mooi is dit te zien bij de boerderij Peperstraat 30 te Oud-Alblas. In de houten achtergevels zitten eveneens mestkleppen en stalraampjes. Bij de zijlangsdeelboerderij zijn hier de grote deeldeuren te vinden. Ovale lichten in de top dienen tot uilegaten (Graafdijk West 28, Molenaarsgraaf).

Interieur

Een oorspronkelijke indeling en afwerking van het interieur is bij de voorhuizen in boerderijen eerder uitzondering dan regel. Vrijwel altijd is de balklaag weggetimmerd. De keukentravee is ingrijpend verbouwd, waarbij de grote tochtige schouwen zijn afgebroken, of, in het gunstigste geval, achter een schot zijn verdwenen. Door de vaak ruime afmetingen van de boerderij werd die in de late 19de en de vroege 20ste eeuw geschikt geacht voor opdeling ten behoeve van dubbele of driedubbele bewoning. Dat had ook weer gevolgen voor (de afwerking van) het interieur. Over het algemeen kan gezegd worden dat de inwendige versiering van de Alblasserwaardse boerderij uiterst sober is gehouden. De balken zijn in het voorhuis vrijwel steeds recht afgewerkt of zijn van een klein kraalprofiel voorzien (opkamer Gijbelandsedijk 119-120 te Brandwijk). In 17de-eeuwse boerderijen zijn consoles en/of korbeels onder de balken aangebracht. Vooral de zwanehalsskorbeels, die in diverse boerderijen voorkomen, zijn mooi geprofileerd van vorm en kunnen versierd zijn met beslagwerk. Een en ander is bij de constructie al aan de orde geweest.

VORRENDIJK

504 Brandwijk, Gijbelandsedijk 119-120. Binnendeurkozijn met deur uit 1653. Schaal 1:25.
Opmetingstekening J.J. Jehee, 1989.

Het eikehouten deurkozijn met de opmerkelijke hoekverbinding van de opgeklampte deur is een vrij zeldzaam verschijnsel in de Alblasserwaard. Het kozijn is in de muur weggewerkt. **505** 17de-eeuwse deur (foto RDMZ, 1991).

506 Restant van de 17de-eeuwse schouw met boezembalk en betegeling in Graafdijs West 3-4 te Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1992).

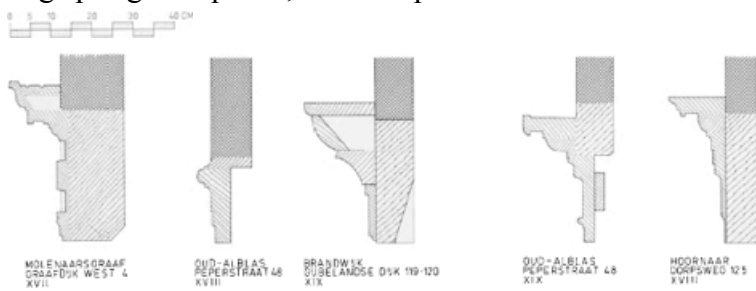

507 Vroeg 19de-eeuws tegeltabelau (foto RDMZ, 1990).

De schouw

Een markant element in het voorhuis en de keukentravee zijn de schouwen aan weerszijden van de brandmuur met hun geprofileerde schouwboezembalken. Een zeer fraaie 17de-eeuwse schouwboezem (die in de 19de eeuw van een houtimitatie-beschildering is voorzien) zit in het voorhuis van Graafdijs West 3-4 te Molenaarsgraaf. Bij de rijkste schouwen zijn tegen de achterwand pilasters als sierend element gevonden (Hooge Huys, Laag Blokland (Ottoland)). De schouwen zelf zijn over het algemeen over de volle breedte betegeld. In het midden bevindt zich de zogeheten roetbaan, bestaande uit een baan van zes bruin gemarmerde tegels breed, ook wel schildpadtegels genaamd. In het midden van de roetbaan zit vaak een tableau van vier tegels in de vorm van een gestileerde bloem of een ster. Naast de roetbaan zijn dan of versierde tegels of witte tegels aangebracht. De versierde tegels zijn vrijwel steeds met landschappen gedecoreerd en zijn eenkleurig, meestal paars. Het menselijk bedrijf en bijbelse voorstellingen worden in mindere mate op de tegels gevonden. Over het algemeen dateren de tegels uit de tweede helft van de 18de eeuw. Oudere tegels met onder andere bloempotten als motief zijn maar op een enkele

plaats aangetroffen en dan nog secundair verwerkt of toegepast op een weinig in het oog springende plaats, zoals de plinten in een

508 Profielen van boezembalken in diverse boerderijen.
Schaal 1:10. Opmetingstekeningen door J.J. Jehee, 1990.

vertrek. Naast de afzonderlijk versierde tegels komen in diverse boerderijen verticale stroken tegels voor, die men in de Alblasserwaard ‘levensbomen’ noemt. De levensboom bestaat uit een kronkelende tak met bloemen, waartussen vogels als pauwen, duiven en papegaaien zitten. De beëindiging bestaat uit een kapiteel met een Ionische voluut. Op het basement is een (meestal landelijke) voorstelling weergegeven. Zeer fraaie, gepolychromeerde levensbomen zitten in de schouw van de boerderij Noordzijde 60 in Goudriaan. De meeste levensbomen zijn echter paars monochroom van uitvoering. Veel voorkomend zijn de tegelschilderijen van vier of zes tegels met voorstellingen van personen in een landschap (Graafdijs Oost 1, te Molenaarsgraaf), maar vaker nog afbeeldingen van een paard en een koe, ieder aan weerskanten van de roetbaan. Veelkleurige tegeltableaux, zoals vogelkooitjes, in een veld van witte tegels worden rond 1800 gevonden. In de loop van de 19de eeuw neemt het aantal beschilderde tegels af en gaat men over tot de toepassing van ongedecoreerde witte tegelwanden. Alleen de randen werden nog wel versierd met ornamenttegels. De roetbaan blijft gehandhaafd. Betegelde schouwboezems zijn uitzonderlijk en maar in een enkel geval gevonden, namelijk boven de 17de-eeuwse schouw in Graafdijs West 3-4 en bij Binnendams 6-8 te Hardinxveld-Giessendam. Bij de laatste boerderij is de betegeling wel oorspronkelijk, maar de tableaux zijn na restauratie anders gegroepeerd.

Beschilderingen

Alleen bij 17de-eeuwse boerderijen zijn figuratieve schilderijen gevonden. Bij Graafdijs Oost 1 te Molenaarsgraaf is dat het geval. Balken, balkvelden en consoles zijn met ranken versierd met kleine figuurtjes ertussen.

509 17de-eeuwse beschildering op de balklaag in Graafdijs Oost 1 te Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1968).

Opmerkelijke schilderijen zitten in het voorhuis van de voormalige boerderij De Koperen Knop, Binnendams 6-8 te Hardinxveld-Giessendam. Het plafond van de bedstee is met een hemel met de zon, maan en sterren beschilderd. Bovendien is in deze boerderij de hele opkamer beschilderd, onder andere met een bazuinende engel. Op de trap naar de opkamer is koning David weergegeven.

In de 18de-eeuwse boerderij aan de Graafdijk West 28 in Molenaarsgraaf is de vloer van de opkamer beschilderd met een omlopende dubbele band, met op de hoeken een geometrisch patroon. In het midden van de vloer, die wegens de slechte staat thans onder een nieuwe vloer verdwenen is, bevindt zich een geschilderd bloemstuk. De meeste vloeren zijn echter met plavuizen, rood of blauw, belegd. Alleen in de opkamer van Gijbelandsedijk 119-120 te Brandwijk ligt een natuurstenen vloer van witmarmeren en hardstenen tegels, in patroon gelegd.

Bedsteden

In de boerderijen komen geheel of gedeeltelijk houten bedsteden in alle vertrekken voor van het voorhuis, de middentravee en ook in het bedrijfsgedeelte. Zij worden, als zij niet pal naast de schouwen zijn gesitueerd, vaak in één wand met een ‘pottenkast’ opgenomen. De afwerking van die

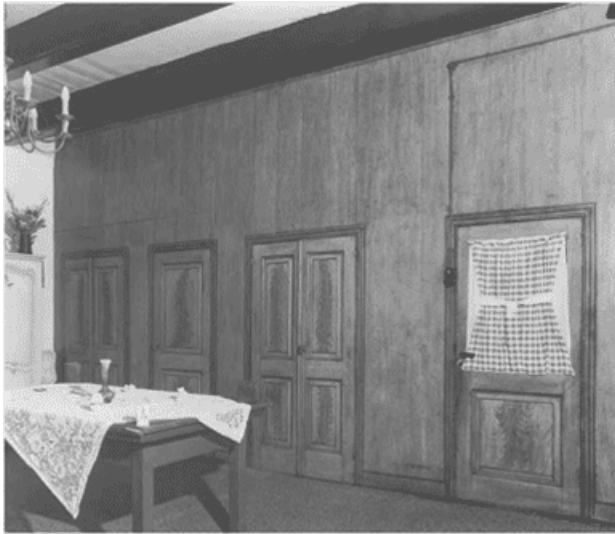

510 Beschilderd plafond in Binnendams 6-8 te Giessendam (foto RDMZ, 1972).

bedsteewanden is geheel in de traditie van de Alblasserwaardse boerderij: eenvoudig. De deurtjes zijn versierd met panelen, met lijsten of in houtimitatie geschilderd. De ruimte onder de bedstede werd als kluisje of als kleine kelder, meestal voor aardappelen, gebruikt (Noordzijde 60 te Goudriaan; Dorpsweg 71 te Hoogblokland).

De trap

Bij de oudere, 17de- en 18de-eeuwse boerderijen staat een houten (spil)trap nogal eens in de middenbeuk tegen de voorgevel, vaak in combinatie met een

511 In de 19de eeuw beschildeerde bedstedewand (foto RDMZ, 1990).

trap naar de opkamer en/of de kelder in de zijbeuk. Bij uitzonderlijke boerderijen is de trap naar de gang en opkamer zelfs gemetseld: het Hooge Huys te Laag Blokland (Ottoland) heeft zo'n uit gele steen opgemetselde bordestrap tegen de voorgevel. Hoewel de spiltrap tegen de voorgevel een 17de-eeuws gegeven lijkt, is hij in de uit 1740 daterende boerderij Graafdijs West 10-11 te Molenaarsgraaf ook aangetroffen. In de boerderijen Prinsegracht 26 te Ameide (verbouwing rond 1800) en Zouwedijk 79 'Hoenderwiel' staan de spiltrappen tussen middenkamer en zijbeuk, tegen of vlak bij de brandmuur. Het is in het midden van de 18de eeuw dat de verdiepingstrap vrijwel altijd als stééktrap óf naar de zijbeuk, óf naar achteren, naar de keukentravee verhuist, om na het midden van de 19de eeuw weer in de middengang van het voorhuis terug te keren. De trap naar de opkamer blijft tot de 19de eeuw in principe in de middenbeuk gesitueerd. Bij het voorhuis van de boerderij Noordzijde 118-120 was de trap in de 19de eeuw verplaatst van de voorgevel naar achteren tegen de brandmuur. De opkamertoegang kwam in de zijbeuk. Bij een restauratie in 1990 is de oude situatie weer hersteld, waarmee de opkamer opnieuw via de trap tegen de voorgevel vanuit de middenkamer toegankelijk werd.

Kelders

Over de inrichting van de kelders valt weinig meer op te merken, dan dat zij geplaveid zijn met rode of grijze plavuizen en ten behoeve van de kaasmakerij veelal met pekelpakken zijn uitgerust. De wanden zijn uit hygiënische overwegingen blauw (tegen de vliegen) of wit gepleisterd.

Bedrijfsgedeelte

Alleen als er nog vee gehouden wordt, zijn de bedrijfsgedeelten intact, zij het dat zij niet ongeschonden door de tijden heen gekomen zijn. De lemen vloeren

512 Karnpad en karnton in de schuur van Graafdijs West 28 te Molenaarsgraaf (foto RDMZ, 1990).

513 Pompbak (foto RDMZ, 1991).

zijn verdwenen onder beton. Vloeren van klinkers zijn nog wel op diverse plaatsen gevonden (Hoornaar, Dorpsweg 8 en Molenaarsgraaf, Graafdijs West 28). Karnmolens zijn vrijwel nergens meer aanwezig. De 18de-eeuwse boerderij aan de Burggraaf 6 te Meerkerk is een van de heel weinige die de karnmolen nog heeft. Meestal is de plaats ervan uitsluitend nog in het patroon van de klinkers op de grond terug te vinden of als gat in de balk, waarin de spil van de karn draaide. Heel mooi is dit te zien aan Graafdijs West 28 te Molenaarsgraaf, waar ook de plaats van de boterton in het plaveisel is gemarkeerd. In dezelfde boerderij zijn de luiken, die voor de halfronde stalraampjes aangebracht kunnen worden, beschilderd met gordijnen. Werden vroeger zaken als de knieboom, het karnpad, de poeren, de muren en de balken in diverse kleuren beschilderd, slechts in een enkel geval zijn nu nog beschilderde balken en stijlen aangetroffen. In Ameide, Prinsegracht 26, waren de stijlen witgekalkt. De balken en stijlen van Noordzijde 20 te Oud-Alblas en A 73 te Ottoland hebben een gele kleur. Het witten van de stallen als hygiënische maatregel werd van overheidswege verplicht gesteld na de veepest van 1865.

Bibliografie

Lijst van afkortingen

<i>Van der Aa</i>	A.J. van der Aa, <i>Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden I-XIII</i> , Gorinchem 1839-1851.
<i>Atlas Vestingwerken</i>	<i>Atlas van historische vestingwerken in Nederland</i> ; uitgave van de stichting Menno van Coehoorn dl III (1) Utrecht, 's-Gravenhage 1961-1963 dl IV (1) Zuidholland, 's-Gravenhage 1970
<i>Bijdragen Bisdom Haarlem</i>	<i>Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem</i> , 1873-1933 (van 1933 tot 1958 voortgezet onder de titel Haarlemse bijdragen).
<i>Bloys van Treslong Prins</i>	Bloys van Treslong Prins, P.C., <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zuid-Holland</i> , 2 dln, Utrecht 1922.
<i>Boersma</i>	Boersma, P., <i>Alblasserdam's heden en verleden</i> , Gorinchem 1939.
<i>Den Breejen</i>	Breejen K. Azn., P. den, <i>Van geslachte tot geslacht. 250 jaar hervormde gemeente Giessendam-Nederhardinxveld</i> , Hardinxveld-Giessendam 1981.
<i>Brouns</i>	Brouns, R. en F. Ruiter, <i>Boerderijen langs de Giessen. De ontwikkeling van de boerderijen in de Alblasserwaard</i> , Delft 1987.
<i>Bruch</i>	Bruch, H., <i>Dirck Franckensz. Pauw. Kronijcke des Lants van Arckel ende der stede van Gorcum</i> , proefschrift, Amsterdam 1931.
<i>Van der Donk</i>	Donk, W.A. van der, <i>Gorcumse oudheden (V) in de jaren '49</i> , Gorinchem 1949-1950.
<i>Emck 1929</i>	Emck Wz., W.F. <i>Kroniek van Gorinchem. Geschiedkundige en andere aantekeningen in chronologische volgorde 1230-1927</i> , Gorinchem 1929.

- Emck 1914* Emck Wz., W.F., *Oude namen van huizen en straten in Gorinchem*, z.p., 1914.
- Enquete* *Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vriesland. Gedaen in den jaere MCCCCXCIII. Voorbericht van R.J. Fruin, Leiden 1876.*
- Van Goch* Goch, H.A. van, *Van Arkels Oude Veste. Geschied- en Oudheidkundige Aanteekeningen betreffende de Stad Gorinchem en hare voornaamste gebouwen en instellingen*, Gorinchem 1898.
- Van der Graaf* Graaf, A. van der, *Goudriaan gisteren of de geschiedenis van de hoge en vrije heerlijkheid Goudriaan - gelegen in de Alblasserwaard - van de prehistorie tot omstreeks negentienhonderd*, Goudriaan 1978 (2e druk 1990).
- Hekker 1986* 'De boerderijtypen in Zuid-Holland', in *Holland*, regionaal-historisch tijdschrift (18) nr. 3 juni-augustus 1986, 159-181.
- Henderikx 1971* Henderikx, P.A., *Inventaris van de archieven van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe*, 's Gravenhage 1971.

- Henderikx 1977* Henderikx, P.A., 'De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13de eeuw, in: *Geografisch tijdschrift* (Nieuwe Reeks), 11 (1977), 407-427.
- Henderikx 1987* Henderikx, P.A., *De benedendelta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ongeveer 1000*, Hollandse studiën 19. Hilversum 1987.
- Historie Bisdom Utrecht* *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom, behelzende de oudheden, kerkelijk en geestelijke gebouwen ... van 't zelve bisdom getrokken uit de oude handschriften der kerken en abdijen, enz.*, [door H.F. van Heussen] uyt het Latijn vert. en met aantekeningen opgehelderd door H. V(an) R(ijn) Leiden 1719. 3 delen
- Historische stedenatlas* *Historische stedenatlas van Nederland*, onder redactie van P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen, J.C. Visser en J.G. Wegner, Aflevering 5. Schoonhoven en Nieuwpoort, Delft, 1990.
- Informacie* *Informacie up den staet faculteijt ende gelegentheijt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaen in den jaere MDXIV*. Voorbericht van R. Fruin, Leiden 1866.
- Joosting en Muller* Joosting, J.G.C. en S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*, 2 dln. 's-Gravenhage 1906-1915.
- Kemp* Kemp, A., *Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel ende Jaar-beschrijving der stad Gorinchem, Heerlijkheid, ende Lande van Arkel, onder desselfs Heeren, ook onder de Graven van Holland, tot den Jare 1500*, Gorinchem 1656.
- Kemper* Kemper, P.H., *Beschrijving van het Kanaal van Amsterdam naar de*

	<i>Merwede</i>, op last van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid uitgegeven door het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid, 2 dln. 's-Gravenhage z.j. [ca 1900]
<i>Labouchere</i>	Labouchere, G.C., ‘Aanteekeningen over monumenten te Gorinchem, Schelluinen, Woudrichem, Loevestein en Zalt Bommel’, in: <i>Oudheidkundig Jaarboek</i>, derde serie, elfde jrg., (1931), 41-126.
<i>Meischke 1969</i>	Meischke, R. en H.J. Zantkuyl, <i>Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800</i>. Haarlem 1969.
<i>Prak</i>	Prak, Niels L., <i>Het Nederlandse woonhuis van 1800-1940</i>, Delft 1991.
<i>Register Gorinchem</i>	Register Gorinchem, tweede gedeelte Gorinchem en Vuren. A. de vestingwerken onder beheer van den Eerstaanwezend Ingenieur te Gorinchem [1897] (aanwezig bibliotheek Stichting Menno van Coehoorn).
<i>Schakel</i>	Schakel, M.W., <i>Geschiedenis van de hoge en vrije heerlijkheden van Noordeloos en Overslingeland</i>, Noordeloos 1955, 2e druk 1982.

- SHBO* *De benaming van houtverbindingen en constructieve houten elementen bij oude boerderijen; een voorstel tot normalisering.* Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem 1973.
- Stamkot 1982* Stamkot, B., *Geschiedenis van de stad Gorinchem*, Gorinchem, 1982.
- Teixeira IV (I)* Teixeira de Mattos, L.F., *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*. Dl IV (I), De Waarden (vervolg), Afdeling II, Het land tussen Lek en Merwede. Onderafdeling I: Overzicht; Onderafdeling II: de Waterkeeringen, 's-Gravenhage 1933.
- Teixeira IV (II)* Deel IV (II), De Waarden (vervolg), Afdeling II, Het land tussen Lek en Merwede. Onderafdeling III: De boezems, waterschappen, polders en gronden in de Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe, 's-Gravenhage 1929.
- Teixeira IV (III)* Deel IV (III), De Waarden (vervolg), Afdeling II. Het land tussen Lek en Merwede. Onderafdeling IV: De boezems, waterschappen, polders en gronden in de Vijfheerenlanden, 's-Gravenhage 1931.
- Verhagen* Verhagen, P., *De stem van het water. Schuilplaatsen tegen de vloed in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden*, Molenaarsgraaf 1987.
- Vijfheerenlanden* Groningen, C.L. van, *De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk*, in de serie De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst, geïllustreerde beschrijving. De provincie Zuid-Holland, 's-Gravenhage 1989.
- Voorloopige Lijst* *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel III, de provincie Zuidholland, Utrecht 1915.

Voskuil

Voskuil, J.J., *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, Arnhem 1976.

Winsemius

Winsemius, J.D., *Inventaris van het archief van het waterschap De Nederwaard*, 's Gravenhage 1970.

idem, *Inventaris van het waterschap De Overwaard*, 's Gravenhage 1970.

Register

Inrichting van de registers

Bij de alfabetische rangschikking van de namen van personen, plaatsen en zaken geldt de ij voor een i gevolgd door een j. De nummers verwijzen naar de pagina's. De cursieve cijfers verwijzen naar de nummers onder de afbeeldingen.

Register van persoonsnamen

Aalberts, Matthijs 245, 246
 Aanen, E. 86, 94
 Aantjes Dz., J. 86
 d'Ablaing van Giessenburg, ambachtheren van Giessen-Nieuwkerk 221
 Adriaansen, Cornelis 200
 Aertssoon, Cornelisz. 137
 Albrecht van Beieren 77
 Altena, Diederik van 317
 Antonius 250

Arkel, heren van 310
 Arkel, Jan van 55, 311
 Arkel, Jan III van 216
 Arkel, Jan IV van 154, 216
 Arkel de Sterke, Jan van 62
 Aspere, Leendert Ianss van 235
 Asperen, Matys van 98
 Baan, G. 89
 Barnevelt, Antoni van 221
 Barnevelt, Hendrik van 314
 Barnevelt, Martinus van, ambachtsheer van Noordeloos en Overslingeland 218, 221
 Bentheim, graaf van 54, 312
 Berge, Herbaren vanden 55
 Berkel, geb. de Jongh, T.P. van 241
 Bikker, W.A. 94
 Blom, N.W. 86
 Bodde, C. 86
 Bok, P. 201
 Bonnen, Maria 240
 Boodt, Cornelis de 217
 Boodt, familie De, ambachtsheren van Giessen-Nieuwkerk 221
 Bourgondië, Philips van 130, 313
 Braanker, J. den 89
 Brandwijk, G. 93
 Brasser, D. 90
 Brederode, Reinoud van 52, 54
 Breur, Antonius 240
 Broer, Lourens Cornelissen 230
 Brouwerdekoning, J. 86
 Bruijn, Pieter A. de 166
 Bruyningh, Geertruyda 218

Buerger, Gerrit Claess 235
 Collot d'Escury, ambachtsheren van Sliedrecht 215
 Coninck, Nicolaus de 235
 Constandse, M.J. 268
 Cornelis, Ot 205
 Cornelisz. Teunis 237
 Cralinge, Ioannes van 235
 Daetselaer, Adriaan van 250
 Dam van Noordeloos, familie Van 315
 Dirckss, Henderick 235
 Docters van Leeuwen 161, 162
 Does, Cornelis van der 288
 Donk, A. 201
 Dool, Gerrit Cornelisse den 238
 Dool, Pieter Gerritss van 235
 Droste, Cornelia 217
 Erpenius, Thomas 250
 Es, H. van 94
 Es, J. van 86
 Es, J. van (predikant) 238
 Finkenstein, graaf 319
 Floris IV, graaf van Holland 54
 Floris V, graaf van Holland 38, 76
 Gelder, Ariaen Piterz. 200
 Gelder, Gerrit Dirck de 238
 Gelderblom L. 86
 Goor, graaf van 54
 Griend, A. van de 93
 Groen, C.T. 86
 Groen, G. 94
 Groen, Ms. 86
 Groot, A. de 88
 Groot, H.F. de 293
 Groot, K. de 94
 Groot, Wouter Gerridtz. de 238
 Haaften, J.L.A. van 90
 Haaften, W.M. van 90
 Haan, D. de 88
 Haan, P. de 89
 Hagendijk Tz., Teunis 88
 Haghen, Hermen H. 238
 Hakkesteegt, C. 86
 Hattem. J.A. van 90
 Haven, D. van der 94
 Haven, M. van der 86
 Helmich, Adriaan 200
 Herlaer, Diederik van 311

Herlaer, Dirk van 32, 52, 54
 Herlaer, heren van 310
 Heynis, Adr. 88
 Hilleken de Roy, weesmoeder 117, 249
 Hofman, Jacobus, ambachtsheer van Giessen-Oudekerk 222, 228
 Hogerbeets, Rombout, 250
 Horde, Gerrit Corneliss 235
 Houweling C., Jacob van 93
 Houweling Rz., R. 89
 Houwelingen, Reyer van 152
 Hugo de Groot 250
 Ians dochter van de Putte, Debora 220
 Iansz. Gedeon 220
 IJseren, Jan Arisen van 238
 Iordansen, Cornelis 200
 Iost Iansz. 200
 Jäger-Ravenswaaij, firma 322
 Jas, D. 98
 Jongeneel, J.A. 89
 Jongeneel RLz., J. 89
 Karel de Stoute 313
 Kemp, Jacobus 56
 Kerpestijn, Hendrick J. 238
 Kessel, Hendrik Matthijs van 250, 251
 Kessel, Margaretha van 250, 251
 Kleyn. Z. de 86
 Kloek J., Jan 93
 Kluiver, Adriaan de 152
 Kluyver A. de 88
 Kolff. G. 83
 Kolff, Marytje 245
 Kooyman, A. 86, 93
 Kooyman, J. 86, 93
 Kooyman, W. 86
 Korevaar, W. 240
 Korporaal, L. 89
 Kuyper Jz., E. de 86
 Langen, A. den 88
 Langerak, Gijsbrecht van 55
 Langerak, heer van 55
 Langerak, Wouter van 55, 310
 Lauwerens 126
 Leendertszoon, Willem 230
 Lek, heren van de 312
 Lepidus 250
 Liesveld, Arnoud van 55
 Liesvelt, Arent van 316
 Liesvelt, heren van 310, 315
 Lumey 146

Maartens, Barbara 226
 Maartens, Eychie 226
 Meesters, P. 201
 Metellus 250
 Miltiades 250
 Mey, J.G de 315
 Michielsz. Jan 220
 Michilis, Arie 205, 209
 Mijle, Adriaan van der, ambachtsheer van Oud-Alblas 205
 Moelnaer, Jan den 144
 Muilwijk, J. 90
 Muilwijk, G. van 94
 Muylwyck, Dionys Anthonisen van 230
 Octavianus 250
 Onderwater, Samuel, heer van Brandwijk en Gijbeland 217, 232
 Ovidius 250
 Paffenrode, Jacob van 200
 Paffenrode-Van Arkel, Wilhelmina van 154, 216-217
 Pelt, Wouter Jansen van 227
 Pierhagen, J. 86
 Pijl, Adrianus 112
 Pijl Leendzn, Cornelis 239
 Pompe, Martinus 288
 Pot, Gebr. 322
 Prins A. Jzn., J.P. 90
 Ram, Jan Wijnand 215
 Rijkee, C.A. 239
 Rijkee Geb. Nieuwenhuizen van Alblasserdam, A. 239
 Rijsoort van Langerak, Johan Frederik 240, 241
 Roovere, Pompejus de 151, 215
 Rosenberg, H.P.J. 126
 Ruyter, A. de 86
 Schagen, Adr. 90
 Schep, J. 93
 Schimmelpenning, Cornelis Michielsz 246
 Schueren, Everardt vander 200
 Sevenbergen, Anna van 319, 320
 Slijpe, R.D.G.M. 94
 Slijpe, W.J. van 94
 Slob Cs. 86
 Slob Gz., G. 86
 Sluyterman 320
 Smit, Adr. 88
 Smit Czn, Jan 330
 Smit, Petronella 290
 Snouck, Jan 317, 318, 319, 320
 Spronck, Floris 146
 Stok, Joan Adriaan van der 74, 86
 Stok, Pieter van der 74, 153

Stolk, Van, ambachtsheer te Ameide 116
Stolk, J. van 116
Streefland, J. 88
Swets Wz., J. 86
Tanusia 250
Tets, Arnoldus Adrianus van, vrijheer van Oud- en Nieuw-Goudriaan 222
Titus Vinius 250
Uten Goye, geslacht 310
Uten Goye, Gijsbert 310
Utrecht, bisschop van 54, 311
Verhaar, J. 88
Verheul, J.G. 86
Verhoef J. Czn., C. 98
Verhoef, Maerten IJsbrants. 226
Verleck, Claas Pieterss 235
Verlek, K. 86
Vermeule, Iakbus 200
Vermeulen, J. 86
Veruly Verbrugge, W.A. 244
Vervoorn Jz, W. 86
Vianen, Hendrik van 311
Visscher, L. 90
Visscher, W. 90
Visser, Marigen Wouters 230
Visser Hzn., Corn. 90
Vonck, Gerrit Ariesen 234
Vonk, A. 86, 94
Voormolen, T. 74
Voorne, Mabelia van 154, 216
Vosbergen, A. 230
Vries, Antonie Rokus de 231
Vries Robbé, A.A.C. de 268
Vries Robbé, firma De 269, 322
Vroege, A.M. 240
Vroege-Smit, A.H. 240
Vuren A.Z., Arie van 152
Wassenaer van Duvenvoorde, Petronella van 205
Weteringh, Ad van der 238
Wevelinckhoven, Baltus van 200
Wevelinckhoven, Joannis van 163
Wijngaarden, C. van 90
Wilhelmina, koningin 121
Willem I, prins van Oranje 56, 318
Willem I, graaf van Holland 54
Willem III, prins van Oranje 57, 58
Willem VI, graaf van Holland 54, 61, 313
Willem Frederik, stadhouder van Friesland 235
Willem en Mary 227
Wink, A. 86

Wisboom, C.B. 86
Wormgoor, A.J. 240

Register van kunstenaars en ambachtslieden

Architecten en bouwkundigen

Aardenne, G. van 163
 Aken, J. van 151, 161, 207, 212
 Berends, G. 126
 Bie, J. de 121, 124, 162, 268, 293
 Bilderbeek, B. van 271
 Blanken Jzn., Jan 48
 Boers, A. 124
 Bogaerts, ir. 83
 Bonth-van Hulten, J. de 134
 Buller, J. 121
 Dam, A.W. van 120
 Dijkgraaf, Willem Pieter 162
 Driel, T. van 90
 Duym Dzn, J. 166
 Embden, S.J. 29, 270
 Esch, H. van den 269
 Friedhoff, G. 115, 124
 Frowein, J.F.L. 158
 Geldmaker, architect 269
 Godefroy, Abraham Nikolaas 154
 Goude, Cornelis Frederickxz. v.d. 188
 Goudeau, J.P.M. 126
 Graaf, van der 89
 Gulden, architect 269
 Gunckel, F.L. 70
 Haan, G. de 124
 Haven, A. van der 162
 Heukelum Cornelisz., Adriaan 56
 Hoeven, G. van der 59
 Hoogenband, C. van den 124
 Hoogevest, G. en ir. T. 116
 Itz, G.N. 161
 Karsen, A. van 161
 Klinkhamer, J.F. 59
 Kloot Meyburg, Herman van der 97, 136
 Kraai, J. 292
 Kramer, W. 133
 Krüger 247
 Kuipers, Tjeerd 167
 Lange, G.C. 29, 271
 Lely, C.W. 83
 Lind, Adrianus van der 123
 Linden, Jan van der 135

Loeven, C.J. 121, 243, 244, 250
Loeven, D. 121, 244
Metzelaar, J.F. 115
Meyden Azn., A. van der 101
Michaël A., 103
Mulder, Adolph 156, 157, 158, 298
Nolen, A. 90
Nunen, J. van 161, 164, 169
Onnes, N. 160
Ooms, K. 136
Patakij, M.C.E. 268
Paul, H. 90
Paul, J. 88, 90
Plaat, M. van der 90
Plantenga, J.H. 115, 124
Pluym, Jan 161
Rebel, Jan 268
Rhijn, H. van 103
Riele Gzn, Wolter te 320
Roodnat, L. 161, 162
Rose, W.N. 244
Rozendaal, M.A. 332
Rujter, De 89
Scheepens, W. 132, 158
Schoonenburch, Frederick 161
Schotel, J. 325
Slingerland, D. 162
Sluys & Van Dijk NV, Van der 128
Sprik, C.H. 98
Swets Tzn., T. 101
Tuk, W. 86
Verheul Dzn, J. 123
Verhey, G.A. 94
Vermaas, T.A. 162
Visser, D. 123
Visser, R. 140, 158
Visser, M. en J. Smit 326, 327
Vuurens, Jacob 319
Wallaard, C. 162
Wallaard, Kobus 319
Walraad, J. 317
Warnsinck, Isaac 154
Wegener Sleeswijk, C. 128
Westenhout Johannes van 70
Willigh, van der 121
Wils, Jan 182, 185, 269, 341
Woudenberg BV 140
Woudenberg en Zn, L. 116
Zeggeren, H.H. van 146, 244

Zijpp, B. van der 244, 293

Beeldhouwers en schrijnwerkers

Brouwers, Jan 204, 210
Jacobsz. Claes 209
Nes, Isaac van 220
Ravenswaaij, M. 165
Rossum, Johannis van 205

Behangselschilders

Barneveldt, H. van 308

Cartografen

Blaeu Johannes 28
Deventer Jacob van 54, 56, 60, 61, 63, 113, 130, 26, 27
Perrenot, J. 17, 25
Vries, Abel de 145

Geelgieters

Bakker, Pieter 225, 229
Buercht, Willem vander 224, 230
DerckJoanNicolaus 225, 228
Rokkers, Piter 228
Simmers, M. 233
Specht, Iohannes 225, 231
Vliet, Elias Eliasz., 226

IJzergieters

Schütz, L. 121
Sclessin 104
Smulders, A.F. 101

Klokkengieters

Arck, Eppe van der 199, 200
Bakker, Gerrit 198, 201
Bergen, Van 199
Borch, Heinrickus de 198
Both, Thomas 199
Both, Wouter 199, 200
Butendiic, Steven 199
Butendiic, zonen 199
Crans Jansz., Ciprianus 198, 201
Ghein, Pieter van den 199
Grave, Jan Albert de 198, 199, 200
Haze, Melchior de 201
Hemony, Francois 200
Meurs, Alardus 200
Meurs, Henricus 200
Moer, Jan 199
Moer, Jaspar 200
Moer, Willem 200
Muller, Nicolaas 201
Noorden, Claes 200
Petit, Henricus 198
Schonenborch, Johannes 198
Seest, Pieter 201
Trier, Hen(d)ricus van 200
Trier, Jan van 198, 200
Vorscoten, Jan van 199
Wou, Gerard van 198

Schilders, tekenaars en graveurs

Beijer, Jan de 118, 120, 310, 107, 423
Bos, Cornelis 318, 321
Broedelet, J. 220
Floris, Cornelis 318, 321
Graaf, J. de 220
Haen, A. de 127, 128, 483
Liender, Pieter van 32
Liender, P.J. van 31
Munnickhof, J. van 220
Pronk, Cornelis 118, 120, 127, 128, 169, 172, 310, 316, 18, 123, 176, 186, 427
Rademaker, A. 145, 169, 310, 152
Roghman, Roelant 310, 314, 316, 424

Schijnvoet J. 424
Spilman, H. 310, 483
Tavenier, H. 310
Tongeren, G.J. van 220
Ulft, Jac. van der 101, 147

Vestingbouwkundigen

Alkmaar, Adriaan Anthonisz. van 56
Stevin, Simon 56

Zilvermeden

Capelle, Evert van 235
Hartman, H. 240
Kempen en Zn, Fa. J.M. van 238, 241
Lang, J. & C. Koops 238, 241
Marsel, Paulus 237
Schalkwijk, Jacobus van 238, 239, 240
Sgravenweert, Johan van 238
Sondag, Rudolph 238, 239
Trigt, Jacobus van 239, 240

Topografisch register

- Alblas (water) 20, 21, 30, 31, 38, 42, 48, 76, 77, 78, 97, 150, 310, 315, 326, 338, 6
- Alblasserdam** 15, 22, 23, 26, 27, 29, 38, 77, 78, 143, 144, 252, 256, 268, 270, 284, 292, 294, 322, 330, 9, 342
- Gereformeerde kerk 167, 182
 - Hervormde kerk 148, 149, 150, 155, 162, 167, 169, 187
 - Toren 178, 188, 193, 195, 197-198, 200, 201, 204, 208, 209, 221
 - Avondmaalszilver 234, 238-240, 298
 - Hof te Souburg 310, 315, 348, 361, 371, 426, 467
 - Joodse gemeenschap 165
 - Nederwaardgebouw 30, 97, 135, 136, 150, 140
 - Raadhuis 30
 - Rechkamer 112
 - Sluiscomplex, 77, 95, 96, 97-98, 136, 82, 83
 - Watertoren 326-327

Straten en adressen

- Cortgene
 - nr. 6: 290
 - nr. 9: 264, 289, 301, 302, 305, 332, 378
 - nr. 79: 294, 392
 - nr. 115: 267
 - nr. 127-129: 267, 339
- Dam 30, 167, 256, 343
- Kerkstraat 263, 340
 - nr. 175: 342, 374
- Kortland
 - nr. 48: 315
- Oostkinderdijk
 - nr. 155: 182
 - nr. 191: 287-288, 373
- Westkinderdijk
 - nr. 89: 256
 - nr. 191-203: 263
 - nr. 279: 290

- Alblasserdam, polder bestaande uit Blokweer, Kortland en Vinkepolder 78, 82, 88
- Ameide** 23, 32, 35, 52, 134, 143, 144, 252, 254, 257, 283, 284, 300, 323, 331, 338, 13, 14, 15
- Hervormde kerk 148, 149, 151, 160, 168-169, 173, 177, 178, 180, 181, 159, 173-175, 187

Toren 160, 184, 186, 195, 200, 204
Inventaris 149, 160, 202, 209, 214-215, 222, 226
Avondmaalsilver 238, 240, 241, 299

- Gemeenlandshuis 135, 139, 412, *zie ook onder Voorstraat* 5
- Kasteel Herlaer 54, 310, 311-312, 422
- Stadhuis 33, 112, 113, 114, 115-117, 99, 103, 104, 105, 349
- Verdedigingswerken 32, 33. 54, 57, 25
- Wapen 200

Straten en adressen

- Dam 252
 - nr. 3: 254-255, 276, 349
 - nr. 8: 257, 258-259, 283, 365, 405, 406
 - nr. 9: 264, 289, 333
- Kerkstraat
 - nr. 2-4-6: 257, 260, 283
- Fransestraat
 - nr. 28-30: 264
- Nieuwstraat 252
 - nr. 1-3: 263, 329
 - nr. 12: 296
 - nr. 14: 135
- Prinsengracht
 - nr. 26: 349, 351, 369, 381, 382, 471
- Voorstraat 134, 252, 286, 300, 322
 - nr.2: 284, 368
 - nr. 3: 300
 - nr. 4: 301
 - nr. 5: 260, 274, 277, 301, 301, 303, 304, 305-306, 326, 347
 - nr. 6: 260, 286-287, 294-295, 301, 303, 393, 408
 - nr. 7: 301, 308-309, 418, 421

Ameide (polder) *zie onder* Middelbroek (polder)

Ammer(s) (water) 19, 20, 55, 77

Amsterdam 37, 100, 224, 226, 227

Amsterdam, Stelling van 53

Arkel 21, 77, 100, 101, 143, 144,

- Hervormde kerk 148, 151, 155, 167, 169, 173, 174, 182, 185, 187, 189
 - Inventaris 151, 200, 222, 228
 - Avondmaalsilver 234, 238, 296, 297

- Kasteel, 148, 310
- Klooster 146, 148
- Korenmolen 331
- Station 49, 333, 334, 447
- Wapen 135, 200

Straten en adressen

- Arkelse Onderweg 148
- Haarweg 148
- Arkel (Land van) 13, 35, 43, 77
- Arkel beneden de Zouwe 99
- Arkelse Dam 99, 100
- Asperen 60
- Banne van Gorinchem en Kwakernaat (polder) 78, 92, 76
- Bazeldijk 38, 77, 359
- Beemd (polder Den) 78, 81, 82, 91
- Beneden-Merwede 100, 105
- Besoijen 227
- Betuwe 45
- Beusichem 226
- Bleskensgraaf** 29, 30, 143, 256, 271, 292, 294, 327, 332, 11
- Hervormde kerk 148, 149, 160, 168, 173, 177, 185, 199, 271
 - Inventaris 205, 209-210, 211, 218, 219, 220, 226, 227, 228, 238, 245, 262, 276
 - Avondmaalsilver 234, 236-237
- Korenmolen 331, 443

Straten en adressen

- Abbekesdoel
 - nr. 2: 480
 - nr. 37-38: 338
 - nr. 69A: 89
 - nr. 93A: 90
- Achterdijk 20
- Heulenslag 338
 - nr. 1-2: 338, 347, 465
 - nr. 8A: 91
 - nr. 73: 89
- Noordweg 271
- Zuidweg 271
- Bleskensgraaf, Zuidzijde en Noordzijde (polder) 78, 82, 89
- Blokland (heerlijkheid) 145
- Blokweer 150
- Blokweer (polder) *zie onder* Alblasserdam (polder)
- Blommendaal (polder) 78, 81, 82, 95
- Botersloot (polder) 78, 95, 79
- Boven-Hardinxveld** 100, 143
- Boezemgemaal 81, 82-84, 100, 60, 61
- Hervormde kerk 148, 149, 151, 156, 199
- Inventaris 208, 215
- Watertoren 324, 327-329, 441

Straten en adressen

- Rivierdijk

nr. 311: 201

nr. 420: 327

Boven-Merwede 100, 101

Brandwijk 18, 26, 31, 143, 331

- Gereformeerde kerk 166-167, 182, 183

- Hervormde kerk 148, 152, 172, 173, 181, 187

Toren 168, 184, 193, 195, 197, 200, 204

Inventaris, 202, 209, 211, 212, 215, 217, 225, 228, 231-232, 257,
272, 286, 288

- Klooster 148, 310

Straten en adressen

- Brandwijkседijk

nr. 28: 348, 370

nr. 41: 354, 360, 365, 369, 474, 489

nr. 47-48: 341, 342, 352, 365, 366, 489

nr. 53-54: 347

- Donk 18

- Gijbelandsedijk 354

nr. 5: 347

nr. 10: 347, 348, 367, 469

nr. 12: 347

nr. 16 en 17: 344, 347, 363-364, 369, 485, 486, 489

nr. 77: 358

nr. 86: 357

nr. 119-120: 346, 355, 357, 366, 373 369, 370, 377, 380, 464, 489,
491, 492, 504, 508

Brandwijk met Zevenhoven en Langenbroek (polder) 78, 81, 91

Brandwijkse Molenvliet 42

Brielle 70, 147

Broekse Stroom 20, 32

Bunnik 227

Cortgene (polder) 173

Dalem 60

Dalemsedijk 58, 313

Delfshaven 225, 231

Deventer 226

Diefdijk 49, 60, 134

Diefdijklinie 99

Donkersloot 15, 22

Dordrecht 37, 143, 215, 228, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 333

Dordtsche Avelingen 39

Elshout 40, 42, 75, 76, 77, 78, 79, 84, 97, 104, 135, 136, 322
Elst 333
Gelderland 53
Geldermalsen 333
Gelkenes (polder) *zie onder* Liesveld (polder)
Giessen (water) 20, 21, 30, 31, 42, 48, 77, 97, 104, 105, 310, 314, 332, 338,
356
Giessenburg 26
- Kasteel 310, 314

Straten en adressen

- Binnendamseweg
 - nr. 24: 354, 359
 - nr. 94-96: 345, 354, 356-357, 358-359, 370
- Bovenkerkseweg
 - nr. 86: 359
 - nr. 88-90: 338-339, 345
 - nr. 92: 356
 - nr. 94-96: 356
- Doetseweg 332

- Muisbroekseweg 26
nr. 61: 345
- Neerpolderseweg
nr. 87: 92
- Oudkerkseweg
nr. 6-8: 345, 356
- Peursumseweg 340
nr. 1A: 93
nr. 95: 342, 358
nr. 99: 369
nr. 101: 375
- Postkade 1: 94
- Slingelandseweg 338
nr. 24: 362
nr. 36: 347
nr. 42: 347

Giessenburg, gemeente 159

Giessendam 22, 27, 39, 77, 112, 161, 322

Giessendam, kerkelijke gemeente 145, 242-243

Giessendam-Nederhardinxveld, kerkelijke gemeente 143

Giessen-Nieuwkerk 38, 77, 143, 331, 332, 445, 446

- Hervormde kerk 148, 150, 156, 160, 162, 168, 173, 174, 175, 176, 178, 180-181, 164, 177, 187, 196
Toren 160, 178, 188, 193, 195, 197, 200, 204
Inventaris 202, 204, 205, 209, 210, 211, 215, 217, 221, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 234, 240, 256, 266
Avondmaalsilver 234, 236, 237, 294

Giessen-Nieuwkerk (polder) 78, 81, 92

Giessen-Oudebenedenkerk (polder) 23, 44, 47, 51, 78, 90-91

Giessen-Oudebovenkerk (polder) 44, 45, 78, 93

Giessen-Oudekerk 23, 143, 145, 331

- Hervormde kerk 148, 151, 153, 160, 168, 177, 178, 181
Toren 158, 159-160, 178, 188-190, 195, 197, 198, 199, 169, 187, 204, 212
Inventaris 209, 219, 220, 221, 222, 225, 228, 229, 231, 232, 233, 236, 279, 283, 287

Giessenlanden (gemeente) 15

Gijbeland 26

Gijbeland en noordzijde Hofwegen (polder) 44, 78, 81, 91

- Gorinchem** 15, 21, 23, 35, 37, 47, 52, 54, 104, 141, 143, 144, 234, 238, 242, 252, 253, 256, 257, 268, 277, 292, 300, 310, 318, 322, 330, *17, 26, 28, 30*
- Agnieten klooster 146, 148, 253, *154-157*
 - Arkel- of Heilige Geestkapel 145, 146, 165, 200, 246, *153*
 - Arkelpoort (Hoog-) 61, 62
 - Arkelpoort (Laag-) 56, 58, 60, 62, 145, *31*
 - Arkelpoort, coupure 59, 62, 67-68, 102, *43*
 - Arsenaal 58, 70-72, *48, 49, 396*
 - Begijnhof 146-147, *244*
 - Begraafplaats 168
 - Blauwpoort 61
 - Burgerweeshuis 117, 145, 245-250, 265, *310-315, 334*
 - Burgpoort 60, 62, 125
 - Dalempoort 57, 58, 60, 62, 65-66, 199-200, *37, 38*
 - Diaconie-Armhuis 242, *251*
 - Doelen 56, 124-128, 135, 272, 274, *118-126*
 - Evangelisch Lutherse kerk 149, 163, 165, 166, 229, *178, 180*
 - Gasthuis (Zieken-) 147, 242, 243-244, 253, 276, 301, *303-306*
 - Gasthuiskapel 145, *243*
 - Gereformeerde kerk 167, *184-185*
 - Hervormde kerk 146, 147, 148, 154, 162, 169, 172, 173, 181, 182
 - Toren 178, 190-192, 193, 195, 197, 199, 200, 201, *147, 162, 163, 187, 200, 204, 215, 218*
 - Inventaris 149, 154, 202, 208, 210, 211, 214, 215, 216-217, 224, *226, 229-230, 234, 243, 251, 269, 284*
 - Avondmaalszilver 238, 240-241, *300, 301*
 - Hoofdpoort 61, 62
 - Hoofdwacht 58, 69-70, *47*
 - Kanselpoort 57, 62, 125, 145
 - Kanselpoort, coupure 59, 62, 67, 103, 104
 - Kasteel 'De Blauwe Toren' 54, 56, 60, 61, 130, 310, 313
 - Lazarushuis 164
 - Lazaruskerk 56
 - Molens 330, 331, *442*
 - Oude-Mannenhuus 126, 145, 242, 243, 247, *302, 349*
 - Oude-Vrouwenhuus 147, 242, 243, 244-245, *307-309, zie ook onder Groenmarkt 8*
 - Pesthuis 56, 242, *244*
 - Remonstrantse kerk 164
 - R.C. Wees- en Armhuis 242, 243, 250-251, *316*
 - R.K. kerk, 161, 164, 169, 184, *148, 179*
 - Tolhuis 129-134, 135, 247, 272, 273, 274-276, 302, 304, *127-138, 351-353*
 - Schuilerkerken 163-164
 - Sluiscomplexen en bruggen 57, 61, 66, 95, 96, 98-104, 129, *84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94*
 - Stadhuis 112, 113-114, 115, 117-121, 134, 201, 296, *101, 106, 107, 108, 109*
 - Station 49

- Synagoge 165, 166, 182
- Verdedigingswerken 37, 49, 53, 54-55, 56-57, 58-59, 64-72, 313, 35, 36, 39, 44, 45, 46
- Waalse kerk 165
- Wapen 200
- Waterpoort 57, 61, 62-63, 200, 33, 34, 41
- Waterpoort, coupure 63, 67, 40, 42
- Watertoren 324, 437
- Wilhelminafontein 121
- Willemskazerne 58, 313
- Wolferensepoort 54, 61, 313

Straten en adressen

- Achter de Kerk 244
- Van Andel Smitstraat 268
- Appeldijk
 - nr. 3-5: 267, 288, 297, 301, 302, 303, 304, 306, 309, 338, 374, 409, 411, 413-416, 420
 - nr. 9: 276
 - nr. 13: 260-261, 289, 377
 - nr. 21: 266, 272, 287, 307, 337, 372, 404
 - nr. 23: 404
 - nr. 31: 402
 - nr. 33: 335, 449
 - nr. 35: 291, 385
 - nr. 41-43: 289
 - nr. 67: 301
- Arkelse Onderweg 168, 268
- Arkelstraat 61, 254, 324, 436
 - nr. 6: 289, 382
 - nr. 24: 381
 - nr. 42: 284
 - nr. 49-51: 295
 - nr. 57: 289, 295
 - nr. 77: 291, 296
 - nr. 83: 296
- Blauwe Torenstraat 54, 69
 - nr. 3: 69, 135
- Bornsteeg 61, 163
- Boerenstraat 54
 - nr. 1: 294
 - nr. 3: 266, 305, 307, 335, 336, 419
 - nr. 11: 146
 - nr. 32: 295
- Broerensteeg 147

- Burgstraat 296
 - nr.3: 289
 - nr. 10-12: 262, 263, 274, 276, 303, 328, 330
 - nr. 13: 273, 276, 282, 297
 - nr. 14, 16, 18: 262, 263
 - nr. 15: 297, 399
 - nr. 30: 259, 274, 276, 278, 279-281, 298, 302, 303-304, 318, 32, 347, 348, 349, 356, 357
 - nr. 33: 273, 289
 - nr. 41-43: 290, 402
 - nrs. 63-65: 293

- Concordiaweg 1: 101
- Eendvogelsteeg 163, 289, 382
- Eind 61, 302, 319
 - nr. 2-4: 289, 404
 - nr.3 II: 100, 106, 291, 402
 - nrs. 6 en 8: 286, 370
 - nr. 10-12: 286, 302, 407
 - nr. 22: 296
 - nr. 24: 261
 - nr. 26: 291, 301, 383
 - nr. 32: 246
 - nr. 40: 253

- Gasthuisstraat 296, 302
 - nr. 25: 257, 259-260, 272, 273, 274, 276-277, 278, 279-281, 298, 318, 321, 325, 347, 348, 350, 358, 359
 - nr. 30: 273, 281
 - nr. 36: 271, 273, 344, 345
 - nr. 39: 257, 273
 - nr. 47-47 A-49: 243, 273, 274, 276, 320, 345, 347, 349
 - nr. 53-55-57: 288, 375
 - nr. 60-62: 289

- Groenmarkt
 - nr. 3: 146, 262, 273, 274, 305, 349
 - nr. 5: 262
 - nr. 8: 265-266, 307, 309, 404, 417
 - nr. 10-11: 257, 273, 278, 281-282, 362
 - nr. 12: 289

- Grote Markt
 - nr.5: 124
 - nr. 11: 402
 - nr. 14-15: 292, 295, 389
 - nr. 16: 261, 293, 301, 308, 327
 - nr. 23-24: 298, 401

- Haarstraat 54, 128, 164, 243, 335
 - nr. 2-4: 295, 394
 - nr.27: 287, 371
 - nrs. 28-36: 290
 - nrs. 41, 43, 45, 47: 290
 - nr. 58-60: 284
 - nr. 71: 297
- Havendijk 335, 452

- nr. 16 en 18: 165
- nr. 22: 335, 450
- nr. 72: 273
- nr. 74: 404

- Hazewindhondstraat 60
- Heerenlaantje 146
- Hoogstraat 163, 296
 - nr. 7: 258, 273, 276, 281, 360, 398
 - nr. 9: 297
 - nrs. 10, 12 en 14: 286
 - nr. 28: 294, 297, 391

- Hoge Torenstraat
 - nr. 5: 404

- Hugo de Grootstraat 269
- Kabeljauwsteeg 335
- Kalkhaven 54, 56, 60
 - nr. 1: 295-296
 - nr. 22: 293, 387
 - nr. 70-72: 282

- Kazerneplein 313
- Keizerstraat 54, 60
 - nr. 4: 335
 - nr. 47-49-51: 289

- Kelenstraat 305
- Kerksteeg 164
 - nr. 8: 135, 258, 273, 274, 276, 278, 281, 294, 295, 302, 304, 324, 349, 361, 395, 410
 - nr. 28: 294

- Korenbeurs 289, 335, 451
- Kortendijk 54, 61, 100, 135, 278
 - nr. 8: 284

- Kraansteeg 164
 - nr. 12-14-16: 279, 334

- Krabsteeg 54
- Kriekenmarkt 61
 - nr. 1-3: 277
 - nr. 5: 100
 - nr. 6: 100
 - nr. 17: 296, 397

nrs. 21-23-25: 292, 295, 301, 302, 308, 386

- Krijtstraat 54, 404
- Krommenhoek 402
- Kruisstraat 54
 - nr. 19: 258, 273, 276, 283, 302, 364
- Kwekelstraat 166
 - nr. 10: 257, 258, 273, 276, 302, 323
- Langendijk 54, 100, 163, 164, 278, 296, 317, 355
 - nrs. 1A en 3: 293
 - nrs. 11 en 13: 293, 388
 - nr. 24: 289, 296-297, 376, 379
 - nr. 29: 273
 - nr. 47: 257, 258, 272, 273, 276, 282-283, 284, 302
 - nr. 58: 297
- Lingehaven 35, 54, 96, 98-100, 278, 334
- Merwedekade 2-4-6: 102
- Molenstraat 54, 61, 125, 163, 296, 302
 - nr. 1-3: 273
 - nr. 7: 284, 367
 - nr. 9: 284, 367
 - nr. 12: 286
 - nr. 27: 286, 369
 - nr. 29: 286, 369
 - nr. 37-39: 296
 - nr. 40: 250-251, 301
 - nr. 44-46: 253, 318
 - nr. 55-57: 253, 273, 346
 - nr. 71-73: 296
- (Nieuwe) Wolpherensedijk 63, 68
 - nr. 2-4-6: 104, 106
 - t.o. nr. 36: 77
- Nieuwstad 56, 314
 - nr. 3: 314
- Oosterstraat
 - nrs. 1-3: 293, 390
- Oude Lombardstraat 60, 163, 164
- Plantsoen
 - nr. 13: 268
 - nr. 20: 267, 268, 293, 340
- Pompstraat 296, 324, 434

- Revetsteeg 324, 402, 434
- Robberstraat 54
 - nr. 2: 335
 - nr. 8: 258, 273
- Rosmolensteeg 254
- Schuttersgracht 54
- Struisvogelstraat 313
- Tinnegieterssteeg 289
- Tolsteeg
 - nr. 1d: 404
 - nr. 3: 273, 282, 363
- Varkenmarkt 147
- Verlengde Pompstraat 296
- Vijfde Uitgang 59, 69
- Vismarkt
 - nr. 10-11: 164
 - nr. 14-15: 262
 - nr. 16-17: 262, 263, 271, 273, 277, 331, 347, 354
 - nr. 18-18A: 292
- Vissersdijk 380
- Vogelsangsteeg 402
- Voorhaven 63
- Walstraat 135
- Weessteeg 163
- Westwagenstraat 60, 296
 - nr. 1: 289
 - nr. 3-5-7: 298, 400
 - nr. 14: 251
 - nr. 28: 258, 281
 - nr. 34: 284
 - nr. 35: 284
 - nr. 37: 284
 - nr. 38-41: 124, 117
 - nr. 79: 287
 - nr. 81: 291, 296, 384
- Wijdschild 35, 36, 313
- Wolphenwal
 - nr. 1-3: 68
- Zusterhuis 146
 - nrs. 7 en 8: 262
- Zustersteeg 146
- Zusterstraat 146
 - nr. 6: 293

nr. 19: 124
nr. 30-32: 146

Gorinchem, vroedschap of gemeente 63, 120, 224
Gouda 188

Goudriaan 22, 26, 45, 143

- Hervormde kerk 148, 149-150, 160, 169, 174, 178, 181, 187
Toren 158, 160, 181, 188, 195, 197, 198, 204, 211, 224, 225, 227
Inventaris 182, 183, 218, 222, 224, 226, 228, 230, 231, 233, 247,
253-255, 259, 267, 271, 285
- Molen 80, 94
- Raadhuis 112

Straten en adressen

- Goudriaanse Kade 23
- Noordzijde
nr. 12: 267
nr. 60: 369, 379, 380
- Postkade
nr. 174: 94
- Zuidzijde
nr. 85: 347
nr. 90: 361, 481
nr. 97-98: 358
nr. 100: 349, 351, 358, 366
nr. 103-104: 339

Goudriaan (water) 31

Graafstroom (water) 21, 42, 76, 77, 78, 97, 256, 338

's-Gravenhage 32, 234, 235

Groot-Ammers 31, 45, 77, 143, 144, 327, 335

- Hervormde kerk 148, 150, 155-156, 68, 169, 173, 176, 187
Toren 158, 190, 192-193, 195, 197, 198, 204, 216, 217, 220
Inventaris 209, 219, 226
Avondmaalsilver 234, 235
- Molens 80, 93, 331, 75
- Raadhuis 115

Straten en adressen

- Achterland 354
- Graafland 20, 338
Groot-Ammers (polder) *zie onder* Liesveld (polder)
Grote Nes (polder) *zie onder*
Oud-Alblas (polder)
Grootewaard (polder) 78, 81, 95

Grote of Achterwaterschap 42, 43, 77, 80, 86, 108, 137
Haarbrug 100, 101, 106-107, 92

Hardinxveld 21, 24, 26, 27, 29, 38, 48, 77, 112, 143, 145, 161, 322

Hardinxveld (Boven-)*zie onder* Boven-Hardinxveld

Hardinxveld (polder) 78, 81, 92, 73

Hardinxveld-Giessendam 15, 333, 334, 10

- Gemeenlandshuis 135, 137
- Gereformeerde kerk 167
- Hervormde kerk 145, 151, 152, 153, 161, 180, 201
Toren 184, 198-199
- Sluiscomplexen 95, 96, 97, 104-105, 137
- Station 49

Straten en adressen

- Binnendams
nr. 6-8: 379, 380, 510
- Damstraat 242
- Haringvliet 53
- Heenvliet 227
- Hei- en Boeicop 181
- Herlaer*zie onder* Ameide
- Heukelum 175
- Hofwegen 112
- Hofwegen (polder Noordzijde-)*zie onder* Gijbeland en Noordzijde Hofwegen (polder)
- Hofwegen (polder Zuidzijde-)*zie onder* Zuidzijde Hofwegen en Ruijbroek (polder)
- Holland 53, 123, 130, 148, 178
- Holland, Staten van 56, 58, 98, 141
- Hollands Diep 53
- Hollandse IJssel 178
- Hoogblokland** 18, 30, 38, 77, 143, 144
- Hervormde kerk 148, 156, 162, 168, 173, 174, 181, 182, 165, 187
Toren 184, 195, 201, 204
Inventaris 156, 183-184, 215, 224, 225, 226, 228-229, 231, 234, 252, 275, 278, 280

Avondmaalsilver 234, 238

Straten en adressen

- Dorpsweg²⁴

nr. 35: 355

nr. 55-57: 345, 347, 372

nr. 71: 356, 357, 368, 380

nr. 74-75: 360

Hoorn 225, 228

Hoornaar 18, 21, 22, 30, 38, 143, 144, 149, 267, 453

- Hervormde kerk 148, 149, 150, 153, 160, 161, 167, 169, 172, 173, 176, 177, 178, 150, 160, 187, 190, 191

Toren 144, 149, 159, 160, 177, 184, 188, 193, 195, 197, 198, 204, 213, 214, 219

Inventaris, 183, 202, 205, 215, 222, 228, 230, 231, 232, 232

Straten en adressen

- Dorpsweg

nr. 8: 346, 348, 367, 369, 370, 382, 466, 489

nr. 55: 356

nr. 125: 356, 357, 370, 476, 508

nr. 126: 363

- Lage Giessen

nr. 51A: 92

- Oudendijk

nr. 27: 91

Hornedam(me) 22, 38

Kinderdijk 26, 41, 77, 79, 80, 86, 95, 96, 114, 137, 144, 322, 57, 62, 63

- Hervormde kerk 182, 185

- Overwaardgebouw 114, 137-140, 276, 142-146, 349

Straten en adressen

- Blokweersingel 269

- Fop Smitstraat 269

- Jonkerstraat 269

- Lekkade 263

- Molenstraat

nr. 12: 330

nr. 36-58: 263

nr. 41-57: 263

nr. 230: 136, 141

- Rijzenwiel 269
- Veerdam 263
 - Kortenbroek (polder)*zie onder* Streefkerk (polder)
 - Kortland (molen) 80, 88, 68
 - Kortland (polder)*zie onder* Alblasserdam (polder)
 - Krimpenerwaard 18, 40, 41, 45
 - Kromme Giessen (water) 20
 - Kwakernaat (polder)*zie onder*
 - Banne van Gorinchem (polder)
- Laag-Blokland 144
- Laag-Blokland (polder) 78, 91
- Land der Zes Molens (polder) 78, 82, 91-92, 74
- Land tussen Lek en Merwede 13
- Land van Arkel*zie onder*
 - Arkel (Land van)
- Langenbroek (polder)*zie onder* Brandwijk met Zevenhoven en Langenbroek (polder)
- Langerak** 21, 39, 73, 143, 144, 351
- Hervormde kerk 148, 157-158, 160, 167, 169, 173, 176, 177, 178, 181, 167, 168, 170-172, 187
 - Toren 160, 188, 193, 195, 198, 201, 204, 226
 - Inventaris 149, 205-206, 209, 211, 226, 237, 244, 274
 - Avondmaalszilver 234, 237-238, 295
- Kasteel 144, 310, 312
- Molens 93, 331, 56

Straten en adressen

- Lekdijk
 - nr. 96: 368
 - nr. 121-122: 357
- Nieuwpoortseweg
 - nr. 2: 93

- Langerak (heerlijkheid) 73
- Langerak (polder) 78, 82, 93-94, 59
- Leerdam 149, 168, 334
- Leiden 247
- Lek 53, 55, 75, 77, 78, 79, 84, 101, 108, 109, 110, 310, 338, 339, 351, 359, 360, 361, 18
- Lekdijk 53, 108, 134, 137
- Lekkerkerk 209
- Lexmond 208, 220
- Lienden 227
- Liesveld 235
- Kasteel 310, 315-317, 427, 428

- Liesveld (baronie) 55
- Liesveld (gemeente) 15
- Liesveld (polder) 78, 93
- Linge 20, 21, 35, 53, 98, 99, 100, 101, 310, 322
- Lingedijk 53
- Loevestein 53, 250
- Londen 81
- Lopikerwaard 41
- Maas 53
- Maasbommel 227
- Meerkerk** 47, 143, 144, 331, 351
 - Gereformeerde kerk 166
 - Hervormde kerk 148, 151, 160, 169, 173, 181, 187
 - Toren 153, 160, 181, 195, 198, 200, 204
 - Inventaris 207, 208, 215, 231, 242
 - Watertoren 324, 329, 440

Straten en adressen

- Broekseweg 26, 359, 456
 - nr. 57: 347
 - nr. 58-60: 339
- Burggraaf
 - nr. 6: 342, 350, 382, 459, 460
- Molenpad
 - nr. 10: 94
- Noordzijde
 - nr. 12: 94, 95
- Tolstraat
 - nr. 1: 292
- Zouwedijk
 - nr. 79: 336, 347, 373, 381
 - nr. 117: 347
 - nr. 153: 368

Menkendreth 22

Merwede 20, 21, 40, 53, 77, 83, 98, 99, 104, 310, 313, 333, 338, 339, 360

Merwede (Beneden-)zie onder
Beneden-Merwede

Merwede (Boven-)zie onder
Boven-Merwede

Merwededijk 134

- Merwedekanaal 48, 49, 59, 96, 100, 103, 105, 291
- Middelbroek, Ameide en Tienhoven (polder) 78, 81, 94, 81
- Minkeloos 18, 20, 22, 26, 31, 124
- De Heuvel 18
- Molenaarsgraaf** 21, 23, 26, 143, 144, 267
- Hervormde kerk 144, 148, 159, 168, 172, 173, 174, 176, 178, 181, 187, 199, 203
 - Toren 168, 193, 196, 197, 200, 204, 222, 223
 - Inventaris 183, 211, 219, 222, 225, 227, 228, 260, 277, 281
 - Avondmaalsilver 234, 235
- Kerkhof 168
- Molen 80, 90, 91

Straten en adressen

- Graafdijk Oost 354
 - nr. 1: 346, 355, 356, 357, 369, 370, 373, 379, 478, 495, 507, 509, 511
 - nr. 6: 345, 347, 370, 463
 - nr. 16: 341, 342, 491
 - nr. 24: 342
- Graafdijk West 354
 - nr. 3-4: 341, 342, 355, 369, 373, 378, 379, 458, 493, 496, 497, 506, 508
 - nr. 10-11: 341, 348, 376, 381
 - nr. 15-16: 369
 - nr. 28: 347, 350, 353, 366, 370, 376, 377, 380, 382, 472, 473, 502, 503, 512
 - nr. 29: 341, 344
 - nr. 43: 342, 365, 366, 370, 489, 490

- Molenaarsgraaf (polder) 23, 44, 45, 78, 91
- Montfoort 149
- Nederhardinxveld 143, 145
- Nederslingeland 143
- Nederwaard 42, 43, 76, 77-78, 79, 86, 97, 65, *zie ook onder Waterschap*
- Niemantsvriend 144
- Nieuwerhoorn 236
- Nieuwe Waterschap 42, 43, 76, 77, 78, 80, *zie ook onder Waterschap*
- Nieuw-Goudriaan/Zuidzijde (polder) 78, 82, 94
- Nieuwland 226
- Nieuw-Lekkerland** 22, 23, 24, 26, 38, 48, 77, 143, 144, 322
- Begraafplaats 153, 168
- Hervormde kerk 144, 148, 149, 153-154, 162, 167, 172-173, 174, 187
 - Toren 168, 195, 196, 197, 198, 201, 204
 - Inventaris 204, 205, 209, 210, 211, 225, 227, 228, 232, 233, 234, 239, 289

- Molens 80, 87, 331, 67
- Watertoren 324, 327, 438, 439

Straten en adressen

- Lekdijk

nr. 354: 242, 243, 251, 317

Nieuw-Lekkerland (gemeente) 15

Nieuw-Lekkerland (polder) 42, 76, 78, 81, 87-88

Nieuwpoort 23, 34, 35, 45, 47, 52, 124-125, 143, 144, 149, 252, 257, 277, 283, 284, 300, 330, 338, 16, 27, 403

- Arsenaal 60, 73-74, 52

- Chr. Gereformeerde kerk 166, 167, 181, 201

- Hervormde kerk 148, 149, 153, 160, 168, 173, 176, 177, 149, 187

Toren 151, 193, 195, 200, 204

Inventaris 149, 153, 202, 207, 208, 209, 211, 219, 220, 222, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 233, 234, 246, 263, 268, 290

- Inundatiesluis 58, 73, 123

- Remonstrantse kerk 164, 165

- Stadhuis met waag 35, 58, 73, 112, 113, 114, 121-123, 98, 100, 110, 111, 112, 113, 114

- Stadspoorten 58, 63-64

- Verdedigingswerken 49, 53, 55-56, 58, 59-60, 72-74, 23, 29, 50, 51

Straten en adressen

- Achter het Arsenaal 166
- Binnenhaven 53, 252, 321
 - nr. 5-7: 273
 - nr. 37: 402
 - nr. 38-40: 164
- Buitenhaven 53, 60, 252, 254, 257
 - nr. 5: 257, 272, 301
 - nr. 13: 257
 - nr. 14: 257, 276
 - nr. 15: 254
- Hangsloot 55
- Hoogstraat 60, 166, 252, 254
 - nr. 16: 272, 273
 - nr. 20-22: 260, 272, 283, 366
 - nr. 36: 260, 272, 273, 277, 283
- Lekdijk 56, 59, 60, 335
- Nieuwpoortseweg 60
 - Nigtevegt 227
 - Noord (water) 77, 97, 326, 338
 - Noordeloos** 22, 23, 26, 31, 143, 144, 267, 340, 8, 435
- Chr. Gereformeerde kerk 167, 184
- Gereformeerde kerk 166, 181
- Hervormde kerk 148, 149, 150, 153, 160, 162, 169, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 151, 187, 192
 - Toren 160, 184, 188, 195, 197, 198, 200, 204, 210
 - Inventaris 202, 204, 211, 212-214, 215, 217-218, 219, 220, 221-222, 226, 230, 231, 233, 229-231, 250, 258, 264, 265
 - Avondmaalsilver 234, 235-236, 292, 293
- Klooster 148
- Molens 95
- Raadkamer 112
- Slot 112, 310, 314-315, 425

Straten en adressen

- Botersloot 324
 - nr. 5: 347
 - nr. 10A: 181
 - nr. 13-14: 351, 354, 357, 402, 475
- Grootewaard

nr. 2C: 95

- Nieuwendijk
 - nr. 12-13: 343, 355, 358, 461, 462
 - nr. 18A: 94
- Noordzijde
 - nr.3: 342, 347
 - nr. 8: 358
 - nr. 13: 344
 - nr. 27: 342, 347
 - nr. 75: 345, 346
 - nr. 79-80: 358
 - nr. 95: 342, 370, 374
 - nr. 99: 375
 - nr. 99¹: 376, 501
 - nr. 118-120: 339, 350, 355, 356, 363, 370, 373, 376, 381
- Voordijk 124, 148
 - Noordeloos (water) 20, 21, 310, 338, 20
 - Oosterwijk 233
 - Oostvoorne 229
 - Ottoland** 23, 143, 144, 322, 331, 337
- Gereformeerde kerk 166
- Hervormde kerk 148, 150, 154, 161, 162, 172, 173, 176, 177, 179-180, 181, 176, 187, 188, 193, 198, 202
 - Toren 160-161, 168, 184, 193, 195-196, 197, 198, 201, 204, 228
 - Inventaris 154, 205, 206, 212, 218, 219-220, 226, 227, 228, 231, 234, 248, 273
- Het Hooge Huys 336, 342, 347, 348, 352, 360, 367, 369, 378, 381, 457, 482-484, 489
- Rechthuis 112, 348, 356

Straten en adressen

- A 18-19: 367
- A 27: 358, 479
- A 33: 112, 347, 348, 350, 356, 360, 366, 369, 370, 468
- A 42: 342, 345
- A 48: 356, 477, 499
- A 61: 93
- A 71-73: 347, 354, 357-358, 365, 382
- A 74-75: 356
- A 100-101-102: 358
- B 35-36: 363
 - Ottoland (polder) 78, 82, 93
 - Oud-Alblas** 22, 23, 26, 143, 144, 327, 340
- Hervormde kerk 148, 149, 169, 172, 173, 187
 - Toren 188, 193, 195, 197, 198, 204, 207

Inventaris 205, 211, 228, 235, 282

- Molens 80, 89, 331, 54, 69

Straten en adressen

- Dorpsstraat
nr. 54: 301
- Kooiwijk
nr. 2: 89
- Noordzijde 338, 7
nr. 16-17: 365, 488, 489
nr. 20: 352, 363, 364, 368, 382, 487
nr. 52: 339, 489
- Oosteinde
nr. 14-19: 356
nr. 22-23: 359
- Peperstraat 338
nr. 30: 377
nr. 48: 342, 347, 350, 352, 365, 368, 371, 490, 491, 494, 508
- Westeinde
nr. 21: 498
nr. 37: 338, 340, 454, 455
nr. 52: 89

Oud-Alblas, Noord- en Zuidzijde en Grote Nes (polder) 78, 81, 82, 88-89, 71

Oude Zederik 13, 14

Oud-Goudriaan en Noordzijde (polder) 78, 79, 81, 94, 80

Over- en Nederslingeland (polder) 78, 81, 82, 94, 78

Oversliedrecht 21

Overslingeland 322, 331, 340

nr. 8: 342, 359

nr. 33: 145

Overslingelandse Kade 23

Overwaard 42, 43, 75-76, 77, 78, 79, 81, 82, 86, 104, 108, 109, 110, 64, *zie ook onder Waterschap*

Pannerdens Kanaal 40

Papendrecht 15, 21, 22, 23, 27, 29, 38, 77, 143, 144, 268, 326

- Gereformeerde kerk 167
- Hervormde kerk 148, 151, 199

Straten en adressen

- Bosch
nr. 50-52: 364

- Dijkstraat 269
- Hoofdstraat 269
- Merwedelsingel 269
- Merwedestraat 269
- Middenstraat 269
- Noordhoek 14A: 88
- Plein 29, 269
- Papendrecht (polder) 42, 76, 78, 79, 81, 88
- Peursum (polder) 78, 81, 82, 93, 77
- Pinkeveer 26
- Rockanje 227
- Rotterdam 225, 228, 238, 244
- Ruigenhil 322
- Ruijbroek (polder)*zie onder* Zuidzijde Hofwegen en Ruijbroek (polder)
- Schelluinen** 77, 143, 144, 317
- Hervormde kerk 148, 156-157, 162-163, 169, 173, 177, 198, 215, 317, *166, 187, 204*
- Schelluinderberg 274, 317-321, *429-433*
- Schoonenburg(se Heuvel) 19, 310, 312
- Schoonhoven 53, 56, 233, 234, 235, 238, 240
- Schoonrewoerdse Stroomrug 19
- Schotdeurense Vliet 42, 48
- Sliedrecht** 15, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 47, 143, 144, 268, 322, 330, 331
- Hervormde kerk 148, 150-151, 153, 161, 173, 176, 180, *161, 187, 195*
- Toren 153, 161, 186, 195, 200, *204*
- Inventaris 150-151, 161, 207, 210, 212, 215, 219, 225, *241, 249, 261*
- Kantongerecht 115, 124, *102*
- Raadhuisen 115, 123-124, *102, 115, 116*
- Synagoge 165-166, *181*
- Station 333, 334, *448*
- Watertoren 324-325

Straten en adressen

- Adriaan Volkersingel 269
- Emmastraat 269
- Havenstraat 269
- Jordaanstoep 28
- Julianastraat 269
- Kerkbuurt 123, 124
- Kerkplaat 29, 269
- Kerkstraat 115
- Dr. Langeveldplein 123
- Merwestraat 269
- Middenstraat 269
- Noorderstraat 269
- Prins Hendrikstraat 269

- Rivierdijk
nr.35: 165
- Salonstoep 28
- Stationsweg 123
- Wilhelminastraat 269
- Zuiderstraat 269
- Sliedrecht (polder) 47, 78, 81, 82, 90, 58, 72
- Smoutjesvliet 42
- Souburg (hof te)*zie onder* Alblasserdam
- Souburg (molen) 80, 87, 66
- Souburg (polder) 76, 78, 87, 315
- Steenenhoek, kanaal van 48, 58, 82, 83, 92, 98-99, 100-101
- Streefkerk** 23, 31, 47, 143, 144, 322, 327, 351, 359
- Hervormde kerk 148, 151, 167, 169, 172, *177, 158, 187*
- Toren 178, 195, 199, 200, 312, *204*
- Avondmaalsilver 234-235, 238, 240, 241, *291*
- Molens 80, 88, 108-110, 331, *96, 97, 444*

Straten en adressen

- Bergstoep
nr. 14: 360

nr. 39: 345

- Lekdijk

nr. 18: 359

- Nieuwe Veer

nr. 16: 345, 346

nr. 33: 88, 110

Streefkerk met Kortenbroek (polder) 76, 78, 88, 108-110, 95

Tienhoven 54, 143, 144, 145, 351

- Hervormde kerk 145, 148, 161, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 177, 178

Toren 161, 184, 186, 193, 195, 197, 199, 152, 187, 197, 204, 205,
206

Inventaris 202, 211, 223-224, 228, 231, 270

Straten en adressen

- Lekdijk¹⁹

nr. 14-15: 351, 359, 368, 370, 373, 19

nr. 84: 311

Tienhoven (polder)*zie onder* Middelbroek (polder)

Tilleur (B) 104

Utrecht 37, 100, 148, 149, 225, 227, 317

Veghel 227

Vianen 52, 73, 99, 100, 144, 188, 211

Vijfheerenlanden 18, 40, 44, 45, 134, 172, 351, 356

Vinkepolder*zie onder*

Alblasserdam(polder)

Vlissingen 199

Volkerak 53

Voorschoten 238

Vreeland 227

Vuilendam

nr. B 46: 91

Waal (water) 53

Wamel 226

Waspik 227

Westbroek 227

Westfriesland 123, 148

Wijdschild*zie onder* Gorinchem

Wijk bij Duurstede 227

Wijngaarden 22, 26, 31, 143, 144, 242

- Hervormde kerk 148, 161, 172, 173, 174, 178, 186, 187, 194

Toren 168, 184, 196, 199, 204

Inventaris 209, 211, 212, 215, 218, 219, 220, 226, 228, 231, 233,
233

Avondmaalsilver 238

- Rechtskamer 112

Straten en adressen

- Achterdijk 22

- Oosteinde

nr. 45: 375, 500

Wijngaarden (polder) 78, 90

Wolferen 54, 312

Wolferensedijk 39

Woudrichem 53, 130

Zederik 48, 99

Zederik (oude)*zie onder* Oude Zederik

Zederikkanaal 58, 99, 100

Zevenhoven (polder)*zie onder* Brandwijk met Zevenhoven en Langenbroek
(polder)

Zeist 227, 238

Zijderveld 226

Zijdeweg 41

Zouwe 339

Zouwedijk 38, 41, 77

Zuidzijde Hofwegen en Ruijbroek (polder) 78, 90, 70

Zaakregister

Aannemerij 26, 32, 50

Achtergevel 256, 271, 273, 278, 279, 284

Achterhuis, -kamer, -vertrek 257, 258, 259-261

Alcoof 346, 348

Altaar 145, 149, 172, 183, 202

Amsterdamse school 256, 292, 293

Arbeiderswoning 29

Arsenaal 58, 60, 71-72, 73-74

Art Déco 256, 292, 294

Bakoven 345, 348, 349, 359

Baksteen(formaat) 71, 177-178, 254, 271-272, 282, 283, 284, 288, 292, 293,
294, 372, 373, 374, 375, 376

Banken*zie onder* Kerkbanken

Bankenblok, -plan 154, 211-214

Bankgebouw 124

Bastion 56, 58, 59, 64, 65, 72-73

Bedstee(wand) 258, 259, 301, 346, 349, 351, 355, 358, 380

Beer 54, 58, 59, 60, 64, 68, 72, 73

Begijnhof 146-147, 244
 Begraafplaats, kerkhof 153, 167-168
 Behang 308-309
 Beschildering 305, 379-380
 Bestek 56, 121, 125-126, 139, 153, 161, 162, 178, 179, 180
 Binnenhaard 257, 258, 259, 260
 Boenhok, -stoep 309, 340
 Boerderijtype 343-364
 naar indeling vorm
 - Driebeukige boerderij 344-362
 - Tweebeukige boerderij 362-364
 - Eenbeukige boerderij 364
 naar indeling plattegrond
 - Rechthoekige plattegrond 344-355
 - L-vormige plattegrond 355-359
 - T-vormige plattegrond 359-362
 naar indeling schuur
 - Dwarsdeelboerderij 352-354
 - Voerdeelboerderij 350-351
 - Zijlansdeelboerderij 354-355
 Boezem (schouw)*zie onder* Schouwboezem
 Boezem (water) 24, 43, 49, 75, 76, 77, 78, 79, 82-86, 109, 110
 Boezembalk 346, 378
 Bouwvereniging 'Beter Wonen' 269
 Bovenlicht 267, 287, 288, 289, 296, 297, 298
 Braakhut 50, 340
 Brandmuur 342, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 353, 359, 362, 364, 365, 369, 378, 381
 Brandslang, bewaarplaats voor de 198
 Brandspuithuis 119
 Brug 64, 65, 66, 98, 99, 100, 106-107
 - Basculebrug 101-102, 103, 104, 107
 - Draaibrug 99, 100, 106
 - Ophaalbrug 100, 101, 102
 - Tafelbrug 101
 Buitenplaats 310, 313-314, 315, 317
 Caponnière 59, 65, 103
 Commissie voor Uitbreidingsplannen Zuid-Holland 270, 271
 Consistorie 153, 154, 156, 173, 182, 183, 184
 Console 134, 272, 274-276, 286, 287, 288, 289, 305, 369, 377, 379
 Cope 22
 Coupure 59, 62, 63, 67-68, 72, 102, 103, 104, 145
 Courtine 56, 58, 59, 64, 72
 Dakruiter 153, 154, 168, 169, 173, 184, 193, 195-197
 Dam 32, 34, 38, 42
 Delftse school 256, 292
 Diaconie 242
 Dijk 19, 24, 27, 28, 30-32, 36-48, 50, 76-77, 134
 - Inlaagdijk 39, 40

- Schoordijk 39
 - Dijkbebouwing 262, 339, 344, 364
 - Dijkdoorbraak 40, 41, 43
 - Dijkdorp 26, 29, 32
 - Dijkhuis 135, *zie ook onder* Gemeenlandshuis
 - Dijkmagazijn 134, 135
 - Dijkpaal 77
 - Dijkprofiel 41
 - Dijkverzwaring 41
 - Doelen 124-128
 - Donk 18, 19, 21, 30, 38
 - Doopbekken*zie onder* Kerkzilver
 - Doopbekkenhouder 202, 224, 225, 228-229
 - Doopboog 202, 209, 224, 234
 - Doophek 154, 202, 207, 209-210, 224, 225
 - Doopschaal*zie onder* Kerkzilver
 - Dooptuin 202, 209, 210
 - Doopvont 202, 204
 - Dorsvloer 338, 350
 - Eendenkooi 50, 51
 - Enveloppe 57, 64
 - Epitaaf 215, 217
 - Erf 339-340
 - Fabriek
 - Beetwortelsuikerfabriek 269, 322
 - Elektriciteitsfabriek 330
 - Gasfabriek 323, 330
 - Melkfabriek 322, 332
 - Kalkzandsteenfabriek 322
 - Staalkabelfabriek 27, 322, 327
 - Stoomwerktuigenfabriek 322
 - Veevoederfabriek 331-332
 - Fundament, fundering 128, 130, 158, 172, 177, 315
 - Gasthuis(kapel) 145, 147, 242, 243-244, 253, 276, 301
 - Gebint 273-274, 344, 351, 353, 365-370
 - Gebrandschilderd glas 250
 - Gedenksteen 63-64, 67, 86, 88, 89, 90, 93, 94, 97-98, 104, 140, 152-153
 - Gemaal 80-82, 82-95
 - Gemeenlandshuis 134-140
 - Gevangenis, cachot 112, 113, 156, 161, 198
 - Gevelsteen 135, 248-249, 257, 280, 290, 298, 351, 375
 - Gewelf(constructie) 174, 175-176, 197-198, 302, 370
 - Grafkelder 215
 - Grafmonument 151, 154, 215-218
 - Grafzerk 154, 156, 214-215
 - Griendcultuur, -teelt 26, 50, 51, 322
 - Groentetuin 340
 - Heerlijkheid 73, 145, 311, 312
 - Heiligen

- Agnes 146
- Andreas 146
- Augustinus 148
- Bavo 199
- Catharina (Kathrijnen) 145, 243
- Christoffel 125, 222
- Christus 200, 205, 248
- Clemens 145

- Elisabeth van Thüringen 145, 243
- Franciscus 146
- Geest 145, 146, 199, 246
- Johannes de Doper 146
- Joris 125
- Magdalena 147
- Maria (Maagd) 145, 148, 199
- Maria Maagd te Bethlehem 147
- Martelaren van Gorcum 161, 164, 169, 184
- Martinus 148, 169
- Nicolaas 147
- Nicolaas Pieck 147
- O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen 161, 164, 169, 184
- O.L. Vrouw ten Hemelopneming 188
- Ponciaan 199
- Salvator 199
- Sebastiaan 125
- Servaas 148
- Hek 168, 311, 312, 315, 340
- Hennep 44, 50, 51, 322, 337-338, 340
- Herberg 112, 123
- Hoepmakerij 26, 50, 322
- Hoofdwacht 58, 69-70
- Hoogheemraadschap van
- De Alblasserwaard 76, 77, 134, 135
- Hoogheemraadschap van
- De Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe 77, 127
- Hoogheemraadschap van
- De Alblasserwaard en
- De Vijfheerenlanden 77, 78, 87, 133
- Hoogheemraadschap van Arkel beneden
- de Zouwe 69, 77, 134, 135
- Hoogheemraadschap
- Groot-Alblasserwaard 77, 78
- Hoogheemraadschap De
- Vijfheerenlanden 77, 78
- Hooi-, kap- en schuurberg 340, 350
- Houtconstructie 72, 116, 120, 126, 131, 134, 139-140, 151, 173-177, 193-197, 243, 245, 247, 248, 255, 256, 257, 258, 259-260, 263, 265-266, 271, 273-277, 295-296, 305-306, 320, 344, 351, 353, 365-370, 373-374
- Huisterp 23, 24
- Huistype 257-267
- Diep huis 257-261
- Dwars huis 261-264
- Samengesteld huis 264-266
- Vierkant huis 266-267
- Iconografie, profaan

- Flora 306
- Gerechtigheid (Justitia) 306
- Hercules 307
- Jupiter 307
- Kracht (Fortitudo) 306
- Trouw 307
- Vergankelijkheid (Vanitas) 168, 218, 221
- Vier Jaargetijden 306
 - Iconografie, religieus 222, 298, 378
- Aanbidding van de herders 280
- Abraham met Lazarus in zijn schoot 165
- Christus tussen de kinderen 248-249
- Geloof (Fides) 205, 237, 321
- Griffioen 205
- Hel 223-224
- Hoop(Spes) 237, 320
- Koning David 380
- Kruisdraging 224
- Laatste Oordeel 249
- Liefde (Charitas) 205, 237
- Pelikaan 230
- Slang 225
- Verspieders van Israël 290
 - Industrie 26, 37, 50, 322
 - Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland 270
 - Inundatie 40, 53, 57, 58, 72, 123
 - Jaartalanker 279, 283, 373
 - Jaartalsteen 256, 258, 267, 280, 289, 291, 298, 351, 374, 375
 - Jugendstil 256, 292, 293
 - Kaaskamer 338, 345, 346, 358, 359
 - Kadastraal minuutplan 340
- Alblasserdam 150
- Ameide 33, 311
- Arkel 169
- Giessenburg 314, 354
- Gorinchem 36, 99, 131, 132, 252
- Groot-Ammers 316
- Langerak 312
- Nieuwpoort 34
- Noordeloos 25, 26
- Ottoland 358
- Oud-Alblas 172
 - Kade 23, 35, 38, 44, 45, 47
- Achterkade 23, 47
- Kwelkadezie *onder* Kwel
- Zijkade 23
 - Kandelaar 224, 232-233
- Preekstoelkandelaar 232
- Voorzangerskandelaar 233

Kantongerecht 115, 120, 124
 Kapconstructie 72, 126, 128, 134, 140, 153, 173-177, 243, 245, 248, 259-260, 265-266, 274
 Kapel 143, 144-146, 147, 151, 165, 200, 243, 246
 Karnmolen 337, 338, 351, 353, 382
 Kazemat 59
 Kazerne 58, 313, 314
 Kelder 126, 302, 342, 346-347, 355, 357-358, 359, 370, 381
 Kerkbanken 154, 210-214
 - Doopbank 211, 213, 233
 - Herenbank 210, 211, 212
 - Kerkeradsbank 211, 212, 213
 Kerkborden 218-222
 - Apostolische Geloofsbelijdenis 218
 - Gedenkbord 222
 - Onze Vader 218
 - Predikantsbord 218, 222
 - Rouwbord 220-222
 - Tekstbord 220, 222
 - Tien Gebodenbord 218, 219-220
 Kerkhof*zie onder* Begraafplaats
 Kerkkap 149-150, 153, 154, 158, 165, 173-177
 Kerkzilver
 - Avondmaalsbeker 234-238
 - Avondmaalskan 234, 239-240, 241
 - Avondmaalskelk 239-240
 - Avondmaalsschaal 234, 239
 - Avondmaalsschotel 202, 238, 239, 240, 241
 - Avondmaalsstel 153, 202, 234, 238-239, 240, 241
 - Doopbekken 234, 238
 - Doopschaal 224, 239, 240, 241
 - Offerbus 234, 239, 240, 241
 Klok 198-201
 Klokkenspel 201
 Klokkestoel 198
 Klooster 146-148, 253, 310
 Koepel 155, 173, 267, 303, 306, 307
 Koetshuis 316-317
 Koper 224-234, *zie ook onder*
 - Doopbekkenhouder
 - Kandelaar
 - Kroon
 - Lezenaar
 - Wandarm
 - Zandloperhouder
 Korbeel(stel) 173, 273-276, 365, 367, 369, 370, 371, 377
 Kozijn 72, 132, 134, 284, *zie ook onder* Venster
 - Bolkozijn 132, 273
 - Kloosterkozijn 274

- Kruiskozijs 62, 120, 126, 128, 130, 281, 291, 295-296, 273
- Kroon 154, 202, 224, 225, 229-232
- Kruitmagazijn 58, 59, 65, 66, 67
- Kwel(kade) 41, 43, 44, 45
- Lamberkijn 291, 296
- Lambrizing 115, 245, 303, 305, 320
- Lezenaar 202, 209, 224, 225-228
- Preekstoellezenaar 224, 225, 226, 227, 228
- Voorzangerslezenaar 207, 210, 224, 225, 226, 227, 228
- Lintbebouwing 27
- Luidklokzie *onder* klok
- Metselteken 373
- Molen 23, 43, 75, 78, 79-80, 84-86, 322
- Molen (industrie)
- Beukmolen 330-331
- Houtzaagmolen 322, 330
- Korenmolen 322, 330, 331
- Moutmolen 322
- Oliemolen 322, 330
- Pelmolen 322
- Trasmolen 330
- Molen (water)
- Houten achtkante molen 79-80, 87, 88, 92, 93, 94
- Peil- en seinmolen 78-79, 89
- Ronde stenen molen 79-80, 87, 88, 89, 91
- Wipmolen 79, 88, 90, 91, 92, 93, 95
- Monnik (vesting) 58, 60, 68, 72, 73
- Muuranker 66, 273, 279, 280, 282, 284, 291, 373
- Muurtoren 54, 60
- Natuursteen 177, 244, 272
- Bentheimer 191
- Ettringer tufsteen 177
- Gobertanger 177
- Hardsteen 244
- Ledestein 177, 191, 192
- Mergel 281, 320
- Römer tufsteen 177
- Vaurion 134, 177
- Zandsteen 188
- Offerbuszie *onder* Kerkzilver
- Ontginning 19-24, 30-32, 38, 42, 47, 50
- Opkamer 341, 345, 346, 347-348, 355, 356, 357, 358, 359, 370, 380
- Osendrop 252
- Overstroming 19, 24, 40, 51, 149, 150, 288, 339, 340-341
- Paardestal 351, 353, 355
- Pastorie 145, 163, 164, 165, 166, 167, 267, 271
- Piscina-nis 183
- Polder 76, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 87-95
- Pomp 323-324, 345, 350

Poort 54, 139, 140, 244, 298,

- zie ook onder* Stadspoort
 Poortgebouw 130, 315, 316
 Portaal 153, 154, 156, 165, 169, 177, 181, 185, 188, 193, 197, 198, 345
 Portret 117, 249
 Poterne 58, 67
 Preekstoel 202, 203-208
- Ameide 202
 - Bleskensgraaf 205
 - Boven-Hardinxveld 208
 - Brandwijk 153
 - Giessen-Nieuwkerk 204, 205
 - Gorinchem 154, 208
 - Hoornaar 205
 - Langerak 205
 - Meerkkerk 207-208
 - Nieuw-Lekkerland 204, 205
 - Nieuwpoort 153, 202, 207-208
 - Noordeloos 202, 204
 - Ottoland 154, 205, 206
 - Oud-Alblas 205
 - Sliedrecht 207
- Raad- of rechthuis 112-124
 Ravelijn 56, 57, 58, 64
 Reformatie 143-144, 149, 164, 183, 202
 Regeeringscommissie voor den Wederopbouw 270
 Rijksbureau voor de Monumentenzorg 133, 146, 160, 320
 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 160, 247
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 259
 Rondeel 60
 Ruilverkaveling 23
 Ruïne 150, 166, 314
 Sacristie 153
 Scheepswerf, -bouw 26, 50, 322
 Schildering 146, 182, 222-224, 309
 Schoorsteenmantel 126, 139, 304, 305
 Schoorsteenstuk 304
 Schouw of stookplaats 70, 128, 131, 245, 247, 256, 257, 258, 259, 260, 303-305, 319, 320, 337, 341, 344, 345, 346, 348, 349, 359, 362, 364, 378-379
 Schouwboezem 304, 305, 345, 346, 378
 Schot 141, 150, 154, 156, 161, 183, 184, 349, 377
 Schuilkerk 163-164
 Sleutelstuk 134, 173, 197, 245, 247, 254, 260, 274-276, 305
 Sluis 38, 42, 43, 48, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 66, 75, 77, 78, 83, 84, 95-105, 108, 109, 110, 112, 136, 140
- Duikersluis 54, 60
 - Inlaatsluis 58, 123, 129
 - Inundatiesluis 57, 73, 123, 129

- Keersluis 34, 95, 96, 99, 101, 104, 137
- Schutsluis 65, 83, 84, 96, 97-98, 99, 100, 101, 102, 103, 104-105, 137
- Uitwateringssluiss 96, 97-98, 100, 101
- Waaiersluis 99
 - Sluiswachterswoning 95, 97, 100, 101, 102, 103, 105-106, 135, 136, 137, 291
 - Sociëteit 291, 301
 - Spadesteking 24
 - Spiltrap 125, 126, 128, 131, 258, 259, 302, 381
 - Spoorlijn 49, 333
 - Stadhuis 112-123
 - Stadsbrand 253-254
 - Stadsgracht, omgrachting 54, 55, 56, 57, 58, 60, 64, 72
 - Stadsmuur, ommuring 54, 55, 56, 58, 60
 - Stadspoort 54, 56, 57, 58, 59, 60-64, 65-66
 - Stadsrecht 15, 32, 35, 52, 54
 - Stadswal, omwalling 54, 55, 56, 57, 58, 60, 63, 72
 - Station 323, 333-334
 - Steiger 37
 - Stichtingssteen *zie onder* Gedenksteen
 - De Stijl 256
 - Stoep 27, 28
 - Stoephek 300-301
 - Stoeppaal 300
 - Stucplafond 245, 247, 305, 306-308
 - Synagoge 165-166
 - Tegeltableau 378-379
 - Telmerk 176-177, 245, 276-277, 369
 - Tiendweg 32, 33, 45, 47
 - Timmerbedrijf 322
 - Tolhuis 111, 129-134, 135, 247, 272, 273, 274-276, 302, 304
 - Tongewelf
- hout 164, 174, 175, 176
- steen 197, 347, 370
 - Torensputs 188, 191, 192, 193-197
 - Trap 74, 113, 114, 117, 131, 193, 245, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 267, 268, 302-303, 380-381
 - Trappenhuis 127, 128, 247, 260, 261, 262, 267, 302, 303, 306, 307
 - Traptoren 128, 129, 131, 132, 134, 190, 192, 193
 - Trekvaart 48
 - Tromp 195
 - Tuinkamer 304, 306
 - Uurwerk 198
 - Vakwerk 271
 - Veevorming 19
 - Veer 26, 29, 47
 - Venster 284, 287, 295-296, 374-375, *zie ook onder* Kozijn
 - Vereniging Hendrick de Keyser 133
 - Vereniging tot verbetering der Volkshuisvesting 269
 - Villa 267-268

Vleeshuis 117, 146
Vloedsteen 376
Waag 73, 111, 113, 114, 117, 120, 121-123
Wachthuis 58, 68-69, *zie ook onder* Hoofdwacht
Wandarm 224, 232
Wapenstein 140, 267
Waterkamer 341-342
Waterlinie 35, 37, 49, 52, 53, 57, 58, 60
Waterschap van de Graaf en Alblas 76, 135, 136
Waterschap van de Nederwaard 78, 80, 86, 134, 135, 136
Waterschap het Nieuwe Waterschap 76, 135, 136
Waterschap van de Overwaard 78, 80, 86, 134, 135, 137, 139
Waterschapshuis *zie onder* Gemeenlandshuis
Waterstal 337, 343, 345, 347, 355
Watertoren 323-329
Waterzolder 337, 342-343, 350, 365, 367, 377
Wederopbouw 29-30, 270-271
Weeshuis 117, 145, 242, 243, 245-250, 265
Wiel 19, 41, 42
Winkelpui 296-298
Woninsrbouwcomplex/Sociale woningbouw 29, 37, 268-269
Woningbouwvereniging 'Beter Wonen' 269
Woningbouwvereniging 'Jan van Arkel' 268
Woningbouwvereniging 'Ons Belang' 269
Woningbouwvereniging 'Uitbreiding-West' 269
Woningbouwvereniging 'Volkshuisvesting' 268, 269
Zandloperhouder 224, 229
Zijdwende 38, 41, 45
Zilver *zie onder* Kerkzilver
Zilvermerk 235-241
Zomerhuis 339, 358
Zonnewijzer 201

Bronvermelding van de afbeeldingen

Foto's

W. Kramer: 138

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist:

- A. Bicker Caarten: 55, 57
- Capital Press Schiphol: 29
- G. Th. Delemarre: 110, 118, 124, 159, 182, 203, 302, 310, 359, 457, 484
- G.J. Dukker: 6, 7, 9, 19, 20, 23, 24, 30, 41, 42, 44, 46, 47, 48, 51, 52, 54, 56, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 77, 80, 81, 82, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 104, 106, 109, 112, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 122, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 139, 149, 141, 143, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 162, 163, 164, 165, 172, 175, 179, 180, 181, 183, 184, 188, 189, 197, 200, 201, 202, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 214, 217, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 327, 328, 329, 333, 336, 339, 340, 343, 344, 346, 350, 351, 352, 353, 355, 357, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 428, 435, 436, 437, 438, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 456, 459, 461, 462, 465, 467, 468, 469, 470, 473, 475, 476, 477, 479, 480, 481, 485, 487, 492, 493, 495, 496, 501, 502, 503, 505, 506, 507, 509, 510, 512, 513, foto omslag en foto's op pagina's 6, 10, 386, 387 en 392
- Hameter, Dordrecht: 43, 86
- De Hoog: 429, 431, 432, 433
- Hoogendijk: 356
- N. Jesse: 173
- W.A. Korpershoek: 54, 58, 69, 76, 78
- A. Mulder: 33, 158, 167, 168, 170, 358
- H.P.R. Rosenberg: 425
- W. Scheepens: 174
- C. Steenbergh: 34, 37, 161, 169
- L.M. Tangel: 430
- Onbekend: 103, 128, 134, 136, 142, 199
- Repro's: 4, 10, 11, 22, 26, 27, 28, 36, 38, 39, 40, 45, 101, 152, 166, 177, 178, 199, 249, 250, 270, 341, 342, 423, 424
- Rijksarchief, Utrecht: 15
- Rijksprentenkabinet, Amsterdam: 18, 31, 32, 107, 147, 176, 185, 186, 427, 483
- Rijksuniversiteit, Leiden, collectie Bodel Nijenhuis: 25, 123
- Verzameling De Grez, Museum voor Schone Kunsten te Brussel: 453

Tekeningen

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist:

- T. Brouwer: 1, 8, 62, 79, 85, 89, 95, 403, 404, 426, 434
 - T. Brouwer, bewerkt door B.H.J.N. Kooij: 17, 63, 83, 84
 - T. Brouwer, bewerkt door J.J. Jehee: 251
 - J.J. Jehee: 12, 105, 113, 120, 125, 127, 144, 155, 156, 157, 160, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 204, 209, 210, 213, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 226, 248, 271, 303, 320, 323, 324, 325, 330, 331, 334, 335, 338, 345, 347, 354, 395, 458, 460, 463, 464, 466, 471, 472, 474, 478, 482, 486, 489, 490, 491, 494, 497, 498, 499, 500, 504, 509
 - J.J. Jehee en B.H.J.N. Kooij: 348, 349
 - J.J. Jehee en A.A.M. Warffemius: 347
 - B.H.J.N. Kooij: 2, 3, 5, 15, 16, 21, 35, 49, 50, 53, 90, 108, 332, 396, 439, 440
 - P. Matthijssen: 488
 - A. Mulder: 166
 - A.A.M. Warffemius: 326, 337
- Studio Ineke van der Burg, Bilthoven 13

Afkortingen

ARA Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage

RDMZ Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

RPK Rijksprentenkabinet, Amsterdam

SHBO Stichting Historisch Boerderij- Onderzoek, Arnhem

SKKN Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland, Utrecht